

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

№ 5 (94)
1 CİLD

NAXÇIVAN, NDU, "QEYRƏT" - 2018

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏSGƏR QƏDİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATI TARİXİNDƏN: “DƏDƏ QORQUD” JURNALINDA ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *“Dədə Qorqud”, mətbuat, Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*

Key words: *“Dada Gorgud”, media, South and North Azerbaijan literature, Medieval Azerbaijan literature*

Ключевые слова: *«Дедэ Горгуд», печать, литература Северного и Южного Азербайджана, азербайджанская литература средних веков*

Müasir mərhələdə İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin ədəbi-mədəni əlaqələrinin, xüsusilə Təbriz türkdilli mətbuatında Şimali və Cənubi Azərbaycanın, eləcə də qardaş türk xalqlarının ictimai fikir tarixinin, qarşılıqlı təsir və faydalanma proseslərinin tədqiq edilib öyrənilməsi çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın zəruri və aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Hazırda müstəqil Azərbaycan dövlətimiz Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla bütün dünya azərbaycanlılarının, eləcə də qardaş türkdilli xalqların ədəbi-mədəni əlaqələrinin, onların ictimai fikir tarixlərinin tədqiq edilib öyrənilməsinə böyük önəm verir. Bu məqsədlə mütəmadi olaraq Azərbaycanla Türkiyə, İran və Orta Asiya türkdilli xalqları arasında müştərək ədəbi görüşlər, elmi konfrans və simpoziumlar keçirilir. Bu əlaqələrin arxasında türkdilli xalqların tarixi keçmişinin, onların milli ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin müştərək şəkildə öyrənilməsi dayanır.

Azərbaycanın hazırkı müstəqillik mərhələsində türkdilli xalqların bir-birinə yaxınlaşmasında mətbuat və ədəbiyyatın xüsusi rolu olmuşdur. Şimali və Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla Türkiyə türklərinin və digər türkdilli xalqların mütərəqqi fikirli ziyalıları dövrü mətbuat və internet səhifələrində qarşılıqlı ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni problemlərlə bağlı fəal çıxışlar etmiş, türk xalqları arasında olan əlaqələri daha da qüvvətləndirmişlər. Odur ki, Azərbaycanla türkdilli xalqlar arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələr və bu əlaqələrin tədqiqi yeni mərhələyə yüksəlmiş və çağdaş türkçülük problemlərinin araşdırılmasında zəngin material mənbəyinə çevrilmişdir. Türkdilli xalqların qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrinin tarixi keçmişini özündə əks etdirən bu materialların böyük əksəriyyəti Təbriz türkdilli mətbuatının səhifələrində də öz əksini tapmışdır. Odur ki, hazırkı mərhələdə Təbrizdə nəşr olunmuş bir sıra türkdilli mətbuat orqanlarının tədqiq edilib öyrənilməsinə zəruri ehtiyac vardır.

Şahlıq rejimi dövründə fars şovinizmi ideologiyası bütün İran ərazisində hökm sürməkdə idi. Şahənşahlığın hakim olduğu dövrlərdə İranda yaşayan Azərbaycan, lor, ərəb, bəluç və başqa xalqlar öz milli dillərindən, ədəbiyyat və mədəniyyətlərindən məhrum idilər. İran islam inqilabından sonra İranda vəziyyət bir qədər dəyişdi. İnqilab başçıları İranda yaşayan milli varlıqların, xüsusən də Azərbaycan türklərinin milli özünüdərk etməsinə şərait yaratdı. Siyasi hakimiyyətdə yaranan bu güzəşt Təbrizdə milli Azərbaycan dilində bir sıra demokratik təmayüllü qəzet və jurnalların yaranmasına səbəb oldu. Şah rejimi dövründə milli mövqeyinə görə həbs olunan ziyalılar şah zindanından azad olub geniş fəaliyyət meydanına atıldılar. Bunların sırasında şairlər, publisistlər, yazıçılar və başqaları var idi. Milli xalq mənafeyi uğrunda zindan həyatı keçirən bir qrup Təbriz ziyalıları azad milli mətbuat və ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə başladılar. Bu dövrdə İranın Təbriz və başqa yerlərində milli ruhlu demokratik qəzet və jurnallar işıq üzü gördü. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dilinin təbliğinə görə 7 il şah zindanında həbs çəkən Təbriz ziyalısı Hüseyn

Feyzullahi Vəhid öz xərci hesabına Təbrizdə Azərbaycan dilində “Koroğlu” və “Dədə Qorqud” jurnallarını nəşrə başladı. Bu jurnalların hər ikisi ürəyi milli türkçülük ideologiyası ilə döyünən, xalqını azad görmək arzusu ilə yaşayan Hüseyn Feyzullahinin çoxdanki ideali və arzusu idi. Jurnalın hər ikisi öz məramları ilə Təbriz mətbuatı tarixində milli türkçülük siyasətini, Azərbaycan milli dilini, xalqların ədəbiyyat və mədəniyyət tarixini, milli folklorunu, xalq aşığı ədəbiyyatını cəsarətlə açıq şəkildə təbliğ edən demokratik təmayüllü mətbu orqanlar idi. 1979-cu ildə İran islam inqilabının qələbəsindən sonra “Dədə Qorqud” jurnalının birinci nömrəsi milli Azərbaycan dilində Təbriz şəhərində işıq üzü gördü. Jurnal elə ilk nömrəsindən oxucularına öz məramını açıqladı:

Qoç Nəbinin Həcərindən,
Səttarxanın Həzəindən,
Şəhriyarın şəhərindən,
Dan ulduzlu səhərindən
Sizə sovqat gətirmişəm.

Azərbaycan dağ-daşından,
Səhənd kimi sirdaşından,
Yaman günün qardaşından,
Qorqud dədənin yaşından
Sizə sovqat gətirmişəm.

“Dədə Qorqud” jurnalı nəşrə başladığı ilk günlərdən Cənubi Azərbaycanın, xüsusən Təbrizin türkdilli ziyalılarının böyük maraq və sevincinə səbəb oldu. Jurnalın milli türk dilində əski əlifba ilə nəşr olunmasını alqışlayan Cənubi Azərbaycan oxucuları, şair və yazıçıları “Dədə Qorqud”un redaksiyasına məktub və məqalələr, şeirlər, publisist yazılar göndərər, jurnalın nəşrindən doğan sevinclərini ifadə edirdilər. Bu münasibətlə böyük şairimiz Şəhriyar da “Dədə Qorqud”un redaksiyasına xüsusi şeir göndərmiş, jurnalın nəşrini alqışlamışdır:

“Dədə Qorqud”, səsin aldım,
Dedim arxamdı, inandım.
Arxa durduqda Səhəndim,
Savalantək havalandım,
Selə qarşı qavalandım.
Coşqunun da qanı daşdı,
Mənə bir haylı səs oldu.
Hər səsiz bir nəfəs oldu...

O tayın nəğməsi qavzandı,
Ürəklər qulağ oldu.
Yenə qardaş deyərək qaçsa da,
Başlar əyağ oldu.
Qaçdıq, üzleşdik Arazda...,
Yenə gözlər bulağ oldu,
Yenə qəmlər qalağ oldu (№ 11, s.26).

Şəhriyarın bu şeiri təsdiq edir ki, “Dədə Qorqud”un nəşrə başlaması Səhənd, Savalan və Coşqun kimi cənublu şairlərin də böyük sevincinə səbəb olmuşdur. Doğrudan da “Dədə Qorqud” jurnalı Azərbaycanın milli dərdlərini bütün türkdilli xalqlara bəyan edən el sovqatı, el ərmağanı oldu. Jurnalın baş redaktoru Hüseyn Feyzullahi də daxil olmaqla Cənubi Azərbaycanın və İranın müxtəlif bölgələrinin mütərəqqi ziyalıları, şeir-sənət adamları jurnalın səhifələrində milli ruhlu məqalə və şeirlərlə çıxış edir, xalqımızın dərdlərindən yazırdılar.

“Dədə Qorqud” jurnalının milli türk dilində nəşrə başlamasından böyük sevinc və fərəh duyan “Qaflanti” imzalı müəllif Tehrandan göndərdiyi “Yaz, “Dədə Qorqud” adlı şeirində milli iftixar hissi ilə yazırdı:

Yaz, dönüm gözüne, gözəl yazırsan,
Cəhlin, cəhalətin kökünü qazırsan.
Harda el dərdi var, orda hazırsan,
Yaz, elim yatmayıb, bircə oyansın,
Daha yadlara yox, özünə yansın.

Yaz Dədə Qorquddan, Oğuz babadan,
Odlar diyarından, eldən, obadan,
Keçmiş zamanlardan, bu gün, sabahdan,
Yaz nələr olmuşdu, nələr varımış,
Əzəldən yadların gözü darımış.

Yaz Sarı Aşığın döşündə sazın,
Aslan Koroğlunun, aslan Eyvazın,
Tutub paşaların sıxdı boğazın,
İftixar qazandı bizim ellərə,
Ellərim adını saldı dillərə (№ 9, s.46-47).

“Nəccaroğlu” imzası ilə yazan şairin redaksiyaya göndərdiyi təbrik şeirində də “Dədə Qorqud”un milli dildə nəşrə başlaması alqışlanır və jurnalın milli mövqeyi təqdir olunurdu:

“Dədə Qorqud” gəhə sazı al ələ,
Ellərüvə saz qüvvətədi, candı, bül.
Sən bir sazı çal əşqlə, səsləndir,
Çəmənlərdə ətirli gül açdı, bül.
Aşıq Cünun sazı çaldı, oxudu,
Koroğlunun məhəbbəti coşdu, bül.
Koroğlutək min Qıratı, nəre çək

Ayılınsınlar yatan ellər, bəsdı, bül.
Qəhrəmanlar bizim yurddan keçdilər,
Səd oğulun Araz çayda batdı, bül.
Şah İsmayıl Ərdəbildən qovzandı,
Şəmşir ilə düşmənləri qırdı, bül.
“Dədə Qorqud”, ürək dolu sözdü çox,
Nəccaroğlu sənə namə yazdı, bül (№2,s.7).

H.Tərhan imzası ilə yazan şairin “Dədə Qorqud” adlı şeirində də jurnalın milli məramla nəşrə başlaması böyük sevinclə təqdir olunurdu:

“Dədə Qorqud” müqəddəsdır əməlin,
Qaranlığa nur çiləyir məşəlin.
Kəs rişədən istismarın təməlin,
Sənlə birgə iradəli elim var,
Dan yerində günəş kimi parıldar.

“Dədə Qorqud”, ozanları sal yada,
At oynadıb, qılınc vurdu hər yada.
Dünya belə gəlib, belə gedib dünyada,
Xeyirlə şəər durub daim üz-üzə,
Səlam verib xeyir əlvən gündüzə.

“Dədə Qorqud”, dörd yanımız dumandır,
Səngərində ayıq dolan, amandır,
Düşməni qov, qəflət bizə ziyandır,
Nəsimi ol, Cavanşir ol keşikdə,
Nöhzətimiz boğulmasın beşikdə (№ 8, s.20).

Böyük milli məramla türk dilində nəşrə başlayan “Dədə Qorqud” jurnalı Cənubi Azərbaycan ziyalılarının milli hissələrini oyatdı, onların vahid Azərbaycan birliyi uğrunda mübarizəsinə yeni istiqamət verdi. Həmin dövrdə cənublu şairlər və milli ruhlu oxucular Süleyman Rüstəmin “Cənub şeirləri”ni xüsusi sevgi ilə oxuyurdular. Cənub xalqının milli ruhlu demokratik ziyalıları Süleyman Rüstəmi görmək arzusu ilə yaşayırdılar. “Dədə Qorqud” jurnalının Azərbaycanın milli azadlığı məramı ilə nəşrə başlaması Cənubda milli hissələri daha da qüvvətləndirdi və jurnalın redaksiyasına gələn məktubların ardı-arası kəsilmədi. Jurnalın nəşrə başlamasını təbrik edən cənublu şair Süleyman Salis “Yaz, “Dədə Qorqud” adlı şeirində jurnalın nəşrə başlamasını alqışlamaqla yanaşı, Cənub mövzusunda yazan Süleyman Rüstəmi də xatırlayır və milli birlik ideyasını gündəmə gətirirdi:

Yaz, yenə yaz, “Dədə Qorqud”,
Nəfəsindən püskürsün od.
Qoy açılınsın ürəgimiz,
Çiçəklənsin diləgimiz.
Dayansın Arazın suyu,
Tutulsun Eyvazın toyu.
Qonaq gəlsin Süleymanım,

Vüsala dönsün hicranım.
Gəlib görsün o, Təbrizi,
Darıxmışam sözü düzü.
Gəzək bağı, gəzək dağı,
Görəndə çatlasın yağı.
Bulaq kimi coşub daşaq,
El-obaya mahnı qoşaq (№ 11, s.16).

İnqilabi-demokratik hərəkətin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq jurnal ilk növbədə fars şovinizmini ifşa edən yazılar dərc etdi və milli dil problemini gündəmə gətirdi. Jurnal özünün birlikdə buraxdığı 4-5-ci saylarında yazırdı: “İllər boyu şovinistlər hakimiyyətinin altında yaşayan, günəşdən pay aparmayan xəlqimiz iki ilə yaxındır ki, əsarət zəncirlərinin çoxun qırılıb və gözaçıqlıqla günəşə sarı yol gedir. Lakin hələ də var ki, rejimi-şahənşahı yaradan əsarət zəncirlərindən neçəsi qalır... Azərbaycanda xəlqimizin ana dilində mətbuat və nəşriyyələrin yeri boş qalıb. Mətbuat və nəşriyyat hər ölkənin çırpınan ürəyidir. Mətbuatsız xəlq ölü bir xəlqdır...”

Şahlıq rejiminə zəfər çalandan sonra Azərbaycanda da yerli ruznamə və məcəllələr yayındı. Lakin necə ki, bilirsiz, qara qüvvələr tərəfindən, ya yoxsulluq tərəfindən tətillə çəkildi. O cümlədən

“Ulduz”, “Odlar yurdu”, “Çənlibel”, “Araz”, “Molla Nəsrəddin” ruznamələrin və “Koroğlu”, “Yolda”, “Birlik”, “Azərbaycan səsi” məcəllələrin ad aparmaq olar. İndi Azərbaycan ölkəsində azəri türkcəsində çıxan yalnız “Dədə Qorqud” məcəlləsidir. Biz də indi maliyyə imkanatımız qurtulub, gedirik ki, o birilərə tay olaq.

Qan qardaşlar, gəlin əl-ələ verək, qoymayaq bu açılan gül ədəbiyyat bağımızda solsun... Aya, bu insafdı 18 milyonluq xəlqimizin dili və ədəbiyyatı belə yasaq olub, xarlığa düşər olsun? Aya, bu “fərhəngi-istemar degil? Niyə gərək türki mətbuatı belə xar olsun?” (№ 4, s.1-2).

Jurnalın az bir zamanda şöhrət qazanması Şimali Azərbaycan vətəndaşlarının da böyük sevincinə səbəb oldu. Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm, professor Abbas Zamanov, Bəxtiyar Vahabzadə, Həmid Məmmədzadə, Balaş Azəroğlu, Söhrab Tahir, Hökümə Billuri kimi ziyalılar jurnalın nəşrini təbrik etməklə yanaşı, onun səhifələrində maraqlı məqalə və məktublarla çıxış etdilər.

Azərbaycan türklərinin azadlığını və milli mənafeyini böyük cəsarət və prinsiplilliklə müdafiə və təbliğ edən jurnal nəşrinin son nömrəsinə qədər öz milli mövqeyinə sadıq qalmış, milli azadlıq ideyalarını, türkçülüüyü təbliğ etmişdir. Bu münasibətlə jurnal öz milli mövqeyini ifadə edərək yazırdı:

Kim ki, öz elinin dərini bildi,
El onun ömrünü uzadacaqdır.
Kim ki, öz elilə ağladı, güldü,
El onu qəlbində yaşadacaqdır.

İdeya məzmunu etibarlı ilə milli mövqedə dayanan jurnal İran islam inqilabı dövründə ədəbi-ictimai və mədəni proseslə, milli istiqlalla bilavasitə bağlı olan vətənsəvər yazıçı və şairləri öz ətrafına toplamışdı. İncilabi-azadlıq hərəkatının fəal iştirakçıları olan Hüseyn Feyzullahi Vəhid və başqaları jurnalda fəal çıxış etmiş, dövrün tələbindən doğan müxtəlif ədəbi-ictimai və mədəni problemləri, siyasi prosesi, milli azadlıq məfkurəsini və türkə bağlılıq tendensiyasını mütərəqqi cəbhədən işıqlandırmışlar.

Jurnalın təsisçisi və baş redaktoru Hüseyn Feyzullahi açıq və gizli imzalarla jurnalda fəal iştirak edirdi. “H.Ulduz”, “H.Babək”, “H.Alpamış”, “Dədə Qorqud”, “Aydın”, “Bacadan baxan”, “Hüseyn Təpəgöz”, “Tısbəğa Cavad”, “Cücə Bağır”, “Əli Qarqa”, “At Yusif”, “Keçi Kərim”, “Cəvan Nərə”, “Mirzə Reyqan”, “Əsgər daşqaçı”, “Kefli Kərim”, “Kecəl Ceyran”, “Çopur Musa”, “Həsən Punza”, “Mulcuk” onun jurnalda işlətdiyi gizli imzalardan idi. Jurnalda gedən adsız və bəzi köçürülmüş məqalə və şeirlər də Hüseyn Feyzullahiyə məxsus idi. Bu faktlar təsdiq edir ki “Dədə Qorqud” jurnalının bütün nəşri tarixində əsas ağırlıq və məsuliyyəti Hüseyn Feyzullahinin üzərinə düşmüşdür.

Jurnal müxtəlif rubrikalar altında tarixi oçerklər, poeziya və nəsr nümunələri, satiralar, türk xalqlarının qədim dastan və əsətlərini, el aşıqlarının həyat və yaradıcılığını böyük cəsarət və prinsiplilliklə təbliğ edirdi.

“Dədə Qorqud” jurnalında Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərinə aid kulli miqdarda yazılar dərc olunmuşdur. Bu qəbildən jurnalda orta əsrlər Azərbaycan şairləri haqqında da məqalələr çap olunmuşdur. Jurnalın bu istiqamətdə çap etdiyi ədəbiyyatşünaslıq məqalələrinin çox qismi tədqiqatçılıq mahiyyəti daşıyırdı. Bu cür nümunələrin çox qismi jurnalda “Klassik irsimizdən” rubrikası altında verilirdi.

Cənubi Azərbaycan ziyalılarında olan M. Kəriminin jurnalın 14-cü sayında dərc etdirdiyi “Arif Təbrizi” adlı elmi məqaləsi bu rubrika altında verilmişdir. Müəllif məqalədə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında M.P.Vaqifin şeir yaradıcılığını yeni bir ədəbi-tarixi mərhələ kimi qiymətləndirir və bu dövrün ədəbi dilini yabancı dil ünsürlərindən təmizlənen milli dil kimi səciyyələndirirdi. Məqalədə M.B.Vidadi, Arif Təbrizi, Nişat Şirvani və Ağaməsih Şirvani kimi şairlərin bu dövrlərdə yazıb yaratdıqları vurğulanır və bunların sırasında Arif Təbriziyə ayrıca dəyər verilirdi. Arif Təbrizini bu şairlərin müasiri kimi təqdim edən müəllif onun şirin, ürəyəyatan qəzəlləri olduğunu, bu qəzəllərin bir neçəsinin Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Təzkireyi-əl-süera” məcmuəsində yer tutduğunu bildirirdi.

Məqalədə Arif Təbrizinin tərcümeyi halı və doğum tarixi haqqında məlumat verilmir, lakin müəllif şairin Təbrizdə doğulduğunu, bu şəhərdə yaşadığını və sonralar Təbrizdən köçüb getdiyini bildirirdi. Məqalədən məlum olur ki, Arif Təbriz şəhərini tərk etdikdən sonra Qarabağa getmiş və Şuşada məskunlaşmış və 1805-ci ildə orada vəfat etmişdir. Məqalədə bu haqda Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərinə istinad edən müəllif yazır: “Necə ki, tarixdə məlumdur, bu zaman Azərbaycan torpağında İbrahim xan hökm sürürdü. İbrahim xan Ağa Məhəmməd xan Qacarın hücumları qarşısında öz yurdundan müdafiə edib və Azərbaycan torpağın istilacı şahlardan qoruyurdu. Molla Pənah Vaqif İbrahim xanın yaxın yoldaşı və yol göstərən olmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycanda musiqi, hünər (elm – Ə.Q), şeir və ədəb rəvnəq tapıb və Şuşa şəhəri elm və ədəb mərkəzinə tədbil oldu və Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində hünərməndlər və şairlər Şuşa şəhərinə getməyə başladılar. O cümlədən, Arif də Şuşa şəhərinə gəlib, orada iqamət etdi və 1220 (mil.1805)-də həman şəhərdə dünyadan gözün yumubdu” (№ 14, s.30).

Məqalədə Arif Təbrizi yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərindən də bəhs olunurdu. Şairin yaradıcılığının lirik məziyyətlərindən söz açan müəllif onun şeirlərində zərif təb sahibinin intim hissələrinin üstünlük təşkil etdiyini bildirir və yazırdı ki, Arifin şeirlərində qəm, kədər, nalə və hicran dərdi, tənhalıqdan, yarsızlıqdan, zəmanədən şikayət əsas xüsusiyyət kimi verilir. Müəllif bu fikirlərini əyaniləşdirmək üçün şairin yaradıcılığından aşağıdakı qəzəli nümunə gətirirdi:

Mümkün olmaz yarı görmək bir zaman əğyarsız,
Gülşənin dövründə kim görmüş gül olsun xarsız.
Dövrü dönmüşdür, dövrən bulmadı kamınca seyr,
Çox kəcrəftarı bir dəm görmədim azarsız.
Qədrü qiymətlər tapıb kuyində yarın geyrlər,
Leyk mən qaldım gəmi-hicran ara qəmxarsız.
Qəm məni pamal qıldı, ey müsəlmanan, haray,
Olmasın kafər də, yarəb, mən kimi qəmxarsız.
Qəbrimin daşına yaz, ey əhli-dil, bu misrəi:
“Verdi Arif canını min həsrət ilə yarsız!”.

Müəllif məqalədə Arif Təbrizini M.Fizuli ədəbi məktəbinin davamçısı kimi səciyələndirərək yazırdı ki, Füzulidən sonra onun şeir məktəbini davam etdirən Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Təsir Təbrizi və Məsihi kimi şairlər ədəbiyyatımıza bir yenilik gətirə bilmədilər. Bu dövrün şairləri klassik əruz qafiyələrini və şeir məzmunlarını təkrarlamaqla kifayətlənir və Füzuli məktəbindən bəhrələnilib onun ədəbi irsini davam etdirirdilər. Müəllif Arif Təbrizini də bu şairlər sırasına daxil edirdi.

Müəllif bu şairlər sırasında M.P.Vaqif yaradıcılığına yüksək qiymət verir və yazırdı: “Vaqif belə bir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında bir ulduz kimi parlayıb və böyük məharət göstərüb və klassik ədəbiyyatda təzə bir məktəbin yolunu açdı” (№ 14, s.31).

Müəllif məqalədə Arif Təbrizinin ədəbiyyat tariximizdəki əsas rolunu onun şeirlərinin lirik məziyyətlərində və dil xüsusiyyətlərində görür və yazırdı ki, şairin “əsərlərinin yayılması ədəbiyyatımızın çox düyünlərini açmağa imkan yarada bilər”.

Məqalədə Arif Təbrizinin aşağıdakı qəzəli də nümunə verilirdi:

Səba, qəmxarım ol, qəmkarım dərdi-dil izhar et,
Xəbərdar olmayan qəmxarımı qəmdən xəbərdar et
Ki, ey peymanşikən, mehrü vəfası olmayan dilbər,
Təğafül eyləmə, bir ləhzə əzmi-kuyi-dildar et.
Əlindən öp, ona şərhlə əhvali-pərişanı,
Əyağına düşüb tövz başın üçün yarə izhar et
Ki, gəlmiş aşiqi-biçarə yanından səba, söylə
Ki, ey qəmxari-xuab, nazdan cananı bidar et.
Əcəl verməz aman, can nəqdini almaq dilər səndən,
Bu fərddi naleyi-fəryad ilə hər ləhzə təkrar et
Ki, həsrət getdi Arif, görmədi yarın bu dünyadə,
Rəqibi barı, ilahi, məhrumi-dilsuvar et.

Göründüyü kimi, müəllif məqalədə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf dövrünü və M.P.Vaqif mərhələsini düzgün qiymətləndirmiş, Arif Təbrizi yaradıcılığına doğru dəyər vermişdir.

"Dədə Qorqud" jurnalı öz səhifələrində klassik Azərbaycan şairləri sırasında XV-XVI əsrlər Azərbaycan şairi Həbibinin yaradıcılığına da yer vermişdir. Jurnalın 4-5 ci sayında M.Kərimi imzalı müəllifin "Çoban Həbibini" adlı bir məqaləsi dərc olunmuşdur.

Müəllif məqalədə Həbibinin yaşadığı tarixi dövrü Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyət dövrü kimi yüksək dəyərləndirərək bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf edərək yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu və məliküşşüərə Həbibini, Məhəmməd Füzulini, Kışvəri Təbrizi və Tufeyli Ərdəbilli kimi şairlərin Şah İsmayıl Xətəi sarayında böyük hörmətlə qarşılandığını vurğulayır və Həbibinin bu şairlər sırasında xüsusi yer tutduğunu bildirirdi.

Müəllif Sam Mirzə və Həsən Çələbi kimi təzkirə müəlliflərinin "Töhfeyi-Sami" və "Təzkireyi-Həsən Çələbi" adlı təzkirələrində Həbibiyə yüksək qiymət verildiyini yazır və təzkirələrdə Həbibini haqqında olan aşağıdakı məlumatı oxuculara çatdırırdı: "Həbibini cavanlıqda çobanlıq baxaraq bir gün Sultan Yəqub Qaraqoyunlu onu şikarlıqdan görür ki, quzu otarmağa məşğuldu. Sultan mulazimlərdən birini onun yanına göndərir ki, ta soruşsun onlar kimlərdəndir?"

- Şəxs Həbibini yanına gəldi və soruşdu.
- O, cavab verdi ki, quzular qoyunlardandırlar.
- O soruşdu: Kəndinizin böyükləri kimlərdilər?
- Dedi: Əniklər hamıdan böyükdülər.

Dedi: Ey, yox, əgər biri kəndə gələ, deyirəm, kim onun qabağına çıxar?

Cavab verdi: Küçük itlərdir ki, haçan sənin kimi bir əziz kəndə gəlsə, pişvazına çıxarlar.

O şəxs narahat olub dedi: Ey, çapardım səni.

Həbibini dedi: Çap gör, yoldaşın getdi.

O şəxs sultanın yanına qayıdıb və nə olduğunu söylür. Sultanın xoşuna gəlir və özü ilə dərbarına aparır. Həbibinin şeir təbi olduğuna görə şeirə üz gətirir və bir şair kimi söz və şeir aləminə varid olur" (№ 4-5, s.22-23).

Müəllifin məqalədə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Həbibini Şah İsmayıl Xətəinin sarayında məliküşşüərə titulu almış, Xətəi isə ona "Gürzəldin bəy" (əslində "Gürzəddin bəy") ləqəbini vermişdir. Lakin sonralar Osmanlı sultanı Sultan Bayazid Həbibini öz sarayına aparmışdır. Ömrünün axır çağlarını səyahətlərdə keçirən Həbibini hicri tarixi ilə 918-926-cı illər arasında vəfat etmişdir.

Məqalədə Həbibinin şah saraylarında yaşamasına baxmayaraq şeirlərinin məddahlıqdan uzaq olması, sadə və xəlqi üslubda yazıldığı bildirilir.

Müəllif Həbibini şeirlərinin mövzu və ideya istiqamətinə də yer verir və bildirirdi ki, şairin yaradıcılığında aşiqanə məhəbbət və gözəllik mövzusu, səmimi aşıqın iztirablarının təsvir və tərənnümü əsas yer tutur.

Müəllif Həbibini şeirlərinin dil sadəliyini və xəlqi üslubunu əsaslandırmaq üçün şairin aşağıdakı şeirini nümunə gətirirdi:

Səndən özgə yarım olsa, ey pərivəş simin,
Gorum olsun bu qəba əynimdə pırahən kəfən.
Çıxmaya sevdəyi-zülfün başdan, ey meh, gər yüz il,
Üstüxani-kəlləm içrə tuta əqrəblər vətən.

Müəllif həmçinin böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin də Həbibidən təsirləndiyini, hətta Həbibini şeirlərinin beytlərindən istifadə edərək bir müsəddəs yazdığını və bir qəzəlini də müxəmməs formasına saldıığını bildirir və Füzulinin bir qəzəlinin Həbibinin:

Məgər badi-səba zülfün ucundan pərişandır

Ki, başı canü dil hərdən əyaq altında virandır.

–beytli qəzəli ilə həmvəzn və həmqafiyə olduğunu yazırdı.

"Dədə Qorqud" jurnalında klassik Azərbaycan şairlərinin qəzəllərinə yazılan satirik-tənqidi parodiyalardan biri də Məhəmməd Füzulinin "Məni candan usandırdı..." qəzəlinə yazılmış nəzirə-parodiyadır.

"Qulu Zırna" imzalı müəllif tərəfindən "Evimizdə bir çıraq yanmaz" başlığı altında qələmə alınmış bu satirada ölkənin iqtisadi-sosial həyatında başalib gedən bahalıqdan bəhs olunur.

Nizami Gəncəvinin "Sənsiz" qəzəlinə yazılan satirik parodiyada olduğu kimi, bu parodiyada da M.Füzuli qəzəlinin ilk beyti öndə verildikdən sonra əsas mətləbə, yəni satirik tənqida keçilir. Mətnə nəzər salaq:

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?
Məhəmməd Füzuli.

Bahalıqdan yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar daşı əfqanım, yatan məsul oyanmazmı?
Tükanlarda baha şeylər kasıb bağırını qan eylər,
Bahalıq varlıya neylər, neçə versə alanmazmı?
Biri minlik fükül bağlar, biri ac, qan qusar, ağlar,
Hamı da varlını yağlar, ürək burda bulanmazmı ?
Kasıb öz dərđini danmaz, evimdə bir çırağ yanmaz,
Mənə lütsən deyən qanmaz, kasıblar lüt dolanmazmı?
Bizim banklar edir ehsan, verir vəm varlıya hər an,
"Neçün etməz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?"
Eşitdi hamı bu əsli, ötür yoxsulluğun fəsli,
Kəsilir yoxsulun nəsli, qulağı tüklü qanmazmı?
Deyildim yazmağa mail, ürəkdən oldu söz nazil,
Səfeh sözlər yazan qafil, oxuyarkən utanmazmı?
Qulu Zırnayə yox əxbar, alışır o, yazır əşar,
Yazar, öz halına ağlar, bu halətdən usanmazmı? (№ 15, s.31).

"Dədə Qorqud" jurnalında dövrün iqtisadi güzəranının ağırlığına və ölkə daxilində baş alıb gedən bahalıqın tənqidinə həsr olunmuş bu satira jurnalın xalqa bəslədiyi milli qayğıkeşliyindən irəli gəlirdi. Jurnal bu satirik məqalədə dövrünün xalqa zidd iqtisadi durumunu tənqidlə qarşılamışdır.

"Dədə Qorqud" jurnalı XVI-XVII əsrlər Azərbaycan şairlərindən olan Məsihinin həyat və yaradıcılığı haqqında da ayrıca məqalə çap etmişdir. "Kərimi" imzalı müəllif tərəfindən qələmə alınmış bu məqalədə Məsihinin həyatı, yaradıcılığı, xüsusən şairin "Vərqa və Gülşa" poeması təhlil olunub dəyərləndirilir.

Müəllif məqalədə Məsihinin yaşadığı Səfəvilər dövrünü Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf edib çiçəkləndiyi tarixi dövr kimi dəyərləndirərək bu dövrdə yetişən şairlərin qiymətli ədəbiyyat nümunələri yaratdıqlarını bildirirdi. Müəllif bu şairlər sırasında Məsihini xüsusi qeyd edir və onun yaradıcılığının xəlqi məzmun daşdığını vurğulayırdı. Məsihinin həyatı haqqında məlumat verən müəllif onun Səfəvi hökmdarlarına – Şah Səfi və Şah Abbasa qəsidələr yazdığını söyləyir və şairdən aşağıdakı beyti nümunə gətirirdi:

Təklifsiz bu gün bu xaktac fərqi-Keyvandur,
Səfi ibn Səfi ta kişvəri-İranə sultandır.

Məqalədə Məsihinin üç əsərin müəllifi olması şairin yaradıcılığından verilən aşağıdakı şeir nümunəsi ilə təsdiqlənirdi:

Həqqa ki, mənim bu üç kitabım,
Rövşəndir olardan afitabım.
"Vərqavü Gulşa", "Danəvu dam",
"Zənbürü əsəl" üçüncüyə nam.

Müəllif məqalədə Məsihinin "Vərqa və Gülşa" əsərinin yazılıb tamamlandığı tarix haqqında da şairin öz şeirindən gətirilən nümunə əsasında məlumat verirdi:

Min otuz səkkiz idi təhqiq,
Tarix müsaid oldu tövfiq.
İtmamə yetişdi bu hekayət,
Əncamə irlişdi bu rəvayət.

Müəllif "Vərqa və Gülşa"nın Nizami və Füzulinin "Leyli və Məcnun"larını xatırlatdığını, əsərdə bir sıra əxlaq, məişət və siyasət məsələlərinin yer aldığını, ictimai ədalətsizliyin və qanunsuzluğun tənqid olunduğunu da bildirdi.

Poemanın ideyasını dəyərləndirən müəllif əsərin əsas məzmunu haqqında da oxuculara geniş məlumat verir və əsərdəki obrazları təhlil edirdi.

Deyilənlər təsdiq edir ki, “Dədə Qorqud” jurnalı Azərbaycan klassik ədəbiyyatını və onun nümayəndələrinin yaradıcılığını böyük qayğıkeşliklə işıqlandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Dədə Qorqud” jurnalı, Təbriz, № 1-20
2. “Koroğlu” jurnalı, Təbriz, № 1-3
3. Əliyər Səfərli, Xəlil Yusifli, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Nurlan, 2008, 4. Yaqub Babayev, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, Elm və Təhsil, 2014.

ABSTRACT

Asker Gedimov

ABOUT THE HISTORY OF THE SOUTH AZERBAIJAN PRESS: MEDIEVAL AZERBAIJANI LITERATURE ISSUES IN THE DADA GORGUD JOURNAL

The article is dedicated to the study of articles about Azerbaijan medieval literature in “Dada Gorgud” journal published in Tabriz in the Azerbaijani language in the period of the Islamic Revolution of Iran. The article reviews the history of the journal’s publication and substantiates the topicality of relations in the modern era between South and North Azerbaijan. The article also presents characteristics of literary materials dedicated to all periods of Azerbaijan literature, its folklore, including the literature and folklore of Turkic peoples.

The article points out that, the “Dada Gorgud” journal paid a lot of attention to the medieval period of South Azerbaijan, especially to the North Azerbaijan Literature and published literature on literary works of poets like A. Tabrizi, M.P. Vagif, Nişat Şirvani, Aghaməsih Shirvani, Habibi, M. Fuzuli, Mesih in its pages. A scientific analysis of these samples has also been focused in the article.

РЕЗЮМЕ

Аскер Гадимов

ИЗ ИСТОРИИ ПЕЧАТИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА: ВОПРОСЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ СРЕДНИХ ВЕКОВ В ЖУРНАЛЕ «ДЕДЕ ГОРГУД»

Статья посвящена исследованию статей по азербайджанской литературе средних веков, опубликованных в журнале «Деде Горгуд», изданном в азербайджанском языке в Тебризе в период Иранской Исламской Революции.

В статье рассматривается история издания журнала, обосновывается актуальность литературных связей Южного и Северного Азербайджана на современном этапе.

В статье дана характеристика литературных материалов, посвященных всем периодам азербайджанской литературы, ее фольклору, в том числе литературе тюркских народов и их фольклору, опубликованных в журнале «Деде Горгуд».

Подчеркивается мысль, что в журнале с заботой относились Южной, особенно литературе периода средних веков Северного Азербайджана, что на своих страницах публиковались литературоведческие материалы по творчеству таких поэтов, как Ариф Тебризи, М.П. Вагиф, Нишат Ширвани, Агамесих Ширвани, Габиби, М. Физули, Месихи, научно анализированы образцы их произведений.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

HÜSEYN HƏŞİMLİ*Naxçıvan Dövlət Universiteti**huseyn.hashimli@mail.ru***UOT: 82-3.512****UNUDULMUŞ TƏRCÜMƏÇİ ƏLİ SƏBRİ QASIMOV****Açar sözlər:** *Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii tərcümə, Əli Səbri***Key words:** *Azerbaijan literature, literary translation, Ali Sabri***Ключевые слова:** *Азербайджанская литература, художественный перевод, Али Сабри*

İyirminci əsrdə Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin inkişafında naxçıvanlı ədiblərin də mühüm xidmətləri olmuşdur ki, onlardan biri də Əli Səbri Qasimovdur (1892-1983). Əli Səbrinin yaradıcılıq fəaliyyəti çoxşaxəli və zəngindir. O, 1910-cu illərdən etibarən “Solğun çiçək”, “Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi”, “Qaraçılar”, “Gombul ayı balası”, “Himayə”, “Firuzun kədəri” kimi oxunaqlı roman, povest və hekayələr, sayı dörd yüzü ötən ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələr yazmaqla yanaşı, bədii tərcümə sahəsində də diqqətəlayiq işlər görmüşdür. Lakin istedadlı yazıçının tərcüməçilik fəaliyyəti indiyədək araşdırılmamış, yalnız bəzi ədəbiyyatşünaslar onun dilimizə çevirdiyi bir neçə əsərin adını çəkməklə kifayətlənmişlər. Bu məqalədə unudulmaz ədibin Azərbaycan bədii tərcümə sənəti tarixindəki xidmətlərinə müfəssəl nəzər salmaq istəyirik.

Yazıçının xatirələrində nəzərə çatdırdığı kimi, ədəbi mühitə gəlişində, o cümlədən bədii tərcüməyə meyil göstərməsində Qori Seminariyasında müəllimi olmuş məşhur pedaqoq və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli mühüm rol oynamışdır. Əli Səbri Firidun bəyin seminariyada təhsil alan tələbələri ədəbi yaradıcılığa həvəsləndirdiyini minnətdarlıqla yada salaraq yazırdı: “Firidun bəyin bizdə ədəbiyyata böyük bir maraq oyatdığına nəticəsi olaraq Rəcəb Əfəndiyev, Ələkbər Abbasov (Qərib), Zülfüqar Ağakışibəyov və mən rus ədiblərindən Azərbaycan dilinə bir sıra əsərlər tərcümə etməyə və əsər yazmağa başladım. Bunların çoxu Bakıda Orucovların mətbəəsində çap olundu” (5, s.269).

Əli Səbri Qasimov ədəbiyyat aləminə bədii tərcümə ilə qədəm qoymuşdur. Yazıçı ömrünün qocalıq çağlarında qələmə aldığı xatirələrində və müsahibələrində bədii tərcüməyə 1912-ci ildə başladığını, ilk olaraq da rus ədibi L.N.Tolstoyun dörd hekayəsini dilimizə çevirdiyini bildirsə də tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirdik ki, Ə.Səbrinin çapdan çıxmış ilk tərcümə kitabı 1911-ci ilə aiddir. On doqquz yaşlı seminariya tələbəsi ikən o, rus yazıçısı A.P.Çexovun “Qız istəmək” adlı bir pərdəli, yumoristik məzmunlu dramatik əsərini dilimizə çevirmişdi. Həmin tərcümə 1911-ci ildə Bakıda kitabça şəklində nəşr olunmuşdu (3). Ə.Səbrinin bu çevirməsi 1917-ci ildə təkrarən çapdan çıxmışdı.

Bunun ardınca isə Ə.S.Qasimov rus ədibi L.N.Tolstoydan tərcümələr etmişdir. Yazıçı xatirələrində bu barədə yazırdı: “Bir gün L.N.Tolstoyun hekayələrindən birini dilimizə tərcümə etdim... Cəsarətlənin həmin tərcüməni Firidun bəyə göstərdim... Firidun bəy mənə növbətçi otağına çağırırdı. Tərcüməni başdan-ayağacan oxudu. Bəzi yerlərini düzəltdi... Həvəslənib Tolstoydan daha üç hekayə tərcümə elədim. Firidun bəy bunların da çatışmazlıqlarını aradan qaldırdı. Bu tərcümələr “Dörd hekayə” adı ilə bir azdan Bakıda... çapdan çıxdı. Tərcümələr üçün mənə 28 manat pul göndərdilər” (13, s.138). Əli Səbrinin L.N.Tolstoydan çevirdiyi “İlyas”, “Fransuaza”, “Kareni Vasilyeviçin sərgüzəşti”, “Fəhlə Yemelyan və boş baraban” adlı həmin tərcümələr 1912-ci ildə “Dörd hekayə” adı ilə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində nəşr edilmişdi (15). 109 səhifəlik bu kitab, ədəbiyyatşünas Alməmməd Alməmmədovun qeyd etdiyi kimi: “L.Tolstoyun o vaxtdək Azərbaycan dilində nəşr olunan kitablarının həcm etibarilə ən böyüyü idi” (1, s.129).

Əli Səbri Qasimov Bakıda çıxan “İqbal” qəzetinin 13 oktyabr 1913-cü il tarixli sayında dərc olunmuş “Solğun çiçək” haqqında” adlı məqaləsində də L.N.Tolstoydan etdiyi həmin tərcümələr üzərində müəllimi Firidun bəy Köçərlinin dəyərli redaktə işini, həmçinin ədəbi dildə sadəlik, xəlqilik, lüzumsuz alınma sözlərə yer verilməməsi barədə qiymətli tövsiyələrini minnətdarlıqla

etiraf etmişdir. Məqalədə oxuyuruq: “Solğun çiçək”i yazmamışdan qabaq (yazığının 1913-cü ildə nəşr olunmuş eyniadlı romanı nəzərdə tutulur - **H.H.**) Tolstoyun bir neçə hekayələrini tərcümə etdikdən sonra Firidun bəy həzrətlərinə təshih üçün vermişdim. Zati-aliləri isə Osmanlı şivəsinə təqlidən yazılan sətirləri pozub, öz şivəmizə döndərmişdi... Möhtərəm ustadımız Firidun bəy həzrətlərinin “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir”, “Həyatın mayəsi mənziləsindədir”, “Onu əziz tutmaq hər kəsə borədur” kəlamı unudulmayacaqdır” (10).

1913-cü ildə isə Əli Səbri ilə Abbas Qafarovun tərcüməsində “Gözəl hekayələr” adlı kitabça Bakıda Orucov qardaşlarının nəşriyyatında çap olunmuşdu. Otuz yeddi səhifəlik həmin kitabçada rus ədəbiyyatından tərcümə olunmuş aşağıdakı dörd hekayə verilmişdi: “Cümlə millət üçün Allah birdir”, “Nadinc uşaq”, “Doktor Qazın müxtəsər tərcümeyi-halı”, “Çinovnikin ölməyi” (6). Kitabçanın ilk səhifəsindəki qeydlərdən öyrənirik ki, ilk üç hekayəni Ə. Səbri, sonuncunu isə A.Qafarov dilimizə çevirmişdir. Ədəbiyyatşünas A.Alməmmədov hekayələrin hamısını A.P.Çexovun əsərləri kimi sadalamışdır (1, s.120).

Əli Səbrinin tərcümə yaradıcılığının 1920-ci ilə qədərki ilk mərhələsinə aid diqqətəlayiq nümunələrdən biri də rus yazıçısı V.İ.Dmitriyevanın “Malış i Juçka” hekayəsini “Balaca və Xallı” adıyla tərcümə və təbdil edərək 1914-cü ildə Bakıda Orucov qardaşlarının nəşriyyatında çap etdirməsidir (2). 62 səhifəlik bu kitab sadəcə tərcümə deyildi. Ə.Səbri rus yazıçısının əsərinin mövzusunu, mündəricəsini ümumən saxlasa da hadisə və obrazları Azərbaycan mühitinə, milli koloritə uyğunlaşdırmışdı. Bütün bunlara görə “Balaca və Xallı” tərcümə yox, tərcümə və təbdil kimi nəşr edilmişdi. “Balaca oxuculara sovqat” kimi təqdim olunan bu kitabın cildinin içəri üzündə “Oxucularımıza bir neçə söz” başlıqlı aşağıdakı mətn verilmişdir:

“Rus dilində yazılmış bu hekayəni Zaqafqaz Seminariyasının direktoru F.A.Smirnov cənablarının xahişinə görə onun və bəzi müəllimlərimin hüsurunda müsəlman şöbəsinə təhsiledici mübtədilərə oxudum. Seminariyada bala şagirdlərə hekayənin məzmununu artıq dərəcədə təsir etdi. O cəhətə bunun tərcüməsi barəsində möhtərəm müəllimim Firidun bəy Köçərli cənabları ilə məsləhətləşdim. O cənab da mənim bu fikrimi təsdiq etdi.Və onun köməkliliyi ilə türkcəyə sadə ləhzədə tərcümə və təbdil etdim. Bununla zaty-alilərinə təşəkkürümü izhar edirəm.

Əli Səbri”.

Burada bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istərdik. Qori Seminariyasının başqa bir naxçıvanlı məzunu Xəlil ağa Hacılarov 1957-ci ildə Firidun bəy Köçərli haqqında xatirələrində yazırdı: “Xatirimdədir, bizim tələbə yoldaşlarımızdan Əli Qasimov nəinki qəzetələrə tez-tez məqalələr göndərib çap etdirirdi, o, məşhur Çexovun “Juçka” adlı hekayəsini şirin dil ilə tərcümə edib, kitabça şəklində çap edilməsinə də müvəffəq oldu... Tələbələrin bu sahədəki fəaliyyətlərinə istiqamət yaradan Firidun bəy Köçərli idi” (5,s.277-278).

Burada X.Hacılarov yanlışlığa yol vermişdir. Belə ki, Əli Səbri Qasimov rus yazıçısı A.P.Çexovun yox, V.İ.Dmitriyevanın “Malış i Juçka” əsərini tərcümə və təbdil etmişdi.

Əli Səbrinin tərcümə və təbdil üçün V.İ.Dmitriyevanın “Malış i Juçka” (“Balaca və Xallı”) hekayəsini seçməsi təsadüfi deyildi. Belə ki, 1896-cı ildə yazılmış bu əsər qısa müddətdə balaca oxucuların böyük rəğbətini qazanmış, dəfələrlə nəşr olunmuşdu. Ə.Səbri “Balaca və Xallı” üzərində sovet dövründə yenidən işləmiş, 1926-cı ildə onu təbdil kimi çap etdirmişdir. Sonralar da bu sahədə yaradıcılıq axtarırları aparən müəllif əsərin əsas obrazı Balacanın – Xalidin sonrakı taleyini, böyüyüb həkim olmasını, vaxtı ilə ona təmənnəsiz qayğı göstərmiş Nəzakət müəlliməni ölümdən xilas etməsini və s. hadisələri də qələmə almışdır. “Bəlkə də, bu ikinci yaradıcılıq prosesi əsəri sonralar orijinal povest kimi təqdim etmək üçün müəllifə əsas vermişdir” (8,s.47). Ə.Səbri süjeti lüzumsuz əlavələrlə ağırlaşdırmamış, hadisə və personajların yığcam və koloritli təsvirinə nail olmuşdur.

Əli Səbrinin ilk tərcümələri, o cümlədən “Balaca və Xallı” ədəbi mühitin diqqətini çəkmiş, bu tərcümələr barədə “İqbal”, “Bəsirət”, “Yeni iqbal” və digər mətbət orqanlarında məlumatlar verilmişdi. Dövrün məşhur tənqidçisi Seyid Hüseyn Kazımoğlu “İqbal” qəzetinin 12 iyun 1914-cü il tarixli sayında dərc etdirdiyi “Yaralarım” adlı məqaləsində Əli Səbrinin tərcüməçilik fəaliyyətini müsbət qiymətləndirərək yazırdı: “Cavan yazıçılarımızdan Əli Səbri əfəndinin tərcümə və təlifləri vardır... Tərcümələri və təlifləri bizdən ötrü əhəmiyyətsiz deyil. Bu günlərdə “Balaca və Xallı” adlı yeni bir tərcüməsi meydana-intişarə qoyulmuşdur” (9).

Əli Səbri sovet dövründə də bədii tərcümə ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. O, rus yazıçısı M.F.Çumandrinin 1928-ci ildə yazdığı “Rablenin fabriki” romanını dilimizə çevirmiş, bu tərcümə 1930-cu ildə Bakıda Azərnəşrdə tanınmış ədib M.S.Ordubadinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. Tərcümənin əvvəlində rus ədəbiyyatşünası A.Selivanovskinin müqəddiməsi də verilmişdir (4, s. 3-

7). İstedadlı mütərcim yaradıcılıq fəaliyyəti boyunca bəzi digər rus ədiblərindən də tərcümələr etmişdir. O cümlədən rus yazıçısı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı P.P.Verşiqoranın Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Təmiz vicdanlı insanlar” adlı irihəcmli sənədli nəsr əsəri də Əli Səbrinin mükəmməl tərcüməsi sayəsində 1978-ci ildə Azərbaycan oxucularına çatdırılmışdır (16).

Əli Səbrinin gürcü ədəbiyyatından da tərcümələri vardır. O, tanınmış gürcü yazıçılarının bəzi hekayələrini müxtəlif vaxtlarda dilimizə çevirərək mətbuatda oxuculara çatdırmışdır: Vaja Pşavela “Darecan” (11), Tedo Radzikaşvili “Ovçu” (12) və s. Ə.Səbrinin bu istiqamətdə səmərəli tərcüməçilik fəaliyyətinin nəticəsi kimi nəşr olunmuş “Gürcü hekayələri” adlı kitab da (7) oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Həmin kitabda gürcü ədəbiyyatından “Dar ağacı yanında”, “Əsmət bibi”, “Darecan”, “Çobanın xatirələri”, “Mənzərə”, “Tinanın ləzgi rəqsi” kimi hekayələr toplanmışdı.

Əli Səbri bir sıra digər Şərq və Qərb klassiklərinin də əsərlərinin mahir tərcüməçisi kimi tanınmışdır. Məşhur ingilis ədibi Vilyam Şekspirin “Şiltaq qızın yumşalması” pyesinin Ə.Səbri tərəfindən tərcüməsi də uğurlu alınmış, bu tərcümə bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Bakıda çıxan “Kommunist” qəzetinin 18 oktyabr 1928-ci il tarixli sayındakı elandan öyrənirik ki, V.Şekspirin “Şiltaq qızın yumşalması” komediyası Əli Səbrinin tərcüməsində tamaşaya qoyulmaq üçün teatrın repertuarına daxil edilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, Ə.Səbrinin həmin tərcüməsi 1920-ci illərin ikinci yarısına aiddir.

Əli Səbri məşhur hind ədibi Rabindranat Taqorun “Fəlakət” romanını da Azərbaycan dilinə yüksək səviyyədə çevirmişdir. Onu da xatırladaq ki, R.Taqorun bu romanı Azərbaycan dilində ilk dəfə 1929-cu ildə X.Əzizbəylinin tərcüməsində nəşr olunmuşdu. Lakin sonradan bu əsərin dilimizə yenidən tərcüməsinə ehtiyac duyulurdu. Ə.Səbri bu çətin işin öhdəsindən məharətlə gəlmiş, R.Taqorun “Fəlakət” romanı Azərbaycan dilində onun tərcüməsində 1958-ci ildə çapdan çıxmışdır (14). Mükəmməlliyi ilə razılıq doğuran bu tərcümə sovet dövründə, eləcə də respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra bir neçə dəfə çap edilmişdir.

Əlavə olaraq onu da deyək ki, Əli Səbrinin R.Taqordan məhz “Fəlakət” romanını tərcümə etməsi təsadüfi deyildi. Bəllidir ki, hind ədibinin bu romanı əsasən sentimental səciyyəli idi və vaxtı ilə “Solğun çiçək”, “Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi”, “Qaraçılar” və s. kimi dəyərli sentimental nəsr əsərləri yazmış Əli Səbrinin diqqətini həm də bu xüsusiyyətinə görə cəlb etmişdi.

Ümumiyyətlə, Əli Səbri Qasimov tərcümə üçün əsər seçərkən ədəbi nümunələrin ideya-bədii mükəmməlliyini həmişə nəzərə alır, təsadüfi əsərlərin tərcüməsinə meyil göstərmirdi. Bədii tərcümə işini ciddi yaradıcılıq sahəsi sayan ustad mütərcim Əli Səbri ömrünün qocalıq çağlarında qələmə aldığı xatirələrində yazırdı: “Tərcümə sahəsində bir sıra yaxşı işlərlə bərabər xeyli keyfiyyətsiz nümunələrə də rast gəlirəm. Özü də bu tərcümələrdə öz dilimizi yaxşı bilməmək, hərfi tərcüməçiliyə aludəçilik özünü göstərir” (13, s.138-139). Ə.Səbri isə həm doğma dilimizi, həm də tərcümə əsərinin aid olduğu dili mükəmməl bilən bir mütərcim kimi öz işinin öhdəsindən yüksək professionalıqla gəlirdi. Hər bir tərcümə üzərində böyük məsuliyyətlə, diqqətlə işləməsinin nəticəsidir ki, onun dilimizə çevirdiyi əsərlər dəfələrlə nəşr olunmuş, həmişə oxucular və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Geniş yaradıcılıq diapazonuna malik Əli Səbri uzunmüddətli fəaliyyəti boyunca bir sıra elmi-kütləvi, ictimai-siyasi məzmunlu əsərləri də yüksək professionalıqla Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həmçinin dilimizə çevrilmiş bir sıra tərcümə kitabları onun redaktorluğu ilə işıq üzü görmüşdür. İ.K.Oqulcanskiyin “Həzi Aslanov” povesti (tərcümə edənlər: N.Nağıyev, S.Şamilov, Bakı, 1956), “Hindistan və Pakistan hekayələri” adlı kitab (tərcümə edənlər: Ə.Mehdiyeva, İ.İbrahimov, N.Əfəndiyeva, Bakı, 1955), M.Qorkinin on beş cildlik “Əsərləri”nin altıncı cildi (tərcümə edənlər: E.İbrahimov, M.Rzaquluzadə, C.Cəfərov, Ə.Məmmədyanlı, Bakı, 1957) və s. bu qəbildəndir. Tədqiqatçı Cümşüd Əzimovun “Tərcümə prinsipləri” adlı kitabının da (Bakı, 1955) məhz professional mütərcim olan Ə.Səbrinin redaktorluğu ilə çapdan çıxmasını bu məqamda xatırlatmaq yerinə düşər.

Əli Səbri Qasimov Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə sahəsində də əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Məmməd Səid Ordubadi, Seyfulla Şamilov və başqa Azərbaycan yazıçılarının bəzi əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi də onun qələminə məxsusdur. Bu baxımdan tanınmış yazıçı M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” tarixi romanının dördüncü kitabının rus dilinə tərcüməsini xatırlatmaq yerinə düşər. Ə.Səbri məşhur ədəbiyyatşünas, akademik Feyzulla Qasimzadənin “Abbasqulu ağa Bakıxanov (Qüdsi): həyatı və yaradıcılığı”, “Nəcəf bəy Vəzirov” adlı monoqrafik tədqiqatlarını da rusçaya çevirmiş, həmin tərcümələr 1958-ci ildə Bakıda rus dilində ayrıca kitablar şəklində nəşr olunmuşdur.

Deyilənlər göstərir ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı yetirməsi olan Əli Səbri Qasimovun tərcüməçilik fəaliyyəti də çoxşaxəli və zəngindir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan bədii tərcümə sənəti tarixində mühüm xidmətləri olan naxçıvanlı tərcüməçilərin, o cümlədən Əli Səbrinin yaradıcılığının ətraflı şəkildə araşdırılmasına ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədov A.M. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri, Bakı, Yazıçı, 1982, 215 s.
2. Dmitriyeva V. Balaca və Xallı (ruscadan tərcümə və təbdil edən Ə.S.Qasimov), Bakı, Nəşriyyati-bəradərani-Orucov, 1914, 62 s.
3. Çexov A.P. Qız istəmək (bir pərdədən ibarət qayət müzhik bir vodevildir), (mütərcimi Ə.S.Qasimov, naşiri Ə.Ələkbərov), Bakı, 1911, 40 s.
4. Çumandrin M.F. Rablenin fabriki (çevirəni Ə.Səbri). Bakı, Azərənəşr, 1930, 270 s.
5. Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi (tərtib edən və nəşrə hazırlayanı M.Adilov), Bakı, Nurlan, 2006, 280 s.
6. Gözəl hekayələr (mütərcimi Ə.Qasimov, A.Qafarov), B., Nəşriyyati-bəradərani-Orucov, 1913,37 s.
7. Gürcü hekayələri (tərcümə edəni Ə.Səbri), Bakı, Azərənəşr, 1977, 136 s.
8. Həşimli H.M. Əli Səbri, Bakı, Nurlan, 2007, 142 s.
9. Kazımoğlu. Yaralarım. "İqbal" qəzeti, Bakı, 12 iyun 1914, № 676
10. Qasimov Ə.S. "Solğun çiçək" haqqında. "İqbal" qəzeti, Bakı, 13 oktyabr 1913, № 478
11. Pşavela V. Darecan (tərcümə edəni Ə.Səbri), "Azərbaycan" jurnalı, 1976, № 4, s.160-170
12. Radzikaşvili T. Ovçu (tərcümə edəni Ə.Səbri), "Azərbaycan" jurnalı, 1970, № 10, s.174-179
13. Səbri Ə. Ömürdən yarpaq düşür, Bakı, Gənclik, 1983, 168 s.
14. Taqor R. Fəlakət (tərcümə edəni Ə.Səbri), Bakı, Azərənəşr, 1958, 280 s.
15. Tolstoy L.N. Dörd hekayə (ruscadan mütərcimi Ə.S.Qasimov), naşiri, Bəradərani-Orucov. Bakı, 1912, 109 s.
16. Verşiqora P.P. Təmiz vicdanlı insanlar (tərcümə edəni Ə.Səbri), Bakı, Gənclik, 1978, 400 s.

ABSTRACT

Huseyn Hashimli

FORGOTTEN TRANSLATOR ALI SABRI KASIMOV

The article deals with the creativity of the forgotten literary Ali Sabri Kasimov (1892-1983). Ali Sabri takes an important place in the history of Azerbaijan literature. Ali Sabri Kasimov is one of the most prominent sentimentalism of the Azerbaijani literature of XX century. His prose is rich with deer humanistic sences and qualities.

The article deals with the creativity of the forgotten translator Ali Sabri Kasimov. It explores the translation activity of Ali Sabri Kasimov in the 1910-1970 for the first time, analyzes his translations from the literatures of different peoples and establishes their specific features (A.P.Chekov, L.N.Tolstoy, W.Shakespeare, R.Taqor, W. Pshavela works and others).

The article also studies the translations edited by Ali Sabri Kasimov.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Гашимли

ЗАБЫТЫЙ ПЕРЕВОДЧИК АЛИ САБРИ КАСУМОВ

Статья посвящена творчеству забытого литератора Али Сабри Касумова (1892-1983). Али Сабри Касумов занимает значительное место в истории азербайджанской литературы. Он является одним из выдающихся представителей азербайджанской сентименталистической литературы двадцатого века. Его проза пронизана гуманизмом, глубокими чувствами.

В статье впервые в литературоведении исследуется переводческая деятельность Али Сабри Касумова в 1910-1970-ые годы. В работе анализируются переводы, сделанные литератором из литературы различных народов (произведения А.П.Чехова, Л.Н.Толстого, В.Шекспира, Р.Тагора, В.Пшавелы и др.), определяются их специфические особенности.

В статье также рассматриваются образцы переводов, изданных под редакцией Али Сабри Касумова.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

İMAN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

**NƏZƏRİ FİKİRDƏ “CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ DÜNYA
ƏDƏBİYYATI” PROBLEMİNƏ BAXIŞ**

Açar sözlər: *Zəhmət, Sokrat, demokrat, Qərb, Şedrin, dünya ədəbiyyatı, sənətkarlıq, ölümlər, revəzor, müfəttiş, buğda, töhfə, milli, iftixar, fundamental, lakoniklik*

Key Words: *Socrates, Democrat, West, Shadr, world literature, craft, dead, revəzor, inspector, wheat, national, pride, fundamentalism*

Ключевые слова: *Сократ, Демократ, Запад, Шадр, мировая литература, ремесло, мертвые, демонстранты, инспектор, пшеница, национальность, гордость, фундаментализм*

Akademik İsa Həbibbəyli 2007-ci ildə “Nurlan” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” kitabının “Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə” bölümündə Azərbaycan ədəbiyyatında “Molla Nəsrəddin” adlı ədəbi cəbhə və məktəb yaratmış Mirzə Cəlilin dünya söz sənətində məqamını son dərəcə dəqiqliklə, həm də özünəməxsus lakonikliklə dəyərləndirərək yazır: “Cəlil Məmmədquluzadə çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının milli iftixarı, dünya bədii mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsidir.” (4, s. 38)

Bu müddəa bir daha təsdiqləyir ki, Cəlil Məmmədquluzadə sənətinə məxsus monumentallığın daha aydın görünüşü üçün dünya ədəbiyyatının sənət zirvələri yenidən sıralanmalı, bu silsilədə Mirzə Cəlilin adı ilə bağlı alp sənətin hədudları dəqiqləşdirilməlidir. Təəssüf ki, sovet postmakanında böyük Mirzə Cəlil dünya ədəbiyyatı müstəvisindən kənarında, yalnız müsəlman dünyasına xas gerilikləri qələmə alan bir müəllif olaraq tanıtılmışdır. Bununla belə, Cəlil Məmmədquluzadə irsinin tədqiqatçıları bəzən Sokratsayağı deyimlə təsirlənərək “pak və təmiz insafın səsinə” qulaq asaraq Mirzə Cəlil sənətini dəyərləndirərkən Qərbin, əsasən də Rusiyanın məşhur qələm sahiblərinin əsərləri ilə müqayisə aparmaqla mənəvi cəhətdən təsəlli tapmışlar. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə haqqında “Böyük demokrat” adlı ilk irihəcmli tədqiqatın müəllifi Mirzə İbrahimov mütəfəkkir qələm sahibinin sənətini dəyərləndirərkən müqayisə üçün sadəcə Şedrin, Mopassan, Çexov, Tolstoy, Qoqol, Dobrolyubov, Puşkin kimi müəlliflərin adını çəkir. Şübhəsiz ki, bu adçəkmədə fundamental elmi müqayisələrdən söhbət gedə bilməz və yadasalmalar əsasən şərti xarakter daşıyır. Diqqət yetirək: “Böyük demokrat” əsərinin 4 səhifəlik “Başlanğıc” adlı hissəsində Mirzə İbrahimov yazır: “Bir zaman Çernişevski, “Qoqolun Rusiya üçün əhəmiyyəti olduğu qədər, öz xalqı üçün mühüm olan bir yazıçı çoxdan bəri dünyada yoxdur” - deyə yazırdı. Biz Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan xalqı üçün nə qədər böyük əhəmiyyətli bir yazıçı olduğunu demək istərkən, Çernişevskinin Qoqol haqqındakı həmin sözlərini təkrar etməliyik.” (6, s. 8)

Əlbəttə, Mirzə İbrahimov öz fikirlərinin təsdiqi üçün konkret bədii materiala istinadən ədəbi paralelliklərin nəzər nöqtəsinə çəkilməsi zəruriliyinin fərqi varmış, bu səbəbdən “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti ilə Saltıkov-Şedrinin “Qlupov və qlupovlular” əsərinin müqayisəsini vacib bilmişdir. Şübhəsiz, zamanın tələblərinə uyğun surətdə mirzəcələlişünas alim örnək tərəf kimi rus ədəbiyyatını önə çəkmək tendensiyasına sadıq qalmış, hətta “Danabaş kəndinin əhvalatları”nı birbaşa Saltıkov-Şedrin ədəbi meyarları ilə dəyərləndirmişdir.

Təqdirəlayiq haldır ki, Mirzə İbrahimov “Poçt qutusu” novellasının təhlili zamanı fransız yazarı Mopassanın, eləcə də rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Çexovun sənətini yada salmış, beləliklə, Mirzə Cəlil qələmindən çıxmış novelları dünya ədəbiyyatının yeni hadisəsi olaraq dəyərləndirilmişdir. (s. 64-65)

Mirzə İbrahimovun “Böyük demokrat” əsərində Cəlil Məmmədquluzadənin xüsusi

ehtiramla “bənədildiyi” rus müəlliflərindən biri Qoqoldur. Düşünürük ki, Mirzə Cəlil və Qoqol yaxınlıklarının təhlilində də “Böyük demokrat”ın müəllifi müəyyən qədər ifrata varmış, az qala Qoqolu ustad Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi müəllimi səviyyəsinə qaldırmışdır. “Ümumiyyətlə, Qoqol yaradıcılığı C.Məmmədquluzadə üçün sənətkarlıq məktəbi olmuşdur” müddəasından çıxış edən Mirzə İbrahimov özlüyündə bu qənaətə gəlmişdir ki, “... Qoqolun “Müfəttiş”i Cəlil Məmməd-quluzadədə Azərbaycan “revezorlarını” yaratmaq fikrini oyatmış və onun “Ölülər” komediyasının meydana çıxmasında klassik ədəbi nümunə olaraq qiymətli rol oynamışdır.” (6, s. 136)

Əlbəttə, “Böyük demokrat” əsərinin 1937-1938-ci illərdə, yəni repressiyanın tüğyan etdiyi dövəndə yazıldığını nəzərə alsaq, xatırladılan müqayisələr üçün Mirzə İbrahimova yalnız minnətdar olmalıyıq.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatı məsələsində bir az dərininə aparılan təhlillərlə Əziz Mirəhmədovun “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” monoqrafiyasında qarşılaşıq. Doğrudur, 1980-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən elmi ictimaiyyətə təqdim olunan “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” kitabında da birbaşa Mirzə Cəlil və dünya ədəbiyyatı probleminin həlli nəzərdə tutulmayıbdır. Bununla belə, tanınmış ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov müxtəlif istiqamətli təhlilləri zamanı Cəlil Məmmədquluzadə sənətini dünya estetikası ilə bağlayan məqamlardan da söz açmış, prinsipcə eyniistiqamətli gələcək tədqiqatların aparılması üçün təhrikədicı müddəalar irəli sürmüşdür. Məsələn, Mirzə İbrahimovun “Böyük demokrat” əsərində “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərindən söz açılrsa da, əsərin epıqrafından, yəni Mirzə Cəlil dünyagörüşünün qədim yunan filosofu Sokrat fəlsəfəsi ilə bağlılığından bəhs edilmir. Bəlkə də, bu boşluğu gördüyündən Əziz Mirəhmədov “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” monoqrafiyasında “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın təhlilini məhz Sokratdan (e.ə. 469- 399) gətirilmiş epıqrafla başlamağı zəruru saymış, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Sokratın dönə-dönə xatırladıldığını diqqətə çəkmiş, Sokrata müraciətin əsasında kor-koranə pərəstişin deyil, zülmə qarşı mübarizədən irəli gələn yol və vasitələrin öz zamanına uyğun şəkildə mənimsənilməsinin dayandığını elan etmişdir.

Əlbəttə, Əziz Mirəhmədovun məqsədi Sokrat və Cəlil Məmmədquluzadə vəhdətini bütün cəhətləri ilə öyrənmək olmadığından alim son dərəcədə yığcam ümumiləşdirmə aparmaqla Cəlil Məmmədquluzadənin sənət dünyasında klassik irs məsələsinə dair gələcəkdə yüzlərlə faktik materiallar əsasında təsdiqlənəcək ilkin nəzəri müddəalar irəli sürmüşdür

“Azərbaycan Molla Nəsrəddini” kitabının müəllifi Əziz Mirəhmədov Azərbaycan ziyalılarının, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadənin “Tərcüman” qəzetinə münasibətindən söz açmağı lazım bilmiş, bu məqamda da əsl reallığı əks etdirməyən ümumi mülahizələr söyləməklə kifayətlənmiş, “Tərcüman”ın Azərbaycan ziyalılarının gözündən düşməsi fikrini qabarıqlaşdıraraq yazmışdır: “Tərcüman” qəzetini Məmmədquluzadə, Sidqi, Sultanov kimi qabaqcıl Azərbaycan ziyalıların gözündən salan digər ciddi cəhət onun hələ ilk nömrəsindən öz səhifələrində siyasi itaətkarlıq, “sınıf sülh” ideyaları təbliğ etməsi və sonralar, demək olar, bütün məsələlərdə dini ehkama əsaslanması idi.” (7, s. 125)

Şübhəsiz ki, Əziz Mirəhmədovun “Tərcüman”ın Azərbaycan ziyalıların gözündən düşməsi” fikri ilə razılaşmaq elmi obyektivlikdən uzaq olar. Təkcə bunu söyləmək kifayətdir ki, Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 30 aprel 1908-ci il tarixli 16-cı sayında “Tərcüman” qəzetinin 25 illiyi ilə əlaqədar “Milli bayram” adlı məqalə çap etdirərək türk-müsəlman dünyasının tərəqqisi naminə İsmayıl bəy Qaspiralının fədakarlıqlarını çox yüksək səviyyədə dəyərləndirmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatı məsələlərindən bəhs edən elmi mənbələr sırasda Ə.A.Bağırovun “L.Tolstoy və Azərbaycan” kitabı mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ziyalıların Lev Tolstoy sənətinə müraciəti və münasibətindən əhatəli çəkildə bəhs olunduğı bu əsərdə Tolstoyla bağlı “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində dərc edilmiş materialların təhlilinə də müəyyən qədər yer ayrılmışdır.

Bununla bərabər, qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, “L.Tolstoy və Azərbaycan” monoqrafiyasında da problemə birtərəfli yanaşıldığını, tamamilə təbii surətdə XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda hakim ideologiyanın ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün müəyyənleşdirdiyi

prinsiplərə şiddi şəkildə əməl olunduğunu görürük. Xüsusən də, fikrimizcə, kitabdakı “Tolstoy ədəbi irsinə düzgün yanaşib, onu sənətkar və din müəssisi kimi doğru səciyyələndirən mətbuat orqanlarından biri də “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmuşdur” cümləsində hardasa ifrata varılmışdır. (Bax: 1, s. 37) Çünki Tolstoyun “din müəssisi kimi səciyyələndirildiyini” “Molla Nəsrəddin” jurnalında böyük rus ədibinin hətta sadəcə adı çəkilən heç bir materiada izləmirik. Doğrudur, məcmuənin 18 yanvar 1911-ci il tarixli 3-cü sayında çap olunmuş “Lağlağı” imzalı “Pişik” felyetonunda Tolstoy şəxsiyyəti Məhəmməd, Musa, İsa kimi peyğəmbərlərlə eyni tutulur, bununla belə, həmin felyeton daxilində peyğəmbərlər belə ideallaşdırılmır və Tolstoydan öncə Qalileydən, İbn Rüşddən, Midhəd paşadan söz açılır.

Ə.A.Bağırovun “L.Tolstoy və Azərbaycan” kitabında Tolstoyla əlaqəli “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunmuş əsasən o yazılardan söz açılır ki, həmin yazılar müəyyən qədər irihəcmli materiallardır. Bununla belə, bir daha vurğulamağa ehtiyac vardır ki, Cəlil Məmmədquluzadəni və digər molla-nəsrəddinçiləri Tolstoy sənətinin qüdrətindən daha çox, doğma həmvətənlərinin dünyada baş verən ədəbi, elmi, sosial, siyasi hadisələrə biganəliyi düşündürmüşdür.

Ə.A.Bağırovun “L.Tolstoy və Azərbaycan” kitabında “Molla Nəsrəddin”in Tolstoya ünvanladığı tənqid bir qədər şişirdilmişdir. Daha doğrusu, adıçəkilən elmi mənbədə “Molla Nəsrəddin”in Tolstoy” məsələsinə həsr olunmuş ikishifəlik təhlilin bir səhifəsində böyük rus ədibinin tənqidi ilə bağlı molla-nəsrəddinçilərə xas düşüncələrin dəyərləndirilməsinə üstünlük verilmişdir: “Molla Nəsrəddin” Tolstoy simasında burjuva-mülkədar dünyasının özü kimi cəsarətli ifşaçısını gördüyü üçün onun haqqında məhəbbət və vəcdlə danışdı. Lakin o, əsərlərində “şərə güclə müqavimət göstərməmək”, mənəvi təkamül, qismət və səbr yayan vaiz Tolstoyu da eyni ehtirasla tənqid və təkzib edirdi.

... “Xabi-qəflət” adlı bir felyetonda ədibin “bu dünyanı doğruçu deyil, yuxu dünyası hesab edən” “müsəlman vaizləri” ilə həmrəyliyi tənqid olunur, “qraf Tolstoy ilə bizim vaizlərin bir rəy və əqidədə olmağı bizi çox şad edir”, – deyər onun nöqteyi-nəzəri məsxərəyə qoyulurdu.” (1, s. 39)

Diqqət edilərsə, “Yuxugörən” imzalı “Xabi-qəflət” felyetonunda tənqid hədəfinin heç də Lev Tolstoy olmadığını, əksinə felyetonda Tolstoy dühasına məxsus daha bir cəhanşümul keyfiyyətin milli təfəkkürə gətirilməsi cəhdinin mühüm yer tutduğunu görürük. Məlumdur ki, böyük Mirzə Cəlilin adı ilə bağlı “Molla Nəsrəddin” jurnalının həyata keçirməyə çalışdığı missiyalar sırasında bütün müsəlman dünyasını qəflət yuxusundan oyatmaq aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Digər tərəfdən, saxtakarlıqla ziyalı donuna girən bəziləri də guya məhz ictimai tərəqqiyə qənim kəsilmiş qəflət yuxusu ilə mübarizəni gərəqli sayaraq çıxışlarında bu məsələyə dönə-dönə qayıtmaqla xalqın qaygıları ilə daha yaxından maraqlandıqlarını təsdiqləməyə çalışmışlar. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə və digər molla-nəsrəddinçilər bu məsələdə də xalqın aldadılacağından ehtiyatlanmış, vətən qardaşlarını həqiqət axtarıcılığına səsləmiş, eyni mövzuda Tolstoya məxsus fikirlərin yanlış anlaşılacağını nəzərə aldıklarından məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirmişlər. Əslində “Xabi-qəflət” felyetonundakı “Qraf Tolstoy ilə bizim vaizlərin bir rəy və əqidədə olmağı, doğrusu ki, bizi çox şad edir” cümləsi bütövlüklə kinayədən ibarətdir. Bu kinayəni görməkdən ötrü sonrakı cümlələrə diqqət yetirmək kifayətdir: “Qraf Tolstoy ilə bizim vaizlərin bir rəy və əqidədə olmağı, doğrusu ki, bizi çox şad edir. Amma heyf ki, Tolstoyun bircə səhvi var. O deyir ki, Allah rızası məhəbbətlə bağlıdır. Harda məhəbbət varsa, orada Allah da var. Məhəbbət olmayan yerdə – Allah da yoxdur. O deyir ki, Allah rızasını əmələ gətirmək üçün hamıya qardaş gözü ilə baxmaq lazımdır, hamıya qulluq etmək, xeyir vermək və hamının ehtiyacını rəva etmək lazımdır. Amma bizim vaizlər Allah rızasını özgə şeylərdə görürlər. Onlar Allah rızasını xüms və zəkat verməkdə, bayramlarda və əziz günlərdə hazır olan ləziz təamlarda, imam ehsanlarında bişən yağlı plovlarda...xülasə, gözə görükən və iştaha oynadan şeylərdə görürlər.” (8, s. 306)

Prinsipcə, L.Tolstoyun “Allah rızası məhəbbətlə bağlıdır” ideyası Cəlil Məmmədquluzadənin həyat amalına tamamilə uyğun idi və “Molla Nəsrəddin” jurnalı da ilk səhifəsindən son səhifəsinə qədər böyük ədibin vətən qardaşlarına məhəbbətini ifadə edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə irsinin dünya, konkret olaraq rus ədəbiyyatı ilə əlaqələrinə dair daha ciddi və əhatəli təhlillərlə Firidun Hüseynovun “Satirik gülüşün qüdrəti” kitabında qarşılaşırıq.

Bu kitabın “Ədəbi bağlar” bölməsi məhz Mirzə Cəlil sənətində Lev Tolstoy və Qoqol irsinin təqdimi və təbliği məsələlərinə həsr olunmuşdur. Əlbəttə, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığındakı ədəbi bağlardan bəhs edərkən F.Hüseynov problemə küll halında yanaşmağın zəruriliyini də vurğulamış, bununla belə, öz tədqiqatlarını əsasən Mirzə Cəlil irsində rus ədəbiyyatı ilə uzlaşan məqamları üzrə çıxarmaq istiqamətində aparmışdır. Digər tərəfdən, “Satirik gülüşün qüdrəti” kitabında zamanın tələbinə uyğunluqla Cəlil Məmmədquluzadə sənətinin hüduqları Lev Tolstoy və Qoqol əsərlərinin sərhədləri nəzərə alınmaqla dəyərləndirilsə də, müəllif bir neçə cümlə həddində problemin ümumi mənzərəsində də söz açmağı vacib bilmişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə dar milli çərçivəyə sığışıb qalan ədib deyildi. O, Avropa, rus və Şərqi mütərəqqi ədəbiyyatının yaxşı ənənələrini öyrənir və təbliğ edirdi.

...C.Məmmədquluzadə rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti xəzinəsinə hələ Qori seminariyasında oxuyarkən, rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Bu zəngin dilin köməkliliyi ilə Mirzə Cəlil nəinki tək-cə Puşkini, Qoqolu, L.Tolstoyu, həmçinin antik ədəbiyyatı, mütərəqqi Avropa yazıçılarını mütaliə etmişdir.” (5, s. 58-59)

Fikrimizcə, böyük Mirzə Cəlilin dünya ədəbiyyatı ilə yaxınlığının rus və Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsi ilə başlaması mövqeyindən çıxış edərkən bir qədər ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki Cəlil Məmmədquluzadə hələ Qori müəllimlər seminariyasına getməmişdən neçə il öncə mollaxana təhsili almış və heç şübhəsiz ki, burada Şərqi böyük şairi Sədi Şirazin “Gülüstan” əsərini öyrənmişdir.

“Satirik gülüşün qüdrəti” kitabında Cəlil Məmmədquluzadə dühasının Lev Tolstoy sənəti ilə yaxınlığı dəyərləndirilərkən əvvəlcə rus ədibinin qələmindən çıxmış “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” hekayəsinin Mirzə Cəlil tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi yada salınır, həmin hekayədə təbliğ olunan və Cəlil Məmmədquluzadəni qane edən ideya nəzər nöqtəsinə çəkilir.

1978-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən oxuculara təqdim olunan “Sənətkara töhfə” kitabında da mollanəsrəddinçi sənət korifeylərinin Tolstoy irsinə münasibətindən bəhs edildiyini izləyirik. Kitabın “Sənətkara töhfə” adlandırılması təsadüfi deyil. Çünki bu nəşrdə Mehdi Hüseyn, Məmməd Cəfər Cəfərov, Mir Cəlil, Məmməd Arif, Mirzə İbrahimov, Mirzəağa Quluzadə, Əkbər Ağayev, Kamal Talıbzadə kimi estetik fikir sahiblərinin L.Tolstoy haqqında yazdıqları irihəcmli məqalələr toplanmışdır və çox qısa şəkildə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Tolstoyla bağlı məqamlara toxunulması baxımından Mirzəağa Quluzadənin “L.N.Tolstoy və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsi fərqlənir. Eyni zamanda məqalədəki bəzi yanlışlıqların düzəldilməsinə də ehtiyac vardır. Belə ki, nədənsə M.Quluzadə rus yazıçısı Lev Tolstoyun “Buğda danəsi” hekayəsindən bəhs etdikdən sonra bu əsərə münasibətini aşağıdakı cümlə ilə tamamlayır: “Cəlil Məmmədquluzadənin tərcümə etdiyi bu hekayənin axırı belə qurtarır: “...Yalnız bu son zamanlarda insanlar anlamağa başladılar ki, əmək bəziləri üçün qorxunc bir şey, bəziləri üçün də kürək cəzası ola bilməz. Əmək bütün insanları birləşdirən, onların həyatına sevinc gətirən ümumi bir iş olmalıdır.” (9, s. 95)

Məlumdur ki, Lev Tolstoyun “Buğda danəsi” hekayəsi Azərbaycan dilinə ilk dəfə 1903-cü ildə Abbas Minasazov tərəfindən tərcümə olunmuşdur. (1, s. 87) Daha konkret desək, “Buğda danəsi” hekayəsinin tərcüməsi Cəlil Məmmədquluzadəyə aid deyil. Digər tərəfdən, M.Quluzadənin təqdim etdiyi hekayə sonluğu, tam eyni olmasa da, məzmunu görə “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” əsərinə uyğun gəlir. Yəni M.Quluzadə Tolstoyun Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş iki əsərinin hərəsindən bir neçə cümlə seçmiş və onları bir əsərin hissələri kimi təhlil etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əziz Şərifin adı mollanəsrəddinşünaslığın inkişaf tarixində xüsusi ehtiramla çəkilir. Alimin ayrı-ayrı mollanəsrəddinçilərin dünya ədəbiyyatı ilə bağlılıqları haqqında söylədiyi fikirlər bu aktual problemin öyrənilməsinə təhrikedicilik baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Düşünürük ki, Cəlil Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir əsərlərinin dünya ədəbiyyatı, xüsusən də rus ədəbiyyatı müstəvisində təhlili zamanı Əziz Şərif hansısa bir tərəfə üstünlük qazandırmaq niyyətindən uzaq olmuşdur. Məsələn, görkəmli ədəbiyyatşünas bu problemə hələ 1937-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap olunmuş “N.V.Qoqol və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində toxunmuşdur.

Əziz Şərif adıçəkilən məqalədə Qoqol yaradıcılığının Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev sənətinə təsirindən də bəhs etmiş, Qoqolun “Əski dünya mülkədarları” adlı hekayəsi ilə Ə.Haqverdiyevin “Şeyx Şəban” əsəri arasındakı paralellikləri nəzər nöqtəsinə çəkməklə bərabər, Ə.Haqverdiyev sənətinin özünəməxsusluğunu təsdiqləməyi də vacib və gərəkli saymışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını dünya ədəbiyyatı müstəvisində görmək və göstərmək cəhdi Əziz Şərifin “Molla Nəsrəddin” necə yarandı” kitabında tez-tez müşahidə edilir. Məsələn, ədəbiyyatşünas alim “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndan bəhs edərkən əsərin əvvəlində qədim yunan filosofu Sokrata məxsus epiqrafi diqqətə çəksə də, əsərin sənətkarlıq baxımından kamilliyini rus ədəbiyyatşünası V.Q.Belinskiyin sözləri ilə təsdiqləməyə üstünlük vermişdir. Bizə elə gəlir ki, professor Əziz Şərifin həmin gedişləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Belinskisini görmək arzusuna hesablanmışdır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Cəlil Məmmədquluzadə irsi ilə ingilis yazıçısı Vilyam Şekspirin yaradıcılığına istinadən ədəbi paralellərdən danışıldığını da izləyirik. Fikrimizcə, mirzəcəlişünaslıqda bu istiqamətli tədqiqatların əsası məhz Əziz Şərif tərəfindən qoyulmuşdur. Belə ki, “Molla Nəsrəddin” necə yarandı” monoqrafiyasında Mirzə Cəlilə məxsus daha bir məqalənin elmi dövriyyəyə daxil edildiyini görürük və həmin məqalə Cəlil Məmmədquluzadənin Şekspir sənətinin incəliklərinə dərinədən bələd olduğunu təsdiqləməkdədir.

Professor Əziz Şərifin tədqiqatlarında “Molla Nəsrəddin”in nəşrinə qədər Cəlil Məmmədquluzadəni əhatə edən ədəbi mühitin Rusiyada yaşayan türk-müsəlmanlar arasında böyük nüfuz qazanmış İsmayıl bəy Qaspiralı və onun redaktoru olduğu “Tərcüman” qəzetinə münasibətinə dair müəyyən “aydınlatmaların” yer tutması da diqqəti cəlb edir. Unutmaq olmaz ki, professor Əziz Şərif Cəlil Məmmədquluzadə ilə İsmayıl bəy Qaspiralının əlaqələrinə dair fikirlərini XX əsrin 50-ci illərində yazıya almış, bu yolla hətta qəbri belə dağıdılmış İsmayıl bəy Qaspiralının Rusiya dövlətinin inzibati ərazisi daxilində yaşayan türk-müsəlmanların milli təfəkküründən silinməsi prosesinə “yox” demişdir.

Qeyd-şərtsiz, son 30 ildə molla-nəsrəddinşünaslığın ən böyük uğurları akademik İsa Həbibbəylinin adı ilə bağlıdır. Daha mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, akademik İsa Həbibbəyli “Molla Nəsrəddin” adlı sənət məktəbinə məxsus bədii-publisistik örnəkləri, eləcə də ayrı-ayrı molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tərkib hissəsi, eyni zamanda məhz dünya mədəniyyəti faktı kimi dəyərləndirmişdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” kitabı öz oxucusuna belə bir ideya diktə edir ki, bütün ömrü boyu Cəlil Məmmədquluzadəni əhatə edən mühit yalnız şəxsiyyətlərdən, ictimai-sosial həyatdan deyil, eyni zamanda dünya ədəbiyyatına məxsus əsərlərdən ibarət olub. Budur, “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” irihəcmli monoqrafiyasında gələcək yazıçının Naxçıvan şəhərində aldığı mollaxana təhsilinin əhəmiyyəti belə dəyərləndirilməkdədir: “Şübhəsiz, C.Məmmədquluzadə Şərq ədəbiyyatının klassiklərindən sayılan Şeyx Sədi Şirazinin dini məktəblərdə əsas qiraət kitabı kimi qəbul edilmiş “Gülüstan” və “Bustan” əsərlərini də Molla Bağırın məktəbində oxuyub öyrənmişdi. Ədibin xatiratında bir yerdə həmin illərdəki mütaliədən bəhs edilərkən “Şahnamə”nin də adı çəkilir. Bütün bunlar bir neçə cəhətdən faydalı olmuşdur. C.Məmmədquluzadə:

1) Ərəb və fars dillərini öyrənmiş, bu sahədəki biliklərini dərinləşdirmiş və təkmilləşdirmişdir.

2) İslam tarixi vasitəsilə bütövlükdə Şərq tarixini öyrənməyə başlamışdır.

3) Şərq ədəbiyyatı nümunələri ilə ilk dəfə yaxından tanış olmuşdur...” (4, s. 54)

C.Məmmədquluzadənin ömür və sənət yolundan bəhs edən əksər tədqiqatçılar istər-istəməz elmi fikrin diqqətini Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasına yönəlmişlər. Bu cəhət İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” əsəri üçün də keçərlidir. Bu təhsil ocağı ilə əlaqəli tədqiqat əsərlərini, müxtəlif alimlərin mülahizələrini xatırladan akademik İsa Həbibbəyli faktları daha dərinədən incələməyi məqsədüəyğun saymış, seminariyadakı ictimai-maarifçi mühit haqqında dolğun təsəvvür yaratmaqla bərabər, C.Məmmədquluzadənin seminariya həyatına dair bütün sənədləri elmi dövriyyəyə daxil etmiş, obrazlı şəkildə demək mümkündür ki, gələcək yazıçının Qoridə keçən həyatını addım-addım izləmişdir. Fədakar mirzəcəlişünas hətta

Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında təşkil olunan dərsgənənar ədəbi-mədəni tədbirlərlə bağlı geniş məlumatlar vermiş, C.Məmmədquluzadənin daim qatıldığı həmin tədbirlərdə dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin oxunmasını ayrıca vurğulamışdır. Azərbaycan elmi ictimaiyyəti məhz “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” kitabından öyrənir ki, 1882-1887-ci illərdə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının tələbələri Avropa ədəbiyyatının qüdrətli simalarının, o cümlədən alman yazarı Şillerin, rus şairlərindən İ.A.Krılovun, A.S.Puşkinin, M.Y.Lermantovun, Nekrasovun, L.N.Tolstoyun əsərləri ilə daha yaxından tanış olmuşlar. İsa Həbibbəyli bu nəticəyə gəlmişdir ki, Mirzə Cəlil dünyagörüşündə ölməz sənət haqqında ilkin təsəvvürlər məhz Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı dövrdə formalaşmışdır. Budur, akademik İsa Həbibbəylinin üzə çıxardığı yüzlərlə faktlardan biri: “A.S.Puşkinin vəfatının 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq 29 fevral 1887-ci ildə keçirilən yubiley axşamı isə artıq təhsili başa çatdırmaq ərəfəsində olan C.Məmmədquluzadə... böyük sənətin, bəşəri ədəbiyyatın ölməzliyi haqqında ibrətamiz dərsg almaq imkanına malik idi.” (4, s. 96)

“Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyasında Mirzə Cəlilin 1887-ci ildən 1903-cü ilə qədər yaşayib fəaliyyət göstərdiyi Naxçıvan ziyalılar mühitinin dünya ədəbiyyatı ilə bağlılığına dair də maraqlı təhlillərlə qarşılaşırıq. Akademik İsa Həbibbəylinin bu qiymətli kitabında Cəlil Məmmədquluzadə ilə əqidə dostu olan Eynəlibəy Sultanovun, həmçinin Məhəmməd Tağı Sidqinin dünya ədəbiyyatı ilə bağlılığı haqqında geniş məlumatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Şübhəsiz ki, istər E.Sultanov, istərsə də M.T.Sidqi vasitəsilə C.Məmmədquluzadənin tanış olduğu kitablar onun təxəyyülündə dünya ədəbiyyatına dair yeni bir dünya canlandırmışdır.

Akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqlərinə əsaslanaraq demək olar ki, əslində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində, ümumiyyətlə, xalqın gələcək taleyini düşünən Azərbaycan ziyalıları cəmiyyət həyatının inkişafı naminə dünya ədəbiyyatından faydalanmanı vacib və gərəkli saymışlar.

Təqdirəlayiq cəhətdir ki, son illər Cəlil Məmmədquluzadə və dünya ədəbiyyatı problemi ilə bağlı daha fundamental tədqiqatlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına çox ciddi uğurlar qazandıran Naxçıvanda yaşayib yaradan ədəbiyyatşünaslar tərəfindən aparılır. Bu sırada Əbülfəz Əzimlinin “Sokrat daymonizmi və Mirzə Cəlil reallığı” kitabı, Xumar Məmmədovanın Amerika ədəbiyyatşünaslarının “Molla Nəsrəddin”lə bağlı tədqiqatlarına dair araşdırmaları, professor Əsgər Qədimovun “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Türkiyə” adlı tədqiqatı, Seyfəddin Eyvazovun eyni istiqamətli araşdırmaları elmi səviyyəsi ilə fərqlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov Ə.A. L.Tolstoy və Azərbaycan. Bakı: Elm, 1974, s. 37
2. Əziz Şərif. “Molla Nəsrəddin” necə yarandı. Bakı: Azərnəşr, 1986
3. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997
4. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007
5. Hüseynov F. Satirik gülüşün qüdrəti. Bakı: Yazıçı, 1982
6. İbrahimov M.Ə. Əsərləri. 10 cildə, 9-cu cild. Bakı: Yazıçı, 1982
7. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980
8. Molla Nəsrəddin. 10 cildə, III cild. Bakı: Çinar-Çap, 2005
9. Sənətkara töhfə. Bakı: Yazıçı, 1978

ABSTRACT

A LOOK AT THE PROBLEM OF “JALIL MAMEDGULUZADE AND WORLD LITERATURE” IN THEORETICAL THOUGHT

The article is devoted to the views of Azerbaijani literary scholars related to the problem "Jalil Mamedguluzade's creativity and world literature." The idea is substantiated that in the 30s - 80s of the XX century, researchers mainly tried to connect the work of Mirza Jalil with Russian literature. This trend more clearly manifests itself in the works of Mirza Ibragimov "The Great

Democrat”, Aziz Mirakhmedov “Azerbaijani Molla Nasreddin”, Aziz Sharif “How Molla Nasreddin was created”, A. Bagirov “L. Tolstoy and Azerbaijan”. Sometimes researchers attempted to artificially make comparisons, and in this they demonstrated their commitment to the principles of the dominant ideology. And in the research of academician Isa Habibbeyli, the problem “Jalil Mammadguluzade and world literature” was evaluated from an objective scientific position, especially the place of Mirza Jalil’s creativity in world literature.

РЕЗЮМЕ

ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ “ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА” В ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Статья посвящена взглядам азербайджанских литературоведов, связанным с проблемой «Творчество Джалила Мамедгулузаде и мировая литература». Обосновывается мысль, что в 30-х - 80-х годах XX века исследователи в основном пытались связать творчество Мирзы Джалила с русской литературой. Эта тенденция более отчетливо обнаруживает себя в работах Мирзы Ибрагимова «Великий демократ», Азиза Мирахмедова «Азербайджанский Молла Насреддин», Азиза Шарифа «Как создан «Молла Насреддин», А.Багирова «Л.Толстой и Азербайджан». Иногда исследователи пытались искусственно проводить сравнения, и в этом они продемонстрировали свою приверженность принципам господствующей идеологии. А в исследованиях академика Исы Габиббейли проблема «Джалил Мамедгулузаде и мировая литература» оценена с объективной научной позиции, особенно подчеркнуто занимаемое место творчества Мирзы Джалила в мировой литературе.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

HİKMƏT MEHDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

**NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN “POMPEYİN QAFQAZA YÜRÜŞÜ” MƏNZUM
DRAMINDA TARİXƏ MÜASİR BAXIŞ**

Açar sözlər: *retrospeksiya, tarixi dram, qədim Roma, güc kultu, Qafqaz, Alban çarlığı, İber knyazlığı, dünya ağılığı, Aristotelin “Poetika”sı*

Key words: *retrospection, historical drama, ancient Rome, power cult, power cult, Albanian tsardom, dukedom of Iber, world domination, “Poetics” by Aristotel*

Ключевые слова: *ретроспекция, историческая драма, древняя Рома, культ силы, Кавказ, Албанское царство, княжество Ибер, мировое господство, «Поэтика» Аристотеля*

Qədim romalıların bir deyiminə görə, ayın altında (dünya nəzərdə tutulur – H.M.) heç bir yeni şey yoxdur. Bu cəhətdən bəşər tarixi də istisna təşkil etmir. Zaman-zaman müxtəlif xalqlar üçün taleyüklü əhəmiyyət daşıyan tarixi hadisələr sanki yenidən təkrar olunur və ən qəribəsi də odur ki, bəşəriyyətin özü tarixin ibrət dərslərindən o qədər də səmərəli nəticə çıxartmır ki, bir dəfə yaşadığı faciəni bir daha yaşamasın.

Elə buna görə də böyük sənətkarlar, böyük vətənsəvərlər, böyük millətsevərlər çox vaxt bugünkü faciələri qələmə almaq üçün yaxın və uzaq tarixə üz tutur, tarixdən ibrət dərsi almağa çağırırlar. Tarixi hadisələrin müasir analogiyalarını bədii şəkildə təqdim etmək üçün ədəbiyyatda tarixi retrospeksiya üsulundan geniş istifadə edilir. Bunun zəngin örnəklərini Azərbaycan ədəbiyyatının minillik tarixi boyu sıx-sıx müşahidə etmək mümkündür. Xüsusi halda Azərbaycan mənzum dramaturgiyasında tarixə müasir baxış sənətkarların sevimli üsullarından biri kimi nəzərə çarpmaqdadır.

Dramaturgiyamızda bu cür əsərlərin klassik örnəklərindən biri kimi Azərbaycanın Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin 1997-ci ildə qələmə alaraq “Dramatik xronika” adlandırdığı “Pompeyin Qafqaza yürüşü” adlı mənzum tarixi dramını göstərmək olar.

Qeyd edək ki, bu əsərə qədər Nəriman Həsənzadə artıq mənzum tarixi dram janrında özünün peşəkar olduğu qədər də istedadlı qələməni uğurla sınaqdan keçirmişdi və uzun müddət Azərbaycan Akademik Dövlət Dram Teatrının repertuarında özünə möhkəm yer tutmuş “Atabəylər” (1981) mənzum dramını ərsəyə gətirmişdi. Müəllifin özünün “Tarixi xronika” adlandırdığı bu əsər Azərbaycan tarixinin 1186-1191-ci illər dövründə baş vermiş keşməkeşli siyasi-mədəni hadisələr əsasında qələmə alınmışdır.

Nəriman Həsənzadənin tarixi mənzum dramlarının bu janrın inkişaf yolundakı yerini və əhəmiyyətini dəqiq qiymətləndirən akademik İsa Həbibbəyli yazır:

“Nəriman Həsənzadə “Atabəylər” (1984), “Pompeyin Qafqaza yürüşü” (1997), “Midiya sarayı” dram əsərlərini tarixi mövzuda yazmışdır. Azərbaycanda özünəməxsus inkişaf yoluna malik olan tarixi dram ənənəsi Nəriman Həsənzadənin tarixi dramları ilə daha da zənginləşmişdir. Bu əsərlər mənzum tarixi dramlar kimi də ciddi əhəmiyyətə malikdir. Ədəbiyyatımızda mənzum tarixi dramların (mənzum tarixi faciə də daxil olmaqla) ən yüksək zirvəsini Azərbaycan romantizminin banilərindən olan Hüseyn Cavid və Xalq şairi Səməd Vurğun fəth etmişlər. Təəssüf ki, Səməd Vurğunun “Vaqif” mənzum tarixi dramının yarandığı vaxtdan (1938) keçən təxminən qırx ildən artıq zaman ərzində bu janrda ədəbi-mədəni mühitin fəvqünə qalxa bilən sanballı bir əsər meydana çıxmamışdır. Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin “Atabəylər” mənzum tarixi dramı (1984) ilə bu boşluq aradan qalxmışdır.” (1, s. 813.)

Tədqiqatımızın bilavasitə obyektı olan “Pompeyin Qafqaza yürüşü” mənzum tarixi dramını da yüksək qiymətləndirən və onun başlıca bədii qayəsini üzə çıxaran akademik İsa Həbibbəyli doğru olaraq yazır:

“Nəriman Həsənzadənin “Pompeyin Qafqaza yürüşü” mənzum dramı (1997) da tarixə müasirlik işığında bədii yanaşma əsasında meydana çıxmışdır. Əsərdə bizim eradan əvvəlki birinci əsrdə Roma sərkərdəsi Pompeyin Qafqaza yürüşü əsasında Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan Albaniyasında gedən ictimai-siyasi proseslər öz əksini tapmışdır.” (1, s. 817.)

Görkəmli dilçi alim, professor Buludxan Xəlilov da Nəriman Həsənzadənin tarixi mövzuya özünəməxsus şəkildə müraciəti əsasında meydana çıxan əsərləri yüksək qiymətləndirir:

“Nəriman Həsənzadənin tarixi mövzulara müraciəti ilə bağlı yaranmış əsərlərində bədiiyyatla elmlik bir-birini tamamlayır. O, sadəcə olaraq bədii təxəyyülünün məhsulunu oxucuya çatdırmır, həm də özünün şəxsən mənbələrdən öyrəndiklərini, tarixçi-alim rolunda çıxış edərək arayıb tapdıqlarını sintez etməyi bacarır. Ona görə də onun tarixi mövzularda yazdığı əsərlərə təkəcə bədii nümunə kimi deyil, həm də tarixi və elmi əsər kimi yanaşmaq lazım gəlir. O, öz oxucusunu, məhz tarixçi oxucusunu, ziyalı oxucusunu mənbələri öyrənməyə, tədqiq etməyə, tariximizə biganə qalmamağa çağırır və poeziyanın dili ilə bu işi stimullaşdırır.” (2, s. 22.)

Ümumilikdə tədqiqatçının fikirləri ilə razılaşmaqla yanaşı, bir iradımızı da bildirmək istərdik ki, bədii əsəri, tarixi mövzuda yazılmış olsa belə və hətta tarixi faktlara sadıq qalsa belə, ciddi elmi əsər saymaq bir qədər mübahisəli səslənir; əslində şairin məqsədi heç də tarixi araşdırma aparmaq deyil, tarixin verdiyi ibrət dərslərini poetik şəkildə müasir cəmiyyətə çatdırmaqdır ki, Nəriman Həsənzadə də bu məqsədinə yüksək səviyyədə nail ola bilir. Bu cəhətdən qədim yunan alimi və filosofu Aristotelin (E.Ə. 384-322) tarixlə ədəbiyyatın müqayisəsi zamanı irəli sürdüyü belə bir məşhur fikrini sitat gətirmək olar ki:

“Deyilənlərdən o da aydın olur ki, şairin vəzifəsi həqiqətən olub keçənlərdən deyil, ola bilən şeylərdən, daha doğrusu, ehtimala və ya zərurətə görə mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs etməkdir. Məhz, tarixçini və şairi [bir-birindən] fərqləndirən o deyil ki, biri vəzlərdən istifadə edir, o biri isə etmir: Herodotun əsərlərini nəzmə çəkmək olardı, bununla belə, onlar vəznlə də, vəznisiz də yenə tarix əsəri olaraq qalardılar: onları fərqləndirən budur ki, birincisi, həqiqətən olub keçənlərdən, ikincisi isə, mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs edir. Buna görə də, poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddidir: poeziya daha çox - ümumidən, tarix - xüsusidən bəhs edir.” (3, s. 35-36.)

Daha sonra “ümumi” və “xüsusi” anlayışlarını konkret bədii və elmi örnəklər əsasında izah edən filosof yazır: “Ümumi ondadır ki, müəyyən xarakterə malik adam ehtimal və ya zərurətə görə nə danışmalı və ya nə etməlidir, poeziya da qəhrəmanlara müəyyən adlar verməklə elə bunu göstərməyə çalışır; xüsusi isə, odur ki, məsələn; Alkiviad nə eləyib və ya onun başına nə kimi əhvalat gəlibdir.” (3, s. 35.)

Aristotel bu fərqi komediyada daha aşkar şəkildə meydana çıxdığı fikrini irəli sürür: “Komediyada isə bu lap aydın görünür: əsərlərini ayrı-ayrı məlum şəxsiyyətlərə ithaf edən yamb [mədhiyyə] yazanlardan fərqli olaraq, fabulanı ehtimal qanunları üzrə quran şairlər [komediyalarında] istənilən adların uydurulması yolundan istifadə edirlər.” (3, s. 35.)

Aristotelə görə, tarixi şəxsiyyətlərin real adlarından istifadə məsələsində faciənin meydanı komediyaya nisbətən bir qədər məhdudlaşmış olur: “Faciədə isə keçmişdən götürülən adlar verilir; bunun səbəbi isə odur ki, ehtimala görə mümkün olan [yalnız] budur. Zira biz, olmayana [baş verməyə] hələ inanmırıq, amma olan [baş verən] isə olması, görünür, mümkündür ki, olubdur [baş veribdir], mümkün olmasaydı, olmazdı [baş verə bilməzdi]. Bununla belə, bəzi faciələrdə bir-iki məlum addan başqa qalan adların hamısı uydurma olur, bəzilərinə isə heç bir dənə də məlum ad olmur, məsələn, Aqafonun “Çiçək” əsərində vəziyyət belədir: bu əsərdə əhvalatlar da, adlar da eyni dərəcədə uydurmadır, bununla belə, o əsər yenə xoşa gəlir. Deməli, faciəvi hadisələrdən bəhs edən miflərə eynilə, rəvayətlərdə deyildiyi kimi, mütləq riayət etməyə çalışmaq lazım deyildir. Buna riayət etməyin özü də gülməlidir, zira məlum olanın özü də adamların çox yox, azına məlumdur, amma yenə də hamının xoşuna gəlir.” (3, s. 35.)

Göründüyü kimi, Aristotelin doğru olaraq düşündüyünə görə, komediya və ya faciədə tarixi hadisə haqqında elmi məlumat axtarmaq “gülməlidir”. Böyük filosof-ədəbiyyatşünas fikirlərini

yekunlaşdıraraq yazır: “Beləliklə, buradan aydın olur ki, şair metr [vəzn] yaradıcısı olmaqdan daha çox fabula yaradıcısı olmalıdır, çünki o, təqlidi təsvir gücünə görə şairdir və o, hərəkəti təqlid edir. O, hətta həqiqətən baş vermiş əhvalatları əks etdirməli olsa belə, yenə şair olaraq qalır, zira heç nə mane olmur ki, həqiqətən baş vermiş hadisələrin bəziləri özləri də ehtimal və ya imkan daxilində olsun: şair, bu mənada, [həmin] hadisələrin də yaradıcısıdır.” (3, s. 36.)

Deyirlər, Aristotelin fəlsəfi məktəbinin tələbələri və davamçıları müəyyən bir elmi mübahisə zamanı fəlsəfi fikirlərinin isbatı üçün tutarlı bir dəlil tapmayanda son sözləri belə olmuş: “*Magister dixit*”, yəni “Müəllim (Aristotel) belə demişdir.” Əlbəttə, bizim məqsədimiz heç də Aristotelin avtoritetinə söykənərək fikrimizi nə yolla olur-olsun, sübuta yetirmək deyildir. Sadəcə, Aristotelin fikirləri bizə kifayət qədər inandırıcı və məntiqi göründüyü üçün bu böyük dahiyə müraciət etməli olduq.

Qədim yunan filosofunun dediyi kimi, Nəriman Həsənzadənin də “Pompeyin Qafqaza yürüşü” əsərində həm real tarixi şəxsiyyətlərin, həm də şair-dramaturq poetik təxəyyülünün məhsulu olan obrazların adlarına rast gəlirik. Əlbəttə, aydındır ki, müəllif real tarixi şəxsiyyətlərin adlarını və fəaliyyətini tarixi əsərlərdən götürmüş və bütün bunları öz bədii təxəyyülünün və yüksək istedadının gücü ilə süsləmişdir. Bu da təbiidir; zira Nəriman Həsənzadə dramaturq olmaqdan əvvəl gözəl bir lirikdir və mənzum dramalarında da bu lirizmin xoş nəfəsi açıq-aşkar hiss edilməkdədir. Şairin dramaturgiyasında məhz bu cəhəti nəzərdə tutan akademik İsa Həbibbəyli yazır:

“Fikrimcə, Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında dramaturgiyaya gedən yol lirikasındakı epik əlamətlərdən başlanır. Kiçik həcmə malik olmasına baxmayaraq, “Ayaqqabılar” şeiri bir ailənin dramı təsiri bağışlayır. Bu, Nəriman Həsənzadənin şeir yaradıcılığında dramatizmin, hərəkətin poetik cəhətdən mənalandırılmış, obraza çevrilmiş ayaqqabılarıdır.” (1, s. 810.)

Ancaq təbii ki, bir vətənpərvər sənətkar kimi Nəriman Həsənzadənin məqsədi – lirikasındakı dramatik elementlərə söykənərək dramaturgiyaya gəlmək, lirik üslubunu tarixi drama gətirmək deyildir. Əvvəldə dediyimiz kimi, tariximizə retrospektiv baxış yolu ilə müasir dövrümüzə səsləşən analogiyaları üzə çıxarmaq və bədii sözün gücü ilə tarixin ibrət dərslərini mənimsəyərək xoşbəxt gələcəyimizi qurmağa yardım göstərməkdir. Bu baxımdan əsərdəki hadisələr müstəqil dövlətçiliyimizin get-gedə möhkəmləndiyi, dünya güclərinin bizimlə hesablaşdığı bu günümüzə heyrətamiz dərəcədə səsləşir və məhz bu səsləşmə vətənpərvər şairin ilhamına qida verərək onu qələmə sarılmağa sövq etmişdir.

Əsərin əvvəlində müəllifin verdiyi bir səhifəlik kiçik tarixi arayış da maraq doğurur. Bu tarixi arayış, Nəriman Həsənzadənin dahi sələfi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) “İskəndərnamə” poemasının əvvəlində verdiyi “Dastanın xülasəsi və İskəndərin cahangirlik tarixi” bölməsinə çox bənzəyir. Nizami də tarixi əsər yazmaq məqsədi güdmədiyini qabartmaq üçün tarixi xronikalara müraciət edərək qəhrəmanın həyat və fəaliyyətinin bir növ xülasəsini aşağıdakı kimi oxucuya təqdim edir:

Bu işdə həqiqət arasan bir az,
Nəzmdə həqiqət aramaq olmaz.
Şerimdən atsaydım bəzəkli donu,
Azacıq zəhmətlə yazsaydım onu,
Bu böyük fatehin sərgüzəştindən
Bir vərəq yazmaqla bitirərdim mən:
Dünyanı dolaşan böyük İskəndər
Yorulmaq bilmədən edirdi səfər,
Dünyanı dolaşıb dörd yanı gəzdi,
Bilmədiyi mülkü fəth eyləməzdi.
Hansı bir dövlətə verdi nəhayət,
Kəyan adətində göstərdi hörmət.
Yalnız zərdüştlüyü qəbul etməmiş,
Başqa adətlərə etdi pərəstiş... (4, s. 57.)

Nəriman Həsənzadə də qaynaqlardan götürdüyü qısa tarixi arayışın sonunda yazır:

“Hadisələri doğru-düzgün işıqlandıran antik və müasir tədqiqatçı alimlərin, yazıçıların, tarixçilərin verdikləri yığcam məlumat belədir.” (5, s. 187.)

Nəriman Həsənzadənin əsərində Nizami “İskəndərnamə”si ilə səsleşmələr bununla bitmir. Qafqaza gəlmiş Pompeyin və onun tarixçisi Feofanın, eləcə də başqa obrazların dilindən İskəndərin, Nüşabənin adları çəkilir, “İskəndərnamə”dəki ayrı-ayrı epizodlardan istifadə edilir. Məsələn; Feofanın Alban sarayına elçi sifətilə getməsi İskəndərin Nüşabənin sarayına eyni statusla getməsi səhnəsini çox xatırladır. Xüsusən, öz iti ağılı, hazırcavablığı, dövlətçilikdə səriştəsi ilə Alban çarı Uruzun (qaynaqlarda Oroz – H.M.) anası Məlikə Aydan Nizami Nüşabəsini çox xatırladır. Həmin səhnədən bir neçə replikaya nəzər salaq:

Feofan
İcazə istəyir Pompey, çar Uruz,
Alban torpağından keçsin ordumuz...

Məlikə Aydan
İcazə istəyir, Pompey əmr edir?

Feofan
Qalib sərkərdənin dili belədir.

Məlikə Aydan
Quşu dimdiyindən tanıyırdıq biz,
Uşağı bələkdən... çoxdu səbrimiz.
Elçilər görmüşük biz qonaq kimi,
Gərək danışmasın elçi şah kimi. (5, s. 231-232.)

Nizaminin əsərində İskəndər quş falı tutursa, Pompey də qladiator falı tutur və İskəndəri xatırlayaraq yanındakı tarixçisi Feofana deyir:

İskəndər Darayla vuruşan zaman
Görür iki kəklik, dimdiyi al qan,
Didib bir-birini tükünü yolur,
Dünyanın işinə şah heyran olur.
Onda da İskəndər baxıb onlara,
Deyib, biri mənəm, o biri Dara.
Sonda qalib gəlir kəklik İskəndər,
Mən indi gördüm ki, basılmaz hünər. (5, s. 252.)

Əsərdə təkcə tarixi şəxsiyyətlərlə deyil, həm də tarixi və bəlkə də əbədi reallıqla uyğun gələn başlıca motivlərdən biri də - erməni xisləti, erməni xəyanəti, erməni satqınlığı şəklində özünü büruzə verən “erməni xəstəliyi”dir. Məhz bu xəstəliyin nəticəsidir ki, ermənilərdə Qafqaz xalqlarına xas olan mərdlik, sözbütövlük, dostluğa sədaqət və başqa müsbət insani keyfiyyətlər yoxdur. Əsərdə müəllif obrazının təmsilçisi kimi çıxış edən Qasid surətinin dilindən Nəriman Həsənzadə başqa Qafqaz xalqları ilə müqayisədə ermənilər haqqındakı bu doğru qənaəti belə səsləndirir:

Çapar
Qafqazda albanlar, bir də iberlər
Dostdurlar qədimdən indiyə qədər.
Bax bu qayalara, uca dağlara,
Təbiət xasiyyət verib onlara...

Pompey
Bəs Tiqran, bəs böyük bir Ermənistan?

Çapar
Bizə xain çıxıb o, binə-başdan.

Qafqazda yer tapıb yaşasalar da,
Qafqaz xasiyyəti yoxdur onlarda.
Bizim yanımızda bizə dost deyir,
Yadelli gələndə ona baş əyir.
Pompey, hər xörəyin br kəfi olar,
Xörəyin özü yox, kəfidir onlar.
Satqındı, qorxaqdı, yaltaqdı Tiqran,
Pompeyə, Romaya dost olmaz ondan! (5, s. 214-215.)

Nəriman Həsənzadənin mənzum tarixi dramında müasir dövrün ağırlı qlobal problemlərindən biri olan qüdrətli dövlətlərin dünya hegemonluğu siyasətini yürütməsi də özünün bədii ifadəsini tapmışdır. Yenə də Çaparın dili ilə qədim Romanın simasında humanist şair həmin siyasəti ifşa etməkdən çəkinməyərək yazır:

Çapar
Mən kiməm, nə gəlir mənim əlimdən?
Tutub yer üzünü şöhrətin, adın,
Ölkələr fəth etdin, şəhərlər aldın.
Çıxdı pişvazına tağlı saraylar,
Ağır qərarını dinlədi şahlar.
Yerdə bilmədilər, gələn gurultu
Göydə ildırımı, ya vəhşi ordu?
Məğrurlar önündə məğrur səs oldun,
Sən əydin, sən özün əyilməz oldun. (5, s. 218.)

İnsansevər şair Nəriman Həsənzadə-Çapar dünyada hökm sürən nizama – güc kultuna qarşı etiraz səsini ucaldır, insan adlanan varlığı heç olmasa, təbiətdən, heyvanlar aləmindəki nizam və harmoniyadan, dilsiz heyvanların öz aralarında dil tapıb yaşamasından ibrət götürməyə çağırır. Üzünü antik dünyanın jandarmı romalı Pompeyə tutan Çapar qəzəblə deyir:

Lakin bu kainat tək sən deyil,
Dünya Allahındı, bəndənin deyil!
Meşədə yaşayır bayquşla bülbül,
Şir, ceyran, ya qartal min il, milyon il.
Niyə heyvanların dili yox ikən,
Dil tapıb yaşayır belə qədimdən?
İnsan öz əslinə oxşaya bilmir,
Dili var, dil tapıb yaşaya bilmir. (5, s. 218.)

Dünya jandarmlığı iddiasının hələ antik dövrdən qaynaqlandığını göstərən şair öz qlobal düşüncəsi ilə bugünkü tiranlara, müasir Pompeylərə mesaj göndərir:

Niyə bu yerdə də nüfuz olmasın,
Niyə Pompey olsun, Uruz olmasın?
Niyə Senat qalxsın elan eləsin,
Pompey Mitridata divan eləsin?
Yaşaya bilməzmi başqa ölkələr,
Niyə bir başçıya baş əysin bəşər? (5, s. 218.)

Nəriman Həsənzadənin “Pompeyin Qafqaza yürüşü” mənzum tarixi dramı, mövzusu uzaq keçmişdən götürülsə də, bugünlə sıx-sıx səsləşən bir əsərdir. Romanın dünya ağılığı iddiasının, nankor qonşuların “Böyük Ermənistan” xülyasının yüksək bədii bir dillə, kəskin dramatik süjetlə ifşa olunduğu bu əsər bu günümüzlə heyrətamiz dərəcədə səsləşdiyindən, Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum tarixi-siyasi dramaturgiyanın ən gözəl örnəklərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. “Elm və təhsil”, Bakı, 2017. – 1068 s

2. Buludxan Xəlilov. Taleyi özü ilə doğulan Nəriman Həsənzadə (Ön söz) // Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri, 77 cildə. C. 1. "Prometey", Bakı, 2010, s. 5-25
3. Aristotel. Poetika. "Şərq-Qərb", Bakı, 2006– 120 s
4. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, Şərəfnamə. Lider., Bakı, 2004 – 432 s
5. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, C. 3. Prometey, Bakı, 2011. – 354 s.

ABSTRACT

Hikmat Mehdiyev

CONTEMPORARY VIEW OF HISTORY IN THE FREE VERSE DRAMA IN “ POMPEI’S ASSAULT TO THE CAUCASUS” BY NARIMAN HASSANZADEH

Contemporary view of history in literature is widely used to present recent analogies of historical events in a literary way. Its rich samples can easily be observed throughout the millennia of Azerbaijani literature. In particular, contemporary view of history in Azerbaijan poetical drama is regarded as poets’ preferable style.

As one of the classical examples of Azerbaijan poetical drama, we can refer to a historical poem of “ Pompei’s assault to the Caucasus” which is called “Dramatic Chronicle” by Azerbaijan's national poet Nariman Hasanzadeh written in 1997.

Though the subject of the historical novel “ Pompei’s assault to the Caucasus” by N. Hassanzadeh was taken from remote past, it still coincides with present day.

Coinciding with the present-day amazingly, this drama can be regarded to be one of the samples of historical-political drama of Azerbaijani literature since it exposes the idea of the Romans’ domination over the world and the unthankful Armenians’ fancy of “Great Armenia” in a higher literary language and a sharp dramatic plot.

РЕЗЮМЕ

Хикмет Мехдиев

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ В СТИХОТВОРНОЙ ДРАМЕ “ПОХОД ПОМПЕЯ НА КАВКАЗ” НАРИМАНА ГАСАНЗАДЕ

С целью художественно представить современные аналогии исторических событий в литературе широко используется прием современного взгляда на историю. Богатые примеры этого тесно наблюдаются в тысячелетнем периоде азербайджанской литературы. В особом случае современный взгляд на историю в азербайджанской стихотворной драме представляется как один из любимых приемов художников.

Как один из классических образцов таких произведений в нашей драматургии можно отметить написанную в 1997 году народным поэтом Азербайджана Нариманом Гасанзаде и названную «Драматическая хроника» стихотворную драму «Поход Помпея на Кавказ».

Хотя тема стихотворной драмы «Поход Помпея на Кавказ» Наримана Гасанзаде взята из далекого прошлого, но она является произведением, тесно перекликающимся сегодняшним днем.

Поскольку данное произведение, где высоким художественным языком, резким драматическим сюжетом разоблачается претензия на мировое господство Ромы, химера неблагодарных соседей «Великая Армения», паразитально перекликается сегодняшними реалиями, оно может оцениваться как один из прекрасных образцов стихотворной историко-политической драматургии азербайджанской литературы.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

NƏZAKƏT İSMAYİLOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
nezaket.ismaylova@yahoo.com

UOT:82-053.2

ASİM YADİGARIN YARADICILIĞINDA UŞAQ
ƏDƏBİYYATININ ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ**Açar sözlər:** Yaradıcılıq, ədəbiyyat, müasir, uşaq, xarakter**Key words:** creativity, literature, modern, child, character**Ключевые слова:** творчество, литература, современность, ребенок, характер

Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi simalardan biri də Asim Yadigarıdır. O, çox cəhətli yaradıcılığı ilə özünə məxsus dəsti xətti və xidmətləri olan şairdir. Yaradıcılıq fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində Asim Yadigarın sənəd uğurları vardır. Məhz bu məqalədə də əsasən şairin çoxcəhətli yaradıcılığının yalnız bir sahəsi olan uşaq ədəbiyyatı nümunələri araşdırılmışdır.

Şairin uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirən əsərləri balaca oxucularda nəcib, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər aşılrayır. Bu mövzular tədqiqat obyektinə kimi seçilərək təhlil edilmişdir.

Ulu keçmişi və zəngin mədəniyyəti olan Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi simalardan biri də Asim Yadigarıdır. O, çoxcəhətli yaradıcılığı ilə özünəməxsus dəsti xətti və xidmətləri olan şairdir. Onun poeziyasında xalqımızın ictimai baxışları insanın mənəvi ailəni nəciblik və bütövlük xüsusi çəkiyə malikdir. 40 ildən artıqdır ki, bədii yaradıcılıqla məşğul olan Asim Yadigar əsasən böyüklər üçün yazıb yaratmışdır. Son dövrlərdə isə onun qələmindən kiçik yaşlı oxuculara aid əsərlər diqqətimizi cəkməmişdir. Uşaq şeirlərində öyüd, nəsihət mənəvi saflıq, paklıq, səadət, elmə biliyə həvəs oymatmaq kimi nəcib keyfiyyətlər aşılrayan fikirlərə də rast gəlirik. Məsələn; “Qızım” adlı şeirə diqqət yetirsək görərik ki, şair burada qızına üzünü tutmaqla bütün gənclərə öz tövsiyələrini verməyə bu dünyanın gedişində hər bir insan talehinin öz yolu, öz izi var. “Bu dünyaya kimlər gəlmiş və kimlər getmiş” deyən şair qeyd edir ki, “ zaman çox atlını atından salıb, çox atlı da piyada qalıb. Dünyanın malı dünyada qalacaq” olduğundan insanın əlindən yaxşılıq və xeyirxahlıq etməsi kimi fikirlər söyləyir. “Qızım” adlı şeirə diqqət edək.

Hanı ömür boyu mənəm deyənlər,
Elin qanın sorub malın yeyənlər.
Bir ovuc torpağa dönüb ərənlər,
Sonda hamı torpaq olacaq qızım (1, s 164)

Ümumiyyətlə tövsiyə xarakterli belə şeirlərində dünya sirlərinə bələd olmağa, dövrün qeyrətli vətəndaşı kimi doğma xalqına, vətəninə faydalı övlad olmağa səsləyir. “Qurbanın olum” şeirində şair insan həyatını hərtərəfli öyrənməyə xeyirxahlığa, ədalətə çağırır haqsızlığa, zülmə qarşı nifrət oyadır. “Dərk eylə bu həyatı ” onun kövrək bayatı deməklə belə qənaətə gəlir ki, hər kəs öz səyi və zəhməti ilə bu həyatda ucala bilər. Sevincində, kədərində həmişə var olduğunu söyləyən şair belə deyir:

Dərt qəm buğda dənidir,
Üyüt qurbanın olum.
Bar verməz bəhrə verməz
Söyüd qurbanın olum. (1, s.165)

Uşaq ədəbiyyatının başlıca vəzifəsi böyüməkdə olan nəslin etik və estetik tərbiyəsinə istiqamət vermək, milli və bəşəri ideyalara hörmət və sdaqət, vətənpərvərlik, humanizm, əməksevərlik, dostluq, yoldaşlıq, düzlük və doğruluq özünə qarşı tələbkərlilik kimi keyfiyyətlər aşılrayır. Şairin fikrincə, pisləkdən uzaq olmağa həyatda düzgünlüyü seçməklə doğru olanı etməyə hər kəs çalışmalıdır. Ümumi bədii ədəbiyyata xas olan bütün xüsusiyyətlər uşaq ədəbiyyatına da aiddir. Lakin uşaq ədəbiyyatında pedoqoji təlimə əsaslanaraq dörd dövr müəyyənləşmişdir. Ayrı-ayrı yaş mərhələlərinə mənsub olan uşaqların özlərinə məxsusu xarakterli xüsusiyyətləri var. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alan sənətkar doğru ünvanı müəyyənləşdirmiş olur. Asim Yadigar poeziyasında uşaq ədəbiyyatına aid örnəklərə də kiçik yaşlı oxuculara da çox üstünlük verilmişdir. “Niyə yatmırsan Gunay”, “Axı mən də kuklayam”, “İki çiçəyim”, “Aygün küsüb”, “Aytacım”, “Aygün bulağa gedir”, “Qurbanın olum”, “Qızım” və s uşaq şeirləri vardır. Bu şeirlərdə ata-övlad, nəvə-baba münasibətləri

ruhu daha çox duyulur. (1, s.160-165) Eyni zamanda bir atanın övladlarına nəsihəti gələcəyə inamla istiqamətlənməsinə yönəldir. Hörmətli akademik İsa Həbibbəylinin dediyi kimi “Asim Yadigarın uşaq şeirlərinin bir qismini baba olanlar üçün yazılmış şeirlər adlandırmaq olar.”

Dünyaya gəlişləri,
Dünyanı təzələdi
Elə bil ürəyimə
Təzə işıq ələdi (1, s.157)

Bu şeirdə atanın övlad nəvə sevgisindən bəhs olunur. Onları xoşbəxt və firavan görmək onların gəlişi ilə həyatının yenidən işıqlanması övladlarını dərin məhəbbətlə sevən bir atanın qəlb çırpıntılarını görürük. Doğurdan da nənə-babaya nəvə həyatın ən böyük ərmağanıdır. Nənə - baba olmaq ən böyük mükafatdır. Şair demişkən “ bu da bir fəxri addır, bir fəxri mükafatdır”

“İki çiçəyim” şeirin də sadə, aydın və rəvan formada yazılmış çox qısa və konkretidir. Hər insanın bir tale payı olmasından bəhs olunur.

İki çiçəyim var, iki qızım var,
Onlar həm Günəşim, həm də Ayımdır
Bir bəxtdən taledən, nə giley-güzar
Qız olsun, ya oğlan tale payımdır (1, s.160)

Bir atanın dərin məhəbbətlə övlad sevgisi, Tanrıdan qismət payı olması ilə atanın qəlb çırpıntılarını duyuruq. Bu da ata-övlad istəyinin bənzərsiz nümunələridir. Şair bütün dünya uşaqlarını xoşbəxt görmək istəyir. Hər yerdə uşaqlar şən və məsud yaşamaladırlar.

Asim Yadigar öz doğma elinə, yurduna – Azərbaycana, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana sonsuz məhəbbətini “Naxçıvanım - göz nurum” şeirində aydın ifadə edilmişdir. O, doğma yurdun əzəmətindən, vüqarından, mərd, mübariz övladlarından ürək dolusu danışır. Naxçıvanın keçmişi və bu günü, keçdiyi tarixi yolu yağı düşmənlərə sinə gərmələrindən bəhs olunur.

”Vətən oğlu”, “Vətən sevgisi”, “Azərbaycanım mənim” kimi şeirlərində şair doğma vətənimizə öz məhəbbətini ifadə edir. ”Əlincə”, “ Dünyanın bəzəyi”, “Batabat dağları”, “Duzdağ” (3, s.50-64) şeirlərində Vətənimizin təbiətinə sevgi ifadə olunur, hər qarışı, hər daşı vəsf olunur.

Babək, Culfa, Şahbuzun min bulağı var.
Kəngərlinin, Sədərəyin şən həyatı var.
Günü-gündən dəyişilir Şərur, Ordubad
Gəl –gəl deyir hər qonağa yenə Batabat (3, s.51)

Ordubadın meyvə bağlarından, Əlincə qalasından, Culfanın küləyindən Mömünə xatun türbəsindən, Nuh Peyğəmbər və Cavidin məqbərəsindən danışır.... Bu torpaq, qəhrəmanlar, cəngavərlər yurdudur. Bu torpaq Heydər Əliyev kimi ulu öndər yurdudur. Asim Yadigar poeziyasında vətənə məhəbbət, onun ucsuz-bucaqsız gözəllikləri “Vətən oğlu”, “Vətən sevgisi”, “Dünyanın bəzəyi”, “Əlincə”, “Batabat dağları”, “Azərbaycanım mənim”, “Duzdağ” və s. şeirlərində tərənnüm olunmuşdur.

Bu torpaq qəhrəmanlar
Cəngavərlər yurdudur.
Neçə-neçə dahilər,
İgid ərənlər yurdudur.
Bu torpaq Heydər kimi,
Ulu öndər yurdudur. (3, s. 57)

Nuh peyğəmbətin məzarının Naxçıvanda olması, Gəmiqaya kimi qayaüstü yazılı abidə tariximizin qədimliyini, keçmişimizi əks etdirən bir tarixdir. Əshabi-Kəhf isə tarixin bizə bəxş etdiyi haqq yoludur. Badamlı, Sirab, Vayxır müalicəvi əhəmiyyəti olan mineral sular, Şərurun əfsanəvi Arpa çayı, Ordubadın meyvə bağları vəsf olunmaqla bitmir.

Xanəgahla bir vurur
Nəsiminin ürəyi
Öpür iki sahili
Yenə Culfa küləyi (3, s.56)

Duzdağ şeirində müalicəvi əhəmiyyəti olan Duzdağımızın dərdlərə dərman olan, çox xəstəyə şəfa verməsini şair belə təsvir edilir:

Hər daşı əfsanədir,
Bir sehirlə nağıldır.
Bu yerin xoş sədası,
Hər yerə yayılıbdır. (3, s.64)

Asim Yadigarın yaradıcılığında alleqorik dram olan “Şir və çaqqal” əsəri uşaq ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Bu alleqorik pyesdə bədxahlıqla xeyirxahlığın mübarizəsi əks olunur. Bu mənzum dram kiçik yaşlı oxuculara ünvanlanmışdır. Alleqorik pyesdə meşədəki heyvanların dili ilə müasir insan cəmiyyəti üçün faydalı fikirlər irəli sürülür. Əsərdə lovğalıq, qəddarlıq, acgözlük, yalançılıq tənqid olunur. Bu əsərdə şair, əsasən alleqorik vasitələrlə azadlığı ədaləti və həqiqəti müdafiə edir.

Tərbiyənin insan taleyində həlledici amil olması onun gələcəyini müəyyənləşdirir. “Şir və çaqqal” alleqorik pyesində olduğu kimi bu əsərdə də müəllif tərbiyəvi məzmun daşıyan məqamlara toxunmuşdur. Meşədə yaşayan yırtıcı heyvanları sarayda baş verən hadisələr üzərində cəmləşdirərək səhnələşdirmişdir. Şir şah onun çox hörmət etdiyi Abid isə çaqqal məsləhətçidir. Şahın məsləhətçisi olan Abid çaqqalı sarayda müxtəlif iş aparən tülkü, canavar, ayı və başqa heyvanların gözü götürmür. Düşüncülər ki, necə edək Abid çaqqalı şahın gözündən salaq və saraydan uzaqlaşdıraq. Bir tələ qurub Abid çaqqalı təkləmək istəyirlər. Lakin qurduqları tələyə özləri düşürlər. Abid çaqqal ona tələ quranlara belə söyləyir.

Axirət gününü gətirib yada,
Nahaq qan tökməyin daha dünyada
Əgər bu axirət tarlasına siz
Safliq, düzlük adlı toxum səpsəniz
Xeyrin axirətdə görəcəksiniz (4, s.38)

Burada, şairin məqsədi yeniyetmələri xeyirxahlıqla, cəmiyyətə faydalı olmağa, tələ quranların son aqibətlərini göstərməyə çalışmışdır.

2012-ci ildə Yazıçılar Birliyinin növbəti konfransı keçirilmişdir. Bu konfransda Ali Məclisin Sədrinin tapşırığına və tövsiyyələrinə uyğun olaraq “Təmsillər” kitabı (uşaq ədəbiyyatı) Əcəmi nəşriyyatında 2014-cü ildə Naxçıvanda yazıb-yaradan şair və yazıçıların təmsilləri çap olunmuşdur. Bu kitabda Asim Yadigarın da “Şir və dovşan”, “Kölgə”, təmsilləri vardır. Pyesdə şair həyat hadisələrinə münasibət bildirərək təbiət etibarilə bir-birindən fərqlənən və müasir səslənən müxtəlif insan xarakterini göstərməyə çalışmışdır.

“Kölgə” təmsilində çinar ağacı ilə nar ağacı arasında olan söhbəti belə qələmə almışdır.

Elə qol- budaq atıb
Örtmüşən ki, üstümü
Kölgəmi görməmişəm
Hələ bu günə kimi (5, s.14)

Təbiəti dərinləndirib onu incəlikləri ilə oxucuya çatdırmaq arzusunda olan şair “Kölgədə yatanların öz kölgəsi yox olar” deyir. Gənc nəslin tərbiyəsində müsbət rolunu oynayan belə əsərlərin yazılması çox faydalıdır.

“Şir və dovşan” təmsilində tərbiyəvi məzmunu malik ideyalar irəli sürülmüşdür. El arasında belə bir məsəl var “Özgəyə quyu qazan özü düşər” demişlər. Əsərdə hadisələr belə cərəyan edir. Meşədə heyvanlar şirdən qorxduqları üçün belə qərara gəlirlər ki, hər gün bir heyvan şirə “ərməğan” etsinlər. Bəlkə bundan sonra meşədə rahat yaşaya bilərlər. Hər gün bir heyvan şirə göndərməyə başlayırlar. Növbə dovşana çatanda o hiyləyə əl atır və bunu meşədəki heyvanlara da bildirir. Şiri aldaraq quyunun başına gətirir. Bu dünyadan o bir dünyaya yola salır. Beləliklə, meşədəki heyvanlar rahat yaşamağa başlayır. Gərgin konflikt və maraqlı kompozisiyaya malik olan bu təmsil nikbin sonluqla bitir. Cəmiyyətdə təsadüf olunan belə hadisələr, yaramazlıqlar tənqid olunur. Tərəqqiyə inkişafa mane olanlara qarşı çıxır. Oxucunu mərdliyə düzgünlüyə çağırır. (5, s.15)

“Ağlayan gülən çiçəklər” təbiət gözəlliklərinə həsr olunmuşdur, şair təbiətdə müşahidə etdiyi hadisələri sadəcə vəsf etmir, eyni zamanda sadələşdirib uşaq ruhuna uyğun qələmə alır. Uşaqlarda təbiət hadisələri arasında bir yaxınlıq yaradaraq onlarda maraq oyadır. Şeh damcılarının axşamlar necə yaranması, çiçəklərin üzərinə düşməsi, günəş öz şəfəqlərini dünyaya yayması ilə şeh damcılarının yox olması poetik üslubla təsvir olunur. Balaca oxucularını şeh damcılarının yaranması və buxarlanması prosesinə yönəldərək müşahidə etdiyi təbiət hadisələrini bir-bir sanki öyrətməyə çalışır.

Asim Yadigar yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirən “Torağay və fil” şeiri də maraqlı süjet xəttinə malikdir. Bu əsərdə güclü və zəif heyvanlar qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Filin torağayın başına gətirdiyi fəlakət ana torağayı çox sarsıdır. Şeirə diqqət edək

Su içməyə gedən fil
Əzdi yumurtalarını
Torağayın göylərə
Ucaldı ahu zarı (6, s. 21)

Şair ana torağayın fəryadını filə belə çatdırır. “Niyə bu yolla getdin? Əzib yumurtalarımı, balalarımı məhv etdin?!” söyləməsi ürək ağrıdır. Qüvəllər arasındakı konflikt, münafiçini dinamik və ardıcıl olaraq

dərinləşdirir, nəhayət xeyrin qələbəsi ilə başa çatır. Torağay fildən gücsüz olsa da ağılın, idrakın, kamalın üstünlüyünə inanır güc böyüklükdə deyil ağılda birlikdədir:

Ən zəif düşməni,
Əgər güclü sanmasan.
Zəif düşmənin belə.
Səni məhv edər asan. (6, s.21)

Düşmən nə qədər güclü olsa da belə onu ağılın gücü ilə məhv etmək olar.

Asim Yadigar “İsgəndər və qarpız qabığı” şeirində göstərilir ki, dünyanı fəth eləyən İsgəndəri bir qarpız qabığı yerə yıxır. Hökümdarın qarşısında ona hamı ona baş əyir, itaət etdiyi halda qarpız qabığı ayağının altında qalaraq onu yıxması təzadlı şəkildə qələmə alınmışdır.

Dünyada heç bir kəsə
Əyilməyən İsgəndər
Yolla getdiyi yerdə
Yerə dəydi bir səhər (6, s.26)

Müəlifin bir-birinə bənzəməyən xarakterlər yaratması, balaca oxucularda maraq yaradaraq hadisələrə cəlb edir və düşündürür.

Əsərdə müəllif dünyanı fəth edən İsgəndərin zalımlığını, zülmkarlığını qələmə almaqla eyni zamanda da acizliyini də göstərir. Həyatda həmişə haqqın, ədalətin qalib gəlməsini və üstünlüyünü vurğulayır. Əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərə toxunaraq eybəcərlikləri açıb göstərir.

Tikə-tikə doğradı,
O qabığı İsgəndər.
Heyrətlə baxdılar.
Fatehə sərkərdələr. (6, s.26)

Beləliklə, əsərdə əsasən mənəmlilik, təkəbbürlük, loğvalıq ifşa olunur. Bu cəhətdən də bu əsərin mövzusu aktual və maraqlıdır. Müəllif əsərdə dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etməklə yanaşı eyni zamanda göstərməyə çalışır ki, hamı torpaqdan yaranmış torpağa da gedəcəkdir. Həyat isə bir imtahandır. Qarpız qabığı ilə yıxılan zalım hökmdar, fateh çox da özündən bədgüman olmasın lovğa və xəbislikdən əl çəkib adil hökmdar olmağa çalışsın.

“Bulaqlar” şeirində sərt qayaları yarıb, dağların zirvəsindən sürülüb gələn, ayna bulaqların saf və təmizliyindən danışılır. Bu bulaqlar isə dağlardan süzülüb gələrək özünə şırım-şırım yollar açmışdır. Şair bu mənzərəni belə təsvir edir:

Baxdım ayna bulağa,
Döndü ürəyim dağa.
Təmizliyə, saflığa
Çağırışdı bulaqlar. (6, s.27)

Şair bulaqlarla insanlar arasında bir təzad yaradaraq göstərməyə çalışır ki, bulaqlar da açıqları cığırlarla irəliləyir, insanlarda. Həyatda hər kəs açdığı cığırla bir yol gedir...

“Qar yağır” şeirində qış fəslinin əsrarəngiz gözəlliyindən şair balaca oxucularına qarın çox yağmasının həm torpağa xeyri olmasından, həm də məhsulun bol olması üçün faydalarından danışır. Bu şeir uşaqları təbiətə və canlı ailəmə yaxınlaşdırır. Təbiətin gözəlliyinə, fəsillərin bir-birini əvəz etməsinə, qış fəslində qarın yağıb bol məhsul verməsinə diqqəti çəkir.

Qar yağır leysan kimi
Sevinir ana torpaq
Sevinir ki, məhsulu
Yenə də bol olacaq (6, s.28)

“Müğəni qurbağalar” əsərində şair qurbağaların yaşayış tərzini, xüsusiyyətlərini uşaqlara bədii dildə belə açıqlayır. Qurbağaların dəstə ilə quruldaması ata ilə gedən uşağın marağına səbəb olur. Uşaq atasından soruşur

Dedim:-ay ata, bir bax,
Oxuyur qurbağalar.
Onların da bizim tək
Yoxsa xor dərnəyi var ?! (6, s.29)

Uşaq ədəbiyyatın zənginləşməsinə xidmət edən bu əsərlərin uşaqların formalaşmasında, ruhunun yenilənməsində, düzgün istiqamətdə böyüməsində böyük rolu vardır. Bu ədəbiyyat torpağa sevgi, təbiətə məhəbbət, düşməne nifrət duyğusu aşılayır. Xeyirxah və nəcib əxlaqi keyfiyyətlər yaradır.

Göründüyü kimi, çox cəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində Asim Yadigarın özünəməxsus sənəd uğurları vardır. Son illərdə Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin xətti ilə çap olunan ədəbi

almanaxların muxtar respublikada ilk dəfə nəşr edilən uşaq ədəbiyyatı və bədii tərcümə antologiyasının meydana gəlməsində (3, s.29) onun böyük rolu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Asim Yadigar. Hər şeyin sonu var, “Qızıldağ” nəşriyyatı 2007, səh.290
2. Asim Yadigar. Bir ömrün nəğməsi, Naxçıvan, “Əcəmi” nəşriyyatı 2016. Səh.112
3. Asim Yadigar. Seçilmiş əsərləri, Dörd cildə, I cild. Ön söz akademik İsa Həbibbəylinindir, Naxçıvan, “Əcəmi” nəşriyyatı, 2016, səh.360
4. Poemalar və pyeslər (uşaq ədəbiyyatı) Naxçıvan, 2014,. “Əcəmi” nəşriyyatı səh.176.
5. Təmsillər (uşaq ədəbiyyatı) Naxçıvan, “Əcəmi” nəşriyyatı 2014. səh.144
6. Uşaqlar və günəş. Almanax (şeirlər, poemalar, hekayə və pyeslər) Naxçıvan, “Əcəmi” nəşriyyatı, 2011 səh.320.

ABSTRACT

THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF CHILD LITERATURE IN ASIM YADIGAR'S CREATIVE ACTIVITY

Asim Yadigar is one of the figures of Nakhchivan literary atmosphere. He is the poet who has his own direction and services with his varied activity. In all directions of creative activity Asim Yadigar made remarkable success. In this article only one direction of his multi - branched creative activity has been studied.

His works that enrich child literature and tan moral qualities to young readers have been chosen as a research object.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АСИМА ЯДИГАРА

Асим Ядигар один из лиц творческой среды Нахчывана. Он поэт со своим всесторонним творчеством, присущим ему. Во всех направлениях творческой деятельности Асима Ядигара имеются творческие успехи. Именно в этой статье в основном анализируется один из отраслей всестороннего творчества поэта. Также как объект исследования анализируются, обогащающие детскую литературу произведения присваивающие нежные нравственные качества маленьким читателям.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

JEYRAN GULIYEVA

Nakhchivan State University

ceyranquliyeva1959@gmail.com

UOT: 821.111(73)

AMERICAN NOVELS IN THE 21ST CENTURY

Açar sözlər: *roman, roman ustası, yazı forması, fikir təqdimatı, yeni nəsil, Con Şteinbek, F. Skott Fitzqerald.*

Keywords: *novel, writer, pseudo form, presentation present, next post, John Steinbeck. F. Scott Fitzgerald*

Ключевые слова: *роман, писатель, письменная форма, презентация идей, следующее поколение, Джон Стейнбек. Ф. Скотт Фицджеральд.*

Right from the earliest time of human existence, there had always been in existence also the very need of man to relate with his environment and his equals, basically communication is a vital natural make-up of mankind that dates back to pre-historic period.

The evolution of man has in no way removed a single bit of substance from this basic need to communicate but have rather strengthened and even made more sophisticated this very specific need; man's 'Need' as a matter of utmost importance to relate, interact with his environment and his fellow. A structured, effective manner of such interaction had always been in existence though crude but crucial in building a suitable social structure considered important to the sustenance of each clan or tribe was a given.

Likewise, the need to communicate certain conceptualized ideas either through verbal or non-verbal means depending on the method deemed appropriate for such was as important as life in itself.

NOVELS: A BASIC TOOL OF CONCEPTUAL PRESENTATION OF IDEAS.

Basically and as a matter of importance, code or rule, every Novel or Novelist has a particular message it (they) intend(s) to pass on, an idea, view or opinion on certain issues or subjects of peculiar interest to them and their collective audience amped by an expected or projected response from such audience either in the hope of passing a message that would (could) either help change their perspective on such matters and achieve a positive response or strengthen a perceived general belief amongst the populace.

At other times, the primary drive of the Novel is to change the view or opinion of the audience on or about certain subjects of particular interest to them and influence or achieve a certain calculative social shift in such a group of audience; beyond the façade of the pages of the Novel these opinions are sometimes not based on sincere view, opinion or facts and are factored on hidden, selfish or ulterior motive, aim of the Novel or Novelist which might not be clearly known to the audience and this remains a very dark, unresolved side of this noble gift to mankind.

Novels had always been an important tool of telling the human story, relating perspectives from the human angle and achieving positive social paradigm shift amongst any group of people and presentation of meaningful concepts and ideas with which positive, meaningful, societal-impactful changes could be achieved without having to cross lines of boundaries or travel the breadth of each unit of the people. Even though due to the advent of modern day technology and the massive reliance of especially the younger generation on the Internet to obtain just about any piece of information (about 87% of the younger generation depend heavily on the use of the Internet) and the drastic shift of the younger generation from paper-based information platform to

the Internet, the relevance and importance of Novels in achieving wonderful changes in the society have not changed.

While the argument on the possibility of the Internet going out of use or relevance in the foreseeable future might not have crossed the mind of most people or unimaginable altogether, the book based idea of passing on great pieces of ideas and achieving great impacts have remained still and passed the crucial test of time. Novels had always been a vital tool, mean and method of saving up of, passing and preserving useful pieces of great content of concepts, ideas, views...and equally, very effective tool of achieving the desired social changes or shift in the audience and even the larger society beyond the scope of the target audience; the thorough understanding of this very fact would lay the basic foundation for this work and all the other facts that would hereby emerge later in the work.

EVOLUTION OF AMERICAN NOVELS.

The term 'American Effect' or Americanism might be one largely not well understood by most people or individuals but certainly an effect which has taken a global quantum felt in practically almost every facet of human life even in the remotest villages. From music to fashion, daily life and culture, the effect cuts across every fabric definition of human life, so great is the American Effect that a single event in the nation could literarily mean robbing effects off on other nations of the world either positively or otherwise.

Obviously, the American people of ancient times took a decision as a collective unit to build a World Power from the scratch of independence from the British colonial rule and abolishment of slave trade, consequently, they were able to emancipate and evolve to become (build) a tower of dreams of their nation.

Along with this was a discovery of several great minds who contributed immensely to the promulgation of theories and great ideas that would not only build infrastructure but a lasting social and institutional structures, views, ideas and opinion that would traverse time and create a nation of dreams and equal opportunities for all and needless to say, Novels and Novelists played their vital roles in the whole equation.

The core concept of American Novels equally evolved over time and deviated from the conventional British-styled model, basically the Novelists wanted to create their own cliché. To say what they wanted to and exactly how they wanted to in a manner that best suited their purpose, that fully expressed their thoughts and ingenuity and was appealing to themselves, their audience and generally socially acceptable to both the authors and the audience...they simply wanted to create their very own 'American' world within their Novels and nothing else, a few certain twists were needed to create the desired change and these three basic elements became a given:

*Tone.

*Language.

*Style.

These three basic concepts or elements became the foundation upon which the American society was to birth a generation of previously unimaginable paradigm shift in its social and national life, the three concepts were masterfully deployed in their craft and as it is reflected in the works of some notable 21st century American Novelists, there was no doubting or questioning the established fact that the American Novel had come of age.

SOME PROMINENT 21ST CENTURY AMERICAN NOVELISTS.

Some prominent figures amongst the thousands of the 21st century American Novelists are two considered in this work that in their own little space made some real impact, laid the foundation and defined what was to become the beginning of an era that would become a reference point in the literary field.

F. SCOTT FITZGERALD (September 24, 1896-December 21, 1940)

Born on September 24th, 1896, Scott Fitzgerald was an unassuming personality who honed his skills starting out with story-telling and short stories, over time he evolved into a Novelist with a human angle to his work and a real point of reference as one of the most prominent 21st Century Novelists. A graduate of Princeton University; his home town and place of birth, considered to be a

member of the lost generation who was not much celebrated until much later after his death. Some of Fitzgerald's most notable, best works include 'The Great Gatsby' and 'This Side of Paradise'; a work believed by many to be an insight into his personal struggles and love life. His style and Novels are renowned for their emphasis on the Morality of the younger generation and his depiction of the Jazz age in the American society of his days was a classic and reference point till present time. The New York Times after his death had this to say about him "He was better than he knew, for in fact and in literary sense he invented a generation ... He might have interpreted them and even guided them, as in their middle years they saw a different and noble freedom threatened with destruction" such was the contribution of Scott Fitzgerald to the literary field of the American society in the 21st Century (6).

JOHN STEINBECK (February 27, 1902-December 20, 1968)

John Steinbeck was one of the most celebrated 21st Century American Novelists who defined the landscape with their work and contribution to the literary field and the society through their incisive works. John Steinbeck was an undergraduate student at Stanford University but never graduated; a school dropout but that notwithstanding, he was able to go beyond the limitation of his inability to have a University degree to make some notable impact and meaningful contribution to the literary field. His approach to writing was sociological in nature and he concentrated primarily on social problems or challenges confronting the people of his days; his concentration was on social Novels dealing with economic problems of his time or rural labor. Well known and widely acclaimed for his unique and unconventional style of writing, John Steinbeck won the 1962 Nobel Prize Award in Literature for his realistic and imaginative writing.

One of his best works is adjudged to be the Pulitzer Prize winning title 'The Grapes of Wrath' (1939) which was a story of Oklahoma tenant farmers who unable to earn a living from the land moved to California where they became migratory workers.

One of the basic needs of mankind is the naturally embedded desire to interact with his environment and particularly communicate with his fellow man, the concept of putting thoughts and ideas in a written form which preserves such concepts and makes them available to the next generation for preservation of their progeny though ancient, evolved and became a given.

The concept of Novel writing evolved from this basic need and particularly the American model of self-definition and determination away from the British model just in the spirit of self-expression and emancipation equally evolved. Without any doubts, the 21st Century American Novelists defined and laid a good foundation for what was to become a reference point for the next generation of Novelists when notable Novelists such as John Steinbeck and F. Scott Fitzgerald delved into giving a pure human angle to their craft, challenging the social strata of their time and addressing the social and sociological problems and challenges of their days.

REFERENCES

1. American literature, Morris Dickstein, Walter Blair, James R. Giles.
2. Understanding Contemporary American Literature, Paul Austen. 2017.
3. Periods of American Literature, J.E. Luebering
4. John Steinbeck. The Grapes of Wrath, 1939.
5. F. Scott Fitzgerald. The Great Gatsby.
6. The New York Times.

XÜLASƏ

C. Quliyeva

İnsan mövcudluğunun ən erkən dövründən bəri insanın həmişə yaşadığı ətraf mühit və bu mühitdə yaşayan insanlar arasında əlaqədə olması çox vacib idi, bu baxımdan xüsusilə də çox mühüm rabitə vasitəsi olan ünsiyyət lap əvvəllərdən tarixi dövrə aid olan insanlığın ən vacib təbii xüsusiyyəti olub. Həyatın qədim zamanlardan sadə, qısa və dəhşətli olacağına inanıldığı zaman, yəni hələ mağara dövründə hər bir qəbilənin və ya tayfanın öz düşüncələrini yazmaq üçün

"tərtibatlı" bir üsulu və ya tərzini olub, onlar öz fikirlərini gələcək nəsillərə ötürmək və eyni zamanda müəyyən dövrdə öz mövcudluqlarını sübut etmək üçün xüsusi yazılı formadan istifadə ediblər.

Zaman keçdikcə əsas sosial paradıqmaları əldə etmək və daha əvvəllər istifadə edilmiş strukturları, inancları və ya ənənələri qoruyub saxlamaq, gücləndirmək və müasir günümüzdə çatdırmaq üçün öz fikir və ideyalarını bir kitab şəklində (roman) yazmaq ümumi bir normaya çevrilmişdir.

Tarix boyu saysız-hesabsız bu cür romanlar yazılmış və bu romanların tanınmış müəllifləri olmuşdur ki, bu müəlliflər onlara və onların yaşadığı cəmiyyətə təsir edən və lazımi və ya vacib hesab edilən əsas sosial dəyişikliklərin yaradılması ilə bağlı ictimai fikirlərin və rəylərin romanlara köçürülməsində böyük uğurlara imza atmışlar.

РЕЗЮМЕ

Дж. Гулиева

С самого раннего зарождения человечества для человека было важно общение с окружающей средой и людьми, и с этой точки зрения, общение как главное средство коммуникации, было главным качеством человечества даже с доисторического периода. С течением времени, чтобы овладеть и сохранить основные жизненные парадигмы, ранее использованные структуры, поверия или традиции, идеи, а так же, все это написать в форме книги (роман) и донести, сохранить до наших дней превратилось в общую норму.

На протяжении истории было написано бесчисленное множество таких романов, у которых были известные авторы, которые влияли на основные изменения, произошедшие в них самих и обществе, и переносили все эти идеи в свои романы.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

ŞƏRƏBANI MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sherebani@gmail.com

UOT: 82-3.512.162

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ SİYASƏT
KONSEPSİYASINDA ƏDƏBİYYATIN YERİ VƏ ROLU**

Açar sözlər: *ümummilli lider, azərbaycançılıq, ədəbi proses, dissident, müstəqillik*

Key words: *national leader, Azerbaijanism, literary process, dissident, independence*

Ключевые слова: *национальный лидер, азербайджанство, литературный процесс, диссидент, независимость*

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həyatı və fəaliyyəti boyu bu sahəyə diqqət və qayğı göstərmiş, ədəbiyyatı xalqın milli-etnik, siyasi-ideoloji və mənəvi cəhətdən formalaşma yolu, metodu hesab etmişdir. Ədəbiyyat istər Sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində dahi liderin fəaliyyətinin və yürüdüüyü siyasətin tərkib hissəsi və ifadə vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan dilini və ədəbiyyatını dərinləndirən və sevən ümummilli lider xalqın milli mənlilik şüurunun formalaşmasında, mənəvi cəhətdən təkmilləşməsində, tarixi yaddaşın qorunub saxlanılmasında ədəbiyyatın rolunu layiqincə qiymətləndirirdi: “Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bugünlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli şairlərimiz, yazıçılarımızdır” [1, 68].

Ümummilli lider gözəl bilirdi ki, Şərqlə Qərbin qovuşağında yerləşən Azərbaycan dövlətlərin, mədəniyyətlərin və dinlərin kəsişdiyi məkandır. Daim hərbi, mədəni və dini istilalara məruz qalan xalqımız öz gücünü bədii sözdə tapmış, bütövlüyünü, etnik mövcudluğunu öz dili, bu dildə yaratdığı ədəbiyyatla qorumuşdur. Hakim saraylarda və poeziya dilində yad dillərin hökmranlığı zamanı xalq öz mövcudluğunu şifahi yaradıcılıqla saxlamış, bunu bütün dünyaya təlqin etmişdir. Təsadüfi deyil ki, möhtərəm lider xalq yaradıcılığının tarixə çevrilmiş və yazıya alınmış ən böyük nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını “Milli varlığımızın mötəbər qaynağı” adlandırmışdır.

Xalqın bədii təfəkkürünün inikası olaraq ədəbiyyat həm mənəvi, həm də ideoloji vasitə kimi çıxış etmişdir. Bu fakta dərinləndirən və ədəbiyyatın təsir gücünü qiymətləndirən dahi öndər ədəbiyyata marağı və diqqəti özünün çoxsahəli fəaliyyətinin tərkib hissəsinə çevirmişdir. Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, ümumilliyə liderin ədəbi-nəzəri fikirləri onun ideya siyasi irsinin tərkib hissəsi, insanların həm düşüncə, həm də həyat tərzini istiqamətləndirən mənəvi enerji mənbəyi olaraq gələcək perspektivləri reallaşdırmağın bir vasitəsi olmuşdur.

Ümummilliyə liderin hakimiyyəti illərində ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına çox müxtəlif yönərdən şərait yaradılmış, bu sahə milli siyasət konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi təbliğ olunmuşdur. Bu dövrün ədəbi-mədəni sərvətlərimizin “qızıl dövrü” hesab edilməsi təsadüfi xarakter daşmır [2, 34]. Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri, müdrik söz-sənət bəhəddarları əməli şəkildə öz hissələrini, arzu və istəklərini, elmi, fəlsəfi, dini və dünyəvi düşüncələrini dəyərli bir xəzinə kimi bədii sözün vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürmüşlər. Çox əminliklə deyə bilərik ki, belə bir missiyanın yerinə yetirilməsində həmin sənətkarlar qədər ümumilliyə liderimiz Heydər Əliyevin də xidmətləri olmuşdur. Hələ Azərbaycan DTK sıralarında - yüksək məqamda əyləşən ümumilliyə lider ədəbi simaların öz vəzifəsinin layiqincə icrasına köməklik göstərmiş, represiyadan çıxmış ədəbiyyatı dissident damğasından qorumuşdur. Dahi öndər ədəbiyyatı heç vaxt “vintcik və təkercik” hesab etmədən onun ideya və estetik dəyərini, təsir qüvvəsini düzgün qiymətləndirərək bütün həyatı və fəaliyyəti boyu ondan istifadə etmişdir. “Ədəbiyyatımızı bilmək lazımdır. Ədəbiyyatı bilməyən adam yüksək mədəni səviyyəyə çata bilməyəcəkdir” [3, 460] - deyən dahi

öndər daim humanitar sahənin inkişaf və təbliğ edilməsinə çalışmışdır. Elmə, sənətə, maarif və mədəniyyətə himayədarlığı ilə seçilən dahi lider tarixdə bu sahədə ad qazanan digər dövlət və siyasi xadimlərdən fərqli olaraq tək-cə qayğı göstərməklə kifayətlənməmiş, həm də mənəvi dəyərlərimizin dönməz, yorulmaz təbliğatçısı, fədakar xidmətçisi və nəzəriyyəçisi olmuşdur.

Dahi rəhbərin nəzəri irsi yüz illərlə öz dəyərini saxlamağa qadir olan dəyişməz təlim sistemi kimi diqqəti cəlb edir. Onun fenomenal fikir və mülahizələri Azərbaycan ədəbi prosesinə, klassik irsə münasibətində özünü aydın şəkildə büruzə verir. Bu mülahizə və fikirlərə nəzər saldıqda biz Heydər Əliyevi müdrik siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi olmaqla yanaşı böyük ədəbiyyatşünas alim, ədəbi tənqidçi kimi görürük. Konkret elmi-ədəbi əsər yazmasa da, dahi rəhbərin hər bir nitqi bir elmi əsər xarakteri daşıyır. Dahi öndər Azərbaycanın müstəqil inkişafında sənayenin, texniki sahələrin inkişaf etdirilməsini əsas sayanlara qarşı məhz humanitar sahənin inkişafının da az əhəmiyyət daşmadığını dəfələrlə sübut etmişdir. Ümummilli liderin müəllifi olduğu və Azərbaycan dövlətinin bu gün əsaslandığı ideologiyanın formalaşmasında ədəbiyyatın rolu az olmamışdır. Xalqın və dövlətin milli maraqlarını özündə cəmləşdirən Azərbaycançılıq ideologiyası məhz ədəbiyyatdan qaynaqlanmış, publisistikaya, daha sonra isə siyasi düşüncəyə sirayət etmişdir. Azərbaycan dövlətinin təməlində dayanan bu ideologiya ədəbiyyatda da uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Dövlətin mövcudluğunun, ərazi bütövlüyünün, milli-etnik birliyin yaradılması üçün vahid ideologiyaya ehtiyac olduğunu göstərən ümummilli lider əsrlər boyu bu ideologiyayı – Azərbaycançılıq ideologiyasını öz içindəki enerji hesabına saxlayan ədəbiyyatımızda mövcud olmasını dönə-dönə vurğulamışdır: “İnsanların ürəyinə, qəlbinə təsir edə bilən ədəbiyyatımız olubdur, şerimiz olubdur və həmin şerlər, sözlər doğrudan da xalqımızda, millətimizdə milli ruhu oyadıbdır, milli əhval-ruhiyyəni canlandıırıbdır. Məhz bunların nəticəsində bizdə milli psixologiya, milli ideologiya formalaşmağa başlayıbdır”[1, 65].

Azərbaycançılıq ideologiyasının tam işlənməsi ümummilli liderin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrlərdən başlanmışdır. Dahi lider bu ideologiyanın əsası kimi Azərbaycan ədəbiyyatını inkişaf etdirmək və tanıtdırmağı əsas sayırdı. Bu baxımdan dahi liderin ədəbiyyat sahəsindəki xidmətləri azərbaycançılıq ideyasının ifadə və reallaşma formasıdır. Məhz Heydər Əliyev zəkası, Heydər Əliyev təfəkkürü bu ideologiyanın formalaşma yollarına görə, öz süzgülündən keçirib təhlil edə, ədəbi dəyərlərin təmsalında xalqa təqdim edə bilirdi. Ədəbiyyat ağıllı, məqsədyönlü, səmərəli şəkildə millətin özünüdərkini və xalqda milli qürur və ləyaqət hissənin formalaşdırmağa yönəldilmişdir. Bunu milli siyasətin tərkib hissəsi kimi xalqda milli təfəkkürün oyadılması prosesinin bir elementi saymaq olar.

Ədəbiyyat və mədəniyyətimizə qayğıkeş münasibət bədii sözün qüdrətilə yaşayan və bu günümüze qədər gəlib çatan xalqın mənəvi potensialının meydana çıxarılması və Azərbaycan xalqının dünyada tanınmasına və imicinin yüksəldilməsinə xidmət edirdi. Yaradılan əlverişli şərait və yaradıcılıq sərbəstliyi nəticəsində ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri Azərbaycan xalqının intellektini, böyük ədəbi-bədii istedadını təcəssüm etdirdilər. Milli-mənəvi, elmi, ədəbi və mədəni mühitin uzaqgörənliklə proqnozlaşdırılması nəticəsində əsas inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilmiş, ədəbi-mədəni sahədə ciddi yüksəlişə səbəb olmuşdur. Bununla da, Azərbaycan xalqı öz elmi və mədəni səviyyəsi ilə dünya xalqlarının rəğbətini qazanmışdır.

Heydər Əliyevin ədəbiyyat fikirləri iki dövlət, iki quruluş, iki formasiya dövründə ifadə edilmişdir. Bununla belə düşüncələrin mahiyyəti dəyişməmiş, ədəbiyyatın xalqın və cəmiyyətin həyatında müstəsna rolu qabardılmışdır. Keçmiş İttifaq dövründə ədəbiyyat xalqı tanıtdırmaq, xalqın mənəvi potensialının üzə çıxarılmasına xidmət edirdisə, müstəqillik dövründə də əvvəlki illərin nailiyyətlərini və böyük itkilərini, müsbət və mənfi cəhətlərini dərk etmək, ədəbi nümunələrə prinsipcə yenidən baxmaqla milli şüurun oyadılmasına və milli birlik ideyasına xidmət edirdi. Sovet dönəmində ədəbiyyatdan milli zəminə söykənən Azərbaycan gerçəkliyini əks etdirmək, oxuculara vətənpərvərlik duyğularını aşılamaq tələbi əsas götürülürdü. Ədəbi irsin, ədəbi prosesin öyrənilməsi gənc nəslin tərbiyəsi, sovet insanının mənəviyyatının yüksəldilməsi, mədəni irsin qorunması və s. adlar altında ideoloji zərbələrdən qorunurdu.

Onun ədəbi fikir və mülahizələrində bir tərəfdən keçmiş həyatın, ötən dövrün dərsləri təsbit olunmuş, digər tərəfdən isə gənc nəslin milli və bəşəri dəyərlərin nisbətində tərbiyə olunmasında ədəbiyyatdan əvəzsiz vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Dahi öndər bir sosial-iqtisadi və sosial sistemdən digərinə keçid mərhələsində ədəbiyyatı millətin özünüdərk prosesinin əsas istiqaməti

hesab etmişdir. Ümummilli lider ədəbiyyatın - sənətin bədii funksiyası ilə yanaşı ictimai-millî funksiyasını da yüksək dəyərləndirmiş öz çıxışlarında bunu dönə-dönə vurğulamışdır: “Şübhəsiz ki, insanlara şər qədər, ədəbiyyat qədər, mədəniyyət nümunələri qədər güclü təsir edən, yəni, insanların mənəviyyətinə, əxlaqına, tərbiyyəsinə, fikirlərinin formalaşmasına bu qədər güclü təsir göstərən başqa bir vasitə yoxdur” [1, 64]. Bədii sözün təsir qüvvəsinin, şair sözünün, yazıçı nüfuzunun yüksək səviyyədə etirafı sayılan bu fikirlər ədəbiyyatın qiymətli bir sərvət olduğunu təsdiq edir. Təsadüfi deyildir ki, dahi öndər Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayında ədəbiyyatımızı və mədəniyyətimizi xalqın intellektual mülkiyyəti milli sərvəti adlandırır [4, 419].

“Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi işləyərkən Moskvaya qarşı çıxmağım, toqquşmağım mümkün deyildi. Mən də xalqımın, doğma millətimin milli hisslərini oyatmağa başladım. Xalqımın milli istəklərini Azərbaycan türklüyünün milli oyanışını, silkinməyini reallaşdırmaq arzusunda idim” [5, 34] - düşüncələrinin ədəbiyyat sahəsinə şamil edilməsi ədəbiyyat siyasətinin sistemli xarakterindən xəbər verirdi. Ədəbiyyatdan, mədəniyyətdən həyatın başqa sahələrində işin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün istifadə etmək bu siyasəti vacib və əvəzolunmaz edirdi. Ümummilli liderin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərdən qiymətləndirən akademik Ramiz Mehdiyev yazırdı: “Dövr baxımından, sözün əsl mənasında, qəhrəmanlığa bərabər belə bir addım məhz gələcəyin müstəqil Azərbaycanı naminə atılmışdır. Azərbaycan dilinin idarəçilikdə geniş tətbiqi, demək olar ki, bütün klassiklərin İttifaq miqyasında yubileylərinin keçirilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin Ümumittifaq miqyasda ön mövqelərə çıxması, elmi, ədəbi, mədəni abidələrin planlı tədqiqi və nəşri - bütün bunlar Heydər Əliyevin gələcək milli dövlətçiliyimizin ideya təməlinə dayanan siyasətinin əməli nəticəsidir [5, 21].

Bütün fəaliyyəti boyu ədəbi simalara hörmətlə yanaşan, onları təqiblərdən qoruyan dahi lider ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərini “dissident” adı ilə damğalanmağa qoymamışdır. 60-70-ci illərdə Azərbaycanda heç bir yazıçı dissident sayılmamış, əsərlərinə qadağa qoyulmamışdı. Özünü ən böyük dissident sayan ümummilli lider məruzə və çıxışlarında bu məsələyə dönə-dönə toxunaraq qeyd edirdi ki, “Azərbaycanda dissident yox idi, ona görə ki, biz onları axtarmırdıq”. Halbuki, öz novatorluğu, milli təəssübkeşliyi, haqsızlığa etiraz sədaləri ilə cəmiyyətdəki qüsurların carçıları sayılan Bəxtiyar Vahabzadəni, Xəlil Rzanı, Anarı, Elçini, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyovları, Əkrəm Əylislini və digərlərini dissident saymaq və cəzalandırmaq olardı. O dövrün “60-cılar” adlanan ədəbi nəslin nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan, “Qobustan”, “Ulduz”, “Azərbaycan” dərgilərini izləyən Heydər Əliyev bu ədəbi nümunələrin dərin qatlarında milli varlığımızın gizləndiyini görür, özünüdərək, özünəqayıdış prosesinin mövcudluğunu duyur, bunun gələcək həyatımız üçün stimül olacağını dərk edirdi. Sovet dövrünün stereotiplərindən uzaqlaşmış, milli ab-havaya köklənmiş ədəbi əsərlərin ən bariz nümunələri onda mənfi rəy yaratmır, əksinə, onların mahiyyətinə varmağa, xalqa, cəmiyyətə nə qədər yararlı olduğunu düşünməyə sövq edir, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə yaradıcılıq sərbəstliyi verirdi. Bu bərdə danışarkən xalq yazıçısı Anar qeyd edirdi: “Heydər Əliyev yazıçıların üsyan həddinə, sistemlə açıq qarşıdurmaya gətirib çıxarılmasına yol vermədən, potensial konfliktlərin közərdiyi zaman söndürülməsini üstün tuturdu” (6, 211).

“Biz dissident yox istedad axtarırdıq” ideyasını rəhbər tutan dahi lider daim sənətkarlara diqqət və qayğı nümayiş etdirmişdir. Müstəqillik illərində bu məsələdən söz açan dahi öndər qeyd edirdi: “Əgər o illər 60-70-ci illərdə Azərbaycanda dissident axtarsaydıq, onlar çox idi. Ən böyük dissident Bəxtiyar Vahabzadə idi. Hətta mənim yadımdadır, mən təhlükəsizlik nazirliyində işləyən zaman onun həbs olunması məsələsi qoyulmuşdu. Yaxud da ki, Xəlil Rza ən böyük dissidentlərdən biri idi. Çünki onun əsərləri, o cümlədən Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri həqiqəti deyirdi. Amma bu həqiqət o vaxtki kommunist ideologiyasına zidd idi və buna görə də onlar dissident idilər. Ancaq biz Xəlil Rzanı qoruduq, saxladıq. Maqsud İbrahimbəyov, Rüstəm İbrahimbəyov əsl dissident idilər. Ancaq biz qoymadıq ki, onlar dissident olsunlar. Yaxud. Götürək Anarı. O da dissident idi. Məsələn; “Qobustan” jurnalının yaranması, o jurnalın səhifələrində yayılan əsərlər, şübhəsiz, dissident xarakter daşıyırdı” [4, 438].

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti nəticəsində yaradıcı insanlar üçün sərbəst düşünmək və yaratmaq, alt qatda isə milli-mənəvi ideala – müstəqillik yoluna aparıcı bir şərait yaranmışdı. Bütün bunlar tarix elmi və ədəbiyyatşünaslıq üçün qiymətli mənbədir. Onun öyrənilməsi və gənc nəslə öyrədilməsi vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu, (seçilmiş fikirlər) Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1997, 136 səh
2. Orucov Hidayət. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət, Bakı Şərq- Qərb 2002
3. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir, Bakı, "Təhsil" 2002, 580 səh.
4. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, Bakı, "Ozan" 1999, 496 səh.
5. Heydər Əliyev mənim həyatımda, Bakı, "Təhsil", 2005, 372 səh.
6. Axundova E. Şəxsiyyəət və zaman. II cild. Bakı, "Ozan", 2007. 784 səh.

ABSTRACT

Sharabani Mammadova

PLACE AND ROLE OF LITERATURE IN NATIONAL POLICY CONCEPT OF HAYDAR ALIYEV, THE NATIONAL LEADER

The courageous and rich statehood activity of national leader Heydar Aliyev includes almost all stages of the last two millennia of Azerbaijani culture. The article describes the essence of national leader Heydar Aliyev's ideas about literature, the place and role of literature in the national policy concept of the leader is investigated. The Azerbaijani ideology, based on the ideas of the great leader, is reflected in the Azerbaijani literature. The views of the great leader on the issue of dissidentism are analyzed in Azerbaijani literature. The fact that Heydar Aliyev highly values literature serves both the literary and political-ideological aspects of the Azerbaijani people's universal interests. It is also suggested that Heydar Aliyev's "literary politics" served in the same period - the Azerbaijani ideology - during the soviet period and during his independence. Literature for Heydar Aliyev, as well as humanism, human love, high morals, aesthetic pleasure, a source of education and knowledge, is a colorful word, a deep philosophical idea, a treasure of wisdom never lost its value, ethical influence, but also our lively history and the darkest corners of our past endless flare. The article analyzes the world-famous political figure, national leader Heydar Aliyev's literary discussion on literary level.

РЕЗЮМЕ

Шарабаны Мамедова

МЕСТО И РОЛЬ ЛИТЕРАТУРА ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО КОНЦЕПЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Мужественная и богатая государственная деятельность национального лидера Гейдара Алиева включает почти все этапы последних двух тысячелетий азербайджанской культуры. В статье описывается сущность идей общенационального лидера Гейдара Алиева о литературе, исследуется место и роль литературы в концепции национальной политики лидера. Азербайджанская идеология, основанная на идеях великого лидера, отражена в азербайджанской литературе. В азербайджанской литературе анализируются взгляды великого лидера по вопросу диссидентства. Тот факт, что Гейдар Алиев высоко ценит литературу, служит как литературным, так и политико-идеологическим аспектам всеобщих интересов азербайджанского народа. Также предлагается, чтобы «литературная политика» Гейдара Алиева служила в тот же период - азербайджанская идеология - в советский период и во время его независимости. Литература Гейдара Алиева, а также гуманизм, человеческая любовь, высокая мораль, эстетическое наслаждение, источник образования и знаний - это красочное слово, глубокая философская идея, сокровище мудрости, никогда не теряющее своей ценности, этическое влияние, а также нашу живую историю и самые темные уголки нашего прошлого бесконечная вспышка. В статье анализируется всемирно известный политический деятель, литературная дискуссия общенационального лидера Гейдара Алиева на литературном уровне.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

NADİR İSMAYILOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:82-053.2

MƏMMƏD RAHİM VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, Məmməd Rahim*

Key words: *Azerbaijan literature, children's literature, Mammad Rahim*

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, детская литература, Мамед Рагим*

İyirminci əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xalq şairi Məmməd Rahimin (1907-1977) özünəməxsus xidmətləri vardır. Onun bir çox şeirləri və poemaları mövzu aktuallığı, ideya-bədii mükəmməlliyi ilə diqqəti çəkir. Klassik ədəbiyyatımızın və zəngin folklorumuzun yaradıcılıq xəzinəsindən bəhrələnən Məmməd Rahimin poetik duyum və deyim tərz, əsərlərinin tematika, problematika və poetika xüsusiyyətləri tədqiqat üçün geniş imkanlar verir. İstedadlı sənətkar balaca oxucuları da yaddan çıxarmamış, uşaqlar üçün də bir sıra dəyərli əsərlər qələmə almışdır.

Professor İfrat Əliyeva Məmməd Rahimin ikicildlik "Seçilmiş əsərləri"nin birinci cildinə yazdığı "Ön söz"də şairin uşaq ədəbiyyatına maraq və diqqətini, verdiyi önəmi belə ümumiləşdirmişdir: "Məmməd Rahimin uşaq ədəbiyyatımızda da ləyaqətli yeri vardır. Böyüməkdə olan nəsillərin sağlam ruhda, dövrümüzə layiq, hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaşlar kimi yetişdirilməsi digər qələmdaşları kimi, Rahimi də bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüşdür. O, bir sıra məqalə, nitq və çıxışlarında uşaq ədəbiyyatının mühüm nəzəri problemlərinə toxunur, söz sənətkarlarını, birinci növbədə, balacalar üçün yazan yazıçıları bu sahədə səmərəli işləməyə, əsərlərin ideya-bədii səviyyəsini yüksəltməyə çağırırdı" (4, s.7).

Xalq şairi Məmməd Rahim məqalələrinin birində yazırdı: "İstər kiçik həcmli əsər, istər böyük həcmli əsər olsun, bunların hər ikisi oxucuya aşılamaq istədiyi yüksək əməllərin, arzu və duyğuların nəcibliyi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməlidir" (5, s.181). Şairin uşaqlar üçün yazdığı kiçik həcmli şeirlər də məhz ifadə olunan ideyaların nəcibliyi, ülviliyi ilə razılıq doğurur. Onu da deyək ki, M.Rahimin uşaqlar üçün qələmə aldığı şeirlərdən bir qismi "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası"na daxil edilsə də (1, s.114-118), həmin nümunələr, ümumiyyətlə, şairin bu sahədəki yaradıcılıq axtarışları lazımcına araşdırılmamışdır.

Məmməd Rahimin uşaqlar üçün yazdığı şeirlərin çoxu təbiət mövzusunda. Belə əsərlərdə həm balaca oxucuları təbiətlə, ətraf mühitlə tanış etmək, onların dünyagörüşünü dərinləşdirmək, estetik zövqünü formalaşdırmaq, həm də təbiəti qorumağa çağırış ideyası var. Yəni belə bədii nümunələr məktəblilərin əqli, estetik və ekoloji tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmək imkanlarına malikdir. Bu baxımdan xarakterik örnəklərə nəzər salaq.

İllərdən bəri məktəblilər tərəfindən həvəslə oxunan və əzbərlənən "Bahar gəlsin" şeirində (4, s.258-259) Məmməd Rahim bir tərəfdən baharın gəlişinə bəslənən arzuları, digər tərəfdən də bu fəslin özünəməxsus gözəlliklərini uşaqların yaş və anlam səviyyəsinə uyğun tərzdə bədii müstəviyə gətirmişdir. Şeir uşaqların dilindən verilib:

Gözəl bahar, gözəl bahar,
Bağcamıza tez gəl, bahar.
Quşlar köçsün ölkəmizə,
Nəğmə desin yenə bizə.

Gəl oyansın sız meşələr,
Yasəmənlər, bənövşələr
Gəlişinlə ötir saçsın,
İydə, innab çiçək açsın...

Şeirdəki bədii təsvir və ifadə vasitələri də təbii və anlaşılıqdır. Məsələn; yuxarıdakı ilk misrada işlənmiş "gözəl bahar" təkriri, yaxud beşinci misradakı metafora (meşələrin oyanması) bu baxımdan diqqəti çəkir. Aşağıdakı parçada gördüyümüz "yaşıl donlu yaylaqlar" ifadəsində isə epitet

vardır. Belə ki, insana aid olan “don (paltar) geyinmək” əlamətinin yaşıl otlara bürünən yaylaqların üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaradılmış metaforik əsaslı “yaşıl donlu” ifadəsi yaylağa aid edilməklə epitet alınmışdır:

Bu düzlərdə, bu dağlarda,
Yaşıl donlu yaylaqlarda
Yenə quşlar nəğmə desin,
Həyat versin xoş nəfəsin
Bərəkətli torpaqlara.
Mehribansan uşaqlara...

Məmməd Rahimin “Lalə” şeiri də (4, s.259) analoji ovqatdadır. Amma burada peyzaj xarakterli bədii təqdimat konkret halda bir gülün - gözəlliyi ilə göz oxşayan lalənin timsalında canlandırılmışdır. Həmin bədii nümunədə də müəllif həm mövzunun, təsvir predmetinin mahiyyətinə, həm də uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olan anlaşılıq bədii təsvir və ifadə vasitələri işlətməmişdir. Şeir ilk iki misrasına baxaq:

Köynəyi al ipək lalə,
Zərif, qəşəng, göyçək lalə.

Birinci misrada lalənin al (qırmızı) rəngli ipək köynəyindən söz açılır. İlk baxışda sadə, adi görünən bu misrada maraqlı metaforiklik və epitet vardır. Belə ki, insana aid olan “köynək geyinmək” xüsusiyyəti lalə üzərinə köçürülməklə metafora (istiarə) yaradılmışdır. Eyni zamanda, laləyə aid “köynəyi al ipək” kimi məcazi təyinin işlədilməsi dolğun epitetin əmələ gəlməsini şərtləndirmişdir. Burada “ipək” epiteti lalənin ləçəklərinin yumşaqlığına işarədir.

Həmin şeirdən gətirilmiş aşağıdakı parçada isə lalənin qırmızı ləçəkləri üzərindəki qara rəngli hissə insanın al yanağındakı qara xala bənzədilmişdir. Daxili semantikasındakı məntiqi uyurluq belə metaforaların təbiiliyini təmin etmişdir:

Yanağında xalın qara,
Gen düzlərə, şiş dağlara,
Yamaclara yaraşıqsan,
İlk bahara çox aşıqsan.
Əlvan geysin çöllər, açıl!..

Bununla yanaşı, onu da deyək ki, uşaqlar üçün yazılmış bu şeirin sonluğunda təbii poetik təsvirlər öz yerini süni təsir bağışlayan yozuma verir. Yazıldığı sovet dövrünün ötən əsrin ortalarındakı sosioloji ovqatına uyaraq M.Rahim laləyə xitabən yazır: sənə ən çox ona görə sevirəm ki, sovet bayrağının rəngindəsen...

Şairin “Reyhan” şeiri də (4,s.260) uşaqlar üçün yazılmışdır. Müraciət şəklində qələmə alınmış “Lalə”dən fərqli olaraq bu şeir təsvir obyektinin, yəni süfrələrin bəzəyi olan ətirli reyhanın dilindən verilib. Bu poetik üsul da bədii qayənin sadə, təbii şəkildə təqdiminə imkan yaratmışdır. Şeiri oxuyan balaca oxucu bu faydalı bitkinin əsas xüsusiyyətləri barədə müfəssəl məlumatın poetik təcəssümü ilə tanış olur:

Yamyaşıldır köynəyim,	Məqsədimə çatıram.
Balacadır çiçəyim.	Aşıqdir insan mənə,
Ləklərimə keçirlər,	Ətirli reyhan mənə
Məni tez-tez biçirlər.	Ad qoyublar qədimdən.
Yenə də boy atıram.	Çoxlu sevilirəm mən...

Uşaqlar üçün qələmə alınmış “Quzu” şeiri isə (4, s.260-261) balaca oğlanın dilindən verilib. Şeir adından sonra “Oğlum İldırım üçün” qeydi var. Bu şeir də özünün axıcılığı, rəvanlığı ilə diqqəti çəkir. Balaca oğlan quzuya xitabən onu birlikdə gəzməyə çağırır, əzizləyir, bir cüt gözü kimi qorumağa hazır olduğunu bildirir:

Su üstündə duran quzu,	Çox sevirəm quzum səni.
A boynunu buran quzu.	Qoruyaram özüm kimi,
Gəl, mənimlə gəzə-gəzə	Bir cüt əziz gözüm kimi.,
Çıxaq bizim yaşıl düzə.	Gəl, tükləri məxmər quzum,
Gəl, dolanaq göy çəmənə,	A mənim südəmər quzum!..

Şeirin sonrakı misraları da bu düşüncələrin davamı kimi üzə çıxmışdır. Belə ki, quzunu qorumağa həmişə hazır olan balaca oğlan quzuya deyir ki, hətta canavardan da qorxma. Atam ovçudur, səni hər an qoruya bilər. Bütün bunlar saf uşaq qəlbinin təbii hissləri kimi poetikləşdirilmişdir.

Məmməd Rahimin 1949-cu ildə yazdığı “Qış” (4,s.261) şeiri təbiətin bu fəslinin əsas məziyyətlərini nəzərə çatdırır. Şair sanki rəssam fırçası ilə qışı təsvir edir: hər tərəfi qar bürüyür, sular donur, budaqlar buz bağlayır:

Qar bürüyüb dağları,
Bağçaları, bağları.
Donub çaylar, bulaqlar,
Buz bağlayıb budaqlar.

Şair balaca oxucuların diqqətinə onu da çatdırır ki, hər fəslin, o cümlədən qışın da öz gözəlliyi və faydası var. Qış fəslinin soyuğu zərərli böcəkləri məhv edir:

Qış belə dövrən sürür,
Əllərilə öldürür
Zərərli böcəkləri.

O da vurğulanır ki, qışda yağan qar olmasa, yazda zəmilər göyərməz, yayda sünbüllər dəniz kimi dalğalanmaz. Çünki qışda yağan qar yazda əriyib bitkilərə həyat verir. Qışın qarı yazın barıdır. Misralarda işlənmiş bədii təsvir və ifadə vasitələri də mövzunun xarakterinə uyğundur. Məsələn, yuxarıdakı parçada gördüyümüz “qışın əlləri” ifadəsi metaforadır. Yaxud aşağıdakı misralarda torpağı örtən qarın qalın yorğana, külək əsəndə zəmilərdə yırğalanan taxıl sünbüllərinin dalğalanan dənizə bənzədilməsi maraqlı təşbehlərdir:

Qışa pis deyənmi var?
Taxılı örtməsə qar
Bir qalın yorğan kimi,
Sünbüllər ümman kimi
Göylərə dalğalanmaz...
Qar düşməsə çöllərə,
Qovuşmaq güllərə.
Sevimli bahar olmaz,
Bağçalarda bar olmaz.

İstedadlı sənətkarın uşaqlar üçün yazdığı şeirlər sırasında “Balaca bağbanlar” həcmcə nisbətən genişdir. Bu əsər ilk dəfə 1947-ci ildə “Pioner” jurnalında dərc olunmuş, sonralar şairin müxtəlif kitablarında da həmin adla yer almışdır. Maraqlıdır ki, Məmməd Rahimin 1948-ci ildə çapdan çıxmış “Xəzər sahillərində” kitabında həmin şeir “Təbiət aşıqları” başlığı ilə verilmişdir (6, s.88). Bu ad da əsərin mövzu-ideya xüsusiyyətlərinə, əsas qayəsinə uyğundur. Şeirdə (4,s.262-263) fraqmentar süjet də vardır. Əsərin əvvəlində təsvir olunur ki, bahar gələndə, təbiət oyananda uşaqlar da çölə çıxırlar:

Ağaclar dirçələndə,
Quşlar qonaq gələndə,
Bəzənəndə dağ, dərə,
Baxıb gözəl düzlərə
Bizim sadə uşaqlar,
Sevimlilər, qoçaqlar-
Dırmanıb dağ döşünə,
Sevinərək çıxdılar
Baharın görüşünə.

Bu misralar ekspozisiya xarakteri daşımaqla əsas mətləb üçün zəmin hazırlayır. Bunun ardınca müəllif uşaqların təbiət sevgisini balaca oxucuların diqqətinə çatdırmaqla onları da bu ruhda tərbiyə etmək niyyətini poetikləşdirir. Zəfər adlı oğlan uşaqlara deyir ki, bahar fəslə gəlib. Bu fəsil həm də əkin vaxtıdır. Kim nə əkib? Hər bir uşaq öz gördüyü işləri sadalayır. Bəhram deyir ki,

badam və hulu əkib. Qulunun heyva, Poladın isə ərik və püstə əkdiyini öyrənirik. Dərs əlaçısı Tutu isə alma, armud və ağ tut əkməyə üstünlük verib. Bundan sonra isə düşündürücü sual ortaya çıxır:

Şirindilli Firəngiz
Sual etdi: - Zərəngiz,
Bir mənə de, a bacı,
Ancaq meyvə ağacı
Əkir nədən uşaqlar?
Güllərin də ətri var.
Bəs qızıl gül, qərənfil,
Süsənbər lazım deyil?
Hey ağacdən deyirlər,
Nədən gül əkməyirlər?

Bu haqlı suala kənarda dayanıb onları dinləyən müdrik qoca bağban cavab verərək bildirir ki:

Hər bitkinin yeri var.
Şam ağacı qış və yaz
Yaşıl paltarsız olmaz.
Gözəldir alma, nar da,
Qızıl gül də, çinar da.
Çalışın, zəhmət çəkin,
Ağac da, gül də əkin!...

Bağbanın sözləri hamını razı salır. Göründüyü kimi, bu şeir həm ekoloji, həm də əmək tərbiyəsi baxımından özünəməxsus dəyərə malikdir. Müəllif bu tərbiyəvi qayəni oxunaqlı bir tərzdə təqdim edə bilmişdir. Şair həm də balaca oxuculara onu demək istəyir ki, təbiət həm maddi, həm də mənəvi gözəllik mənbəyidir. Meyvə ağacı da, gül-çüçək də, qışda da yaşıllığını saxlayan şam ağacı da gərəklidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, M.Rahimin uşaqlar üçün yazdığı şeirlərin bir qisminə təbiəti qorumaq ideyası əhəmiyyətli yer tutur. Bu nəcib qayə şairin 1965-ci ildə yazdığı “Ana və budaq” şeirində (8) özünün daha dolğun və mükəmməl bədii təcəssümünü tapmışdır. Əsərdə təsvir olunur ki, ana ağlayan uşağının kiritmək üçün ağacın bir balaca budağını qırıb onun əlinə verir. Budağı oynadan körpə sakitləşir, gülməyə başlayır. Lakin şair bu məqamda çox təsirli poetik kontrast yaradır. Bildirir ki, ana budağı qırıb övladını sakitləşdirdi. İndi onun balası gülüb oynayır, ağac isə öz balası - qırılmış budaq üçün göz yaşını axıdır:

Ananın qucağında ağlayırdı uşağı,
O, sakit olsun deyə qırdı güllü budağı.
Gözünün qabağında oynatdı, körpə güldü.
Ananın ürəyinə sevinc, fərəh süzüldü...
O duymadı körpədir, canı var budağın da,
Sındıranda budağı ağaclar qan-yaş tökər...
Fəqət hiss etmədi ki, ağac həzin ağlayır,
Məhv olan körpəsinə gizli matəm saxlayır.

Belə təsirli bədii nümunələr böyüməkdə olan nəsillərin ekoloji tərbiyəsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Şairin bir çox əsərində müşahidə olunan bu kimi orijinal duyum və təsirli deyim tərzini “M.Rahimin... şeirlərinin poetik kamilliyinə də, fikrin lakonik, emosional təcəssümünə də geniş imkanlar açır” (2, s.41).

Xalq şairi Məmməd Rahimin 1958-ci ildə “Göyərçin” uşaq jurnalında dərc olunmuş “Ağ göyərçinim” şeiri də (7) maraqlı bədii nümunədir. Əsərdə şair həm uşaqların sevimlisi olan jurnala yeni uğurlar diləyir, həm də sülh rəmzi olan göyərçinin ölkələr üzərində uçmasını istəyir, yəni obrazlı şəkildə bütün dünyaya sülh arzulayır:

“Göyərçin”im sevimli,
“Göyərçin”im dümağdır.
Göyərçinim fərəhlə
Hələ çox uçacaqdır.

Dönsün şirin arzular
Həqiqətə - çin olsun.
Ölkələr üzərində
Uçan Göyərçin olsun!

Məmməd Rahimin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər sırasında müharibə mövzusunda olanlar da var. Səciyyəvi nümunə kimi 1941-ci ildə yazdığı "Balaca qəhrəman" şeirinə (6, s.92) qısaca nəzər salmaq. Əsərdə təsvir olunur ki, məktəbli bir oğlan qəhrəmanlıq göstərmək, vətənə fayda vermək barədə xəyallar qurur. Bir təsadüf xəyalı gerçəkləşdirir. Vətən torpağına düşən düşmən desantlarını aldadıb sərhəd gözətçilərinə xəbər verən məktəblinin "bu şücaəti əsl qəhrəmanlıq kimi qiymətləndirilir. Poeziyada bu qəbil motivlər şair düşüncəsindən doğsa da, yeniyetmələrdə hünər, cəsarət, mübarizə əhvali-ruhiyyəsini gücləndirirdi" (3, s.220).

Ümumiyyətlə, xalq şairi Məmməd Rahimin uşaq ədəbiyyatımızı zənginləşdirən digər şeirləri də vardır. Yuxarıda nəzərdən keçirilən səciyyəvi əsərlərin təhlili onların əsas məziyyətlərini aşkarlamağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası, üç cildə, 2-ci cild, Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 264 s.
2. Əliyeva İ. Məmməd Rahim, Bakı, Y azıçı, 1987, 200 s.
3. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007, 444 s.
4. Rahim M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 1-ci cild, Bakı, Avrasiya-press, 2006, 272 s.
5. Rahim M. Xalqın istəyincə, Bakı, Azərnəşr, 1971, 410 s.
6. Rahim M. Xəzər sahillərində, Bakı, Azərnəşr, 1948, 284 s.
7. Rahim M. Ağ göyərçinim, "Göyərçin" jurnalı, 1958, № 2, s. 5
8. Rahim M. Ana və budaq, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1965, 28 avqust

ABSTRACT

Nadir Ismailov

MAMMAD RAHIM AND CHILDREN'S LITERATURE

Mammad Rahim (1907-1977) is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani literature of XX century. His poetry is rich with deep humanistic senses and qualities. The article has been dedicated to the poems for children of Mammad Rahim. In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities Mammad Rahim. These stages are investigated on the basis of those examples, facing a poet and made appropriate conclusions.

There have been analysed characteristic works, their idealogical-literary features have been clarified. There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his poetry.

РЕЗЮМЕ

Надир Исмаилов

МАМЕД РАГИМ И ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Мамед Рагим (1907-1977) является одним из выдающихся представителей азербайджанской литературы двадцатого века. Его поэзия пронизана гуманизмом, глубокими чувствами. Статья посвящена творчестве известного поэта Мамеда Рагима. В статье рассматриваются разные направления творчества поэта. Здесь на основе примеров исследуются темы, к которым обращался поэт на этих этапах, и сделаны некоторые вводы.

В статье анализируются характерные произведения поэта, написанные для детей, выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о поэтическом стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии на стихотворных примерах.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

SƏDAQƏT NEMƏTOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sedaqet_nemet@mail.ru

UOT: 82-3.512.162

NAĞIL MƏTNLƏRİNDƏ STRUKTUR VƏ MAHİYYƏT

(Naxçıvan materialları əsasında)

Açar sözlər: *nağıl, başlıq, final, funksiya, formul*

Key words: *tale, headline, finale, function, formula*

Ключевые слова: *сказка, вступление, финал, функция, формула*

Nağılın ənənə hadisəsi olmasının ən üzdə olan, ilk baxışdan gözə dəyən tərəfi mətnin strukturundadır. Məhz bu struktur ənənə hadisəsini həm də mətn hadisəsi kimi gerçəkləşdirir. Məsələyə mətnin ayrı-ayrı parçalarından yanaşanda səciyyəvi formul və üsullar nağılları digər epik janrlardan fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri kimi (6, s. 230) daha aydın görünür.

M.Cəfərli sehirli nağılların kompozisiyasından danışarkən mətni hissələrə ayırır:

1. Nağılın başlanması – müqəddimə.
2. Hadisənin cərəyanı.
3. Nağılın bitməsi – sonluq (3, s. 568).

Əvvəldə və sonluqda işlədilən qəlib tipləri lirik növdəki möhürbəndlə, mətlə, məqtə beytləri ilə yerinə görə oxşarlıq təşkil edir. Türkiyədən toplanmış bir nağılın əvvəlində deyilir: “Nağıldır bunun adı, söyləməklə çıxar dadı, hər kim dinləməsə bunu, el qoysun qozbel adı...” (8, s. 166).

Göründüyü kimi, bu parçada nağılla bağlı informasiyalar üzə çıxır. Yəni bu cür başlandığına görə:

- Nağıldır bunun adı (ona görə adı nağıldır ki, ənənəyə məxsus qəlib tipləri ilə fərpələşmişdir);
- Söyləməklə çıxar dadı (nağıl söylənmək üçün yaradılır; nağılılıqın xüsusi davranış münasibətləri söylənmək səviyyəsində reallaşır);
- Hər kim dinləməsə bunu... (nağıl dinləmək üçün danışılır; dinləyiciliyin davranış münasibətləri qulaq asmaq səviyyəsində reallaşır);
- El qoysun qozbel adı... (dinləməyi bacarmayana el qozbel adı qoysun).

“Kül Pepeleşka” adlı qaqauz nağılı isə (8, s. 141-149) belə bitir: “Yedim, içdim, kökəldim. Nağılı da bitirdim”. Göründüyü kimi, modeldən qırağa çıxılmayıb: yəni nağılı ona görə bitirdim ki, murada çatılıb (yemək, içmək, kökəlmək mətndə bunu ifadə edir). Deməli, murada yetilməsəydi, nağıl da bitməyəcəkdi.

Nağılın başlanğıcındakı qəlib tiplərinin mətnin müxtəlif epizodları ilə əlaqələnməsi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əsasən qeyd olunur ki, bütöv məna ifadə olunmayan bu mətnlər dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçündür. “Hamamçının tası yox, baltaçının baltası yox. Orda bir tazı gördük, onun da xaltası yox” – formuluna diqqət yetirək. Hamamçının tası, baltaçının baltası, tazının xaltası olmalıdır. Yoxdursa, deməli nəsə yerində deyil, yarımçıqlıq var, dünyanın düzəni, sahmanı pozulub.

“Vəfali at” nağılında deyilir: “Qabağına bir örtülü xalça, bir də açıq xalça çıxdı. Örtülü xalçanı açdı, açıq xalçanı örtüdü. Bir az gedəndən sonra qabağına bir örtülü qapı, bir açıq qapı çıxdı, örtülü qapını açdı, açıq qapını örtüdü. Sonra qabağına bir at, bir it çıxdı. Atın qabağında sümük, itin qabağında ot var idi. Sümüyü götürüb itin qabağına, otu da götürüb atın qabağına qoydu” (8, s. 190).

Əslində situasiya eynidir: tası yox hamamçı, baltası yox baltaçı, xaltası yox tazı ilə açıq, örtülü xalçanın, qapının, qabağında sümük olan atın, ot olan itin fərqi yoxdur. Həyatın qanunları pozulub, nələrsə öz yerində olmadığından anormallıq yaranıb.

Fərq bir məsələdədir – başlanğıcda vəziyyət aradan qaldırılmaz (hamamçı tassız, baltaçı baltasız, tazı xaltasız qalır). Hadisələrin cərəyanı mərhələsində qəhrəman “meydanın ortasındadır”, hər kəsə öz yerini göstərmək gücündədir (örtülü xalçanı, qapını açır, atın qabağına ot, itin qabağına sümük qoyur).

Göründüyü kimi, qəlib tiplərinin işlənmə yerini (girişdə, hadisələrin cərəyanı mərhələsində, sonluqda) mətnin özü “formalaşdırır”. Bu yönümdən qəlib tipləri:

- Giriş üçün;

- Hadisələrin cərəyanı mərhələsi üçün;

- Sonluq üçün fərqlidir, bu fərqlilik də onların funksiyası ilə əlaqəlidir. Nağıllar üçün ənənəvi başlanğıclardan biri belədir: “Sizə hardan xəbər verim, az danışanlardan, qaradınməzlərdən, hürməyən itlərdən, ulaşmayan çaqqallardan, çox danışanlardan, dilli arvadlardan...”.

Verilən bu xəbər – bədii informasiya iki qütbü reallaşdırır:

1. Az danışanlar, qaradınməzlər, hürməyən itlər, ulaşmayan çaqqallar (anormallıq “az”-la ifadə olunur);

2. Çox danışanlardan, dilli arvadlardan (anormallıq “çox”-la ifadə olunur).

Əks-qütblər (az danışan, qaradınməz – çox danışan, dilli, hürməyən – çox hürən, ulaşmayan – çox ulaşan) kəskin ziddiyyətlərə, gərgin konfliktə şərait yaradır.

Türkmən nağılı “Cahan pəhləvan”ın başlanğıcında əks qütblər bu cür təqdim olunur: “Biri vardı, biri yoxdu, qədim zamanda bir padşah vardı. Padşahın oğlu yox, qızı çox idi” (8, s. 72). Əks qütblərdən cərgələr yaranır:

- Vardı-yoxdu (biri vardı, biri yoxdu);

- Oğul-qız (padşahın oğlu, qızı);

- Yox-çox (Padşahın oğlu yox, qızı çox idi). Deməli, nağıldakı hadisələrin yox ilə çox arasında davam edəcəyi xəbər verilir.

Bəzi qəlib tipləri formal cəhətdən fərqli görsənir: “Qədim-qədim zamanda, keçmişimiz ötəndə, indimiz olmayanda, çaylar axmayanda, otlar bitməyəndə...” (Tatar nağılı “Qızıl toyuq”, 8, s. 121). Əks qütbləri mətnin məntiqi bərpə edir: Çaylar axmayanda – axanda, otlar bitməyəndə - bitəndə.

Tədqiqatlarda başlanğıc, medial, final formullarından bəhs olunur (6, s. 233). Göründüyü kimi, başlanğıc formullarında əks qütbləri reallaşdırmaqla əsas məndəki gərgin konfliktə zəmin yaradılır. Final formulları üçün isə göydən üç alma düşməyi və arzu-murada yetmək informasiyaları daha səciyyəvidir. Arzu, murada yetmək müxtəlif şəkildə xəbər verilir. “Çarıyar ələm” türkmən nağılı belə bitir: “Dövrən oldu Çarıyar Ələmin. Onun padşahlığı dövründə aclar çörək, lütlər isə paltar tapdılar” (8, s. 93). Final formulun məntiqi aydındır: Çarıyar Ələmin arzusu padşah olmaq idi. “Dövrən oldu Çarıyar Ələmin” – yəni o, padşah oldu, arzusuna yetdi. Aclar çörək, lütlər paltar arzusunda idilər – Çarıyar Ələmin padşahlığı ilə onlar da arzularına yetdilər.

Mətnlərdə final formulların iki tipi dominantlıq təşkil edir: arzu-murada çatmağın fərqli formalarda təqdimi, göydən üç almanın düşməyinin fərqli formalarda təqdimi.

Göründüyü kimi, başlanğıc formullarda, əsasən, əks qütblərin təqdimi ilə əsas məndəki konfliktlərə işarə vurulur, hadisələrin cərəyanı əsas məndə reallaşır, final formullarında nikbin ovqat yaradılır. Bu da başlanğıc və final formullarının mahiyyətinə çevirilir. Əsas məndə işlədilən ənənəvi formulların funksiyası isə fərqlidir.

M.Təhmasib onları ənənəvi nağıl ifadələri adlandırır, pişrovun işlədilməsini dinləyicini fantaziya, xəyal ələminə aparmağa zəmin yaratmaqla əlaqələndirir (7, s. 60). P.Əfəndiyev də pişrovun işlənmə yerindən söz açır (5, s. 227).

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasında isə pişrov mətnləri ayrıca olaraq verilmişdir (4, s. 561-562). Həmin mətnləri təkərləmə kimi adlandıran O.Əliyevin fikrincə, əgər təkərləmə bir qisim nağıllarda işlənirsə, ənənəvi nağıl formulları müxtəlif hadisələrdə, məqamlarda sıx-sıx işlənir (6, s. 233).

Dilçilikdə nitq yarlıqlarından (etiketlərdən) danışılarda onlar işlənmə yerlərinə görə də adlandırılırlar. Bu yönümdən görüş yarlıqları – başlanğıc formulları, ayrılıq yarlıqları – final formulları, söhbətdaxili yarlıqlar – mətniçi formulları ilə paralellik təşkil edir. Bu müstəvidə ənənəvi formulları nağıl yarlıqları kimi də adlandırma bilərik. Bu halda nağılların poetik strukturu öz elementləri ilə nələrdən danışmağa imkan verir? Əsas mətn, pişrov (bəzi araşdırmalarda təkərləmə), nağıl yarlıqları. Nağıl yarlıqlarının funksiyasını isə onların işlənmə yeri müəyyənləşdirir: başlıq və final, mətniçi yarlıqlar.

“Sehrli dovşan” (Türkiyə) nağılı belə başlayır: “Nağıl, nağıl matitas, qalaylandı qızıl tas, çuxura düşər çıxmaz, pır-pır edər, uçmaz... Var varanın, sür sürənin, xəbərsiz bağa girənin halı yaman demişlər”.

Başlıq yarlığı (etiketi) isə belədir: “Biri vardı, biri yoxdu, vaxtı zamanında bir padşahın üç oğlu ilə bir dənə qızı vardı” (8, s. 166). Bu parçalarda nələr vəd olunur? Pır-pır edər, uçmaz (və ya uçar)-quşlara aiddir. Varnaq, sürmək – getməklə, yolla əlaqəlidir. Xəbərsiz bağa girənin halının yaman olması öz şərhini əsas mətnə tapır. Padşahın üç oğlunun, bir qızının həyatı bunlarla əlaqələndirilir. Padşahın qızı yoxa çıxır. Sarayın bağındakı almalar oğurlanır. Xəbərsiz bağa girəni padşahın iki oğlu axtarır, ancaq tapa bilmir. Axırda kiçik oğul alma oğurlayanı axtarır: “O, gözlərini qırpmadan keşik çəkdiyi vaxt, gecənin tən yarısında qanad səsi eşitdi” (8, s. 167). Başlanğıcda deyilən fikir yada düşür: pır-pır edər, uçmaz... Deməli, xəbərsiz bağa girən də pır-pır edib uçmayandır. Kiçik oğul almanı caynağına alan quşu oxla vurur. Sonra padşahın oğlanları səfərə çıxırlar. Birinci, ikinci oğullar müsibətli günlər yaşayırlar. Kiçik oğul da onların ardınca yola çıxır, yolda o da ağır sınaqlardan çıxır. Yenə başlanğıcdan qısa informasiya yada düşür: “Var varanın, sür-sürənin halı yaman demişlər”. Padşahın kiçik oğlunun “halı yaman” olsa da, qardaşlarını da, qızıl quşu da, qızıl qızı da, qızıl atı da tapıb gətirir. Sonda kiçik oğul yoxa çıxmış bacısını da ata-anasına yetirir.

Final yarlıq (etiket) arzu-kama yetməyi ifadə edir: “Həmin ildən sarayın bağında bitən almanı heç kim oğurlamadı. Onlar muradlarına çatdılar, biz də onların kəramətinə” (8, s. 177).

Mətniçi yarlıqlar da bədii zamanın təqdimində mühüm rol oynayır. O. Əliyev yazır ki, bədii zaman “yol zamanına” və “hadisələr zamanına” bölünür. Yolla bağlı zaman “çox getdilər, az getdilər”, “dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi” və s. formullarla ifadə edilir, zamanın qeyri-müəyyən ölçüsü göstərilir (6, s. 219).

“Sehrli dovşan” nağılında zamanın qeyri-müəyyən ölçüsünün təsvir üsullarına nəzər salaq: “Gethaget, gethaget, gecələr gündüz oldu, gündüzlər gecə oldu” (8, s. 168); “Az getdilər, üz getdilər, dərə-təpə düz getdilər, dağı-dərəni dümdüz getdilər” (8, s. 171); “Quşlar kimi uçub, külək kimi əsərək quşlar padşahının sarayına gəldilər” (8, s. 174). Obrazların təsvirinə aid yarlıqlar da yaddaqalandır: “O, qapının ağzında bir dodağı göydə, bir dodağı yerdə iki ərəb görəndə özünə gəldi”; “Bir azdan günəş qədər parlaq, sarı saçlı, on dörd gecəlik ay, on beş günlük günəş kimi bir gözəl qız gəldi” (8, s. 171).

Qeyri-müəyyən zaman ölçüsü “Ayı pəhləvan” (özbək) nağılında “üç qız az gedib, çox gedib, neçə şəhər, neçə dərya, neçə səhra keçib, axırda bir dağın ətəyinə çatdılar”; “gündən gün, aydan ay, ildən il ötdü”; “bu uşaq aynan, ilnən yox, günnən böyüyüdü” (8, s. 20) şəklində ifadə olunur.

Bütün bunlar isə ümumtürk nağılılıq ənənələrinin üst qatda olan, ilk baxışdan seçilən tərəfləri kimi diqqəti çəkir.

Naxçıvandan toplanmış “Qırx qönçə xanım” nağılında (1, s. 10-22) zaman ölçüsü müəyyəndir: “Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz saniyə keçdikdən sonra arvad naxoşlayır” (1, s. 10). Zamanın bu şəkildə dəqiq təqdimini, əslində, real vəziyyətdə müəyyən şübhə doğurur: doqquz saniyə söhbəti, necə deyərlər, doqquz ayın da üstünə “kəlgə salır”, şübhə yaradır. Ancaq folklor düşüncəsində şübhəyə yer qalmır: bu düşüncədə uşağın bətnə düşməsindən doğulmasınacan keçən zamanın ölçüsü bir bu qədərdir. Ona görə də doqquz saniyənin tamamından “sonra arvad naxoşlayır”.

Nağılda yolla bağlı zaman “dərələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi” (1, s. 11), “Çox gedib, az gedib” (1, s. 14), “günə bir mənzil, teyri mənazil, gethaget özlərini yetirdilər həmin qalaçığa” (1, s. 15), “dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi” (1, s. 20) nağıl yarlıqları ilə ifadə edilir. Bir epizoddan digərinə keçid türk xalqlarına aid nağıllarda eyni, yaxud yaxın sintaksislə gerçəkləşir ki, bu da ənənə ilə əlaqəlidir. “Qırx qönçə xanım” nağılında həmin ənənə belə gözlənilib: “Bunlar burda qalmaqda olsun, gəl sənə xəbər verim qutudan” (1, s. 12), “bunlar burda qalsın, gəl sənə xəbər verim baş hərəmdən” (1, s. 19). Bəzən isə birinci tərəf (bunlar burda qalmaqda olsun) buraxılır, ancaq asanlıqla bərpa olunur, ikinci tərəf işlədilir: “Sizə xəbər verim qutudan” (1, s. 11).

Final yarlıq isə həm nağılın əsas mətni ilə bağlanır, həm də onun nəticəsini ifadə edir: “Qırx gün qırx gecə toy eləyib, naxırçı qızını da baş hərəm yerinə qoyub kef elədilər. Yedilər, içdilər, mətləblərinə çatdılar” (1, s. 20).

Əsas mətnədən məlum olur ki, padşah münəccimlərin sözü ilə fağır naxırçı qızını almışdı. Bu səbəbdən də o vaxt toy eləməmişdi. Finaldakı qırx gün, qırx gecəlik toy onun əvəzidir. Vəzirin bacısı olan baş hərəm padşahı aldatmış, naxırçı qızının isə başına oyunlar açmışdı. Naxırçı qızının “baş hərəmin yerinə qoyulması” bütün baş verənlərin nəticəsidir.

“Beçə dərviş nağılı” pişrovlə başlanır: “Ravyan, əxbar, nazılan asar, şirin şəkər, xoş göftar” (1, s. 23). Nağılda obrazlar, onların təsvirləri ənənə ilə sıx bağlıdır: “Qız nə qız, qəddi-qaməti sərv ağacı kimi. Gözləri şəhla, qaşları kaman, saçları dizlərindən, elə bir gözəl qız ki, yemə, içmə, gül camalına, xətti-xalına tamaşa elə” (1, s. 42). “Qarının üst-başı o qədər cındır idi ki, çuval darı tökəydin, biri yerə düşməzdi” (1, s. 44). “Sərv qəddi-qamət”, “şəhla göz”, “kaman qaş”, “gül camal”, “xətti xal” kimi “bir çuval darı töksəydin, biri yerə düşməzdi” təsvirləri süjetdəki hadisələrlə üzvi surətdə bağlanır.

M.Cəfərli məhəbbət dastanlarında qarı obrazlarından danışarkən yazır ki, bunlar müsbət və mənfi xüsusiyyətlərin daşıyıcısıdır. Əsasən mənfi rolda olurlar (2, s. 196). “Sənəm Cadu” nağılında qarılardan dastan təhkiyəsinə uyğun söz açılır: “Qarı var ara vuran, qarı var ipək qarı, qarı var köpək qarı, qarı da var ki, tut qıçından at dala, ağız harda bənd alır alsın” (1, s. 117). “Beçə dərviş nağılı”ndakı qarını da bu düzümə nağıldakı təsvirə uyğun əlavə etmək olar – qarı da var başına bir çuval darı töksən, biri də yerə düşməyən. Təsvir qarının kimliyindən xəbər verir. Hiss olunur ki, belə qarının daxili də zahiri kimidir, onun əlindən ancaq həlləm-qəlləm işlər gələr. Mətn bu fikrin təsdiqinə, sübutuna çevirilir. Qarı əlindəki düdüyü çalan kimi yeddi div hazır olur, böyük qardaşı, sonra da Rəşidlə qızı yox edirlər. Beçə dərviş qarının cadükün olduğunu anlayır.

“Çalılıb-çağırən ağac” nağılında (1, s. 77-81) da obrazların təsviri diqqəti çəkir. Gördü ki, “bu otaqda bir dənə nazənin sənəm oturub, aya deyir sən çıxma, mən çıxacağam, günə deyir sən çıxma, mən çıxacağam” (1, s. 79). “Bu oğlan bir oğlandı, bir oğlandı, adam deyir, yeməyim, içməyim, xətti-xalına, gül camalına tamaşa eliyim” (1, s. 81).

“Beçə dərviş nağılı”nda qızın təsviri:

- Qız, nə qız...
- Qəddi-qaməti sərv ağacı kimi (oğlanların da bu cür təsvir edilməyi var).
- Şəhla göz, kaman qaş, uzun saç.
- (Qız nə qız) Elə bir qız ki...
- Yemə, içmə, gül camalına, xətti xalına tamaşa elə.

“Çalılıb-çağırən ağac” nağılında oğlanın təsviri:

- Bu oğlan bir oğlandı...
- Yeməyim, içməyim, gül camalına, xətti xalına tamaşa eləyim (qız da bu cür təsvir edilmişdi).

Bu cür təsvirə mətnin öz “marağı” var – süjetdə oğlanın da, qızın da məxsusi yerlərini elə bu təsvirlər müəyyənləşdirir. Onların zahiri gözəllikləri, əslində, daxili gözəlliklərinin üzə çıxması üçün də bir üsuldur.

“Beçə dərviş nağılı”nın finalında deyilir: “Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyən. Tap görüm almalar kimə çatdı” (1, s. 45).

Göydən üç almanın düşməyi final üçün ənənəvi işarədir. Nağılçı-dinləyici münasibətində almanın kimə çatması məsələsi həmişə qabardılıb. Təkcə fiziki mənada yox, həm də poetika baxımından da, elə bil, bununla nağıla nöqtə qoyulur. Yuxarıdakı mətndə almaların kimə çatması məlumdur. “Tap görüm almalar kimə çatdı”-sualı folklor mətnləri üçün xarakterikdir, “beş, beş, beş-on beş, üç-on səkkiz, iki-iyirmi. Tap görüm neçədir” – kimi mətnlərlə eynilik təşkil edir.

“Cəvahirsatən Səlim” (1, s. 98-105) nağılında deyilir: “Göydən üç alma düşdü. Biri mənim, biri sən, biri də gendə durub istəmirəm deyən” (1, s. 105). Burada informasiya hadisəçilik səviyyəsində gerçəkləşir. Mən-nağılçını, sən-dinləyiciləri bildirdiyi halda, “gendə durub istəmirəm deyən” – hər hansı əhvalatla, hadisə ilə bağlı olan şəxsi bildirir.

“Qonağın nağılı”nda (1, s. 106-109) isə təqdimat tamam fərqlidir. “Burda nağıl qurtardı. Göydən üç alma düşdü. Hamısı da qulaq asanların” (1, s. 109). Göründüyü kimi, davranışın üç yolu gerçəkləşdi:

Birinci yol – nağılçı “insafsızlıq edir” (Almaları özünə götürür).

İkinci yol – nağılçı hamının “könlünü alır”, özünü də yaddan çıxarmır;

Üçüncü yol – nağılçı tamam “əliaçıqlıq edir” (özünə alma götürür).

“Sənəm cadu” nağılında final həm də nağılçının adının çəkilməsi ilə xarakterikdir: “Göydən üç alma düşdü. Biri mənim, biri İsmayılın, biri də nağıl deyən”. Mətnə mən də, nağıl deyən də İsmayıldır.

Bəzən finalda dinləyici auditoriyasının tərkibi diqqətə çatdırılır: “Nağıl da burda qurtarır. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri eşidənlərin, biri də uşaqların” (“Kuzəçi oğlunun nağılı”, 1, s. 126).

Folklor dünyagörüşü nağılın bitməsini, qurtarmasını çatdırmağın müxtəlif yollarını formalaşdırmışdır.

“Yaxşını, pisi haxladım, nağılı burda saxladım. Qalaçanın açarını itirdim. Kim tapsa, nağılın dalını ona danışacağam” (“Altın top”, 1, s. 161) – final yarlığı ilk-əvvəl qarşıdurma qoşalığını (yaxşı-pis) təqdim edir. Nağıl mətni bütünlüklə bu qarşıdurma üzərində qurulub. Padşah oğlu Əhmədlə div oğlu Altın top anabir qardaşdırlar. Altın top Əhmədi ölümdən qurtarıb deyir: “Mən div oğluyam, sən isə bəni-adəm, ikimiz bir yerdə yaşaya bilmərik. Sən get öz atanın yanında yaşa, mən də bu qalaçada yaşayacağam. Necə ki, mən varam, sənə heç kəs toxuna bilməz” (1, s. 161). Qalaçanın açarının itməsi məsələsi ilə Altın topun bundan sonra yaşayacağı məkana münasibəti nümayiş etdirir.

Final üçün belə bir model də xarakterikdir: “Sən yüz yaşa, mən iki əlli. Hansı çoxdur, sən götür. Sən sağ, mən salamat” (1, s. 183). Maraqlı bir sıralanma yaranır: sən-mən, yüz-iki əlli. Yüzlə iki əllinin fərqi nə qədərdirsə, mətndə sənle mənin arasında da fərq o qədərdir. Yəni neçə ili götürməyinin də fərqi yoxdur. Əsas odur ki, sən də, mən də sağ-salamat olaq.

Naxçıvandan toplanmış nağıllarda başlanğıclar da müxtəlif modellərlə gerçəkləşir. Burada əsas “ağırlıq” “biri vardı, biri yoxdu” informasiyasının üzərinə düşür. “Koşabəndin nağılı”nda (1, s. 197-199) “biri vardı, biri yoxdu, Allah vardı, şəriki yoxdu” qəlib tipi başqaları üçün meyar götürülə bilər. Var olan, bir (tək) olan Allahdı, yox olan (olmayan və olmayacaq) onun şerikidi.

Göründüyü kimi, nağıl yarlıqlarının (etiketlərin) funksiyası əsas mətnlə bağlıdır. Mətn hadisəsində onların öz çəkisi vardır, ənənədə bütün bunlar modelləşdirilib.

Bütövlükdə mətnin strukturunu onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir və bu yönümdən də Naxçıvandan toplanmış nağılların tədqiqi geniş perspektivlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları, Naxçıvan, Bakı, MBM, 2005, 269 s.
2. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası, Bakı, Nurlan, 2010, 204 s.
3. Cəfərli M. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Dərslik), Bakı, ADPU nəşr., 2012, 674 s.
4. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, Üç cildə, II c., Bakı, Elm, 1983, 579 s.
5. Əfəndiyev P. Şifahi xalq ədəbiyyatı (Dərslik), Bakı, Maarif, 1981, 401 s.
6. Əliyev O. Nağıllar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Altı cildə, I c., Bakı, Elm, 2004, 760 s.
7. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 1971, 398 s.
8. Zaman zaman içində, Bakı, Yazıçı, 1993, 208 s.

ABSTRACT

Sedaqet Nemetova

STRUCTURE AND MAJORITY IN NEGOTIATION PROGRAMS (On the basis of Nakhchivan materials)

In the article the tales which gathered from Nakhchivan are investigated. The structure of the tale texts which are tradition events are explained. The author speaks about the formulas of headline, finale, text (tale labels). And their function are determining for their using place. The author gets so result that these formulas are in meaning connected with the events the main text.

РЕЗЮМЕ

Садакат Нематова

СТРУКТУРА И ОСОБЕННОСТЬ В ПРОГРАММАХ ПЕРЕГОВОРОВ

В статье исследуются народные сказки, собранные в Нахчыванском регионе. Описывается структура текстов сказок, ставшими традиционными. Сравняются вступления, финалы, риторические формулы в сказках разных тюркских народов, выясняются их функции использования. Автор приходит к такому выводу, что риторические формулы тесно связаны с событиями, раскрывающими содержание сказок.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

RUHƏNGİZ ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
aliyeva-ruhangiz@mail.ru

UOT: 82-3.512.162

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI VƏ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİ

Açar sözlər: *M.S.Ordubadi, təlim, təhsil, məktəb, maarifçilik*

Key words: *M. S. Ordubadi, training, education, school, creativity*

Ключевые слова: *М.С.Ордубади, среда, творчество, народ, школа*

Azərbaycan maarifçiləri sırasında ictimai zülmə, köləlik fəlsəfəsinə, elmsizliyin doğurduğu hər cür qüsuralara qarşı mübarizə aparması baxımından M.S.Ordubadinin nə Rusiya, nə də Avropa maarifçilərindən geri qalmadığını görürük. Doğrudur ki, Avropaya meyil, cəmiyyəti avropalaşdırmaq düşüncəsinə görə “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərinin müəllifi əsasən Rusiya maarifçiləri ilə eyni sırada dayanır. Bununla belə, M.S.Ordubadinin maarifçilik görüşləri, ümumiyyətlə, Avropa maarifçilərinin ideyaları ilə səsləşməkdədir. Yazıçı qəti şəkildə bu fikirdə olmuşdur ki, cəmiyyət tamamilə yeniləşməli, aqlın gücü ilə bütün ictimai münasibətlər, o cümlədən təlim-tərbiyə prinsipləri, əxlaq meyarları, insan hüququ ilə əlaqədar baxışlar kökündən dəyişməlidir.

Azərbaycan maarifçilik hərəkatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edən N.Vəlixanov “Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı” kitabında yazır: “Rus maarifçiliyi geniş xalq kütlələrinin, əsasən kəndlilərin mənafeyini güdürdü. Bu, Rusiyada iyrənc şəkil almış, inkişafa buxov olan təhkimçiliyə qarşı mübarizədə də özünü göstərirdi.

Azərbaycan maarifçiliyində isə elm-maarifi yaymaq, şəxsiyyət azadlığının təbliği, mövhumata, despotizmə qarşı mübarizə məsələləri qabarıq şəkildə özünü göstərir. Azərbaycan maarifçiləri belə ümid edirdilər ki, maddi həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasının əsas vasitəsi xalq kütlələrinin elmə, maarifə yiyələnməsidir. Elm, maariflə silahlanma yolu ilə ictimai bəlalardan. O cümlədən mədəni gerilikdən xilas olmaq olar. Əgər dövlət başçıları müdrik maarifpərvər adamlar olsalar, sərvətə, vəzifəyə aludə olmasalar, xalqın, millətin istək və arzularını nəzərə alsalar, ədaləri özlərinə şüar etsələr, insan zəkası hər şeydə meyar olsa, ümumi rifaha qovuşmaq olar.” (6, s. 9)

İnkaredilməz ki, bütün bu göstəricilər ayrı-ayrılıqda M.S.Ordubadi yaradıcılığı üçün xarakterik cəhətlərdir. Maarifpərvər qələm sahibinin ilk mətbu əsərinə əsaslanaraq, M.S.Ordubadi artıq 1903-cü ildə ictimai həyatın dəyişdirilməsi fikrindədir və bu səbəbdən də hər bir yeniliyi, eləcə də “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrini sevinclə qarşılayır. Şair açıq şəkildə bildirir ki, onun yaşadığı islam dünyası zülmətdədir. Bu zülmətdən xilas olmaq üçün bütünlüklə insanlar elmə üz tutmalıdırlar. M.S.Ordubadi ümid edir ki, türk dilində qəzetlər, o cümlədən “Şərqi-Rus” cəhalətə ağır zərbə vuracaqdır. Bu səbəbdən şair müasiri olduğu hər kəsi qəzet oxumağa səsliyir:

Eşitdim tazə güldür, baş verib bağ nəməndən,
 Keçib əbnayi-islamın xəzali, novbahar oldu...
 Bu söz məşhurdur, etməz tərəqqi elmsiz millət,
 Hamı elm əhli rahat, elmsizlər xar-zar olduş
 Əzizim, mümkün olduqca oxu türkü qəzətlərdən,
 Bunun ilə cümlə cəhlin binası tarimar oldu. (2, s. 39-40)

Əlbəttə, ilk mətbu şeiri ilə özünün maarifçilik cəbhəsində dayandığını açıq-aşkar bildirən M.S.Ordubadi “Qəflət” adlı birinci kitabında məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirir, islam dünyasını tənəzzülə sürükləyənlər sırasında ilk növbədə guya elm yayan elmsiz mollaları günahlandırır, bununla da köhnə cəmiyyətin dayaqlarından birinə balta vurur, islam pərdəsi altında ictimai zülmə rəvac verən din nümayəndələrini lənətləyir. Bu məqamda M.S.Ordubadi XVIII əsr Avropa

maarifçiləri ilə eyni cərgədə dayanır.

Bəllidir ki, Avropa maarifçiləri cəmiyyət üzvlərinin təfəkkürünü elmlə nurlandırmaq yolu ilə ideal həyat yaratmaq arzusunda olmuşlar. Bu böyük amalla yaşayan zəka sahibləri öz əsərlərində insanın insan tərəfindən istismarına, despotizmə, mütləq hakimiyyətin eybəcərliklərinə, ümumiyyətlə, hər cür zülmə qarşı çıxmışlar. Bir maarifçi ziyalı olaraq M.S.Ordubadını feodal təhkimçilik quruluşunun məhvə məhkumluğu, orta əsr geriliyi, Avropa mədəniyyətinə inteqrasiyanın zəruriliyi, insanlar arasında hüquq bərabərliyi ciddi şəkildə düşündürmüşdür. Qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, maarifçilik hərəkətinə bağlılığında M.S.Ordubadi özünəməxsus mövqə nümayiş etdirmişdir. Fikrimizcə, Azərbaycan milli maarifçiliyində M.S.Ordubadi özünəməxsusluğunu təsdiqləyən ilk mötəbər mənbələrdən biri yazıçının “Qeyrət” poemasıdır. Bu poema deməyə əsas verir ki, tərəqqipərvər şairin məqsədi ilk növbədə mühitin diqqətini din qardaşlarının, bütövlüklə islam dünyasının geriliyinə, tənəzzülünə yönəltmək olmuşdur. Başqa sözlə, yazıçı heç də Avropa maarifçiləri kimi dinə qarşı çıxmamış, burjuaziyanın nəzəri müdafiəçisi vəzifəsini icra etməmiş, sadəcə öz şəxsinə din qardaşlarının düşdüyü acınacaqlı vəziyyətin səbəblərini axtarmış, başqa sözlə, öz lirik qəhrəmanını və eyni zamanda islam dünyasını belə bir axtarışa sövq etmişdir.

Qeyd edək ki, M.S.Ordubadının “Qəflət” mənzuməsinə dair milli metodologiyaya əsaslanan ilk təhlil akademik İsa Həbibbəyliyə məxsusdur. Görkəmli alim “Böyük ədəbiyyat nəhəngi” kitabında bu poemanın quruluşu və məzmun-ideyası haqqında yeni elmi müddəalar irəli sürmüş, əsərin hər bir hissəsini, o cümlədən “Bismillah Taala” adlanan müqəddiməsini ayrıca dəyərləndirmiş, həmin müqəddimənin ümumi müəllif qayəsi ilə bağlılığına belə aydınlıq gətirmişdir: “Qəflət” kitabı 32 səhifədən ibarət olub, “Bismillah Taala” müqəddiməsindən başqa, “Xəbi-qəflət” adlı 362 mürəkkəb mənzum bir əsər əsasında hazırlanmışdır. “Bismillah Taala” müqəddiməsi orta əsr klassik Şərq və Azərbaycan poeması ənənəsindən gəlmə bir meyilin ifadəsi kimi daha çox poemaların başlanğıcındakı “əsərin yazılma səbəbi” bölməsinin funksiyasını daşıyır.” (1, s. 24)

Bəli, “Qəflət” poemasında müəllif Şərq klassik ədəbiyyatında mühüm yer tutan poema janrının ənənəvi strukturuna sadıq qaldığından əsəri kiçik bir müqəddimə ilə başlamışdır. Digər tərəfdən isə görürük ki, ənənəvi struktur daxilində də M.S.Ordubadi sanki Avropa maarifçiləri kimi aldadıcı gediş etmiş, Allahın adı ilə başladığı müqəddimədə din qardaşlarını özünüdərkə səsləmiş, guya öz vəziyyətini qələmə almaqla əslində qəti şəkildə bildirmişdir ki, elm və təhsildə digər xalqlardan geri qalanlar ölümə layiqdirlər. Bir daha vurğulayaq ki, “Qəflət” poemasının “Bismillah Taala” adlı müqəddiməsi tamamilə aldadıcı xarakterdədir. Budur, guya lirik qəhrəmanın ideali acsusuz və azad yaşamaq yolunu tutmuş sufi sələfidir. Yeni xələf qəflətdə yatmaqda insan olmamağı, balsız milçək kimi ömür sürməkdənsə, həyatı boyu ağır zəhmət çəkməyi, düşməndən kömək diləməkdənsə, ac-susuz dolanmağı, xalqı töhmətləməkdənsə tabuta girməyi özünə rəva bilir, eləcə də sirrini gizli saxlamağı məqsəduyğun sayır:

Mərg xoş, qəflətə zinəfəs olmaqda,
Tairi-ömrə xəbərsiz qəfəs olmaqda...
Batasan, xoşdu cəvahir kimi dərya suyuna,
Ləbi-dəryada çıxan xarü-xəs olmaqda...
Yaxşıdır taxteyi-tabuta suvar olsa kişi,
Töhməti-xalqa mənəmiş fərəs olmaqda.
Sirrini söyləmə məxluqə, apar qəbrə Səid,
Dağ başından yoxa-yox gəlmə səs olmaqda. (5, s. 310)

Bəli, “Qəflət” poemasının “Bismillah Taala” adlı müqəddiməsində özünü susmağa səsləyən müəllif az sonra yenə də guya özü-özünə xitabən üzünü gündən-günə tənəzzül etməkdə olan islam ölkələrinə, Şərq dövlətlərinə tutur, islamın şanlı tarixini yada salır, xatırladır ki, zamanında ərəblər elmin gücü ilə beş qitədə hökmran olsalar da, elmdən uzaq düşmələri və aralarındakı nifaq onları gücsüzləşdirmişdir. Bu gün özünü islan dinindən bilənlər ibrət almalıdırlar ki, vaxtilə ərəblərin Avropada tikdikləri məbədlər artıq kilsələrə çevirilmişdir. Şairin fikrincə, elmsizlik islam dünyasına çeşid-çeşid faciələr gətirməkdədir. Hazırda islam ölkələrində gədanı şahdan ayırmaq mümkün deyil. İnsanlar hər an həqarətlə qarşılaşırlar. Təbii ki, elmsizlik saraylara da yol tapmışdır. Elmdən xəbəri olmayanlar saraylarda vəzir məqamına qədər yüksəlirlər ki, bu da xalq üçün fəlakət deməkdir.

M.S.Ordubadi qəti şəkildə bildirir ki, islam dünyasını məhv olmaqdan yalnız elm xilas edə bilər. Fikrinin təsdiqi üçün şair Qərb ölkələrinin tərəqqi yolunu nəzər nöqtəsinə çəkir, elm və sənət vasitəsilə qərblilərin qazandıqları uğurları bir daha xatırladır.

Doğrudur, “Qəflət” poemasında Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərindən gəlmə nəsihətçilik bir qədər qabarıq görünür. Bununla belə, qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, M.S.Ordubadi nəsihətçiliyi bütünlüklə maarifçik ideyaları ilə bağlıdır. “Qəflət” müəllifi bu fikirdədir ki, ictimai təfəkkürdə elmin təntənəsindən ötrü şair və yazıçılar köhnə vərdislərindən, epiqonçu ədəbiyyat yaratmaq işindən əl çəkməli, öz əsərlərində yeni dünyanın prinsiplərini qələmə almalı, cəmiyyəti elmə səsləməlidirlər. Şair zəka səltənətinin qurulmasından ötrü tamamilə köhnə düşüncə tərzinin əleyhinə çıxır, göstərir ki, dünyada heç bir millət elmsizliyi özünə yaxın qoymadığı halda, müsəlmanlar elmdən bixəbər şəkildə ömürlərini başa vurmaqdadırlar. “Qəflət” poeması ilə köhnə dünyaya ölüm hökmü oxuyan M.S.Ordubadi aydın şəkildə bildirir ki, ictimai münasibətlərin dəyişilməsi, milli təfəkkürün yeniləşməsi ölkə ziyalılarında əsaslı dərəcədə asılıdır.

Maarifçilik hərəkatında əsas göstəricilərdən biri və bəlkə də, birincisi doğma xalqa, əməkçi xalqa sevgidir. “Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı” kitabında N.Vəlixanov maarifçilikdə xəlqilik məsələsinə belə aydınlıq gətirmişdir: “Maarifçilik idealının real bədii təəcəssümü maarifçi səciyyəli müsbət qəhrəmanıdır ki, o əməkçi xalqa faydalı olmağa səy edir, onun mənəvi inkişafı barədə düşünür. Heç şübhəsiz, belə bir xüsusiyyət xəlqilik anlayışı ilə əlaqədardır. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan maarifçilərinin şəxsiyyət azadlığı barədə istər publisistik və istərsə də bədii əsərlərində irəli sürdükləri mütərəqqi fikirlər onların xəlqiliyi ilə bağlıdır. Maarifçilərə görə, xalqın ictimai şüurunun oyanmasına, xoşbəxt yaşamasına çalışmaq xəlqilikdir. Əlbəttə, onlar bu söylərində məhdud çərçivədə fəaliyyət göstərmiş, daha çox islahatçılığa, təkamülə, tərbiyə vasitələrinə istinad etmişlər.” (3, s. 21)

Diqqət edilərsə görürük ki, xəlqilik “Qəflət” poemasında lirik qəhrəmanın bütün varlığına hakim kəsilmişdir. Onun söyləri birbaşa vətən və din qardaşlarının xoşbəxtliyinə, tərəqqisinə hesablanmışdır. Bəli, “islahatçılığa, təkamülə, tərbiyə vasitələrinə istinad edən” M.S.Ordubadi “Qəflət” poeması ilə insanları var-dövlətə deyil, ağıla qul olmağa səsləyir.

Bir marifçi olaraq M.S.Ordubadi mövcud ictimai quruluş şəraitində cəmiyyət həyatının bütün sahələrində zülmün, despotizmin ən müxtəlif formalarda şəriksiz hökmranlığının əleyhinə çıxmışdır. Bununla belə, yazıçı eyni məsələyə münasibətdə müəyyən qədər digər maarifçilərdən fərqli mövqedə dayanmışdır. Məsələn; Marağalı Zeynalabın bu fikirdə olmuşdur ki, ölkədəki haqsızlıqlar haqqında hökmdara xəbər verilmir. Əgər şah rəiyyətə qarşı törədilən ədalətsizliklərdən xəbər tutarsa, günahkarlar cəzalanar və bir çox problemlər öz həllini tapar. İlk əsərlərindən çıxış etsək, M.S.Ordubadının mütləq hakimlə bağlı düşüncələri də özünəməxsusdur. Yəni yazıçı heç də o fikirdə olmamışdır ki, dövlətin birinci adamı ölkədə törədilən zülmərdən xəbərsizdir. Azərbaycan maarifçilik hərəkatında mübarizliyi ilə tanınan M.S.Ordubadi “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi felyetonlarında birbaşa despotizmi, despotluğun artıq yaşam tərzinə çevirilməsini lənətləmişdir. Maarifpərvər yazıçı göstərmişdir ki, despotluq üçün ən münbit şərait elmsizlikdir və elmsizlikdən qaynaqlanan despotizmin ölkəni, eləcə də dövləti məhvə sürükləməsi mütləqdir. Mübariz molla nəsrəddinçinin ictimai zülmə bağlı düşüncələrini ifadə etmək baxımından məcmuənin 27 yanvar 1908-ci il tarixli 4-cü sayında getmiş “Bağ” felyetonu xüsusi dəyərə malik publisistik nümunədir. Başqa sözlə, “Bağ” felyetonu bir daha təsdiqləyir ki, M.S.Ordubadi Azərbaycan maarifçilik hərəkatının nümayəndəsi olmaqla bərabər, öz əsərləri ilə bu fikir və əməl cərəyanını zənginləşdirmiş, Azərbaycan maarifçiliyinə yeni keyfiyyətlər qazandırmışdır.

“Bağ” felyetonunda göstərilir ki, İran təəbələri çörək pulu qazanmaq məqsədilə vətəni tərk edib qonşu ölkələrə üz tuturlarsa da, İran dövlətinin zümlə idarəetmə sistemi onlardan əl çəkmir. Çünki İran konsulları naiblərin məvacibini mənimsədiyindən, naiblər də vətəndən kənardə fəhlilik edən iranlıları soymaqla məşğuldurlar. Yazıçı göstərir ki, elmsizliyin və zülmün hökm sürdüyü zaman və məkan daxilində insan azadlığından söz gedə bilməz. Budur, “Bağ” felyetonunda müəlliflə konsulun naibi arasındakı söhbət: “Sual: Sizin məvacibiniz dövlətdən nə qədərdir?”

Cavab: Ayda yüz manat.

Sual: Bəlkə, siz heç təzkirə xərcə verə bilmədiniz, onda nə yeyəcəksiniz ki, ölməyəsiz?”

Cavab: Vallah, sözün doğrusu, onda hansı iranlıya rast gəlsək, tutub zornan və səbəbsiz dərisini soyacağıq.

Sual: Bə İran məşrutıyyəti necə oldu?

Cavab: Pəh, rəhmətliyin oğlu, elə məşrutıyyət Mirzə Rzaxanları, Mirzə Ələsgər xanları və qeyri konsulları başa verdi, qaldıq biz?" (3, s. 32)

Bəli, M.S.Ordubadi qeyd-şərtsiz bildirir ki, elmsiz insanlara azadlığın verilməsi heç nəyə dəyişdirməz. Yazıçının fikrincə, cəmiyyətlərin inkişafı ictimai düşüncənin təkamülü, yəni dünyəvi elmlərin milli təfəkkürdə tənənəsi yolu ilə gerçəkləşməlidir. Maraqlıdır ki, sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı inqilabçı demokratlar adlandırsa da, XX əsrin əvvəllərində mollanəsrəddinçilər məhz bu ideyanın ətrafında birləşmişlər.

“Bağ” felyetonunda M.S.Ordubadi hansısa bir məmurunu günahlandırmaqla kifayətlənməyib. Yazıçı məsələnin mahiyyətinə nüfuz etmək istiqamətində iş aparıb, oxucunu real vəziyyətlə üz-üzə qoyub. Felyetonda aydın şəkildə göstərilir ki, ictimai zülmün əsas qaynağı dövlət başçısıdır. Dövlət başçısı öz əməllərində azacıq da olsa ədalətsizliyə yol verərsə, ölkədə despotluğun baş alıb gedəcəyi şübhəsizdir. M.S.Ordubadi yenə də maarifçilik yolu tutub, dövlət başçılarını qəflət yuxusundan ayılmağa səsləyib, bildirib ki, ağıllı hökmdarlar öz ölkələrinin və dövlətlərinin xilasını naminə zülmə son qoymalıdır. Beləliklə, “Bağ” felyetonunun sonunda “Kimdir günahkar?” sualına qəti cavab verilir: “Bəlkə də, konsullarda da o qədər günah yoxdur. Bəlkə, bunların günahı məhz budur ki, bunlar əyyətin bağından ancaq bir alma yeyirlər.

Amma söz burasındadır ki, konsul bir alma yeyəndə naib də alma ağacını birəti kökündən çıxardır. Və neçə-neçə illərdir ki, İranın alma ağaclarını dibdən çıxarıb yan-yana yıxırlar.

Kimlər? Kimlər?..

Haman bağın bağbanları!” (3, s. 32)

Ümumiyyətlə, despotizm və onun törətdiyi ictimai eybəcərliklər maarifçiləri daim düşündürmüşdür. Öz əsərlərində müntəzəm sürətdə elmsizliyi, cəhaləti, fanatizmi, köhnə təhsil sistemini, islam dünyasını məhvə sürükləyən mövhumatı tənqid atəşinə tutan maarifçilər belə bir mövqedən çıxış etmişlər ki, ağıla dəyər verilmədiyi, təfəkkürlərin xoşbəxt axirət dünyası həvəsilə dondurulduğu, insanların çağdaş dünyadan xəbərsiz yaşadığı mühitlərdə fiziki təzyiqə məruz qalmaq cəmiyyət üzvləri üçün adi hala çevirilir, kimsədə təəccüb doğurmur. Əlbəttə, belə bir hal müstəmləkəçilik planlarını həyata keçirənləri, digər xalqları öz əsarətləri altında yaşatmağa çalışan dövlətləri, xalqın mənafeyini tamamilə unutmuş missionerləri, milyonçuları, biganə oxumuşları tamamilə qane edir. Kəskin ideyaları ilə Azərbaycan maarifçilik hərəkatını mübarizləşdirən M.S.Ordubadi heç cür razılaşa bilmir ki, insanların zəkaya düşməni kəsilmələri səbəbindən fiziki güc davranış münasibətlərinin əsas göstəricisinə çevirilmişdir. Məhz bu göstəricisi ilə tanınan islam dünyası həm də avropalılar üçün gülüş hədəfidir. Yazıçı “Vurhavur” felyetonunda (“Molla Nəsrəddin”, 28 aprel 1908, №17) zor dünyasına nifrətini belə qələmə almışdır: “Əgər bir vilayətə yolun düşdü və istəyirsən biləsən ki, bura müsəlman vilayətidir, ya yox - bax gör adam döyürlər, ya yox. Əgər döyürlər - bil ki, müsəlman vilayətidir.

...Ərdəbil şəhərində bazar ilə keçirdim, gördüm bir nəfər adamı hər çatan ağac ilə, daş ilə, təpik ilə döyür. Xülasə, o qədər döydülər ki, ölüm halına düşdü. Xəbər aldım ki, bunun təqsiri nədir, dedilər çörəkçidir, çörəyi yaxşı bişirməyib.

Oradan gəldim Bakıya, bir nəfər rəfiqim ilə Təzəpir məhəlləsi ilə keçirdim, gördüm bir nəfər adamı otuz, bəlkə, qırx müsəlman araya salıb döyürlər...

Sonra yolum düşdü Gəncəyə - döyürlər, vurhavur. Yolum düşdü İrəvana - vurhavur, hər yana - vurhavur.

Müxtəsər, bir yana ki, gedirsən, əgər istəyirsən biləsən ki, bura müsəlman aləmidir - bax gör: əgər iyirmi-otuz müsəlman bir yerə yığılıb bir adamı döyürlər -bil ki, müsəlman vilayətidir.” (4, s. 133)

Doğrudur, “Vurhavur” felyetonunda konkret olaraq elmsizlikdən, maarifin gərəkiyindən, insan hüquqlarının yoxluğundan, köləlik fəlsəfəsinin hegemonluğundan, ictimai münasibətlərin eybəcərliyindən söz açılmır, sadəcə müsəlman dünyasındakı cəzalandırma üsulu canlandırılır. Oxucu isə bir daha yəqinləşdirir ki, qanunların olmadığı, insan hüquqlarının qanunla qorunmadığı,

ümumiyyətlə, insana dəyər verilməyən cəmiyyətdə zorun tətbiqi, despotluğun tüğyan etməsi tamamilə təbiidir. Bu halda da ən çox itirən islam ölkələridir. M.S.Ordubadi “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərində bu məsələyə yenidən qayıtmış, göstərmişdir ki, avropalılar üçün hər bir avropalı, hətta cinayətkarlar belə qiymətlidir. Bu məqamda Qərb-Şərq müqayisəsinə də gərək duyaraq yazmışdır: “Parijdə yoldan çıxanları yola gətirmək, bədəqidə, fəna, məsləksiz və bədrəftarda olanları islahedici cəmiyyətlər vardır ki, hər birisi öz millətlərinə özlərinə böyük xidmətlər əda edirlər. Fransızlar ağacdan, daşdan adam töküüb fransız adını verirlər ki, cəmiyyətləri (əhalisi) artsın. Bizim mollanümalara gəldikdə bir nəfər elmsizlik, yainki (yaxud) səhv üzərinə bir xəlaf söz danışib, sonra tövbə edərsə, yenə bir təzə məzhəb ilə adlandırılıb, zovrən və cəbrən islamiyyətdən xaric edərlər. Budur ki, biçarə islam milləti, naxələf kimsələr yetmiş yerə bölünmüşlər. Yazıq millət!” (5, s. 299)

Maraqlıdır ki, M.S.Ordubadi inqilabdan sonra da əsasən maarifçilik cəbhəsində dayanmış, bu fikirdə olmuşdur ki, yeni cəmiyyət qurmaqdan ötrü elm, təhsil, məktəbdarlıq sahəsində sistemli işlər aparılmalı, insanlar köhnə düşüncə tərzindən xilas olmalı, ictimai təfəkkürdə vətən və xalq mənafeyi önə keçməli, vətən və din qardaşları yüksək amallar uğrunda mübarizə aparmağı bacarmalıdırlar. Məsələn; “Molla Nəsrəddin” jurnalının 9 noyabr 1922-ci il tarixli 2-ci sayında çap olunmuş “Ədəbiyyat” başlıqlı felyetonunda Hərdəmxəyal yenə də cəhalətin donmuş təfəkkürlərə hakim olmasından, mollaların mühafizəkarlıq cəbhəsində qətiyyətlə dayanmalarından, mövhumatın əvvəlki qaydada hökmranlıq etməsindən, gərəksiz dini ayinlərin davamlığından narahatlığını bildirərək məsələlərə yenə də islahatçı mövqeyindən yanaşmışdır:

Mən bilirdim işimiz get-gedə asanlaşacaq,
Bütün aləm gəlib imanə müsəlmanlaşacaq.

Nə otuz övrətə hakim çıxacaq Molla Qəvam,
Çalışıb qoymayacaqdır Xızı kəndində əvam,
Yığacaq mərsiyədə yüzə cuval buğda tamam,
Satacaq qış başabaş, ruzi firəvanlaşacaq,
Siğənin kursu düşüb mütələr ərzanlaşacaq.

Satacaq zinalara Gülpəri çadırşəbini
Açacaq köhnə müsəlman yeni qız məktəbini,
Kəsəcək maryalara molla müsəlman kəbini,
Fatmalar Lolyalaşib, Lolya Tükəzbanlaşacaq,
Nina çadırşəbin altında xuramanlaşacaq. (3, s. 285)

M.S.Ordubadi “Təərüfə və ticarət” felyetonunda (“Molla Nəsrəddin”, 9 noyabr 1922, №2) yeni quruluşda müəllimlərə az maaş verilməsindən, “Küçə uşaqları” felyetonunda (“Molla Nəsrəddin”, 31 dekabr 1922, №8) yeni nəslin küçələrdə oğurluq sənəti öyrənməsindən, “Yavrum” satirasında (“Molla Nəsrəddin”, 27 dekabr 1924, №29) bütün bəşəriyyətin dinə qul olmasından narahatlığını qələmə almaqla bir daha bildirmişdir ki, inqilabın qalib gəlməsinə baxmayaraq, milli təfəkkür yeniləşmədən, elm qələbə çalmadan ictimai həyatda sadəcə zahirən böyük uğurlar əldə etmək mümkündür.

Əsərləri və əməli fəaliyyəti deməyə əsas verir ki, M.S.Ordubadi, sözün həqiqi mənasında maarif fədaisi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi, Bakı, Yazıçı, 1984
2. Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti, Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2015
3. Molla Nəsrəddin. 10 cildə, II cild, Bakı, Azərneşr, 2002
4. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, V cild, Bakı, Çinar-cap, 2002
5. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim, Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2012
6. Vəlixanov N. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 1983

ABSTRACT

Aliyeva Ruhangiz

MAMMAD SAID ORDUBADI'S AND AZERBAIJAN EDUCATION

The article studies the worthwhile philosophical heritage of Mammad Said Ordubadi, the prominent Azerbaijan educator. It reflects the great educator's struggle against ignorance and illiteracy in his works which he considered to be the enemy of the people. In his works M. S. Ordubadi touched upon the issues, like illiteracy, backwardness and ignorance which were specific for that time in Azerbaijan in great sorrow and challenged people to fight against it, too.

He was not only a simple Gerald of school, teaching and studying. As he considered the teaching process as a communication between teachers and students, he didn't limit this process as a teacher activity; he also propagated the involvement of parents in this process. As a leading teacher, he supported to give students certain scientific knowledge, forming their scientific outlook about the different events of nature and society and providing the development of their cognitive abilities in the teaching process. As a teacher M. S. Ordubadi tried to meet this demand of his people by his works.

РЕЗЮМЕ

Рухангиз Алиева

РАЗМЫШЛЕНИЯ МАМЕД САИДА ОРДУБАДИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОСВЕТЛЕНИЕ

В статье повествуется об окружающем Мамеда Саида Ордубади обществе – видного просветителя, поэта, писателя, драматурга Азербайджана, о роли этой среды в его творчестве, и о просветительской политике, которую вел Ордубади для своего народа.

Творчество любой литературной личности формируется в общественно-исторической и литературно-культурной обстановке, которая способствует его становлению.

Мамед Саид Ордубади показал, что если хотите увидеть в будущем сыновей отчизны умными, образованными, морально чистыми, правдивыми, любящими своей народ патриотами, вырастающими настоящими личностями, тогда вместо безразличия надо постоянно уделять им внимание, отрывать их от неверного пути, суметь их вернуть на правильное русло, беречь от вредных влияний общества, правильно направлять и воспитывать, объясняя все. В такой обстановке мы обеспечим будущее Родины и народа.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Nəşimli

PÜSTƏ ƏHMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512.162

İMADƏDDİN NƏSİMİYƏ HƏSR OLUNMUŞ İKİ PYES HAQQINDA

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, dramaturgiya, İmadəddin Nəsimi, bədii obraz

Key words: Azerbaijan literature, dramaturgy, Imadeddin Nasimi, literary image

Ключевые слова: Азербайджанская литература, драматургия, Имадеддин Насими, художественный образ

Akademik Bəkir Nəbiyev “Nəsimi kəlamının işığında” adlı kitabında yazırdı: “Əqidəsi uğrunda mübarizədə son nəfəsinə qədər öz amalına sadıq qalan, bu yolda ölümün gözüne dik baxıb edamını da mərdənəliklə qarşılayan böyük təkəkkür və sarsılmaz iradə sahiblərinin şərəfli adlarını tarix öz pozulmaz səhifələrinə qızıl xətlə yazıb unudulmağa qoymur” (10,s.57). Belə yenilməz əqidə mücahidlərinin sırasında böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin adı şərəfli yerlərdən birini tutur.

Mütəfəkkir şairimiz İmadəddin Nəsimi (1369-1417) haqqında ədəbiyyatımızda çoxsaylı şeirlərlə yanaşı, bir sıra irihəcmli bədii əsərlər - poemalar, romanlar və pyeslər də qələmə alınmışdır. Rəsul Rzanın “Son gecə”, Nəbi Xəzrinin “Mənim babam baxan dağlar”, Söhrab Tahirin “Karvan gedir”, Musa Yaqubun “Şirvan alverçisi və Nəsimi”, Ələkbər Salahzadənin “Od heykəli” kimi poemaları, İsa Hüseynovun “Məhşər”, Mahmud İsmayılın “İki od arasında” romanları bu baxımdan xarakterik nümunələrdir. İmadəddin Nəsimi obrazına Azərbaycan dramaturgiyasında müraciətdən söz açılarkən isə ədəbiyyatşünaslıqda çox vaxt Bəxtiyar Vahabzadənin “Fəryad” mənzum dramının adı çəkilir. Halbuki apardığımız araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dramaturgiyasında İmadəddin Nəsimi haqqında bir yox, üç dramatik əsər yazılmışdır. Yəni B.Vahabzadənin “Fəryad” əsərindən başqa, Əkbər Məftunun “Nəsimi” mənzum dramı, həmçinin Firidun Aşurovun “Nəsimi” pyesi də mütəfəkkir şairimizin keçməkeşli ömür yoluna həsr olunmuşdur. Təqdim olunan məqalədə Ə.Məftunun və F.Aşurovun həmin əsərlərini müfəssəl təhlilə cəlb edəcəyik.

Əkbər Məftun (Əkbərov Əkbər Qurban oğlu) həm şair, dramaturq, həm də ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyət göstərmiş, bir sıra əsərlər yazmışdır. Onun böyük ədibimiz Məmməd Səid Ordubadinin poeziyasına həsr olunmuş namizədlik (fəlsəfə doktorluğu) dissertasiyası (1968-ci il) və onun əsasında çap etdirdiyi monoqrafiya (1987) səmərəli tədqiqatın nəticəsidir. 1935-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çıxmış “Təyyarəçi” şeiri ilə ədəbi mühitə qədəm qoyan Ə.Məftunun bir sıra bədii əsərləri müxtəlif vaxtlarda Naxçıvanda və Bakıda dövrü mətbuatda dərc olunmuş, həmçinin “Kiçik heykəltəraş” (1937), “Şeirlər” (1959), “Mənim baharım” (1972), “Şəfa bulağı” (1980) kimi kitablarında toplanmışdır.

Əkbər Məftun dramaturgiya sahəsində “Vətən qızı”, “Sevənlər”, “Saray”, “Şahin” və s. nümunələr qələmə almışdır ki, bunların sırasında tarixi mövzuda yazdığı iki pərdəli “Nəsimi” mənzum pyesi xüsusi yer tutur. Ədəbiyyatşünas Həsənəli Eyvazlı “Tarixi dramlarda ədəbi şəxsiyyət obrazı” monoqrafiyasında bir yerdə əsərin 1950-ci illərin sonunda (7,s.61), digər səhifədə isə XX əsrin qırxıncı illərində (7,s.65) yazıldığını bildirmişdir. Sözsüz ki, bu, diqqətdən yayınmış uyğunsuzluqdur. İkinci fikir doğrudur, daha dəqiqi, Ə.Məftun “Nəsimi” əsərini 1946-cı ildə yazmışdır (8, s.236). Pyes müəllifin 1959-cu ildə çapdan çıxmış “Şeirlər” kitabında oxuculara çatdırılmışdır.

Bu mənzum dramda mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin bütün ömür yolu yox, onun həyatının Hələbdə keçən son mərhələsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Pyesdə təsvir olunur ki, Hələbə gələn Nəsimi qısa müddətdə burada da məşhurlaşır, tərəfdarlarının, onun təbliğ etdiyi

hürufilik təriqətinə tapınanların sayı gündən-günə artır. Nəsimi gənclərə bu təlimin əsas mətləblərini öyrətməkdə davam edir. Bu işə hakim dairələri qorxuya salır. Yüksək vəzifə sahibləri və dini rəhbərlər nə yolla olursa olsun, Nəsiminin tərəfdarlarını, şagirdlərini ondan uzaqlaşdırmaq, hürufiliyin geniş yayılmasının qarşısını almaq istəyirlər. Müftinin aşağıdakı sözləri də bundan soraq verir:

Müfti
(*hirsli*)

Deyirlər, şairin hər sözü qandır...
Şahin şəhpəri var hər kəlməsində,
Min qəzəb duyulur coşqun səsində,
Sarayın hörməti düşəcək, yəqin,
Onunla bacarmaz nə dövlət, nə din. (9, s.69-70)

Nəsiminin şagirdlərindən biri Müftinin göstərişi ilə həbsə alınır. Zindandakı oğlunun taleyindən narahat olan ana Müftinin iqamətgahına gələrək xahiş edir ki, övladını azad edib əvəzində onu cəzalandırsınlar. Fədakar ana hətta oğlunun xilasını üçün ölümə getməyə də hazırdır. Lakin Müfti onun xahişini rədd edərək saraydan qovdurur. Həbsə alınmış gənc hürufi işə ağır işgəncələrə mətanətlə sinə gərir, əqidəsindən dönmür. Belə olduqda Müfti buyruq verir ki, Nəsimi şagirdi olan gənc hürufini edam etsinlər. Bundan xəbər tutan İmadəddin Nəsimi şagirdləri ilə birlikdə edam meydanına gəlir. Şagirdinin qətlə yetirilməsinə razı olmayan mütəfəkkir şair Müftiyə xitabən deyir:

Nəsimi

Müqəssir burdadır, buraxın onu,
Mənəm “tapdalayan” haqqı, qanunu! (9, s.71)

Əkbər Məftunun “Nəsimi” pyesindən müfəssəl söz açarkən tədqiqatçı H.Eyvazlı yazır: “Nəsimi tarixi şəxsiyyətdir, şairdir. Əkbər Məftun da Nəsimini məğrur, əqidəsindən dönməyən, inandığını və duyduğunu yazan bir şair-təriqətçi kimi təqdim etməyə çalışmışdır. İstər Müfti ilə, istər Zahidlə, istərsə də Şeyxlə Nəsiminin dialoqu şairin daxili aləminin açılmasına xidmət edir” (7, s.66). Doğrudan da, bu mükəllimlər Nəsimi obrazının mənəvi qüdrət və əzəmətini aşkarlayan bədii vasitələr kimi maraqlıdır. Din mübəlləği Nəsimiyə istehza, həm də hədə ilə deyirlər ki, sən Azərbaycanın Şirvan elindən canını qurtarmaq üçün qaçaraq Hələbə gəlmişən. Amma burada sənə xilas yoxdur, dinsizliyinə görə cəzanı alacaqsan. Bu məqamda Nəsiminin cavabı onun yenilməzliyini bir daha diqqətə çatdırır:

Nəsimi

Yox! Yox! Dərbədərəm təriqət üstə!..
...Məni qorxutmayırsən nə dar, nə zindan,
Mənəm dünyaları qurub yaradan (9, s.82).

Buradakı son misranın mahiyyətində hürufiliyin “Ənəl həqq” (Haqq mənəm, yaxud Haqq mənədir) prinsipinin ifadə olunması da diqqəti çəkir.

Beləcə, böyük şair öz əqidəsi yolunda mətanətlə ölümə gedir. Nəsiminin edam səhnəsinin təsvirində də Ə.Məftun qaynaqlardakı müxtəlif tarixi məlumatlara, eləcə də qeydə alınmış rəvayətlərə istinad etmişdir. Son tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi: “İlkin qaynaq və müasir araşdırmalarda Nəsiminin Hələbə gəlişi, həbsi və edamı daha çox məşhur rəvayət əsasında təsvir olunmuşdur (bir gəncin Nəsiminin şeirini meydanda oxuması, şairin irəli çıxaraq onu xilas etməsi və s.” (3,s.216). Ə.Məftunun mənzum dramında Nəsiminin edam səhnəsi ilə bağlı epizodlarda da analogi istinadları görürük. Məsələn; Nəsimi haqqında rəvayətlərin birində deyilir ki, edam zamanı dərisi soyulan şairin rəngi saralır. Ruhanilər ona istehza edirlər ki, sən deyirdin, Həqqəm. Həqqənsən, rəngin niyə saralır. Nəsimi belə cavab verir:

-Mən əbədiyyət üfüqlərində doğan eşq günəşiyəm. Günəş batanda rəngi saralar. (bax: 5, s.222; 11, s.327; 4, s.28-29 və s.). Ə.Məftun pyesdə şairin həmin sözlərini belə nəzərə çatdırır:

Nəsimi

Mən eşq üfzündə günəşəm, bəli,
Sönməz kainatda haqqın məşəli!

Odur, bax, günəşi yerin, göylərin
Yalnız batan zaman saralar, bilin! (9, s.87-88)

Bu epizod pyesdə İmadəddin Nəsiminin mənəvi ömrünün əbədiyyəti kimi mənalandırılmışdır.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də toxunmağa ehtiyac duyuruq. Bir sıra orta əsr qaynaqlarında və yazıya alınmış rəvayətlərdə İ.Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulmasından söz açılır. Akademik Ziya Bünyadov 1980-ci ildə dərc etdiyi “Nəsiminin məhkəməsi və qətli” məqaləsində daha mötəbər sayılan mənbələrə (Əbuzər Əhməd əl-Hələbinin “Künuz üz zəhəb” əsəri və s.) istinadən bu nəticəyə gəlmişdir ki, Sultan əl-Müəyyədin əmrinə görə, şair öldürülmüş, bundan sonra dərisi soyulmuşdur. “Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulması sonralar xalq tərəfindən yaranmış bir əfsanədir və geniş kütlənin ona olan hüsn-rəğbətinin rəmzidir” (6).

Onu da deyək ki, Ə.Məftunun pyesində Nəsiminin həbsə alınmış şagirdi də azərbaycanlı kimi verilmişdir. Dramaturji konfliktin və obrazların təqdimindəki bəzi məhdud cəhətlərinə baxmayaraq Əkbər Məftunun “Nəsimi” mənzum dramı böyük şairin bədii sürətini yaradan pyes kimi özünəməxsus əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Firidun Aşurovun qələmindən bir sıra pyeslər çıxmışdır: “Qanlı çinar” (1960), “Qəribə qız” (1961), “Həyatdan qiymətli” (1962), “Təranə” (1963), “Səməndər” (1966) və s. Bunların sırasında 1973-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc olunmuş “Nəsimi” pyesinin özünəməxsus yeri var. Onu da deyək ki, F.Aşurovun dramatik əsərlərindən bir neçəsi, o cümlədən “Nəsimi” pyesi televiziya nümayiş etdirilmişdir. “Nəsimi” pyesi həmçinin Tehranın “Bağban” nəşriyyatı tərəfindən də çap olunmuşdur (8,s.327)

Akademik Həmid Araslı müxtəlif orta əsr qaynaqlarına, eləcə də İ. Nəsiminin şeirlərindəki müvafiq məqam və mətləblərə əsasən bu fikri söyləmişdir: “Şairin ölümü təkcə əqidəsinə görə deyildi. Bəlkə, dövrün siyasi hadisələri ilə də yaxından bağlıdır” (1, s.40). Firidun Aşurovun pyesində də Nəsimini bir çox məqamlarda siyasi hadisələrin burulğanında görürük.

Firidun Aşurovun “Nəsimi” pyesi nəslə yazılmışdır. Müəllif əsəri “üç pərdə, on dörd şəkilli epik dram” kimi təqdim etmişdir (2, s.93). Pyesdə iştirakçıların sayı otuza yaxındır. Lakin, əlbəttə ki, bədii əsərin dəyəri onun həcmi, obrazlarının sayı ilə ölçülmür. Əsas məsələ mövzunun bədii həllini necə tapmasındadır. Hiss olunur ki, F.Aşurov böyük mütəfəkkir İmadəddin Nəsiminin dövrü, həyatı, mühiti, şəxsiyyəti, amal və əməlləri barədə müvafiq təəssürat yaratmaq məqsədi ilə müəyyən yaradıcılıq axtarışları aparmış, bir sıra tarixi qaynaqlarla və ədəbi materiallarla, o cümlədən şairin əsərləri ilə tanış olmuş, pyesdə yeri gəldikcə onlardan da istifadə etmişdir. Bunlarla yanaşı, əsərdə müəllif təxəyyülünün məhsulu olan hadisə və obrazlar da özünəməxsus yer tutur.

Pyes boyu Nəsimini müxtəlif məkanlarda və mürəkkəb hadisələrin içərisində görürük. Əsər dramatik baxımdan gərgin bir situasiya ilə başlayır. Mükəllimlərdən anlaşılır ki, Şirvanda əhali zalım hökmdar Huşəngin ədalətsizliyindən cana doymuş, üsyan edərək onu taxt-tacdan uzaqlaşdırmış, qətlə yetirmişlər. Xalq Nəsiminin böyük qardaşı Şah Xəndanı özünün rəhbəri görmək istəyir. Lakin bu məqamda uzaqdan atılan oxla Şah Xəndan ağır yaralanır. Təbiblikdən də başı çıxan qardaşı Nəsimi onu xilas edə bilmir, çünki ox zəhərli idi. Son məqamda Şah Xəndan yaxın dostu, sadə zəhmət adamı olan İbrahimə xitabən: “Sənə tapşırıram eli, Vətəni”, - deyir (2, s.95). Beləcə, İbrahimin Şirvanda hakimiyyəti başlayır.

Şah Xəndan həmçinin ölməzdən əvvəl İbrahimin qızı Lalənin barmağına üzük taxaraq Nəsimi ilə onu nişanlayır. Bu məqamda o da anlaşılır ki, Nərgiz adlı bir qız da Nəsimiyə aşıq olmuş, öz el-obasını tərk edib oğlan qiyafətində şairin yanına gəlmiş, “kosa rəssam” kimi burada tanınmaqdadır. Lalə ilə Nəsiminin nişanlanmasını o, böyük kədərlə qarşılayır.

Bundan sonra ictimai-siyasi hadisələrin qaynar məqamlarından bir sıra parçalar dramaturji müstəviyə gətirilir. Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin hücumuna məruz qalan Kaxetiya çarı kömək üçün Şirvanşah İbrahimə üz tutur. Digər tərəfdən də Qara Yusifin elçisi Şeyx Məsud Şirvana gələrək İbrahim şaha müttəfiqlik təklif edir. Lakin rədd cavabı alır. Bu mükəllimlərdən o da bəlli olur ki, Şeyx Məsud hürufi şair Nəsiminin fəaliyyətindən də narahatdır. O, Şirvanşaha bildirir ki, Nəsimi bir olan Allaha və dinimizə yaraşmayan şeirlər yazır, özü də Allahlıq iddiasına düşübdür. Sarayda olan Nəsimi də söhbətə qoşulur və bu mükəllimə həm də şairin xarakterinin,

dünyagörüşünün bədii təqdimində, bütövlükdə hürufi təliminin mahiyyətinin açıqlanmasında bir vasitəyə çevirilir:

İbrahim şah. Qətiyyəni yox, mübarək şeyx! O, adamları Allah olmağa yox, xeyir işlər sahibi olub, Allahı daha yaxşı tanımağa çağırır... Möhtərəm şeyx, məgər siz etiraf etmirsiniz ki, varlığın ən qüdrətli, ən ədalətli və kamili gözəgörünməzdir? Əgər Nəsimi insanları gözəlliyə və kamil olmağa çağırır, tanrıya yaxınlaşdırırsa, burada nə günah var? (2, s.98).

Şeyx Məsud bunun müqabilində Nəsiminin “ənəlhəqq” ideyasını ifadə edən misralarını xatırladır. Şair isə özünün məntiqi ilə onu susdura bilir:

Nəsimi. Qoy möhtərəm şeyx bir sualıma cavab versin. Ruh öləridir. Ya əbədi?

Şeyx Məsud. Ruh əbədidir.

Nəsimi. Əbədiyyət isə təkə Allaha aiddir. Əgər insan öz bədəninə əbədi yaşayan ruh gəzdirirsə, deməli, Allahın bir zərrəsini gəzdirir. (2, s.98).

Dramatik situasiyalar bir-birini əvəz edir. İbrahim şahın oğlu, hürufilərə böyük rəğbət bəsləyən Kəyumərs Nəsiminin müridlərindən olan İsməti gizlicə həbsdən qaçır. Sonra isə Kaxetiyaya köməyə gedir, lakin Qara Yusifə məğlub olur. Digər tərəfdən də Əmir Teymur təhlükəsi getdikcə daha kəskin xarakter alır. Belə bir məqamda İbrahim şah saray adamlarından oğlu Xəlili, Şeyx Şükürü və Nəsimini hədiyyələrlə Əmir Teymurun yanına danışıqlar üçün göndərir. Nəsiminin Teymur hüzurunda mərd, cəsarətli və müdrik davranışı diqqəti çəkir. Anlaşılır ki, artıq Fəzlullah Nəimi edam olunub. Ondan sonra hürufilərin rəhbəri Nəsimidir. Bunu Teymur da öyrənir. F.Aşurov Əmir Teymurla Nəsimi arasındakı qısa dialoqda şairin cəsarətli mühakimələrini önə çəkmişdir. Şirvanşahın niyə özünün məşhur atını hədiyyə göndərmədiyini soruşan Əmir Nəsimi arasında bu dialoq baş verir:

Nəsimi. Hər xalqın öz adəti var, qibleyi-ələm, bizim də adətə görə, igid öz atını heç vaxt başqasına bağışlamaz!

Teymurləng. Əgər igid öz düşməni dava meydanında məğlub edib atını alırsa, onda necə?

Nəsimi. Belə adamlara ancaq zorlu demək olar. İgid sözü bizim dildə həm də nəcib deməkdir. Bizlərdə igid basdıqını kəsməz, məğlubun nə atına, nə də övrətinə göz dikməz! (2, s.111).

Pyesin bu səhnəsində daha bir dramaturji gərginlik süjetdə boy verir. Şirvanşahın müttəfiqlik xahişi müqabilində Əmir Teymur da bir neçə şərt irəli sürür ki, onlardan biri Nəsimi üçün xüsusilə ağırlı və əzablıdır. Teymurləng tələb edir ki, İbrahim şahın qızı Lalə əmirin oğlu Miranşahın hərəmxanasına girov olaraq gətirilməlidir. Neçə illik nişanlısı Laləni odlu məhəbbətlə sevən, onunla görüşlərinin birində: “Həyatım, pənahım, behiştim mənim. Mən hər gün sənin üzündəki ilahi şeiriyyəti kağıza köçürməklə xoşbəxt olacağam” - deyən Nəsimi (2, s.101) Əmirin şərtindən nə qədər sarsılsa da, həm də düşünür ki, el-obanın xilasını naminə bu addımı atmalıdır. O, təbəddülatlardan sonra qərarını verir:

Nəsimi. (öz-özünə). Yox. Yox, mən ölərəm, amma bu şərtə razı olmaram. (Pauza). Lakin mənim ölməyim minlərlə körpəni, əlsiz-ayaqsız qocanı fəlakətdən qurtarırmı?

Teymurləng. Mənim daha gözləməyə vaxtım yoxdur.

Nəsimi. Razıyıq, hökmdar! Lakin şahın ləyaqətini qorumaq naminə elçi göndərin! (2, s.113).

Hürufilərə qarşı barışmaz olan Teymurləng Nəsimini sarayda girov saxlamaq, cəza və təzyiqlər yolu ilə ondan hürufilər barədə məlumatlar toplamaq istəyir. Anlayanda ki, Nəsimi heç bir sirr verməyəcək, onda şairi aradan götürmək qərarına gəlir. Lakin saray şairi Kirmanın (bu surət oxuculara Hüseyin Cavidin “Topal Teymur” pyesindən tanışdır) xahişi ilə Nəsimin azad edir.

Gözləndiyi kimi, nişanlısı Lalə Nəsimini qınaqla qarşılayır, hamının şairin Əmir hüzurunda öz sevgilisi ilə bağlı verdiyi sözə tənqidlə yanaşdığını bildirir. Onların dialoqunda Nəsimi bu hərəkətinin səbəbini bu cür açıqlayır:

Nəsimi. Mən sənin şərəfini qorumaq üçün belə etmişəm. Razı olmasan, səni əsir alıb aparacaqlar.

Lalə. Məni sağ tapsalar, apararlar. Öz canlarını mənlərlərindən artıq sevənlər təhqirə dözlər.

Nəsimi. Doğrudur! Sən özünü öldürüb canını qurtara bilərsən, əvəzində isə atan, qardaşların, bütün xalq əsir düşər, qul kimi təhqir olunar! (2, s.115).

Dramatik süjetin dolanbacları bir-birini əvəz edir. Növbəti səhnələrdən öyrənirik ki, Qaraqoyunlu Qara Yusif Şirvanşah İbrahimi əsir götürmüş, qızı Lalə də onun sarayına əsir aparılmışdır. Qara Yusif deyir ki, mən Miranşahı davada məğlun edib Laləni saraya gətirmişəm. Deməli, Lalə Miranşah sarayına aparılmışdır. Şahın xilasını üçün tələb olunan qızıl pulu Nəsimi öz nüfuzu hesabına xalqdan toplayıb Qara Yusifə təqdim edir. İbrahim şah xilas olur. Lalənin isə cənazəsi geri qayıdır. Onu Qara Yusif zəhərləyib öldürtdürür.

Hüruflərdən İsmətin Nəsimini dinləməyərək öz tərəfdarları ilə üsyan qaldırması, son nəticədə edamı, anasının sərgərdan düşməsi və s. hadisələr də süjetdə müəyyən yer tutur.

Pyesin son səhnələrində biz Nəsimini Hələbdə görürük. O yenə də öz təlimini yaymaqla məşğuldur. Şirvandan gələn elçilər isə onu Şamaxıya, saraya qayıtmağa dəvət edirlər. Lakin hadisələrin gedişatı başqa yön alır. Nəsimi şeirlərini oxuyan gənc həbs edilir və onun barəsində edam qərarı verilir. Şagirdinin ölümə gətməsini qəbul edə bilməyən şair ortaya çıxaraq onu xilas edir və özü edam yerinə yaxınlaşır. Yalnız bu məqamda “kosa rəssam” Nərgiz əynindəki kişi libasını çıxararaq qadın olduğunu və Nəsimini sevdiyini, onu sevərək yaşadığı kimi, sevərək ölümə getdiyini bildirir. İnsanın mənəvi qüdrət və əzəmətini, ali ləyaqətini vəsf edən Nəsimi son anlarında məşhur misralarını dilə gətirir:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,

Gövhəri-laməkan mənəm, kövünü məkana sığmazam! (2, s.130).

Meydandakıların bu misraları xorla təkrarlaması, onların gur hayqırtısının Şeyx Məsudun səsinə batırması Nəsimi ideyalarının ölməzliyinin bədii təəcəssümü kimi mənalanır.

Firidun Aşurov “Nəsimi” pyesində çalışmışdır ki, mütəfəkkir şairin mübarizələrdə keçən ömrünün səciyyəvi məqamlarını sənət dili ilə oxuculara çatdırıb bilsin. Bir sıra məqamlarda buna nail olmuşdur. Lakin əsərdəki bəzi epizod və obrazlar müəyyən mübahisə yaradır. Məsələn, İbrahim şah Əmir Teymurun hüruflərə qəzəbini bildiyi halda, onunla münasibətləri qaydaya qoymaq üçün niyə hürufi şair Nəsimini də elçilər sırasına qoşur? Pyesdə bunun səbəbləri əsaslandırılmadığından (əslində elə bir əsas tapmaq da imkansızdır) inandırıcı görünür. Doğrudur, İsa Hüseynovun “Məhşər” romanında da Əmir Teymurla Nəsimi qarşılaşdırılır. Lakin tamamilə fərqli formada və aspektdə təqdim olunan bu görüş özünün ideya-fəlsəfi mahiyyəti ilə xüsusi dəyərə və lazımi bədii əsaslara malikdir.

“Nəsimi” pyesində bəlli olmur ki, Nəsimi ilə Lalə niyə illər boyu nişanlı qalırlar. Bəzi epizod və faktların təqdimində tarixi uyğunsuzluğun olması da diqqətdən yayınmır. Konfliktdə bəzi məqamlarında primitivlik də nəzərə çarpır. Obrazların təqdimində müəyyən romantik çalarların qabarıq verilməsinə də, fikrimizcə, ehtiyac var idi. Mövzunun xarakteri bunu şərtləndirir.

Bununla belə, dramaturq Firidun Aşurovun “Nəsimi” pyesi böyük şairimiz İmadəddin Nəsimi obrazının daha çox ictimai-siyasi hadisələr kontekstində təqdimi baxımından maraqlı doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H.M. İmadəddin Nəsimi, Bakı, Azərənəşr, 1972, 74 s.
2. Aşurov F. Nəsimi, “Azərbaycan” jurnalı, 1973, № 8, s.93-130
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, 3-cü cild, Bakı, Elm, 2009, 736 s.
4. Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr (tərtib edib işləyəni K.Məmmədov), Bakı, Gənclik, 1979, 304 s.
5. Babayev Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, Elm və təhsil, 2014, 760 s.
6. Bünyadov Z. Nəsiminin məhkəməsi və qətli, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1980, 19 sentyabr, № 38 (1913)
7. Eyvazlı H.C. Tarixi dramalarda ədəbi şəxsiyyət obrazı, Naxçıvan, Məktəb, 2009, 186 s.
8. Əhmədov T.Ə. XX əsr Azərbaycan yazıçıları (ensiklopedik məlumat kitabı), Bakı, Nurlar NPM, 2004, 984 s.
9. Məftun Ə. Şeirlər, Bakı, Azərənəşr, 1959, 96 s.
10. Nəbiyev B.Ə. Nəsimi kəlamının işığında, Bakı, Qarabağ, 2009, 176 s.
11. Səfərli Ə.Q., Yusifli X.H, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Ozan, 2008, 696 s.

ABSTRACT

Pusta Ahmadova

Many literary works have been written in Azerbaijani literature about well-known Azerbaijani poet Imadeddin Nasimi (1369-1417). There are large novels, poems, and plays among them.

Among the works dedicated to I Nasimi in the drama of Azerbaijan, there is also the play "Nasimi" by Ekrem Maftun and the play "Nasimi" by Firidun Ashurov. In the presented article these works are analyzed, their ideas and features are studied. In A. Maftun's work Nasimi (1946) he reflected the last stage of the poet's life in Aleppo. F. Ashurov attracts attention to the pages of Nasimi's struggle in "Nasimi" play (1973). In both works Nasimi's image has been presented in various aspects. In particular, F. Ashurov paid attention to Nasimi's more public-political activities. In both works there are given examples of Nasimi's poems.

РЕЗЮМЕ

Пуста Ахмедова

В азербайджанской литературе было написано много произведений искусства об известном азербайджанском поэте Имаддине Насими (1369-1417). Среди них есть великие романы, стихи и пьесы. Среди работ, посвященных I Насими в драме Азербайджана, есть также пьеса «Насими» Экрема Мафту и пьеса «Насими» Фиридуна Ашурова. В представленной статье анализируются эти работы, изучаются их идеи и особенности. В работе А. Мешуна Насими (1946) он отразил последний этап жизни поэта в Алеппо. Ф. Ашуров обратил внимание на страницы борьбы Насими в пьесе Насими (1973). В обеих работах образ Насими был представлен в различных аспектах. В частности, Ф. Ашуров обратил внимание на более общественно-политическую деятельность Насими. Обе работы покрыты стихами Насими.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

ZAMİN BABAZADƏ*Naxçıvan Dövlət Universiteti
zaminbabazade92@gmail.com***UOT: 82-3.512.162****M.F.AXUNDZADƏ OBRAZI AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ****Açar sözlər:** *Axundzadə obrazı poeziyada, şeir, şair, obrazın xüsusiyyətləri***Key words:** *The image of Akhundzade in poetry; poem; poet; features of image***Ключевые слова:** *образ Ахундзаде в поэзии; стих; поэт; особенности изображения*

Klassik Şərq ədəbi düşüncələri ilə yanaşı Şərqə yenicə nüfuz etməkdə olan Qərbin ədəbi fikrinə bələd olan M.F.Axundzadə öz zəngin ədəbi-bədii və fəlsəfi görüşləri ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmişdir. Maraqlı və ziddiyətli ömür sürən M.F.Axundzadənin həyatı şair və yazıçıların diqqətini çəkmiş, onun obrazı bir çox əsərin əsas personajına çevirilmişdir. XIX əsrin 50-ci illərindən müasir dövrümüzdə qədər diqqət mərkəzində olan Axundzadənin obrazının yaradılması olduqca təbii hal idi. Böyük şəxsiyyət yaşadığı dövrdə müasirləri olan ziyalılarla daim əlaqələr qurmuş, məktublaşmış, onlara şeirlər yazmışdır. Axundzadəyə yazılan cavabların bir qisminə onun obrazına rast gəlirik. Axundzadənin ölümündən sonra da onun həyatını qələmə almaq, obrazını yaratmaq ənənə halını almışdır. Ümummillə liderimizin Axundzadə haqqında fikirləri onun ədəbiyyatda mövqeyini bizim üçün daha da aydın göstərir: “M.F.Axundovun yaradıcılıq yolunu səciyyələndirən tarix səhifələrini vərəqləyərkən biz böyük iftixar hissi keçiririk ki, xalqımız ağır zamanlarda, gerilik, dini fanatizm şəraitində belə görkəmli şəxsiyyət, öz dövrünü qabaqlayaraq gözəl əsərlər yaradan bir insan yetişdirmişdir...(4,5).

İndiyədək Axundzadənin ədəbi fəaliyyəti haqqında, sanballı elmi əsərlər yazılmışdır. Ancaq Axundzadənin obrazının yaradıldığı bədii nümunələr sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Bu məqalədə Axundzadənin obrazının yaradıldığı şeirlərin bir qismindən bəhs etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Qasım bəy Zakir Axundovla dostluq etmiş, öz şikayət xarakterli şeirlərindən bir neçəsini ona müraciətlə yazmışdır. Axundzadəyə ünvanlanan bu cür şeirlər onun ədalətsizliyə etirazını ifadə edir.

Xəbər alsan bu viləlin əhvalın,
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ.
Həqdi, bundan əqdəm görübsən sən də
Hanı o qaidə, o qanun səyaq? (3,205)

Salman Mümtaz 1935-ci ildə məqalələrinin birində qeyd edirdi ki, “Axundovun hazırladığı yeni əlifbanı ilk dəfə Qarabağda Mirzə Əli Qazı, sonra isə Cəfərqulu Xan qəbul etmişdir” (3, 227).

Mirzə Fətəli obrazının yaradıldığı əsərlərdən biri də Cəfərqulu Xan Nəvanın Axundzadənin əlifba layihəsi ilə bağlı yazdığı şeirdir. M.F.Axundzadə 1859-cu il yanvar ayının əvvəlində məqsədli şəkildə Qarabağa gəlir. O, öz səfərində əlifba layihəsini Cəfərqulu xana göstərmək və layihəsinin təbliğatını aparmaq məqsədi güdüdü. Axundzadənin səfərə çıxmazdan əvvəl Cəfərqulu xana yazdığı şeirin son bəndində şair öz niyyətini belə bildirir.

Bilmirəm ki, nədir bu işə çarə.
Gəlimmə mən Qarabağa dübarə?
Olmaram gər xandan cüzvi-işarə
Əlif-bey sarıdan olmanam rahat.

Bənddə Axundzadə bir qədər təlaş və narahatlıqla Xanın əlifbaya münasibətini öyrənmək istəyir. Şeirin digər bəndlərində də bunu görürük, şair tez-tez ərəb əlifbasının çətinliyindən şikayət edir, çəhalətdən çıxma yolunu əlifbanın islahında görür.

Cəfərqulu Xan Nəvanın M.F. Axundzadəyə yazdığı cavabda Axundzadənin parlaq obrazı yaradılmışdır. Şeirdə Axundzadənin adı çəkilir və ən nəhayət əlifba məsələsi müsbət qarşılır.

Yazmışdınız, Mirzə, bir neçə əfrad.
Mollalardan etmişdiniz şikayət.
Guya sizin əlifbaya etina
Etməyi deyirlər – bizə nə hacət (3. 225).

Cəfərqulu Xan Nəva bu bənddə Axundzadəyə “Bizə bir neçə məsələdən danışaraq, mollalardan şikayət edirsiniz, onlar sizin əlifbaya inanmağa ehtiyac olmadığını sizə deyirlər” yazır. Sonra bu barədə öz fikirlərini ifadə edir.

Siz ixtira etdiyiniz əlif-bey,
Vacibdür, deyilsin sizə zeyü hey.
Çün Şişənin yeri olubdur quzey.
Eyləməz qarına heç gün kifayət.

Cəfərqulu Xan Nəva bu bənddə və bundan sonrakı bəndlərdə Axundovun əlifba layihəsini bəyəndiyini, onun vasitəsilə oxumanın sadələşəcəyini ifadə edir.

Cavab şəklində yazılan bu şeirdə Axundzadə obrazı, Axundzadə şəxsiyyəti yüksək qiymətləndirilir, onun dahiliyi ön plana gətirilir, “sizə irad tutmaq heç dürüst deyil, siz çox yaxşı bir iş qayırbınız” sözləri ilə Axundzadəyə təqdir olunur.

Bəndlərin birində Cəfərqulu Xan Nəva Axundzadənin işini yüksək qiymətləndirərək onu bu layihəyə görə Fateh adlandırmağı doğru sayır.

Son bəndlərin birində Cəfərqulu Xan Nəva əlifbanın oxumağı asanlaşdıracağını bir daha vurğulayır, insanların “gəl”, “gil”, “gül” üstə savaşmayacağına, buna görə də şagirdlərin xəcalət çəkməyəcəyinə inandığını ifadə edir.

Şeirin son bəndi qeyri-rəsmi hissə də adlandırılabilir. Müəllif artıq əlifba məsələsini kənara qoyaraq öz dostuna “dünənki” ovdan danışır. Müəllif oğlu ilə həddindən artıq gəzdiklərini, yorğun düşüklərini, ələ keçən yeganə qırqovulu da Axundova göndərdiklərini yazır.

Mirzə Fətəli Axundzadə obrazının əks olunduğu başqa bir şeir də Axundovun doğma əmisi oğlu “Aşüftə” təxəllüslü Molla Abbas Axundzadənin yazdığı müxəmməsidir. Müxəmməsdə Axundov obrazı canlı və şux olmaqla yanaşı, təlaşlıdır da. Onun başına bir hadisə gəlmişdir. Lakin müəllif Axundzadənin hiylədən, pisləkdən uzaq olduğunu, elmdən başqa dostu olmadığını vurğulayır. Müəllif şeirdə Axundzadənin pis dövrdə yaşadığını, onun haqqında olan söz-söhbətdən cana gəldiyini ifadə edir:

Harda görmüşdü gözüm məşğəleyi-divani,
Nə bilir hiyləni, təzviri və ya hədyani.
Elmidən qeyri onun yoxdur qəmi-pinhani,
Oldu səd şükr ki, dərdü qəminin payanı,
Qurtarıb canını bu xofu-xətadan Mirzə.

Doğruluqda ona kimdir ola küfvü manənd,
Eləmir bidət olan işlərə bilmərrə pəsənd.
Gahi biga odur xəlqə edir çox rişxənd,
Dəhri-dun xali deyildir ürəfadən hərçənd,
Çox yaman əsrə düşüb leyk qəzadan Mirzə.

Əhli-islamı görür, çünki o çox pəjmürdə,
Gahi tənə eləyir arvada, gahi mərədə,
İstəyir çarə qıla sağalmaz dərdə,
Günün axşam eləmiş, heyf ki, çox pis yerdə,
Gündə bir söz eşidir əhli-riyadən Mirzə.

Salman Mümtaz müxəmməsin yarımçıq olduğunu ona görə də burada Axundzadənin başına gələn bədbəxt hadisənin nə olduğunu bilmədiyini qeyd edir (3,243).

Axundzadə obrazını öz şeirinə gətirənlərdən biri də həmyerlisi olan Mirzə Məhəmməd Katib olmuşdur. Katib Axundzadə ilə dostluq etmiş və bir-birlərinə xitabən şeirlər yazmışlar. Mirzə Məhəmməd Katib bu qəbildən olan şeirlərinin birində Axundzadənin obrazına ayrıca diqqət etmiş, onun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Şairlərin pir süxəndanısan,
Ariflərin sərvəri, sultanısan,
Aşıqlərin dərdinin dərmanısan,
Eşq sözü səndən aşkardır.

Sənin kimi hanı mədəni-kəmal,
Bir süxənvər məclisə əhli-hal,
Ey danayı xirədmənd xoşməqal...

Yuxarıdakı bəndlərdə Axundzadə “şairlərin piri”, “ariflərin sultanı”, “aşıqlərin dərdinin dərmanı” kimi təqdim olunur. Eyni zamanda Katib Axundzadənin yaxşı yoldaş olduğunu qeyd edir. Axundzadəni bir daha görmək istədiyini, onun həsrətində olduğunu bəyan edir. Şeirin son bəndlərində müəllif Axundzadə ilə hal-əhval tutur, Axundzadənin oğlundan xəbər alır, dostluqlarının əbədiliyindən danışır.

M.F.Axundzadə haqqında yazılan şeirlər təkcə onun yaşadığı dövrə aid deyil. Onun obrazı müasir dövrümüzdə bir çox şairlərin şeirlərində öz əksini tapmışdır. Ə.Cəmil, M.Dilbazi, Ə.Kərim, T.Mahmud, S.Rüstəm, A.Zeynallı, S.T.Qulamrza, B.Azəroğlu, A.Həsənli, Ə, Fərzəli, və başqa şairlər öz şeirlərində Axundzadə obrazını müxtəlif cəhətləri ilə qələmə almışlar.

Axundzadənin parlaq obrazını yaradanlardan biri də şair Əli Kərimdir. Onun həyatını və düşüncələrini parlaq lövhələrlə əks etdirən Əli Kərim “Qarlı qış axşamında” şeirində Axundzadənin içində qaynayan Vətən eşqinə, müasirliyə xüsusi diqqət çəkir. Bu şeirdə Axundzadənin müasir həyata, ədəbiyyata, çar Rusiyasına və təbiətə dair olan düşüncələri öz əksini tapmışdır. Əli Kərimin dediyi kimi “Şərqi dərdini çəkir” Axundzadə və biz şeiri oxuduqca Axundzadənin parlaq siması gözümüzün önündə canlanır.

Tiflisdə axşam düşür...
Ağır-ağır
Qar yağır.
Fənarlı fayton keçir,
Ora-bura arabir.
Fətəli asta-asta,
İşdən evinə gedir.
Paqonlu çiyində qar
Birdə qəm yükü Şərqi,
O, qoynunda yeriyir,
Ağır düşüncələrin.
“Nə yaratdım?”

“Nə etdim?”
Yenə deyir o bu gün.
Vurur hər axşamki tək
Ömrə qəsa bir yekun.
Şərqi dərdi ağırdır,
Şərqi çiyində dağlar,
Bu dərd günəşin olsa,
Günəşin özü dağlar..
Zülmün qılıncı iti,
Həm də haçabaşlıdır,
Çarla şahda nə fərq var.
Adlar başqa-başqadır.(5,98)

Daim xalq, millət üçün çalışan Axundzadə düşünür ki, xalq üçün millət üçün nə edə bilib, nə edə bilər. Axundzadə Şərqi cəhalətin pəncəsindən qurtulmalı olduğunu dərk edir. Bu fikirlərlə ömrünün axırına kimi məşğul olan Axundzadə, əlbəttə, bu işdə çar hökumətinin də barmağının olduğunu dərk etməyə bilməzdi, düşünənlərin sıxışdırıldığı, mollalara imtiyazların verildiyi Azərbaycan irəliləyə bilməz, savad qazana bilməzdi. Çar hökumətin dindarlara bu qədər imtiyaz, torpaq verməsi Axundzadədə qəzəb oyadırdı. Bu proses Rusiyada da müşahidə olunurdu, belə vəziyyətə öz etirazlarını bildiren rus şairlərindən Lermantov da onunla eyni taleyi yaşamış, hətta uzun müddət sürgün həyatı yaşamağı olmuşdur. Aşağıdakı sətirlərdə Əli Kərim bu məsələlərə işarə edir və Axundzadənin çar hökumətinə münasibətini oxuculara çatdırır.

Puşkinlərin döşünə
Medal əvəzinə çar
Güllələr vurduranda
Cavan lermantovları
Sürgünə qovduranda
Ərşə dayaq olanda,
Zülmü, zilləti şahın
Yolu görünməyəndə
Üfüqlərdə sabahın.
Ne eləsin sənətkar?
Onun qələm adlana
Bircə silahı vardır.
Qəzəblənib Fətəli,
Yeyin-yeyin yeriyir
Sanki qar üstə düşə
Ləpir deyil.
Xəyalən

Ayaqlayıb keçdiyi
Zərli paqonlarıdır.
Gedir Mirzə Fətəli
Şərqi mövhumatını,
Şərqi ətalətini,
Şərqi təriqətini,
Müənəccim və müəzzin
Şərqi əzə-əzə,
Dərdlərə dözə-dözə.
Gedir Mirzə Fətəli
Hələbin
Hindistanın,
Marağanın, təbrzin
Dərdinə yana-yana.
İstəyir ki, bütün Şərqi
Qalxa, dura oyana (5,99).

Digər bədii əsərləri, Axundzadənin həyatı haqqında yazılan bioqrafiyaları oxuduqca Axundzadənin həqiqətən də bu fikirdə olduğunu görürük. Ə.Haqverdiyevin “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1928-ci il 3-cü sayında çıxan “Mirzə Fətəli Axundov” məqaləsində də məhz bu fikirə rast gəlirik. O qeyd edir ki ”Epolet, mükafat, xaç ordeni və medallarla bəzədilmiş mündirin altında qəzəb alovu və od tutub yanan coşqun ürək döyünür”. Bu Azərbaycan xalqının maarifçilik uğrunda mübarizə aparan Axundzadə ürəyi idi (2.337).

Şairlərimizin bir çoxunun yaradıcılığında Axundzadə obrazına rast gəlməyimiz heç də təsadüfi deyil. Axundzadənin həyatı, elmi və bədii yaradıcılığı, mühiti ziddiyətlər və çətinliklərlə müşayiət olunur. M.F.Axundzadənin fəlsəfi və ədəbi fikirləri, yenilikçi düşüncələri söz, sənət adamlarının daim diqqətini çəkmişdir. Buna görə də Axundzadə haqqında şeirlər, poemalar, dramlar, romanlar yazılmış, sənədli filmlər hazırlanmış, rəsm əsərləri çəkilmişdir. Axundzadənin 100 və 200 illik yubileyi Azərbaycanca təntənə ilə qeyd olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə M.F. Seçilmiş əsərləri II cild, Bakı, Şərqi-Qərbi nəşriyyatı, 2005, 274 s.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri II cild, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 406 s.
3. Salman Mümtaz Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, Bakı, Avrasiya press, 2006, 439 s.
4. Sumqayıt Şəhər Səməd Vurğun adına Mərkəzi Kitabxana “Mirzə Fətəli Axundzadə – 200” Sumqayıt – 2012, 71 s.
5. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, Azərənşr, 1991, 241 s.

ABSTRACT

Zamin Babazade

THE IMAGE OF AKHUNZADE IN AZERBAIJAN POETRY

This article deals with the poems in which Akhundzade's image was created and social political conditions in which they were written. Besides the artistic qualities of poems, features of Akhundzade's character and thoughts were also reflected in the article. Writings of Akhundzade's contemporaries and later the samples of the artistic works written during the Soviet period and after independence and the interpretations of literary critics were introduced. The works in which Akhundzade's image was created-were approached from a new point of view. At the same time Akhundzade's some own poems and correspondences were also presented in the article. The answers to these poems were also given in the article. Akhundzade's philosophical and artistic

views were also reflected in the poems. At the same time Akhundzade's position against the current Tsar imperialism in his time was also reflected in the artistic pieces of the article. The life of Tbilisi is also one of the main themes of these poems. We know that Tbilisi has an important place in Akhundzade's life. The busy life in Tbilisi, the attitude of Muslims in Tbilisi to Akhundzade and other issues like these were also included to the article.

РЕЗЮМЕ

Замин Бабазфде

ИЗОБРАЖЕНИЕ АХУНЗАДЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ

В этой статье рассматриваются стихи, в которых был создан образ Ахундзаде, и общественно-политические условия, в которых они были написаны. Помимо художественных качеств стихотворений, в статье нашли отражение особенности характера и мыслей Ахундзаде. Были введены сочинения современников Ахундзаде, а затем образцы художественных произведений, написанных в советский период, после обретения независимости и интерпретации литературных критиков. Работы, в которых был создан образ Ахундзаде, были с новой точки зрения. В то же время в статье были также представлены собственные стихи и переписки Ахундзаде. Ответы на эти стихи были также приведены в статье. Философские и художественные взгляды Ахундзаде были также отражены в стихах. В то же время позиция Ахундзаде против нынешнего царского империализма в свое время была также отражена в художественных статьях статьи. Жизнь Тбилиси также является одной из главных тем этих стихов. Мы знаем, что Тбилиси занимает важное место в жизни Ахундзаде. В статье также была затронута напряженная жизнь в Тбилиси, отношение мусульман в Тбилиси к Ахундзаде и другие подобные вопросы.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

AYTƏN QURBANOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512.162

POETİK EHTİRAMIN İFADƏSİ

Açar sözlər: *Naxçıvanda ədəbi mühit, poeziya, Hüseyn Cavid*

Key words: *Literary environment in Nakhchivan, poetry, Hussein Javid*

Ключевые слова: *Литературная среда в Нахчыване, поэзия, Гусейн Джавид*

Mütəfəkkir şair-dramaturq Hüseyn Cavid (1882-1941) Azərbaycan ədəbiyyatında haqqında ən çox bədii əsər qələmə alınan sənətkarlarımızdandır. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qasimbəylinin yazdığı kimi: “XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında Cavid obrazına dəfələrlə müraciət edilmişdir. Xüsusən müstəqilliyin qazanılmasından sonra, 90-cı illərdə bu mövzuya sıx-sıx müraciət olunduğunu söyləmək olar” (1). Hüseyn Cavid haqqında yazılmış belə əsərləri təhlilə cəlb etmək təkcə bir sənətkarın tale yolunun təcəssümünü araşdırmaq baxımından deyil, həmçinin ədibin yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrün gerçəkliklərinin sənət dili ilə işıqlandırılması məsələlərini aydınlaşdırmaq, bütövlükdə ədəbi şəxsiyyətin obrazının bədii ədəbiyyatda yaradılması ilə bağlı bir sıra problemləri dəyərləndirmək cəhətindən də əhəmiyyətlidir.

Hüseyn Cavid haqqında qələmə alınmış bədii əsərlərin əhəmiyyətli bir qismi Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən şair, yazıçı və dramaturqların payına düşür. Əsərlər isə çoxsaylı, müxtəlif janrlı və həcmliyə. O da əlamətdardır ki, Hüseyn Cavid haqqında ilk roman da, ilk dram əsəri də məhz Naxçıvan ədəbi mühitində yaranmışdır. Xalq yazıçısı, uzun illər Naxçıvan Yazıçılar Birliyinə rəhbərlik etmiş Hüseyn İbrahimovun “Böhtan” əsəri Cavidə həsr edilmiş ilk tarixi roman olduğu kimi, tanınmış şairə-dramaturq Kəmalə Ağayevanın “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” mənzum dramı da dahi sənətkarın obrazını səhnəyə ilk dəfə gətirən pyesdir. Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrindən Həsənəli Eyvazlının “Ərtoğrul Cavid, yaxud bir ailənin dramı” əsəri də maraqlı səhnə əsəridir. Cavidə həsr olunmuş digər irihəcmli bədii nümunələr də vardır.

Naxçıvanda yaşayan şairlərin Hüseyn Cavidə həsr edilmiş şeirləri daha çoxdur. Bu məqalədə onların bir sıra səciyyəvi nümunələrinə nəzər salacağıq.

Hüseyn Cavidə həsr olunmuş şeirlərin əksəriyyəti ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və böyük qayğısı ilə dahi sənətkarın cənazəsinin qalıqlarının uzaq Sibirdən Naxçıvana gətirilərək burada dəfn edilməsi və ədibin yüz illik yubileyinin yüksək səviyyədə qeyd olunmasının yaratdığı minnətdarlıq duyğusundan pərvəriş tapmışdır. Belə şeirlərdən biri mərhum şair Hüseyn Razinin “Zirvələrdə dayandı” adlı əsəridir (4, s.98-99). Bu maraqlı bədii nümunədə Cavid təxəllüsünün mənasını (əbədi, ölməz) layiqincə doğrudan ustad sənətkarın həqiqət, məhəbbət və gözəllik aşığı olması poetik tərzdə ümumiləşdirilmişdir:

Haray çəkdi bir həsrətin odunda,
Bütün haqqa tapınanlar oyandı.
Əbədiyyət qərar tutdu adında,
Gözəllikdi, məhəbbətədi hər andı.

Cənazəsi Vətənə gətirilən nakam taleli şairin ölməz əsərləri ilə yenidən poeziya kəhkəşanında parlaması da şeirdə öz ifadəsini tapmışdır:

Hər əsəri bir heykəldir şəfəqdən,
Bir ulduzdur, şölə çəkir üfüqdən.
Cavid şeir mülkümüzün, ey Vətən,
Yenə nurlu zirvəsində dayandı.

Mərhum şair Əliyar Yusiflinin “Bizə qayıtdı” şeiri də (4,s.103-104) maraqlı oyadır. Hüseyn

Cavidin vəfalı ömür-gün yoldaşı Müşkünaz xanımın xatirəsinə həsr olunmuş bu şeirdə iki aspekt diqqəti çəkir. Şeir ilk bəndlərində amansız repressiya illərində Cavidə qarşı törədilmiş haqsızlıqlar ümumiləşdirilmiş şəkildə yada salınır və Müşkünaz xanımın Cavid həsrətinə və saysız-hesabsız məşəqqətlərə illər boyu mətanətlə sinə gərməsi təsirli şəkildə təsvir edilir:

Bir zaman ürəklər qəhərdən yandı,	Fəqət ağlamadın, bilirəm niyə,
Başımız üstündə oynadı hədə.	Niyə dərdli-dərdli çatıldı qaşın.
“Şeyda”nı gizlədib, “Azər”i dandı,	Ərtoğrolla Turan görməsin deyə,
Min böhtan dedilər Hüseyn Cavidə	Qəlbinə süzüldü acı göz yaşın....

Şeir sonunda ulu öndərin qətiyyəti ilə Hüseyn Cavidin cənəzasının Vətənə gətirilməsi minnətdarlıqla xatırlanmışdır:

Bir böhtan dedilər ulduza, Aya,
Bu böhtan şairi həbsə apardı.
Ancaq bu torpağın qəhrəman oğlu
Cavidi yenidən bizə qaytardı!

1980-ci illərdə Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin ev-muzeyi də yaradılmışdı. Şairə Kəmalə Ağayevanın “Cavidin ev-muzeyində” adlı şeiri də (4, s.107) bununla əlaqədar qələmə alınmışdır. Şairənin bədii düşüncələrinin əsasında xatirəsi layiqlicə əbədləşdirilən Hüseyn Cavidin parlaq şəxsiyyətinə və ölməz sənətinə ehtiram hissi dayanır:

Budur, parçalanıb buz yataqları,	Burda xatirələr selinə düşdüm,
Yenidən dünyaya gəlib Cavidim	Dindi hər kəlməsi bir soraq kimi..
Gəzir addım-addım bu otaqları,	Dünyanın Cavidli ilinə düşdüm,
Həsrəti aradan silib Cavidim...	Gördüm o insanı yenə sağ kimi.

Mərhum şair Vaqif Məmmədovun “Qayıdır” şeiri də (4, s.108) 1982-ci ildə Hüseyn Cavidin nəşinin Naxçıvana gətirilməsinin oyatdığı təəssürlərdən ibarətdir. Sənəti də, şəxsiyyəti də nur kimi parlaq olan, uydurma ittihamlara, şərə qurban gedən, lakin heç vaxt öz əqidəsindən, məsləkindən dönməyən, uca dağa bənzəyən ulu Cavidə poetik ehtiram V.Məmmədovun bu şeirində də orijinal bədii biçimdə üzə çıxmışdır:

Bir nur idi, zülmət çökdü üstünə,	Tufan olar uca dağ başında,
Qırx beş ildi, həmin niskil bilinmir.	Cavid elə uca dağın tayıdır.
Kim durmuşdu o vaxt onun qəsdinə?	Naxçıvandan getdi cavan yaşında,
Hara getdi, niyə getdi? Bilinmir..	Yüz yaşında Naxçıvana qayıdır..

Bu şeirdə “qırx beş ildi“ deyərkən müəllif Hüseyn Cavidin həbsə alındığı 1937-ci ildən 1982-ci ilə qədərki müddəti nəzərdə tutmuşdur. Vaqif Məmmədov Sibirə səfər təəssürlərinin ifadəsi olan bir şeirində isə Cavid mövzusunda özünəməxsus poetik çalar qatmışdır. Müəllif gah Sibirdə az qala buludlara qədər yüksələn ağacları seyr edərkən bu yerlərdə Cavid kimilərinin dərdinin yaşadığını xatırlayır. Gah da düşünür ki, “Payız xəzanında, yay işığında Dərdli anaların ahı dolanır. Sibir tayqasında, Ay işığında Hələ də Cavidin ruhu dolanır...”. Şeir sonluğu daha poetikdir. Müəllifin bədii yozumuna görə, böyük Cavid tayqaya sığmadığından Vətənə dönmüşdür.

Tanınmış şair, Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin sədri Asim Yadigarın “Ulu Cavid” şeirində isə (5, s.40-41) bir zamanlar haqsız ittihamlara hədəf olan dahi şairin yenilməz şəxsiyyəti, əzəməti diqqət mərkəzinə çəkilmiş, ona qənim kəsilənlərin tarixin dolanbaclarında unudulması, əqidəsindən dönməyən Günəş misallı mütəfəkkir ədəbin isə öz sənəti ilə mənəvi ölümsüzlük qazanması vurğulanmışdır:

Cənnətini cəhənnəmə döndərənin özü hanı?
Od oğlunu buzlaqlara göndərənin özü hanı?
Səni taxtdan salan kəsin, endirənin özü hanı?
Başdan-başa dünya özü burulğandı, ulu Cavid!

Sən ki, göylər övladıydın, səmalardan enməz idin,
Əqidənin qulu idin, məsləkindən dönməz idin,
Əbədiyyət günəşiydin, elə-belə sönməz idin,
Sən Günəşin yolun kəsən çən-dumandı, ulu Cavid!

Doqquz bəndlik bu şeirdə həmçinin Naxçıvanda məqbərədə birgə uyuyan Cavidlərin son mənzildə nəhayət ki, qovuşması da özünün poetik təcəssümünü tapmışdır. Bəllidir ki, Cavid məqbərəsində Hüseyn Cavidlə yanaşı, Müşkinaz xanım və Ərtoğrul da dəfn olunmuşdur. H.Cavidin qızı Turan xanım dünyasını dəyişəndən sonra o da məqbərədə dəfn olunmuşdur. Bu təsirli məqam da şeirdə öz ifadəsini tapmışdır:

Hansı yolla getmiş idin, necə gəldin, yoluna bax,
Kimlər yatır sənə qoşa-sağına bax, soluna bax.
Mişkinaz tək el anası, Ərtoğrul tək oğluna bax,
Cəfakeşlər cəfakeşi, o, Turandı, ulu Cavid!

Necə varsan, elə qaldın,- daha ötkəm, daha məğrur,
Əbədiyyət yolçususan, qəlbində od, gözdə qürur.
Əyilməzlik simvolusan, qazancın bu, haqqın budur,
Sənət yolun bir işıqlı kəhkəşandı, ulu Cavid!

Azərbaycan poeziyasında Hüseyn Cavidə həsr olunmuş şeirlərdə ümumi cəhətlərlə yanaşı, mövzuya müxtəlif aspektlərdən yanaşma da özünəməxsus yer tutur. Belə ki, müxtəlif şairlər mövzuya ayrı-ayrı rəqurslardan yanaşaraq orijinal duyum və deyim tərzini nümayiş etdirmişlər. Məsələn; mərhum şair, “Şöhrət” ordenli Elman Həbibin “37 vəhşəti” şeiri (4, s.100-102) monoloq formasında yazılmaqla repressiya qurbanı olmuş Hüseyn Cavidin dilindən verilmişdir. Müəllif bu üsuldən istifadə edərək stalinizm dönmənin qanlı repressiyalarının iç üzünü açmışdır. Şeirdə o dövrün ağır mənzərəsi ümumiləşdirilmiş şəkildə ədəbi müstəviyə gətirilmişdir. Bənddən bəndə keçdikcə o illərin müstəmləkə rejimi, ayaqlara vurulan bəndlər, dillərə vurulan qifillər, repressiya dövrünün xəbisləri, ev yıxanları, mənfuları, vəzifə düşkünləri, istedadla qənim kəsilənləri sanki gözlərimiz önündən keçir. Belə məqamlarda şair qəzəbi də kükrəyir:

Od tutacaq gördüklərin, hələ nədir ki?	Baş ayaqdı, ayaq başdı, bir bədən üstə,
Ayağına o bağlanan tələ nədir ki?	Çoxu durur dar ayaqda bir gödən üstə,
Kölə səndən qiymətlidir, kölə nədir ki?	Ağıllılar altı qalıb, yal güdən üstə,
Mən arzu sat bu bazarda, yalaqlar almı	Yaxşı nədi, dil dönsə də, dodaqlar almır...

Beləcə, şairin niskilli, həm də narahat düşüncələri davam edir. Son bənddə isə zamanın, dövrünün fəvqündə dayanan ulu Cavidin yenilməz xarakteri, bütöv şəxsiyyəti, dəyişməz əqidəsi önə keçir və sənətkar ucalığına ehtiram poetikləşir:

Mən Cavidəm, düşməmişəm bu axın üstə,
Qalib gəldim riyakarın, yalağın üstə,
Gün başıma dönən uca bir dağı üstə
Dayanmışam, səs-sədamı o kar olan qulaqlar almır.

Şair Muxtar Qasımlı da Hüseyn Cavidə ehtiramını misralara çevirmişdir. Onun 1984-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunmuş “Cavid” şeirinin adından sonra belə bir qeyd var: “Rəssam Mircəlilin “Cavid dünyası” əsərinə baxarkən” (2). Şeirdə məharətlə işlənmiş rəssam tablounun oyatdığı assosiativ anımlar və yozumlar timsalında Cavid sənəti barədə obrazlı düşüncələr poetikləşdirilib. Şairin 2013-cü ildə nəşr olunmuş “Nuhçıxandan gəlirəm” adlı kitabında həmin şeir “Cavidin məqbərəsi önündə düşüncələr” adıyla verilib (3, s.57-58). Apardığımız müqayisəli təhlil göstərdi ki, M.Qasımlı da bu şeirinin sonrakı variantında bəzi misralarda kiçik dəyişikliklər etmişdir. Məsələn; ilk variantdakı birinci bəndin ikinci və dördüncü misralarında “rənglərinin” sözü kitabda “sözlərinin” kimi verilib və s. Burada biz əsərin son variantına nəzər salacağıq. Şeirin ümumi axarında Cavid ənənəsi duyulur. Daha doğrusu, M.Qasımlı fikirlərinin bədii təqdimi üçün Cavid lirikasında tez-tez rast gəlinən misra ölçüsünü seçmişdir. Müəllif Hüseyn Cavid sənəti və şəxsiyyəti barədəki düşüncələrini ölməz dahinin “Azər” poemasında və ayrı-ayrı pyeslərində yaratdığı müxtəlif ədəbi qəhrəmanlarını xatırlatmaq əsasında məharətlə ümumiləşdirmişdir:

Yalvarır, səcdə edir xəstə bəşər
Ulu Peyğəmbərin hikmətlərinə.
Çırpınır qaibanə səsdə bəşər,
Ağlayır yer üzünün dərdlərinə.

Şeirinin digər bəndlərində ustad Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan, Xumar, Əmir Teymur, Afət, Xəyyam, Sevdə, Azər və digər obrazlar öz xarakterlərinə uyğun məqamlarda yada salınır. Və maraqlıdır ki, müvafiq kontekstlərdə Hüseyn Cavidin şair “mən”i də düşüncələr axarında boy verir. Məsələn:

Sənanın qəlbi tutub göy üzünü,
Xumarın eşqi ilə orda uçar.
Cavidin yerlər udubdur özünü,
Ruhusa doğma səmalarda uçar.

Muxtar Qasımzadə bu misraları təsadüfən işlətməyib. Xatırladaq ki, Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin son pərdəsində mühitlərində təqiblərə məruz qalan Şeyx Sənanla Xumarın əl-ələ verib özlərini qayadan atmaları təsvir olunur. Sonra isə onların əl-ələ verib buludlarda uçuşduğu bildirilir. Yuxarıdakı bəndin ilk iki misrası bu məqama işarə edir. Bəndin son iki misrasında isə Cavidin ruhunun doğma səmalarda uçması barədəki deyim əvvəlki misraların məntiqi davamı olmaqla yanaşı, mütəfəkkir ədibin: “Mən fəqət hüsnü-xuda şairiyəm, Yerə enməm də, səma şairiyəm” misralarını da yada salır. M.Qasımzadənin şeirinin son bəndi də poetik semantikasını ilə maraqlıdır. Belə ki, Hüseyn Cavidin işıq saçan ağ rəngli məqbərəsi ağ şama və şairin alışan qəlbinə bənzədilir:

Ana torpaqda yanan məqbərəsi
Dağıdır dərdi-qəmi Cavidimin.
Sanki ağ şamdı onun məqbərəsi
Alışır qəlbi kimi Cavidimin.

Şair-ədəbiyyatşünas Xanəli Kərimlinin Hüseyn Cavidə həsr etdiyi “Ustad” şeiri də (4, s.109-110) dahi sənətkarın məqbərəsi önündə düşüncələr əsasında qurulmuşdur. Bu əsərdə hər şeydən öncə, Cavid şəxsiyyətinin yenilməzliyi, onun yaradıcılığının əbədişar qüdrəti tərənnüm olunmuşdur:

Sən elə qüdrətsən ki, sənə əlimiz yetməz!...
Sən xalqın ələmisən, kədərisən, dərdisən.
Bütün qadağaları, bütün sədləri qırıb,
Haqqa haq deyən kişi, zəmanənin mərdisən.

Qələmin qüdrətilə ömrünü uzatdın
“Cavid” mənasındakı əbədi bir varlığın.
Əqidənin quluına dönüb aldın əlindən
Qul olan şairlərin şair ixtiyarlığın.

Hüseyn Cavidin şərəfinə Naxçıvanda məqbərə ucaldılması da şairdə diqqət mərkəzinə çəkilmiş, minnətdarlıqla xatırlanmış, ədəbi irsə ehtiram, gələcək nəsillərə ərməğan kimi qiymətləndirilmişdir:

Ustad! Sənin hüsnünə ucaldılan məqbərə
Məsləkin, əqidənin yenilməz qüdrətidir.
Tarixin sınağında əyilməz millətinin
Gələcək nəsillərə böyük əmanətidir!

Mərhum alim-pedaqoq. Şair Elbəyi Sadıqoğlunun (Maqsudovun) “Sən xoş gəlmisən” şeiri də (4, s.111-112) müstəqillik dövrü poeziyamızda ulu Cavidə həsr olunmuş maraqlı poetik örnəklərdən biridir. Şeirinin əsas özəlliyi odur ki, burada ulu Cavid haqqındakı poetik düşüncələr onun əsərlərinin, ədəbi qəhrəmanlarının simvollaşdırılması yolu ilə misralara düzülənmişdir. Məsələn; ilk bənddə işlədilən “Gülçin”li bağına sən xoş gəlmisən!” misrasındakı “Gülçin” sözü dahi şairin yaradıcılığının ilk illərində işlətdiyi təxəllüsdür. Yaxud ikinci bənddə işlədilən “Yenə yada salıb “Keçmiş günlər”i, “Qızlar bulağı”na sən xoş gəlmisən!” misralarında şairin ilk kitablarından birinin adının məharətlə mətnə qatılması göz qabağındadır. “Qızlar bulağı” isə Naxçıvana işarədir. Eyni sözləri “Ana” qucağına sən xoş gəlmisən!” misrası barədə də demək mümkündür. Burada ədibin ilk pyesinin adı mətnlə bağlanmışdır. Aşağıdakı bənd də bu baxımdan xarakterikdir:

Qələmlə “İblis”dən intiqam alıb,
“Topal Teymur”la da çox qılınc çalıb,
“Maral”ı, “Şeyda”nı yadına salıb,
“Azər” ocağına sən xoş gəlmisən!

Cavidin cənazəsinin qalıqlarının Vətənə gətirilməsi, xatirəsinin əbədləşdirilməsi, adına məqbərə ucaldılması və s. bu kimi möhtəşəm tədbirlər mütəfəkkir ədibə dövlətimizin və xalqımızın

ehtiramı olmaqla yanaşı, həm də haqqın, ədalətin təntənəsidir. Elbəyi Sadiqoğlunun şeirində də bu fikir ifadə olunmuşdur:

Bəxtinə sürgünlük yazılan şair,
Məzarı qürbətdə qazılan şair,
Haqqı üzülməyib nazılən şair,
Haqqın sorağına sən xoş gəlmisən!

Bütövlükdə Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin ulu Cavidə həsr olunmuş şeirləri ideya-bədii dolğunluqla ilə səciyyəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımbəyli Y. XX əsr Azərbaycan poeziyasında Cavid, “Ədalət” qəzeti, 2012, 23 oktyabr
2. Qasımsadə M. Cavid // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1984, 8 iyun
3. Qasımsadə M. Nuhçıxandan gəlirəm, Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2013, 248 s.
4. “Naxçıvan” jurnalı, 2007, № 16, 246 s.
5. Yadigar A. Bir nurlu heykəl yarat, Naxçıvan, Əcəmi, 2014, 248 s.

ABSTRACT

Ayten Gurbanova

EXPRESSION OF POETIC ESTEEM

Hussein Javid's (1882-1941) creativity which has a special place in the history of world culture and is considered unique pearls of world poetry treasure, establishes a new, original period in the development of Azerbaijan poetica-esthetic thought. The interest and need for studying the poet's creativity has increased in the different periods, and his literary personality has been the focus of attention in literature and turned over a literary character.

There is a great deal of artistic work on Huseyn Javid in Azerbaijani literature. Some of these are lyrical work. There have been analysed characteristic lyric works of poets living in Nakhchivan (Hussein Razi, Aliyar Yusifli, Kamale Aghayeva, Elman Habib, Vagif Memmedov Asim Yadigar, Khaneli Karimli, Elbeyi Sadiqoghlu, Mukhtar Gasumzade). Their idealogical-literary features have been clarified. Today those materials has an important role for to learn the historical and literary realities.

РЕЗЮМЕ

Айтен Курбанова

ВЫРАЖЕНИЕ ПОЭТИЧЕСКОГО УВАЖЕНИЯ

Творчество Гусейна Джавида (1882-1941), занимающее уникальное место в истории азербайджанской литературы, произведения которого считаются одним из редких сокровищ поэзии и драматургии, является одним из новых, оригинальных этапов в развитии азербайджанских художественно-эстетических идей. В связи с увеличением интереса к изучению творений поэта, идентичность его литературной поэзии создание его в художественного образа стало центром литературного внимания.

В азербайджанской литературе многие авторы писали разные художественные произведения о судьбе Гусейна Джавида. Среди них есть многие лирические произведения. В статье анализируются характерные лирические произведения поэтов, живущих в Нахчыване (Гусейн Рази, Алияр Юсифли, Кемале Агаева, Елман Габиб, Вагиф Мамедов, Асим Ядигар, Ханели Керимли, Елбейи Садигоглу, Мухтар Касумзаде). Выявляются их идейно-художественные особенности. Эти произведения имеют серьезное значение с точки зрения в выявлении исторических и художественных реальностей.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

SİTARƏ ƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UDK 82-3.512

AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARINDA REPRESSİYA
QURBANLARININ XATİRƏSİNƏ POETİK EHTİRAM

Açar sözlər: *tarixi poema, milli-mənəvi dəyərlər, 1937-ci il, repressiya, H.Cavid, M.Müşfiq, ehtiram, təqib, sürgün, faciə, repressiya qurbanlarına abidə*

Key words: *historical novel, national -spiritual values, the year of 1937, repression, H.Javid, M. Mushvig, poetic respect, tragedy, monument to victims of repression*

Ключевые слова: *историческая поэма, национально-нравственные ценности, 1937 год, репрессия, Г.Джавид, М.Мушфиг, поэтическое почтение, преследование, ссылка, трагедия, памятник жертвам репрессии*

1920-ci illərin sonlarından başlayaraq 1950-ci illərin əvvəllərində keçmiş Sovetlər birliyində Stalin hakimiyyəti dövründə misli görünməyən miqyasda tüğyan edən repressiyalar bolşeviklər ölkəsinin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da faktiki olaraq ölkə vətəndaşlarının əksər təbəqələrini əhatə etmiş, sadə adamlardan, yaradıcı insanlardan – elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərindən, yazıçı və şairlərdən, hökumət rəhbərlərindən belə yan keçməmişdir. Tarixi faktlar göstərir ki, repressiya nəticəsində Azərbaycan xalqının həqiqi faciəsi 1936-cı ildən başladı. Xalq əleyhinə, xüsusilə ziyalılar əleyhinə cəza tədbirləri 1937-1938-ci illərdə daha da amansızlaşdı – Bəkir Çobanzadə (1893-1937), Əli Nazim (1906-1941), Əhməd Cavad (1892-1937), Hüseyn Cavid (1882-1941), Mikayıl Müşfiq (1908-1937), Ruhulla Axundov (1897-1938), Salman Mümtaz (1884-1937), Seyid Hüseyn (1887-1937), Sultamnəcid Qənizadə (1866-1937), Yusif Vəzir Çəmənəminli (1887-1943) və bir çox digər ziyalılarımız nahaq şübhələrin və təqiblərin qurbanı oldular, nəticə etibarilə xalqımız və mədəniyyətimiz böyük itgilər verdi.

Repressiya barədə ümumi təsəvvürləri belə ümumiləşdirmək olar: repressiya xalqın ən istedadlı vətəndaşlarını, ziyalıları məhv etmişdir. Bu barədə rəsmi internet saytında oxuyuruq: “Azərbaycan Respublikası ərazisində insan hüquqlarına zidd qanunlar əsasında totalitar dövlət rejiminin törətdiyi özbaşınalıq, zorakılıq nəticəsində yüz minlərlə günahsız insan əsasən milli özünüdərk və milli dövlətçilik əqidəsinə, siyasi rejimin diqtəsinə deyil, milli hissiyatla düşündüyünə görə repressiyalara məruz qalmışdır” (1).

Repressiya qurbanları haqqında elmi araşdırmalar aparan, müasirlərə və gələcək nəsillərə “qırmızı terror”un əsl miqyası haqqında məlumat verən akademik Ziya Bünyadov bu prosesin məqsədini belə açıqlayırdı: “Milli kadrları tamamilə məhv etmək, ilk növbədə, dünyaca məşhur, daim düşünən, mütaliə edən yeni fikirli alimləri, mütəfəkkir və intellektləri aradan götürmək! 30-cu (keçən əsr – S.Ə.) illərdə ölkəni idarə edən rəhbər klanın – qabaqcıl olan hər şeyi caynaqlayan qara əllərin niyyəti belə idi” (2, s. 14).

Professor N.Şəmsizadə A.Kənanın “XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar” (3) kitabının “Tarix həqiqətləri təsdiq edir” sərlöhəli giriş hissəsində repressiya anlayışını aşağıdakı kimi açıqlayır: “Repressiya – yad təfəkkürün, əcnəbi əxlaqın və onu ehtiva edən totalitar ideologiyanın millətin genefonduna qarşı yönəldilmiş siyasi qəstdir” (4, s. 3). Tarixdən məlum olduğu kimi, ən müxtəlif peşə sahiblərinin, yaradıcı insanların repressiyaya məruz qalmaları xüsusilə 1937-ci ildə daha fəlakətli olmuş, iqtisadi, mədəni və siyasi sahələrdə böyük itkilərlə müşayiət olunmuşdur. Bu dövrdə baş vermiş repressiyaların nəticələri o qədər dözülməz və ağır olmuşdur ki, onların öyrənilməsi, araşdırılıb dəyərləndirilməsi haqlı olaraq indiyədək davam etməkdədir.

Tarixin sonrakı inkişaf mərhələlərində Stalin repressiyalarına düzgün siyasi qiymət verilmiş, repressiya qurbanları haqqında bəraət və əhv aktları çıxarılmışdır. Ədəbiyyatda isə repressiyaya məruz qalmış, əksinqilabi fəaliyyətdə, antisovet təbliğatında yanlışıqla şübhəli bilinən, təqsirləndirilən, layiq olmadıqları halda ən ciddi cəzalara məhkum olunaraq məhv edilmiş yaradıcı şəxslər haqqında müxtəlif janrlarda ədəbi əsərlər yaranmaqda davam edir.

Amansız təqiblər nəticəsində bir çox görkəmli elm və dövlət xadimləri, yazıçılar, şairlər ölkəni tərk etmiş, onların əsərlərinə qadağalar qoyulmuşdu. XX əsrin sonlarından başlayaraq həqiqəti bərpa etmək yolunda göstərilən dövr mədəniyyətini bir-birindən kəskin fərqlənən iki təbəqəyə ayırmağa, inqilabdan sonrakı dövr ədəbiyyatının yaradılmasında iştirak edənlərə qaranlıq kölgə salmağa, təqib olunanların yaradıcılığını isə önə çəkmək kimi meyillər edilməkdədir. Lakin unutmamaq olmaz ki, əsl sənətkarların əsərləri heç zaman müəlliflərin yalnız sosial axtarışları ilə məhdudlaşmır. Bu mənada cəmiyyətdə Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mirzə İbrahimov və onlarla digər klassiklərimizin irsinə qeyri-sağlam münasibət göstərilməsi yol verilməzdir. Nəzərə almaq gərəkdir ki, hər bir sənətkar öz dövrünün yetirməsidir, zaman anlayışı təbii ki, müəyyən mənada onun yaradıcılığında bu və ya digər formada özünü büruzə verməlidir.

Beləliklə, adları çəkilən və sadalanmayan repressiya qurbanlarının xalqımızın və bəşəriyyətin mənəvi inkişafına verdikləri təkrar olunmaz töhvəsi uzun onilliklər ərzində inkar edilərək danılmış, onların zəngin ədəbi irsi xalqdan gizlədilmişdir. Hər dövr öz dahilərini yetişdirir, onlara ilahi tərəfindən verilən düşüncə tərzini, yaradıcılıq qabiliyyəti qeyri-adiliyi və bəşəriyyəti ilə seçilir. Kimlərsə bu dahilərin yaratdıqlarına heyran olur, başqaları isə onların paxıllığını çəkir, beləcə yer üzünə və insanlara nur bəxş edənləri və kamilləşdirənləri fiziki cəhətdən məhv etməyə çalışırlar.

Məqalədə Azərbaycan tarixi poemalarında repressiya qurbanlarının xatirəsinə poetik ehtiram problemi 1937-ci il repressiyalarının qurbanı olmuş mütəfəkkir şair-dramaturq Hüseyn Cavidə, onun və ailəsinin niskilli taleyinə həsr olunmuş Zəlimxan Yaqubun “Cavidin qız balası” və Rəsul Rzanın Mikayıl Müşfiq haqqında yazdığı “Qızılgül olmayaydı” poemalarını elmi-ədəbi təhlil prizmasından dəyərləndirmək, bu ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazlarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq, o dövrün siyasi mənzərəsinə əsərlərin məzmununu baxımından münasibət bildirmək məqsədi qarşıya qoyulur.

Əvvəlcə H.Cavid və M.Müşfiqin ədəbiyyatımızda xidmətlərini qısaca da olsa xatırladaq. Qeyd edək ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi H.Cavid yaradıcılığı millətin azadlıq yolunda milli və ümumbəşəri ideyalar, maarifçilik səyləri ilə xarakterizə olunur. H.Cavid və onun müasirlərinin əsərlərində dünyəvi ideyalar, ilk növbədə insan və cəmiyyətin tərəqqisinə və mənəvi təkmilləşməsinə yolunda xeyirlə şərin mübarizəsi milli ədəbiyyat mövzusunda çevrilmişdir. H.Cavidin zəngin ədəbi və publisistik irsinin əsasını Azərbaycan xalqının müstəqilliyi, türkdilli xalqların birliyi, insanın və bəşəriyyətin azadlıq ideyaları təşkil edir. O, gənclik illərindən milli-demokratik mətbuatda, ədəbi toplularda çap olunur, ədəbi-ictimai tədbirlərdə fəal iştirak edir, dövrün epoxal hadisələrinə öz mövqeyini və münasibətini bildirirdi. H.Cavidin humanizmi özünü xüsusilə I Dünya müharibəsinə münasibətdə göstərir, şair böyük hiddət və həyəcanla qəddar və acımasız döyüşlərdən söz açır, müharibənin gətirdiyi kütləvi qırğınları, insanların faciələrini pisləyirdi. İnsanın və bəşəriyyətin gələcək taleyi haqqında gərgin düşüncələr onun bütün yaradıcılığının, xüsusilə “İblis” pyesinin əsas xəttini təşkil edir.

M.Müşfiq isə XX əsrin əvvəllərində milli poeziyamızı yaratmış və inkişaf etdirmiş görkəmli şairlər nəslinə mənsubdur. Akademik Rafael Hüseynovun M.Müşfiqin 110 illiyinə həsr olunmuş “Ədəbi şeirin yaşarı Müşfiq” mövzusunda məruzəsində vurğuladığı kimi, “O (M.Müşfiq – S.Ə.), qısa ömür yolunda cəmi on il poetik fəaliyyətlə məşğul olmasına baxmayaraq, ədibin qələminin məhsulu olan lirik şeirlər və poemalar, dünya ədəbiyyatından tərcümələr bədii irsimizdə dərin və silinməz izlər qoyub” (5).

Yeni tip Azərbaycan milli lirikasının inkişafına əvəzsiz töhvə vermiş əsərlərinin yazılmasına M.Müşfiqin cəmi on illik yaradıcılığı kifayət etmişdir. O, şeirlərində həmişə səmimi olmuş, təkcə yaşadığı dövr üçün deyil, həm də bütün zamanlar üçün aktual olan, onu əhatə edən, həyəcanlandıran, heyretinə və narahatçılıqına səbəb olan hadisələrdən danışır. Müşfiq poeziyasına yüksək vətəndaşlıq, eyni zamanda romantizm xasdır, həm də bunlar onun yaradıcılığında qətiyyətlə ziddiyyət

yaratmır, əksinə biri digərini tamamlayır. M.Müşfiq poeziyasının təhlili onu deməyə əsas verir ki, şair gələcəyə böyük ümüdlə baxır, öz xalqının xoşbəxt gələcəyinə inanırdı. O, həyatı, insanları sevir, öz ölkəsinin yeni həyat reallıqlarından heyranlıqla söz açırdı. O, şair kimi öz məsləkinə möhkəm inanır, poetik yaradıcı sözlə insanların könüllərində, parlaq gələcəyə inam, məhəbbət, öz vətəni ilə fəxr etmək kimi ən yaxşı hislər oyatmağa çalışırdı. Müşfiq çox böyük milli şair idi. Xalq şairi S.Rüstəmin bu xüsusda söylədiyi fikirlər bu tezis doğruluğunu bir daha təsdiqləyir: “Mikayıl Fizuli, Nəsimi, Vaqif, Seyid Əzim və Sabir kim klassiklərimizin əsərlərini dərinlən öyrənmiş, klassik şeir yaradıcılığının əsaslarını – əruzü mükəmməl mənismişdir. Lakin o yeni şeir formaları və ifadə vasitələri axtarır, xalq poeziyasının mənbəyi olan folklorla geniş müraciət edirdi” (6).

Bu xatırlatmadan sonra Cavidin, Müşfiqin hakim ideologiya tərəfindən “xalq düşməni” adlandırılmaları bu gün belə insanda böyük təəccüb doğurur. Onların məhv edilməsi mədəniyyətimizə və mənəviyyətimizə bərpası mümkün olmayan zərbə vurdu. H.Cavid və M.Müşfiq haqqında yazılmış xalq şairləri Zəlimxan Yaqubun “Cavidin qız balası” və Rəsul Rzanın “Qızılgül olmayaydı” tarixi poemaları ədəbiyyatın bu janrının nəhəng sosial hadisələrdən söz açmaq, “xalq” möhvumunu təsdiq etmək, çoxsaylı və zəngin xarakterli qəhrəmanlar yaratmaq, tarixi hadisələrə obyektiv qiymət vermək kimi xüsusiyyətlərinə söykənərək onların yaşadıkları ziddiyyətli dövrün fəsadlarını açıb göstərmək, bu dahilərin təmsalında bütöv bir xalqın faciəsinə poetik münasibət bildirmək amalı daşıyır.

Z.Yaqub Turan Cavidə həsr etdiyi poemanın məqsədini belə ifadə edir:

Ata faciəsinə,
Ana fəlakətini,
Bacı sızıltısını,
Qardaş müsibətini,
Ellərə yaymaq üçün,
Açmışam ürəyimi, vermişəm qələmə sırr. (7, s. 288)

Daha sonra şair müasir oxuculara repressiya illərinin fitnə-fəsadını, günahsız xalqın nahaq təqiblərə məruz qalmasını, ayrılıq, ölüm, sürgün, qan-qada ilə yadda qalan 1937-ci ilin dəhşətlərini 50 il sonra qələmə almağın belə nə dərəcədə dəhşətli olduğunu vurğulayır:

Dəhşətə bax, dərdə bax,
Dərd adlı namərdə bax!
Başına gələnləri yazırsan, varaq yanır,
Dinirsən, dil alışırsan, deyirsən, dodaq yanır! (7, s. 293)

Poema müəllifinin bir vətəndaş şairin, bir söz ustasının əsassız ittihamlarla günahlandırılmasını və Sibirə sürgün olunmasını tək bir şəxsən, bir ailənin yaşadığı faciə deyil, haqlı olaraq bütöv bir xalqın faciəsi kimi qiymətləndirdiyindən yaşanmış o dəhşətli illərin ağrı-acısını tam dolğunluğu ilə göstərmək üçün poemada öz düşüncələrini ifadə edə biləcək və obrazların həyatının ayrı-ayrı məqamlarını əks etdirən və ümumi məzmunu təşkil edən parçalardan istifadə etmişdir.

Bütövlükdə seçilmiş mövzunu – xalqımızın tarixinin dəhşətli repressiya illərini əks etdirən, poemanın təsir gücünü artıran bayatılar istisna olmaqla şərti olaraq biri-birini ideya və məzmunca tamamlayan 7 hissəyə ayırmaq olar: 1) Turanın qayğısız uşaqlıq illərinin təsviri; 2) H.Cavidin həbsi; 3) Şairin sürgünə göndərilməsi; 4) Cavidin sürgündə ölümü; 5) Ərtoğrul Cavidin faşizmlə müharibədə həlak olması; 6) Repressiya qurbanlarının əhvi 7) H.Cavidin vətəninə “qayıdışı”. Hər hissənin sonunda “Cavidin qız balası” rədifli yeni məzmun və məna ifadə etməklə bitir və obrazın faciəsinə gücləndirir: “Cavidin sonbeşiyi”, “Şairin ər çiçəyi”, “Cavidin ərköyünü”, “Şairin ümid yeri”, “Cavidin həsrətli”, “Cavidin silahdaşı”, “Cavidin Turan qızı”. İkinci hissədən başlayaraq Turanın açılan hər səhərdən daha ağır zərbələr aldığı ürək sıxıntısıyla bildirilir:

Səhəri axşam oldu, gündüzü zülmət gecə,
Bu dözülməz itkiyə,
Bu çəkilməz ağrıya,
İyirmi yaşlı bir qız necə dayansın, necə?!
Ömrü boyu dünyada qəm sazını çalası,
Yurdumun qəmgin qızı, Cavidin qız balası! (7, s.189)

Poemada dövrün səciyyəsi əsas yer tutur. Dahi şairə necə yazmağı öyrədənlər, onun gələcək yaradıcılığını müəyyənləşdirənlərin də aqibəti məhz quruluşa olan sadıqlılığının nəticəsi idi ki, onların da həyatlarının sonu faciə ilə nəticələnir. Daha sonra respublika mətbuatında sistemli şəkildə H.Cavidə qarşı yazılar təşkil olunur, onun hər bir əsərində əksinqilabi, millətçilik meyilləri axtarıldı. Gecələr qapıların döyülməsindən ürəklərə min bir şübhə damması, qapı döyənlərin əlindən evlərin təngə gəlməsi, hər gecə əjdahaya çevirilib ağzını açan və hər gün yeni-yeni qurbanlar tələb etməsi və gözü doymayan namərdlərin yaratdığı xofun təsiri, 37-ci il kabusu poemanın hər misrasında açıqca hiss olunur. Çünki o dövrdə “xalq atası” öz xalqının saysız oğullarına hər cür divan tuturdu:

Həyatın dostlarına neçə qəbir qazdılar,
Ayılıb düşünənə ölüm hökmü yazdılar. (7, s. 179)

A.Kənanın yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabının N.Cavidə həsr olunmuş “Vətənə qayıdış” (3, s. 22-30) adlı məqaləsində hələ 1934-cü ildən başlayaraq ayrı-ayrı dövlət məmurlarının, yazıçılar ittifaqının üzvlərinin, şair və yazıçıların şair-dramaturqa qarşı yönəlmiş qərəzli mövqelərini, hədə-qorxu gəlmələrini yazıçıların qurultay, plenum və müxtəlif iclaslarının arxiv sənədləri əsasında oxucular qarşısında canlandırır, günahsız insanlara “vətən xaini”, “xalq düşməni” damğalarının vurulma proseslərini açıqlayır.

Z.Yaqub poemada H.Cavidin başına gətirilənləri həqiqətin böhtan qarşısında aciz qalması, dərdin dərd üstə ələnməsi, cəmiyyətdə qopan tufanların insanlara necə fəlakət gətirməsi, xəyanətin taxta çıxması, həqiqətin pərdələnməsi nəticəsində yaranan ictimai faciə səviyyəsinə qaldırır və ittiham edir, 37-ci ildən sonra gələn illərə ağrı, nisgil, intizar, acı xatirə qaldığını təsdiqləyir:

Dağdan bir qaya kimi qopardılar Cavid!
Gecələrin birində apardılar Cavid!
Nələr gördü dünyadan gözü eynəkli Cavid,
Nadanlar tənəsindən qəlbi göynəkli Cavid!
Sıxdı şair qəlbini qara əllər, pəncələr,
Başladı, nə başladı əzablar, işgəncələr!
Böhtan işini gördü,
Tufan işini gördü, şair getdi sürgünə,
Həqiqət çox can atdı,
Çıxamırdı bir yana, çıxamırdı bir günə (7. s. 280)

O dövrün qanlı-qadalı mənzərəsini oxucunun gözləri qarşısında canlandıran müəllif yığın-yığın suallara cavab axtarır, “repressiya qurbanlarının nə idi günahı”, – deyər hamını düşündürən sual qarşısında düşünür, dünyada ən böyük dəhşət nədir? sualını cavablandırmağa çalışır ki, onun cavabı hamını qane etmiş olsun:

Ən böyük dəhşət nədir?
Bir insan ömrü qədər həsrətin uzanması!
Arzuların puç olub, ümidlərin yanması!
Nisgilli baxışların qapıya dikilməsi!
Təbəssümün, gülüşün,
Yağlı bir əppək olub göylərə çəkilməsi! (7, s. 283)

Poemada H.Cavidin ölümqabağı düşüncələri, “günahının” nədən ibarət olması, vətəndən uzaq düşmüş can verən bir insanın daxili iztirabları incə poetik duyumla ifadə olunur. Z.Yaqub xalqın ayrı-ayrı nümayəndələrini vaxtında şairi qoruya bilmədiklərinə, ona sahib çıxmadıqlarına, sürgündə olduqda isə onun dərdindən, dərmanından, sızıldayan canından, tutulan gözlərindən xəbərsiz olduqlarına görə bir növ ittiham edir. Vətəndən, el-obasından, ailə üzvlərindən, məsləkindən, əsərlərindən, yaradıcılığından ayrı düşmüş H.Cavidin son nəfəsdə çəkdiyi ağrı-acının tərənnümü insan qəlbini rıqqətə gətirir, poema müəllifi anlamağa çalışır ki, görəsən son anında kim yetişdi halına, qarın, buzun içində üşüyəndə, donanda. Dünyadan köçərkən Cavid:

Çəkir sorğu-suala,
Yerdəki bəndəsini, göydəki Allahını,
Biləmmir təqsirini, biləmmir günahını!

Buluda qarışdırır,
Canının yanğısını, ürəyinin ahını,
Tapammır günahını! (7, s. 285)

Z.Yaqub ölməz Cavidin və minlərlə repressiya qurbanlarının “günahını” ümumi qaydada belə xarakterizə edir:

Cavid ata! Bağışla, mən deyim günahını,
Sən doğru danışdığın sözün günahkarıydın.
Əyriyə tanəyəyəq,
Lap bu gün də yaşayır,
Sən isə həqiqətin, düzün günahkarıydın! (7, s. 286)

Ata yurdunun ocağı, qoru olan Turan atasının adını təhqirlərdən, tənələrdən qorudu, ata dərdi azıymış kimi sonra qardaş dağını çəkdi. Ərtoğrul qanlı cəbhədə, faşistlərlə müharibədə həlak oldusa da, onu həyatdan aparən faşistin süngüsü yox, düşmənin gülləsi yox, ata nisgili, ata dərdi apardı:

Ciyərində kök atan ağrı, vərəm apardı!
Daşdığı ağır yük, çəkdiyi qəm apardı! (7, s. 287)

Z.Yaqub Turanın çəkdiklərini bayatıya çevirib onun dilindən səsləndirir. Bu bayatılar Cavid atanı, Ərtoğrul qardaşı itirən gənc qızın yanıqlı sinəsindən qalxaraq onların ölümünə səbəb olan zəmanəyə, bu zəmanədə özbaşınalıq edən, başçının oyunbaz, xalqın isə oyuncaq olduğu dövrəyə qarşı ah-naləyə, nifrətə çevrilir:

Bu ocağa gəlin gəlməz,
Vayım dönməz toya, qardaş!
Bir həsrətdi, bir də mənəm,
Vermişik boy-boya qardaş!

Bu ocağın qızı köçməz,
Zəhər içən şərbət içməz!
Bu dünyanı gözüm seçməz,
Çatan olmaz hoya, qardaş! (7, s. 288-289)

Repressiyanın bir dəhşəti də ondadır ki, haqlı-haqsız təqibə məruz qalanın ailə üzvləri, yaxın qohumları da ondan yaxa qurtara bilmir, faciə bütöv bir nəslin məhvinə gətirib çıxarırdı. Ata dağına, qardaş faciəsinə özünü qurban verən Turan

Qəlbini heç kəsə yox, o ancaq qəmə verdi,
Sükuta, sakitliyə, yasa, matəmə verdi.
Çoxunun ürəyindən arzu kimi keçsə də,
O, heç kəsə sevgili, heç kəsə yar olmadı! (7, s. 290)

Bu gün yaşayan nəsə böyük Cavidə görmək nəsbə olmadığı kimi, onun nəvə-nəticəsilə birgə yaşamaq, müstəqil Azərbaycanımızın çiçəklənməsi naminə çalışmaq da qismət deyilmiş. Lakin indi dövrən dəyişmiş, ulu Cavidin ölkəmizi müstəqil, xalqımızı azad görmək arzusu gerçək olmuşdur. Təqiblər, zorakılıqlar Cavidimizi cismən məhv etdisə də, o xalqının dilində yenin bir şeirə, nəğməyə döndü, inandığı həqiqət axır ki, üzə çıxdı, haqqın səsi batmadı. 1956-cı ilin yazında bəraət alan şairin təmiz adı özünə qaytarıldı, onun nəşi uzaq Sibirdən 1982-ci ildə ölkəmizə və 1996-cı ildə doğma Naxçıvana gətirilmişdir. İndi onun ev muzeyi, qəbrüstü məqbərəsi xalqımızın ziyarətə gahına çevrilib.

İki dəfə qazıldı bir şairin məzarı,
Biri qürbətə düşdü, biri doğma yurduna.
41 illik həsrətin inam qırdı belini,
Qurtardı intizardan obasını, elini.
Göz açdığı torpaqda qucaq açdı yurd ona!
Siçirin sərt yerindən gətirdilər Cavidə,
Gül-çiçəyin içində itirdilər Cavidə! (7, s. 296)

Poemanın sonunda öz zərif çiyinlərində yaşadığı dövrün bütün məşəqqətlərini daşımaq məcburiyyətində qalan, ata, qardaş faciəsinə dözən, həyat amalı "Ya qələbə çalmalı, ya təslim olmalıyam!" prinsipində tapan, yalnız ulu Cavidin təmiz adını böhtanlardan qorumaqda, onu əbədi yaşamaqda görən Turanın daxili aləmi, həyat düşüncələri öz şəxsi xoşbəxtliyindən belə imtina edən qəhrəman obraz səviyyəsində təqdim olunur:

Turan – ata yurdunun çirağını yandıran!
Tufanların içində sal qayanı andıran!
Cavid öz taleyiylə
Daşa çevrilən insan, insana çevrilən daş,
Turan – ata heykəli yaradan heykəltəraş!
Turan – qardaş əvəzi, rəssam, şair, bəstəkar,
Dərdini danışanda Müşfiqin çaldığı tar!
Turan – tale çiçəyi, yalnız qalan bənövşə,
Gül ömrünü yaşamaq – bəlkə ən çətin peşə! (7, s. 299)

Beləliklə, 1987-ci ildə qələmə alınan Z.Yaqubun "Cavidin qız balası" poeması 1937-ci il repressiya dövründə neçə insan ömrünü, yaradıcılığını yarımçıq qoyan, övladlarını göz yaşına boğaraq ömürlük həsrət və intizar çəkməyə məcbur edən, xalqın düşüncə və təfəkkürünə, mənəviyyatına və əxlaqına ağır zərbə vuran, xalqı susdurmağa, onun ən görkəmli nümayəndələrini öz məkirli ideyaları naminə məhv edən yüksək dövlət orqanlarına, onların "cəfakeş" məmurlarına kəskin və haqlı ittiham, repressiya qurbanlarına isə poetik ehtiramın təcəssümü, möhtəşəm abidədir.

R.Rzanın 1956-1960-cı illərdə həyata keçirilən repressiyanın isti izilə M.Müşfiq haqqında yazdığı "Qızılgül olmayaydı" poeması poema-monoloq, poema-etiraf janrında yazılmış, vətəndaş şairin o dəhşətli illərdə Müşfiqi və digər repressiya qurbanlarını şərin və qara qüvvələrin pəncəsindən qurtara bilmədiyinə görə özünü və müasirlərini ittiham edir. Stalin rejiminin xofu insanların canından hələ çıxmamış bir dövrdə qələmə alınan poema ölkədə tüğyan etmiş repressiyaların – sosial faciənin nəticələrinə münasibət bildirmək, günahsız insanların ən ağır cəzalara məruz qalmalarının səbəb-nəticələrini açıb göstərmək, mədəniyyətimizə vurulmuş zərbənin miqyasını müəyyən etmək məqsədini daşıyır. Məlumdur ki, Müşfiqin həbsindən dərhal sonra onun böyük qardaşı Mirzə, bacıları Böyükxanım və Balacaxanım, 16 yaşlı əmisi oğlu Yunis Dağlı da sovet rejimindən ciddi əziyyətlər gördü, şairin həyat yoldaşı Dilbərin də sonrakı taleyi acıyacaqlı oldu.

Poema min bir əziyyət görmüş Dilbər xanımın müəllifin qapısını xəyalən döyməsilə başlayır. Lakin tamamilə tanınmaz hala düşmüş və dəyişilmiş, bir zamanlar özünə və ailəsinə yaxın olan "xalq düşməni"nin həyat yolaşını tanımaq müəllif üçün asan olmur:

Mümkündürmü bir ağır
qəbir daşı altından,
insanı qaldıralar,
bu günə gətirələr? (8, s. 206)

Bu o idi, onun, Mikayılın Dilbəri. Aralığa dərin bir süküt çökdü, bu sükut o qədər dözülməz idi ki, insanı vahiməyə salırdı. Bu susqunluğun arxasında baş verənlərə cavab axtarılır, hər kəs və hər şey suçlanır. Müəllif gəlişin məqsədini, Dilbər xanımın axtarışını Müşfiqlə "Gənc işçi"də tanışlığından başlayaraq onun son günlərində davam edən dostluğunu, baş verənləri xəyalında canlandırır.

R.Rza Müşfiqin bir şair və vətəndaş kimi portretini təqdim edir, onun hamıdan sadə, açıqürək, dostu sadıq, ülfəti yumşaq olduğunu, cavan ömrünü Vətənə qurban verdiyini bildirir, "Kaş onuntək Vətənə sadıq olaydı hamı!"- deyər arzusunu ifadə edir. Poemada Müşfiqin xalq tərəfindən necə sevildiyi hər misrada özünü göstərir, oxucularla görüşdə:

Salon susub durardı,
alovlu misraları
o, məclisə tökəndə:
"Oxu, tar, oxu, tar!
Səni kim unudar!" (8, s. 221)

Müşfiq tarsız, kamançasız və nağarasız təsəvvür olunmayan milli musiqini yaxşı bilir və onu böyük məhəbbətlə sevirdi. Özü boş vaxtlarında tarda çalır və mahnı oxuyurdu. Bu kimi milli musiqi alətlərimiz yeni ideologiyanın qəzəbinə tuş gəldikdə şair onların müdafiəsi üçün söz deməyə bilməzdi. Onun məşhur “Tar” şeiri əsil həqiqətdə milli musiqi alətlərimizin əhəmiyyətini azaltmağa çalışanlara layiqli cavab idi. Şairin qələm yoldaşlarının və müasirlərinin bu şeirin dərc olunduğundan dərhal sonra ən geniş oxucu kütlələri arasında necə marağa səbəb olduğunu, onun xalq arasında necə şöhrət tapdığını o dövrün mənbələri tam dolğunluğu ilə əks etdirir. “İlk dəfə “Tar” şeirini o (M.Müşfiq – S.Ə.) bir neçə yüz dinləyicinin topladığı Maarif evində oxudu. Biz hamımız və bütün zal sanki özümüzü güclü, qarşısızalmaz dalğanın hakimiyyəti altında hiss edərək, Müşfiqi böyük şövqlə alqışlayırdıq. “Tar” şeiri tribunadan məşəl kimi hər tərəfə hərərət və nur kimi yayılırdı”, – M.İbrahimov o anları belə xatırladırdı (9). Əlbəttə, o qanlı-qadalı illərdə belə cəsur şeirin yazılması Müşfiqdə vətəndaşlıq hisslərinin nə qədər güclü olduğunu, onun öz xalqına möhkəm bağlılığını sübut edir. Lakin, Müşfiq əleyhdarları şairin bu kimi şeirlərini sovet ideologiyasına yad ünsür kimi qiymətləndirməyə çalışaraq, hər cür ittiham və böhtanlara əl atırdılar. Bu o vaxtlar idi ki, ölkədə Stalin represiyaları geniş tüğyan edirdi. “Şübhəli” şəxsləri ifşa edənlərin hər cür mükafatlandırıldığı 1930-cu illərin ikinci yarısında ədəbi əsərlərə senzura xüsusilə kəskinləşmiş, yüz minlərlə istedadlı adam nahaqdan cəzalandırılmışdı. M.Müşfiq də cəza məşin qurbanı oldu.

Yuxarıda kitabından sitatlar gətirdiyimiz A.Kənanın da “Öz-özünü yandıran şair” (3, s. 31-47) adlı məqaləsində təsdiqlədiyi kimi, bu dövrdə Yazıçılar İttifaqında bir-birinin ardınca nəhayətsiz iclaslar, plenumlar keçirilir, yazıçı və şairlər arasında antisovet, əksinqilabçılar axtarıldı. H.Cavidin, M.Müşfiqin bədxahları, onların paxıllığını çəkənlər özlərini, ailələrini xilas etmək naminə onlara millətçi, xalq düşmənləri damğası vurulmasında vasitəçilik edirdilər. Müşfiqin əsərlərində hökumət orqanlarının narahat edə biləcək fikirlər olmasa da, onlar şairə əksinqilabçı kimi baxaraq, ona “vətən xaini” damğası vurdular və güllələdilər.

Poemada M.Müşfiqin adi günləri, yazıb-yaratmaq eşqi, sabaha inamı, gələcək planları ətraflı təsvir olunur. Lakin onun ömrü kimi, yaradıcılığı da yarımçıq qalır.

Bir axşamüstü
vədələşdik, ayrıldıq
-Sabah görüşərik, - deyə.
“Sabah” gəldi.

O gəlmədi... (s. 226)

Daha doğrusu, gələmmədi. 1937-ci ilin 4 iyun gecəsi Müşfiq həbs olunur. O, Stalin repressiyası illərində qətlə yetirilənlərdən ən gənci idi, bu zaman onun 30 yaşı belə tamam olmamışdı. Hərbi kollegiya onu ən ağır cəzaya – güllələnməyə məhkum etmiş, hökm 5 yanvar 1938-ci ildə yerinə yetirilmişdir. Ə.Cavad, S.Hüseyn və başqaları kimi, Müşfiqin də məzarı belə yoxdur, onu Nargin adasında güllələyib cəsədini dənizə atırlar.

R.Rza Dilbər xanıma müraciətən o ağır gündən sonra Müşfiqlə dostluğunu danmadığını, onun cinayəti nədir, - deyə düşündüyünü dilə gətirir:

Bu cavabsız suallar
indi də, əziz bacım,
duz basılmış yara kimi
ürəyimi göynədir, - deyir.

Şair etiraf edir ki, “Mircəllad cəlladın əlini sıxıb ədalətə qənim çıxanda” (s. 230), qanunları pozanda haq səsinə ucaldıb bağıрмаq olardımı? Bu elə bir dövr idi ki, Xorenlər iş başındaydı, Topuridzələr, Markaryanlar millətə qan uddururdu, bir zaman idi ki, tanrısı “Gözəllik və sevgi” Cavid olmuşdu xalq düşməni, Borşovlar doldururdu, boşaldırdı dustaqxananı.

Təxminən 20 il sonra, 1956-cı ilin 23 may tarixində SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyası Müşfiqin və digər repressiya qurbanlarının işlərinə yenidən baxaraq, başqaları kimi, Mikayıl Müşfiq Mirqədir oğlu İsmayılzadənin tamamilə əsassız olaraq mühakimə olunduğu, işində cinayət tərkibinin olmadığı haqda qətnamə çıxarmış, onun barəsində yanlışlıqla çıxarılmış ölüm hökmünü ləğv etmişdir. Beləliklə, günahsız məhkum olunan və güllələnmiş M.Müşfiqin və

sürgündə vəfat etmiş H.Cavidin təmiz adları bərpa olunmuşdur. Lakin bu, repressiya qurbanlarına çevrilmiş görkəmli ədiblərimizin məhvinə görə ağrını heç də azaltmır. Cavidin və Müşfiqin faciəsi heç də təsadüfi və tək-tək insanların başına gətirilən faciə deyil. Onların faciəli ölümü repressiya dövrünün, hakimiyyət dairələrinin haqsızlıq, qanunazidd hərəkətləri nəticəsində minlərlə, on minlərlə ən namuslu, ən istedadlı insanların yaşadıkları bir faciədir.

Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan M.Müşfiqin həyatı beləcə çox erkən və faciəvi sürətdə başa çatmışdır. Bu da yəqin ondan irəli gəlir ki, böyük istedad heç kimə sadəcə elə belə verilmir – hər şeyin haqqını ödəmək gərəkdir bu həyatda. 5 iyun 1908-ci ildə Bakıda dünyaya göz açan Mikayıl yaşadığı qısa həyatda bir sıra ağır sınaqdan çıxmış olmuşdur. Bu çətinliklərin bir qismi onun ailə həyatı ilə bağlıdırsa, digər qismi tanınmış şair ikən represiyayla məruz qalmasıdır. O 6 aylığında əvvəlcə anasını, sonra atasını, daha sonra 2 aylıq oğlunu itirmiş və nənəsinin, dayısının himayəsində böyümüşdür. 18 yaşında ikən şeir yazmağa və dərc olmağa başlamış, onun ilk şeiri 1926-cı ildə “Gənc işçi” qəzetində çap olunmuşdur. 1930-cu ildə “Küləklər” adlı şeirlər kitabı işıq üzü görmüş, bir-birinin ardınca ölümünədək 10 kitab çap etdirmiş, nəşrə hazırladığı 11-ci kitabını isə görməmişdir.

Poemada Mikayıl Müşfiqdən qalma xəyali dəftərə, burdakı müxtəlif səpgili şeirlərə münasibət bildirilir, onların şairin yaradıcılığını bütövlükdə xarakterizə etdikləri vurğulanır. Bu əsərlərin hamısı Bakını, Xəzəri, gələn Baharı, müqəddəs Ananı, dostluğu vəsf edir. Bunların müqabilində Müşfiqin qurban getməsi tükənməz təəssüf doğurur:

...ancaq
elin qəmli gəlini,
qızılgül olmayaydı,
saralıb solmayaydı... (8, s. 247)

Finalda səslənən bu bayatı dünyanın təzad və ziddiyyətlərini ərs etdirməklə, həyatdan nakam getmiş H.Cavidin, M.Müşfiqin ömür və yaradıcılıq salnaməsi üçün yalnız bir təsəllidir.

Həyatı erkən dərk etmək bir çox görkəmli istedadların nəsibi olmuşdur. Bunun başlıca səbəbini isə ictimai quruluşun törətdiyi fəsadlarda görmək mümkündür. Dünya ədəbiyyatında buna dair çoxlu fərqlər göstərmək olar. H.Cavidin, M.Müşfiqin və digər şair və yazıçılarımızın qətlinə fərman verənlərin ədəbiyyatımıza və mədəniyyətimizə ciddi zərbə vurdular. Təhlilini apardığımız Z.Yaqubun “Cavidin qız balası” və R.Rzanın “Qızılgül olmayaydı” poemalarında əsər müəlliflərinin də cavab tapmağa çalışdıqları “Nə idi bu istedadlı şairlərimizin günahı?!” sualı bu gün də hər kəsi məşğul edir, onların təmsalında vaxtilə insan hüquqlarına zidd qanunlar əsasında totalitar dövlət rejiminin törətdiyi özbaşınalıq, zorakılıq nəticəsində yüz minlərlə günahsız insanın qətlə yetirildiyi dövrün mənzərəsini canlandırır. Bu günahsız qurbanların sonradan bəraət almaları belə dəymiş ziyanı ödəməyə, xalqın ən müxtəlif təbəqələrinin ağrısını azaltmağa yetmir. Bəlkə də təsəlli ondadır ki, vaxtilə Cavid, Müşfiqi mühakimə edən imperiyanın özü süqut etdi, bu və ya digər söz ustalarımızın xalqımızı azad, insanlarımızı xoşbəxt görmək istəkləri isə əbədi yaşarlıq qazandı, onların haqlı olduğunu zaman sübut etdi. Burada dahi S.Vurğunun məşhur “Dünən fərman verən, bu gün can verir” kəlamı necə də yerinə düşür. Cavidin, Müşfiqin insan ləyaqətini, sevginin ucalığını, yüksək həyat eşqini tərənnüm edən poeziyası qərinələr durduqca yaşayacaq, bəşəriyyətə xidmət edəcəkdir. Onlar haqqında tarixi poemalar yazmış müəlliflərin də başlıca məqsədi oxuculara bunları çatdırmaq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Repressiya qurbanları haqqında <http://aydinliga-dogru.com/node/686>
2. Bünyadov Ziya Qırmızı terror, Bakı, Azərənəşr, 1993, 331 s.
3. Kənan Aslan. XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar, Bakı, 2011, Azərənəşr, 296 s.
4. Şəmsizadə Nizaməddin. Tarix həqiqətləri təsdiq edir / Kənan Aslan, XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar, Bakı, 2011, Azərənəşr, 296 s.
5. M.Müşfiqin 110 illik yubileyində ak. Rafael Nüseynovun məruzəsindən. <http://science.gov.az/news/open/8364>
6. M.Müşfiqin 110 illik yubileyində çıxışdan <http://regionplus.az/ru/articles/view/4477>).

7. Yaqub Zəlimxan. Əsərləri 13 cilddə. XI cild. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2013, 376 s.
8. Rza Rəsul. Seçilmiş əsərləri, V cilddə. IV cild, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2013, 308 s.
9. Бабаева Зарифа. Как жаль, что его расстреляли (Азербайджан отмечает столетие своего величайшего поэта Микаила Мушфига. Газ. Region plus. 01.07.2008.

ABSTRACT

Sitara Alizadeh

POETIC RESPECT TO THE MEMORY OF VICTIMS OF REPRESSION IN THE HISTORICAL NOVELS OF AZERBAIJAN

The article deals with the poetic respect to the memory of victims of repression, the unpleasant fate of playwright and poet Husseyn Javid and his family who were the victims of repression in the historical novels of Azerbaijan. In the article the poems “Cavidin gül balası” by Zalimkhan Yagub, the poem “Qızılgul olmayaydı” by Rasul Rza which was dedicated to M. Mushvig are scientifically-literary valuated and the political scene of that period is analyzed in terms of the contents of these works.

The article proves that the irreplaceable contributions of repression victims to the spiritual development of our people and humanity have been denied for decades and rich literary heritage of victims of repression has been hidden from the people. The main idea of historical poems analyzed is that, the tragic death of 1937 victims of repression is a tragedy that has taken place as a result of the illegal actions of the authorities.

РЕЗЮМЕ

Ситара Ализаде

ПОЭТИЧЕСКОЕ ПОЧТЕНИЕ ЖЕРТВАМ РЕПРЕССИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ

В статье проблема поэтического почтения жертвам репрессии в азербайджанских исторических поэмах рассматривается с научно-литературной оценки поэмы З.Ягуба «Доченька-дитя Джавида», посвященной поэту-драматургу Гусейну Джавиду и тяжелой судьбе его семьи, ставшими жертвой репрессий 1937 года, и поэма Р.Рзы «Если не было бы роз», написанная в память репрессированного Микаила Мушфига, отношение политической картине того периода выражается анализом содержания произведений.

Обосновывается мысль, что неповторимый вклад творческих людей – жертв репрессий в духовное развитие нации и человечества долгие десятилетия отрицался, их богатое наследие скрывали от народа.

Основное идейное содержание анализируемых азербайджанских исторических поэм, посвященных Г.Джавиду и М.Мушфигу, заключается в том, что трагическая гибель жертв репрессий 1937 года является социальной трагедией, выпавшей на долю десятки тысяч самых честных, самых талантливых людей, в последствии несправедливых и противозаконных действий органов господствующей власти.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

GÜNAY ŞİRƏLİYEVƏ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
şireliyeva.gunay@yahoo.com

UOT: 82-053.2

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: *vətən, insan, ömür, şair, yazıçı, uşaq, dil, bilik, xalq, sənətkar, vətəndaş, məşhur, istedad, oxucu, şeir*

Key words: *motherland, human, life, a poet, a writer, a child, a language, people, popular, talent, reader, a poem*

Ключевые слова: *родина, человек, жизнь, поэт, ребенок, язык, знания, племя, педагог, народ, гражданин, известный, талант, читатель, стихотворение, ум, вкус.*

“Uşaqlıq ömrü insan ömrünün bünövrə daşdır.”-deyən şair insanın sonrakı arzularını, xəyallarını, düşüncələrini ömür yolundakı daşa söykəyərək qanadlandığını söyləyir. Bəli, bu fikirlər təsadüfi olaraq belə söylənilməmişdir. Doğrudan da, insanın sonrakı taleyi bu illərin önəmli olduğunu hiss edir. Belə ki, insanın ağılı, düşüncəsi, zövqü, ruhu, psixologiyası, istedad və qabiliyyəti və hətta sağlamlığı da bu dövrdə formalaşır.

B.Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatının bir sahəsi olan uşaq ədəbiyyatına xidmət edən, onu zənginləşdirən əsərləri ilə yaradıcılığı boyu kiçik oxucularına öz töhfələrini vermişdir. Hələ, istər şairin ilk kitabında (“Mənim dostlarım”, 1949), istərsə də, ikinci kitabında (“Bahar”, 1950), toplanmış şeirlərin əksəriyyəti məktəb mövzusu uşaqların və gənclərin tərbiyəsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Şairin yaradıcı ömür gününün elə bir ili yoxdur və elə bir kitabını tapmaq çətindir ki, orada məktəb və gəncliyin tərbiyəsi məsələləri ilə bağlı şerlər öz əksini tapmamış olsun.

B.Vahabzadənin uşaq əsrlərindəki maraqlı yaradıcılığının ikinci bir amili isə şairin məktəb həyatı, təhsil illəri ilə bağlı xatirələrinin oyatdığı duyğular, təəssüratlar, hisslərdir. Fikrimizcə, B.Vahabzadəni bir yazıçı şair kimi müasirlərindən ayıran cəhət odur ki, insanı mərhələdən-mərhələyə, mərtəbədən-mərtəbəyə gətirib çıxaran onun həyat yüksəkliklərinə çatdıran, şöhrət və şərəf zirvəsinə qaldıran müqəddəs məktəb və istəqli müəllimləri haqqında qüvvətli bədii və mənəvi-əxlaqi təsirə malik əsərlər yazmasındadır.

“Uşaqların həyatından yazmaq çətindir ” deyirlər. Bu doğrudan da belədir. Bəs bu çətinlik nədədir? Ondadır ki, hər bir yazılan əsər öz ünvanına doğru istiqamət almalıdır. Bunun üçün də, uşaq psixologiyasını uşaqların daxili aləmini mükəmməl bilmək lazımdır.

B. Vahabzadənin uşaq şerlərini mövzu-məzmununa görə iki yerə ayırmaq olar:

1. Keçmiş müqəddəs məktəb həyatının oyatdığı duyğular, gəncliyi tərbiyə edib yetişdirən müəllimə hörmət və məhəbbət hissi.

2. Məktəbin mənəvi keyfiyyətlərini vəsf edilməsi.

B. Vahabzadənin yaradıcılığında məktəb mövzusu xüsusi yer tutur. Belə ki, 1947-ci ildə “İlk cığır şeirinin müvəffəqiyyətlərindən sonra şairin bir-birinin ardınca “Qızıl medal”, “Məktəb yolları”, “Mən də onun meyvəsiyəm” və.s bu kimi şerləri oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. “İlk cığır” şeirinin məzmunu belədir: Səhərin açılması ilə səhər yuxudan oyanır, zəhmət adamları amansız yağın qarını tapdalayaraq iş yerlərinə gedirlər. Bir azdan onların ardınca uşaqlar da çıxıb açılmış cığırlarla deyə-gülə məktəbə gedirlər. (2,s.31) Bu şeirdə uşaqlara müraciətən şair yazır:

Get, ey quzum!

Get ki, sən çəkməyəsən sonda ah,

İradəni qəlbini eşqə, səbrə sən çağır.

Açılmış cığrlarla bu gün gedirsən... sabah,

Sənin ayaqlarınla açılacaq ilk cığır

“Məktəb yolları” şerində isə məktəbli günləri arxada qalmış iş yolçusu olan şairin təsadüfən yolunun bir vaxt oxuduğu doğma məktəbdən düşməsi ilə onda baş qaldıran şairin xatirələr, xoş duyğular və hisslərinin tərənnümünü görürük. Bu yollar elə böyük və müqəddəs bir yoldur ki, ömrü boyu getdiyimiz yolların ən şərəflisi sayılmalıdır.

İndi nə dərdim var, nə də bir qəmim,

Açılıb ömrümün qızıl baharı;

Məni səadətə siz apardınız

A məktəb yolları, məktəb yolları.

“Mən də onun meyvəsiyəm” adlı şerini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, şair bir dəfə əzəmətli bir binanın yanından keçərkən onda gizli hallar yaranır, özündən asılı olmayaraq dayanıb bu əzəmətli binaya diqqətlə baxır. Çünki bu bina şairin şirin xatirələrinin, müqəddəs duyğu və hisslərinin isti qucağı yuvası olan doğma məktəbidir.

Müəllifin ağ saçlı müəlliminə həyatı boyu gəncliyin fədakar tərbiyəçisi olduğunu və indi bir az dincəlməyi məsləhət görərək belə deyir:

Hər bağbanın öz əkdirdi ağacından yediyi bar,

Ona bütün zəhmətinin acısını unutturur.

İlk müəllim Ana və Vətən kəlməsini öyrətməklə insanı dünyanı dərk etməyə doğru böyük bir səfərə hazırlayır. (3,s.48) Uşaq əlifba kitabını başa vurmaqla, sehrlı hərflərin dilini öyrənməklə təbiət və cəmiyyət qanunlarından baş çıxarır, dünya sirrlərindən agah olur.

Əlifba öyrətmək!- Çoxdur əzabı!

Ağır zəhmətini duyuram sən.

Hər başa çıxanda sən bu kitabı

Əli qələm tutdu neçə körpənin! (4,s.22)

B.Vahabzadənin lirik uşaq şerlərində uşaq dilinə və uşaq psixologiyasına müvafiq olan yüksək əxlaqi hiss və keyfiyyətlər həqiqi pedaqoq ustalığı ilə ümumiləşdirilir. “Babası kimi ” şerinə diqqət yetirək:

Mənim bir gözəl

Körpə nəvəm var.

O da Bəxtiyar,

Mən də Bəxtiyar

Biz baba-nəvə

Adaşiq, adaş

O, mənə vüqar

Mən ona sirdaş

Mən bir ağacam,

Nəvəm qol-budaq

Mən onun kökü,

O, məndə yarpaq

Xalqa vuruldum.

Mən şair oldum

Bilmirəm ancaq

O, nə olacaq?

Nə olur olsun,

Kim olur olsun,

Babası kimi

Xalqa vurulsun

Uşaqlar üçün yazılan şeir tez əzbərlənməli və asan yadda qalmalıdır. Belə əsərlər balaca oxucunun nitqini zənginləşdirməli və onda bədii zövq tərbiyə etməlidir. Şair çox doğru olaraq yazır ki, “Ümumiyyətlə uşaqda vəznli qafiyəli söz deməyə hamının həvəsi olur. Çünki uşaq təbiəti ahəngə harmoniyaya və ritmə meyillidir.

Bu deyilən tələblər şairin uşaqlar üçün yazdığı bir çox əsərlərində, o cümlədən “Bu dil”, “Payızda”, “Sərçələr”, “Saat”, “Şəfqin arzusu”, “Mən ki, qara deyiləm” (7, s.2) və s. kimi şeirlərində gözlənilmişdir. Göstərilən şeirlərdə istər bitkilərin, heyvanların və quşların, istərsə də, cansız mexanizmlərin xüsusiyyətləri fonunda qarşıya yüksək didaktik və tərbiyə vəzifələri qoyulur və həll edilir. Dediklərimizin sübutu üçün “Sərçələr” şeiri kifayət edər:

Eyvanda cikkildəyən

Sərçəyə bax, sərçəyə

Yəqin məni çağırır

“Dur qapını aç”, -deyə

Qışın bu şaxtasında

Yəqin acdı sərçələr

Dən səpərsən onlara

Bu sərçələr dirçələr.

İnsanların milli mənsubiyyətinin əsas göstəricisi, meyarı Vətən və dildir. Bu hər iki milli sərvət təzəcə ayaq tutub yeriən, yenicə dil açan körpələrə yaşlı nəslin ərməğanıdır. “Bu dil” adlı şeirində belə deyilir.

Qönçədən çıxıb	Bu gözəl vətən
Gül açır nəvəm	öz Vətənidir
Ana dilində	Bu el-şöhrətin
Dil açır nəvəm	Bu dil-qüdrətin
Bu torpaq sənin	Sənə verdiyim
Bu dil sənindir.	Böyük sərəvətin (5, s.67)

Yüksək məzmun keyfiyyətlərinə və bədii xüsusiyyətlərinə görədir ki, böyük sənətkarın uşaqlar üçün yazdığı şeirlər klassik ədəbi nümunələr kimi orta ümumtəhsil məktəblərinin dərslər vəsaitlərinin bəzəyi olmuşdur. Xüsusilə, ibtidai siniflər üçün tərtib olunmuş dərslər və vəsaitlərdə (6, s.102) onun məktəb şeirləri və gənclik haqqında şeirləri uşaq ruhuna, yaş və bilik səviyyəsinə uyğun yüksək tərbiyəvi əhəmiyyətə malik əsərləri layiqincə təmsil olunmuşdur. (1)

Bütün bu deyilənlər göstərir ki, görkəmli sənətkar B. Vahabzadə gənc nəslin tərbiyə olunmasında uşaq ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət vermişdir. Onun məktəb və gəncliyin tərbiyəsi mövzusu ilə bağlı olan şeirləri mahir pedaqoq və yazıçı qələminin məhsulu, pedaqoji ideyalar sistemi kimi qiymətləndirilməyə layiqdir. Şairin uşaqlar üçün yazdığı şeirlər məktəbliləri müəyyən biliklərlə silahlandırmaq, onların əqli inkişafına xidmət etməklə yanaşı, uşaqlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına, estetik zövqlərinin tərbiyəsinə xidmət edir. Bu şeirlər uşaqlar üçün fərəh və zövq mənbəyidir. Onun bütün yaradıcılığı kimi uşaq şeirləri də oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır, həvəslə oxunur.

Xalqımızın görkəmli sənətkarı Bəxtiyar Vahabzadə XX əsrin 40-cı illərində yaradıcılığa başlamış, 50-60-cı illərdə artıq kamil bir sənətkar kimi tanınmış, məşhur olmuşdu. 1980-1990-cı illərdə Azərbaycanın azadlığı, istiqlalı uğrunda mübarizəni öz yaradıcılıq və vətəndaş amalına çevirən az saylı sənətkarlarımızdan biridir. Mühitinin (sosialist quruluşunun) eybəcərliklərinə qarşı bərk müqavimət göstərmək, insan hüquqlarının, milli hüquqların tapdalanmasına açıq etiraz etmək, misilsiz və bənzərsiz zirvəyə sahib olmaq, xalqına, vətəninə bağlılıq bu böyük sənətkarın şəxsiyyət-vətəndaş, sənətkar-yazıçı keyfiyyətləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva İ. B. Vahabzadənin şeirlərində təlim-tərbiyə məsələləri // "Azərbaycan məktəbi". 1975, №8, s.46-50
2. Əliyeva İ. B. Vahabzadənin lirikası. Bakı: "Yazıçı", 1983, 180s.
3. Həsənlı B., Quliyev Ə. Ana sözü. I siniflər üçün dərslər vəsaiti. Bakı: "Çaşıoğlu" nəşr., 2003, 157 s.
4. Kazımov N. Oxu. IV sinif. Bakı: "Çaşıoğlu", 2004, 191s.
5. Kərimov Y. Ş. Əlifba. I siniflər üçün dərslərlik. Bakı: "Xəzər", 2004, 100s.
6. Kərimov Y. Ş. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, "Maarif", 1997, 476s.
7. Məmmədov A. Vətən torpağından göyərmiş poeziya // "Seçilmiş əsərləri" nə ön söz, 2 cildə, I c. Bakı, 1983, 429s.

ABSTRACT

Gunay Shiraliyeva

CHILDREN'S LITERATURE IN B.VAHABZADAH'S CREATIVE ACTIVITY

In this article Bakhtiyar Vahabzade's children's poem have been analysed, examples from poems have been given. The poet's service in children's literature, his contribution to the whole Azerbaijani literature have been dealt

РЕЗЮМЕ

Гюнай Ширалиева

БАХДИЯР ВАГАБЗАДЕ ВЪ ТВОРКЕЧЕСКВЕ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

В статье основательно анализируются детские стихи Бахтияра Вахабзаде и даны образцы из этих стихов. Комментируются детские стихи поэта как одна из областей азербайджанской литературы. А также изложена заслуга этих произведений в обогащении азербайджанской литературы.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

SƏBİNƏ DÜNYAMALIYEVƏ

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu*

UOT: 82-3.512

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA QADIN

Açar sözlər: *qadın hüquqsuzluğu, mühit, mübarizə, təhsil, azadlıq*

Key words: *woman without right, environment, fight, education, freedom*

Ключевые слова: *бесправие женщины, среда, борьба, образование, свобода*

Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsr romantizim ədəbi cərəyanının əsas təbliğ etdiyi, oxuculara aşılacağı mövzulardan biri məhz qadın azadlığı ilə bağlı olmuşdur. XX əsrdə yaşayıb yaratmış söz sənətkarlarının əsərlərində, bu dövrdə çıxan mətbuat orqanlarında – “Şərqi Rus”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Səda”, “Sədai-həqq”, “Şələlə”, “İşıq”, “Dirilik” və s. qəzet və jurnallarda qadın azadlığı məsələsi ən aktual məsələ olaraq müzakirə edilirdi. Qeyd edək ki, məsələnin əhəmiyyətindən irəli gələrək təkcə “Şərqi-Rus” qəzetində qadın problemi mövzusunda 34 məqalə dərc edilmişdi. Bu mövzu XX əsr Azərbaycan ədəbi mühitində məktəb yaratmış “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” jurnallarının da ana mövzusu, əsas problemi idi. “Füyuzat” ədəbi məkətbəti ətrafında Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, eləcə də görkəmli romantik şair H.Cavid qadın məsələsi ilə bağlı maraqlı məqalələr dərc etdirirdilər.

Azərbaycan romantizminin qüdrətli nümayəndəsi olan Hüseyn Cavid yaradıcılığında da qadın problemi öz aktuallığı və orijinallığı ilə seçilirdi. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qadın probleminin tutduğu elmi yer və onun mahiyyəti barədə ədibin görkəmli tədqiqatçılarından olan akademik M.Cəfər (5), Y.Qarayev (8), M.Əlioğlu (6), İ.Həbibbəyli (4) və başqa çoxsaylı alimlər bəhs etmişlər. Ədibin yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, o, ədəbiyyata qədəm qoyduğu ilk zamanlardan qadın məsələsinə maraq göstərmiş, bu aktual mövzuya müraciət edərək; “Qadın”, “Qız məktəbində”, “Şərq qadını”, “Vərəmli qız”, “Pəmbə çarşaf”, “Dəniz pərisi”, “Get”, “Qəmər” “Bir qızın son fəryadı” və s. şeirlərində qadın azadlığı məsələsinə toxunmuşdur. Şair “Şərq qadını” şeirində:

Mən nə idim?

Şərqin əzilmiş qadını!

Mən nə idim? Uf, onu heç sormayınız!

Varlığım bir quru heç! (1, s 141)

- deyərək feodal əxlaqının, mövhumat və cahilliyin hökm sürdüyü, köhnəlmiş adət və ənənələrin yaşadığı cəmiyyətdə Şərq qadınının gördüyü əzabları - alınıb satılmasını, onların kişilər üçün əyləncə olmasını və s. təsvir etmiş, qadının faciəsinin kökündə məhz ictimai düşüncə və qayda-qanunlar külliyyatında qadına haqq verilməməsinə əsas səbəb kimi qəbul etmişdir. Feodal düşüncə tərzini, köhnəlmiş adət-ənənə və həyat tərzinin qadına yaşatdığı acıları görkəmli ədib belə təsvir edirdi:

Keçmişin ən qaba, ən vicdansız,

Kirli dirnaqları qəhr etdi məni.

Görmədim gün işığı;

Doğduğum gündən - əvət - tarixin

Paslı zəncirləri inlətdi məni (1, s 41).

Göründüyü kimi, Cavid qadın faciəsinin səbəbində köhnəlmiş düşüncə və həyat tərzini, qayda-qanunları əsas səbəb kimi görürdü. Cavid “Qadın” şeirində də qadın hüquqsuzluğu məsələsinə diqqət yetirmiş, qadınları ağlamamağa, əksinə öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağa

səsləmişdir. Bu da Cavidin nikbin bir şair olduğuna, gələcəyə böyük ümidlərlə baxdığına dair əsas idi. Cavid inanırdı ki, qadın həm ana, həm həyat yoldaşı, həm də ictimai fəal insan olaraq cəmiyyəti inkişaf etdirməyə qabil olan bir məxluqdur. Doğrudur, o, incədir, zərifdir, amma heç də enişli-yoxuşlu həyat yollarında çəkilən zəhmətlərdə heç də kişilərdən geri qalan deyil. Buna görə də, H.Cavid qadını fəallığa, fəal mübarizəyə səsləyir, öz haqları üçün vuruşa dəvət edirdi:

Ağlamaqdan nə çıxar sanki? Çalış!
Oluyor işte hüququn pamal,
Çalış, öyrən, ara, bul, haqqımı al! (1, s. 43)

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində digər mütərəqqi sənətkar, ədib, ziyalılar kimi H.Cavid də qadınların öz hüquqlarını əldə etməsinin yolunu maariflənmə və mədəni tərəqqidə görürdü. Mütərəqqi sənətkar düşünürdü ki, qadın maariflənersə, elm, bilik öyrənersə cəmiyyət üçün fəal bir ictimai xadim ola bilər. O, qadının gözəlliyini bərbəzəkdə, varlı-karlı yaşayışda deyil, maarifdə, bilikdə görürdü. “Qız məktəbi” şeirində:

Yoqmu sənin incilərin, altın biləziklərin?
Söylə, yavrum! Hiç sıqılma...
– Var əfəndim, var... lakin
Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,
Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti (1, s. 49)

– deyər qadın üçün təhsilin vacibliyini vurğulayırdı.

Ədib yalnız şeirlərində deyil, eyni zamanda dram əsərlərində də bu məsələyə toxunmuş və fərqli müstəvilərdə qadın obrazları yaratmışdır. Qadın probleminə verdiyi əhəmiyyətdən irəli gəlirdi ki, görkəmli romantik ədib əksər dram əsərlərinə qadın adları vermişdir. “Şeyda”, “Maral”, “Afət” pyeslərini buna nümunə göstərmək olar. Hətta dramaturq “Səyavuş” əsərinə də əvvəlcə Sədabə adı verməyi düşünmüşdür (10).

Dramaturqun qadının bir şəxsiyyət, ana kimi böyüklüyünü, humanistliyini nümayiş etdirdiyi əsərləri arasında “Ana” dramı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Mövzusu Dağıstan həyatından götürülmüş bu mənzum faciənin əsas qəhrəmanı olan Səlmə ana Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni tipli Ana obrazıdır. Oğlu Qanpolad İsmət adlı qıza nişanlıdır. Həmçinin bu qıza varlı Orxan da könül vermişdir. Orxan İsmətin Qanpolada olan sədaqətini görəndəndən sonra dostu Muradın vasitəsilə onu öldürtdürür. Murad təhlükədən xilas olmaq üçün, bilmədən Səlmə ananın evində gizlənir. Ana oğlunu öldürən, evində qalan Murad olduğunu biləndə qatil evində qonaq olduğu üçün onu cəzalandırmır və deyir:

Həm mültəci, həm qərib, həm müsafir,
Xayır, vicdanım olmaz buna qadir,
Bir də hər nə yapsam bu dərdi silməz,
Məhv olsa aləm, Qanpolad dirilməz,
Xayır, əfv etməli. Getsin də miskin,
Xəcalətdən ölsün, yerlərə keçsin...(2, s. 53).

Bu misralardan da aydın olur ki, dramaturq anaya ilahi qüvvə kimi yanaşmaqla onu Tanrı səviyyəsinə yüksəltmişdir. Çünki, İslam dininə görə Allah bütün günahları bağışladığı üçün ana da oğlunun qatilini bağışlamağı onu cəzalandırmaqdan üstün tutur, onu öz vicdanının mühakiməsinə tərk edir. Beləliklə, Hüseyn Cavid ana obrazı altında qadın mənəviyyatının saflığını, humanistliyini və əvəzolunmazlığını sübut etmişdir.

Şairin qadın hüquqsuzluğu haqqında yazdığı əsərlər içərisində “Maral” faciəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsər, Azərbaycan ədəbiyyatında qadın hüquqsuzluğu mövzusunda yazılan ilk faciədir. Pyesdə Maral özündən otuz iki yaş böyük olan, puldan başqa hər şeyi mənasız sayan Turxan bəyə ərə verilir. Yalnız öz rahatlığını düşünən Turxan bəylə yaşamaq Maral üçün çətindir. Dramda Nazlının “Bax, şu bahar çiçəkləri, şu bülbül nəğmələri nə qədər gözəl!... Azacıq gedib göz də könlün açılsın”(2, s. 62) sözlərinə Maral cavab verir: “Bu geniş dairə, bu müzəyyən və gözəl odalar mana dar və qaranlıq məzarlardan daha sıxıntılı gəlir” (2, s. 62). Turxan bəyin hərəkətlərinə dözə bilməyən Maral tənhalığa qapılır və diqqət, qayğı gördüyü iyirmi beş yaşlı Arslan bəyə qoşulub qaçmaq istəyir. Lakin, adət-ənənələrə bağlılığı və zamanın hökmündən qorxusu onu bu fikrindən daşınmağa məcbur edir və deyir: “Ah, aman ya rəbbi! Hər iki tərəfim

təhlükəli uçurum... Burda qalsam Turxan bəyin murdar nəfəsi, qoşulub qaçsam namus, iffət məsələsi məni bitirəcək, məni məhv edəcəkdir” (2, s. 64). Maralın belə düşünməyinə baxmayaraq, sonda Turxan bəy tərəfindən öldürülür. “Maral” faciəsi pulun, sərvətin cəmiyyətdə törədə biləcəyi hadisələri əks etdirir. Fikrimizcə, Maralın əsl faciəsi acınacaqlı ölümü ilə deyil, erkən yaşda özündən 32 yaş böyük insana zorla ərə verilməsi ilə baş verir. Belə ki, qırx səkkiz yaşı olmasına baxmayaraq, cahil və mənəvi cəhətdən kasad olan Turxan bəy Maral kimi yeniyetmə bir qızı anlaya bilməzdi. “Maral azadlığı, sərbəstliyi dünyanın bütün nemətlərindən üstün tutan, təmiz qəlbli, azad ruhlu, sevməyi, duymağı bacaran bir gənkdir” (7, s.17). Dramda Nadir bəyin dediyi bu sözlər fikrimizi tamamlayır: “Lakin, hər nasıl olsa, yenə azacıq ağır davranmalısınız. Doğrusu, sizin yerinizə bən Cəmil bəydən utanıyordum. Yarın gəlib də bu yaşda bir qız aldığınızı görürsə nə der, əcəba?!” (2, s. 64). Bu əsərində Hüseyn Cavid köhnəlmiş düşüncə qayda-qanunların artıq lənətə gəldiyi bir dövrün çatdığını göstərdiyi qadın obrazlarının faciəsi əsasında təqdim və elan edir.

Əsərlərindən məlum olur ki, ədibi qadın taleyi daima düşündürmüş, məhz bu düşüncə və baxışların nəticəsi kimi “Afət” dramı ərsəyə gəlmişdir. Digər qadın qəhrəmanlarından fərqli olaraq Afət ziddiyyətli bir obrazdır. Ömrünü əyvaşlıqla keçirən Özdəmirə ərə verilmiş Afətin əzablar içərisində keçən həyatı Ərtəgrulun dili ilə Cavid tərəfindən belə göstərilir: “O, bu şəhərə gələli çox deyil... Eşitdiyimə görə pək kibar və alafrınqabir ailəyə mənsub imiş. Fəqət böyük bir fəlakət birdən-birə evlərini söndürmüş, varyoqları əldən çıqmış, babası fəqir düşüncə qızını Özdəmirə vermiş... Şu hərif də gündəngünə poslayı şaşıraraq ailəsini düşünəməz olmuş... Şimdi hər gün bir otdə sərxoşca vaxıt keçiriyor. Evə gəldiyi zamanlarda Afəti pək qabaca təhqir ediyormuş... Təbii Afət də şu qabalığa dayanamıyaraq ondan soyuyacaq və get-gedə Qaratay kibi macəraçılara ısınmağa məcbur olacaq...” (3, s. 110). Əsərdə əri tərəfindən alçaldılan Afət Qaratayın saxta vədlərinə inanır və ona bağlanır. Sevgisi üçün əri Özdəmiri zəhərləyən qadın sonda aldandığını, vədlərin yalan olduğunu anlayır, əvvəl Qaratayı sonra isə özünü öldürür.

Tənqidçilər drama müxtəlif prizmalardan yanaşmışlar. Çoxsaylı tənqidçilər Afətə qurban kimi yanaşdıqları halda, Cəfər Cabbarlı Afət sürətini mənfi obraz kimi qiymətləndirmiş və bu əsəri Cavidin hansı dövr üçün yazdığını anlamadığını bildirmişdir: “Bəzilərinə görə şimdi bizdə Afət həyatı yoxsa da, get-gedə həyat tərəqqi edib qadınlarımız açılınca əlli ildən sonra Afət həyatı vücuda gələ bilər. Cəlal bizdə yoxsa da, bəlkə Türkiyədə buluna bilər, – deyənlərə də cavab olaraq... biz deyirik ki, qırx il də, əlli il də bundan sonra Azərbaycan, ya türklüyün başqa bir ölkəsi, həmçinin Türkiyə Afət həyatı ilə yaşaya bilməyəcəkdir...” (6).

Zənnimizcə, Afətin davranışları yanlışdır, amma təsadüfi də deyil. “İctimai mühit ictimai şüuru yetişdirir” fəlsəfəsinə əsaslanaraq, Afətin yaşadığı çirkin mühit, ətrafında baş verən ictimai proseslər, qeyri-əxlaqi qaydalarla yaşayan cəmiyyət hadisələrin sonrakı axarına səbəb olur. Əsərdə sonda Afət etdiklərindən peşman olur: “Ah, mən neçin bu xain mühitə atıldım, neçin yaradıldım?...Neçin qatil oldum, neçin aldandım?” (3, s. 133) deyərək yaşadığı mühitə və özünə üsyan edir. Bu mənada, Cavid əsərlərində qadın faciəsini “lənətə məruz qalan” (8) ictimai, əxlaqi-mənəvi mühit özü hazırlayır. Bu baxımdan, onun yaradıcılığında qadınlar yaşadıkları ayrı-ayrı faciənin köklərinə, səbəblərinə görə eyni səbəbdən yaşayırlar. Cavidin təbirincə, bu səbəb köhnəlmiş əxlaqi-mənəvi qayda qanunlar və ictimai düşüncə tərzidir. Məhz, “Maral”, “Afət”, “Ana”, “Uçurum” və Cavidin digər əsərlərində qarşılaşdığımız qadın probleminin, qadınların yaşadığı çətinliklərin, faciələrin əsas səbəbi ictimai əxlaqi-mühitdir. Məsud Əlioğlu Cavidin qəhrəman problemi haqda yazırdı ki: “Şəxsiyyət, qəhrəmanlığa və qəhrəmanlara ehtiyac duyan bir cəmiyyətdə yüksələ bilər. Qəhrəmanın xarakterinə, mənəvi psixoloji aləminə məxsus keyfiyyətlər qəhrəmanlığa qadir olan və qəhrəmanlığı qiymətləndirə bilən bir mühitdə parlaq görünə bilər. Əks təqdirdə əzəmətli bir təbiət gülünə varlığa, qüvvətli və nüfuzlu bir şəxsiyyət lüzumsuz və artıq adama çevrilə bilər” (6, s. 56). Alimin fikirlərilə razılaşaraq deyə bilərik ki, ümumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında Səlima ana kimi şəxsiyyətlərin psixologiyasında formalaşan Şərqi humanist bədii düşüncəsi, taleyə boyun əymək, qismət, Maralların, Göyərçinlərin, Sərvinazların yaşadığı cahil mühit məhz bu faciələrə səbəb olur. Ona görə də mühiti dəyişdirmək, qadınlara haqq-hüquq tanımaq, azadlıq vermək, təhsilə, maarifə cəlb etmək kimi xoşməramlı ideya Cavid romantizminin də əsas ortaya çıxardığı qənaət və ideya idi.

Cavidin yaratdığı qadın obrazları içərisində “Uçurum” faciəsinin baş qəhrəmanı Göyərçin öz müsbət keyfiyyətləri ilə xüsusilə seçilir. Əsərdə əri rəssam Cəlali sevən Göyərçin onun fransız qızı Anjel ilə xəyanətindən sarsılma da, ailəsini qorumağa çalışır. Türk ruhu, türk düşüncə tərzinə sadıq olan Cavid türk qadınının əxlaqını, ləyaqətini Göyərçin obrazında, Göyərçinlə Anjel müqayisəsində

əks etdirir. Belə ki, sevgilisi ola-ola Göyərçinin əri Cəlala qoşulub İstanbula gələn Anjel obrazı çirkin qərb sivilizasiyasının ailə dəyərlərinə, sevgi hisslərinə münasibətini, bütün bunlara baxmayaraq ailəsinə və ərinə bağlılıq göstərən Göyərçin obrazı isə milli-əxlaqi dəyərlərə sadıqlığı və dözümlülüyü təcəssüm etdirir. Onu hələ də sevən Əkrəmin ən adi xoş sözünü belə qəbul etməyən Göyərçin deyir:

Xayır, kimsədən pərəstiş istəməm,
Yetər erkəklərdən gördüyüm sitəm.
Əvət, o alçaldısa bən alçalmam,
Məhv olurum, sapqınlıqdan zəvq almam (2, s. 318).

İdeya-məzmun nöqtəyi-nəzərindən Hüseyn Cavidin əvəzolunmaz əsərləri içərisində 1923-cü ildə yazdığı “Peyğəmbər” dramında da qadın azadlığı problemi ilə qarşılaşırıq. Qadınların acınacaqlı vəziyyətini təsvir edən şair: “Xayır, bən oğuldan başqa Evlad istəməm, istəməm. Qız və qadın insanımı ya? Yoq, bən qıza evlad deməm.” misraları ilə qadının ərəb cəmiyyətində qul kimi alınıb-satıldığını, diri-diri torpağa basdırıldığını göstərərək buna qarşı çıxmışdır. Topalın dilindən verilən:

Pək uğursuz bənim tanrım,
Hər yıl qız doğurdu qarım.
Cümləsini diri-diri
Gömdüm məzarə... Ah, biri
Pək gözəldi, acımadım.
Fəqət sonra oldum nadim (3, s. 150).

- misralarından sonra dramaturq Peyğəmbərin dili ilə qadına əsl qiyməti verir:

O pək sevimli, gözəl, incə, nazlı bir xilqət,
Onun ayaqları altındadır fəqət cənnət:
Qadın gülsə şü ıssız mühitimiz güləcək,

Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək (3, s. 192). Bu xoş məramlı fikirlər isə, əlbəttə, Hüseyn Cavidin özünə məxsus olan ideyalar, fikirlər idi.

Düşünən və düşündürən Cavid “Azər” poemasında da qadınların faciəli həyatını poemanın müxtəlif hissələrində ifadə etmişdir. Poemada Səlminazın acı taleyindən əsərin “Gəlin köçərkən” bölməsində bəhs edilmişdir. Atası öləndən sonra anası tərəfindən məktəbdən çıxarılıb işləməyə məcbur edilən Sərvinaz anasının təkidi ilə sevmədiyi, yaşlı bir insana ərə verilir. Yaşadığı fəlakətlərə dözməyən Sərvinaz özünü öldürür. Əsərdə ananın fəryadını göstərən Cavid “Suçlu qadın” ifadəsi ilə ananın qızını uçuruma sürüklədiyini ifadə edir. Ananın fəryadının, Sərvinazın əsl faciəsi ananın savadsızlığı və qızını da məktəbdən çıxararaq bu cahilliyə məhkum etməsidir.

Beləliklə, Hüseyn Cavidin sadaladığımız əsərlərinin təhlili göstərir ki, şair-dramaturq milli və bəşəri problemləri, qadının təbii hüquq və azadlıqlarına cəmiyyətin mövqeyini əks etdirməklə yaratdığı obrazlar ilə bu zərif cinsin nümayəndələrini güclü, mübariz, təhsilli, özünüdərk edən varlıqlar kimi görmək istəmişdir. Çünki “Cavidin qənaətinə, qadın anadır, qadın sevgili bir yarıdır, qadın ülvü bəşəri məxluqdur, insanlığın baş tacıdır” (11). Ədibin qadın problemləri, ləyaqəti və azadlığı mövzusunda yazdığı bütün əsərlər ədəbiyyatımız üçün əvəzolunmaz incidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə, I cild. Bakı, Lider, 2005, 263 s.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, Lider, 2005, 353 s.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, Lider, 2005, 304 s.
4. İsa Həbibbəyli. Hüseyn Cavid: taleyi və sənəti. Bakı, Nurlan, 2007, 141 s.
5. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı, Azər nəşr, 1960, 260 s.
6. Məsud Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azər nəşr, 1975, 215 s.
7. Nəzakət Əzizova. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında qadınların tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası. Bakı: Elm, 2015, 274 s.
8. Yaşar Qarayev. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Elm, 2015, 664 s.
9. Yaşar Qarayev. Realizm sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.

10. <http://baymedia.az/news.php?id=44302#.W6cpbXszbDc>
11. <http://www.anl.az/down/meqale/elm/2012/oktyabr/277475.htm>

ABSTRACT

Sabina Dünyamalıyeva

WOMAN IN HUSEYN JAVID CREATIVITY

Huseyn Javid, one of the poets and playwrights chosen by his own style in the 20th century Azerbaijani literature, created interesting, topical works for each period. Javid creativity, which contributed Azerbaijani and world literature with his "The Prophet" drama, "Maral" play, "Ana" tragedy, "Afet" tragedy, "Sayavush" tragedy, "Khayyam" drama and other works, draws attention with various aspects such as the expression of pure love, East-West area, description of mythical thinking, divine love, women's freedom, and the role of religion in human life. In the article, the problems like woman, veneration for women, women's freedom in the "Woman", "Girls School", "Eastern Woman", "Prophet", "Maral" plays, "Ana" tragedy, "Afet" drama was studied. In some of his works, especially in the Afet drama, the issue of attitude to women has not been met well by many critics. The dramatist wanted to see the Turkish woman free and independent, and called them to fight for their rights. Javid wished the woman a respectable attitude as mother, a noble creature.

РЕЗЮМЕ

Сабина Дунямалиева

ЖЕНЩИНА В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Гусейн Джавид, один из поэтов-драматургов, отличающихся своим почерком в азербайджанской литературе XX века, создал интересные, актуальные произведения, охватывающие каждый период. Джавид в своем творчестве с драмами «Пророк» и «Хайям», пьесой «Марал», трагедиями «Мать», «Афет», «Сиявуш», и другими произведениями, внес большой вклад в азербайджанскую и мировую литературу и привлек внимание, затрагивая такие темы, как воспевание чистой любви, западно-восточное пересечение, описание мифического мышления, божественной любви, свободы женщины и роли религии в жизни человека. В статье рассматриваются вопросы женщины, уважение к женщине, свобода женщин в пьесах «Женщина», «В девичьей школе», «Восточная женщина», «Пророк», «Марал», трагедии «Мать», драме «Афет». В некоторых произведениях просветителя, а особенно в драме «Афет», вопрос отношения к женщине не был встречен однозначно многими критиками. Драматург хотел видеть турецкую женщину свободной и независимой и призывал их бороться за свои права. Джавид желал уважительного отношения к женщине как к матери и благородному создателю.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Nəsimli

ÇİNARƏ RZAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
cinarerzayeva@yahoo.com.tr

UOT: 82-3.512.162

BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANININ DİNİ GÖRÜŞLƏRİNİN DİDAKTİK MAHIYYƏTİ

Açar sözlər: *Baba Nemətullah Naxçıvani, İslam dini, Qurani - Kərim, "Hidayətül-ixvan"*

Key words: *Baba Nimaratullah Nakhchivani, Koran and appreciates, Islam, "Hidayatul-Ikhvan"*

Ключевые слова: *Бабы Нимаратуллы Нахчивани, Коран и ценящий, ислама «Хидаятуль-ихван»*

Beş min ildən artıq şanlı keçmiş olan qədim Naxçıvan hər zaman ulu tarixi, ədəbiyyatı, zəngin mədəniyyəti və eləcə də görkəmli ziyalıları ilə seçilmiş, bütün dünyada tanınmışdır. "Qədim Naxçıvan min illərdir ki, oğuz ərənlərinin nəfəsi ilə isinib, möhtəşəm qalalarla qorunub, Dədə Qorqud boylarında ülviləşib, Əshabi-Kəhf müqəddəsliyinə, Əlincəqala yenilməzliyinə ucalıb" (5).

Məhz bu möhtəşəmliyi ilə seçilən qədim məkanı dünyada tanıdan görkəmli ziyalılardan biri də XV əsrin ikinci yarısı, XVI əsrin əvvəllərində yaşamış Baba Nemətullah Naxçıvanidir. Əsl adı Nemətullah ibin Mahmud Şeyx Əlvandır. Onu da qeyd edək ki, alim həm öz dövründə, həm də indi Ağşəhərilər arasında, "Şeyx Əlva, Nemətullah Naxçıvani, Baba Nemətullah, Baba Nemət və Nemətullah Sultan" (8) kimi adlarla xatırlanır və tanınır. Naxçıvanda anadan olan alimin "1514 - cü ildə Konyaya bağlı Akşehirdə vəfat etdiyi deyilir" (1, s. 5).

Dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərdə də yüksək biliyə sahib olan Baba Nemətullah Naxçıvani xalqı üçün daim xidmət göstərən, var gücü ilə çalışan, əmək sərf edən ziyalılardan biri olmuşdur. Alimin Qurani - Kərimə dair təfsirində onun həm dini, həm də dünyəvi elmlərə dərinlən bələd olması açıq şəkildə görünməkdədir.

Baba Nemətullah Naxçıvani çoxşaxəli və məhsuldar elmi fəaliyyəti ilə Şərqdə böyük nüfuz qazanmışdır. Onun yaradıcılığı ilk olaraq Qurani-Kərimin təfsiri ilə yaddaşlara həkk olunub. Üç cilddən ibarət olan "el-Fevatihul-İlahiyyə vəl-Məfatihul-Qeybiyyə" adlı bu kitab bütün islam aləmində özünəməxsusluğu ilə seçilir.

900 səhifədən ibarət olan I cildə 13 surənin, 776 səhifədən ibarət olan II cildə 20 surənin, 905 səhifədən ibarət III cildə isə 81 surənin təfsiri əhatəli şəkildə verilmişdir. Belə ki, alim burada hər bir surəyə girişlə başlamış, surənin ayələrini ayrı-ayrılıqda geniş təfsir etmiş və həmin surəni nəticə ilə bitirmişdir.

Alimin qeydlərindən anlaşılır ki, müqəddəs kitabımıza təfsir yazmaq onun ən böyük arzusu olub. Bununla əlaqədar o, birinci cildə qeyd edir ki, "Mən Nemətullah Naxçıvani arzulayıb durduğum muradıma – Qurani - Kərimi təfsir etməyə başlayıram" (1, s. 38). Beləliklə də, alim müvafiq hazırlıqdan sonra arzusuna çatır və Qurani - Kərimi təfsir edir.

Baba Nemətullahın Qurana dair şərhləri həm də dərin didaktik mahiyyəti ilə seçilir. Şərhlərdə əsas məqsəd Quranın surə və ayələrinin mahiyyətini geniş, hərtərəfli tərzdə izah etməkdir. Bununla yanaşı, şərhlər həm də hər bir şəxsi Allah-Təalanın buyurduğu haqq yola, pak əqidə və davranışa dəvət edir. Baba Nemətullah hər kəsə Quranın yolu ilə getməyin xeyrini belə izah edir: "Özətlə deyirik ki, kim Qurana və Quranda olanın hamısına ixlasla sarılsa, Quranın əxlaqi ilə əxlaqlansa, ədəbi ilə tərbiyələnersə və həyatının hamısını (ömrü boyu) onunla tənzimləyərsə kamil insan zirvəsinə çatır. O yerdə Haqqa qovuşmuş olaraq qalar ki, artıq bu insan Allah Təalanın aynasıdır" (1, s. 37-38) Alim burada Qurani-Kərimə inanıb onun qaydalarına riayət etməyin

mükafatını necə də gözəl izah edir. Allahın göndərdiyi kitaba inanıb, orda yazılanları etsən, mükafat olaraq yerin Allahın yanındır.

Baba Nemətullah Naxçıvani dinə, Allaha və onun elçisi olan Hz. Məhəmməd (s.a.v) peyğəmbərimizə olan inamını demək olar ki, bütün yaradıcılığında əks etdirib. Və hər zaman hər kəsi bu yolla getməyə səsləyib. Allaha və islam dininə bağlılığının daha bir göstəricisi olaraq yazılarında Allaha dua etməyini görürük. Görkəmli alim Allaha belə dua edir: “Allah-Təala, bizləri Quran və Quranda olanın hamısına bağlanmaq, Quranda müxtəlif nümunələrlə ən gözəl deyilən dərs, hekayə, ibrətlərlə dolu hadisələr, bütün mövzu və nəsihətlərdən faydalanan, mötəbər insanlar kimi Quranın əxlaqi ilə əxlaqlanan, Allah rəsulu Hz. Mühəmməd (s.a.v.) əfəndimizə qüsursuz itaət və xidmətdə olub onun əməlləri ilə ömrümüzü tamamalayanlardan eyləsin. Lütfi ilə bizləri razı olduğu muradlarımıza çatdırsın. Amin!” (1, s. 38).

Göründüyü kimi, burada da alim mənəvi kamillik amalını önə çəkmişdir.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin bütün yazılarından aydın görmək mümkündür ki, o, Allahın göndərdiyi, müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimi çox dərindən öyrənmiş, yüksək dəyərləndirmiş və o kitabda yer alan ayələrdən bir çox yazılarında, əsasən də “Hidayətül-İxvan” əsərində sitatlar gətirmişdir. Yazılarının birində Qurani-Kərimin mükəmməl kitab olmasını belə vurğulayır: “O Qurani-Kərim elə bir kitabdır ki, onun nə əvvəlində, nə sonunda ona yalan dəyməz, dəyə bilməz. Heç bir şey və heç kəs onu hökümsüz və müvəqqəti saya bilməz. Allah Təalanın istəyini əks etdirən, bütün yaradılanlar içində Onun (c.c)xəlifəsi olaraq yaradılan insanı; tam olaraq izah edən, kamalı ilə dərk edib anlatan İlahi kitabdır” (1, s. 36).

Bilirik ki, din “Tanrı tərəfindən insanları dünya və axirət səadətinə qovuşduran ilahi inanc sistemidir” (7). O da bəllidir ki, dinlər müxtəlifdir. Onlardan ən mükəmməli və ən önəmlisi İslam dinidir. Allah-taala Məhəmməd Peyğəmbər vasitəsilə İslam dinini göndərmişdir. Bu Qurani-Kərimin beşinci - Maidə surəsinin üçüncü ayəsində belə ifadə edilmişdir: “Bu gün dininizi sizin üçün kamil etdim, sizə olan nemətimi tamamladım və sizin üçün din olaraq islamı bəyənib seçdim” (7).

Din alimi olan B.N.Naxçıvani də bu gözəl dinin təbliğatçısı olan Hz. Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbər haqqında da məlumatlar və izahlar vermiş, onun varlığını mükəmməl şəkildə ifadə etmişdir. Baba Nemətullah Peyğəmbərin varlığını yer üzünə gələn bir ali nemət olaraq qiymətləndirmişdir. O, peyğəmbər haqqında belə deyir: “Peyğəmbərlərin ən üstünü, ona müraciət edən dava-dalaşı aradan qaldıraraq ədaləti hər kəs üçün ortaya qoyan, kitablar verilmiş olan elçilərin ən seçiləni və sonuncusu Hz. Məhəmməd (s.a.v.) əfəndimizdir. Onun gətirdiyi din və həyat nizamı doğub ortaya çıxınca bütün dinlərin və sistemlərin qeyd dəftərləri bağlanmışdır” (1, s. 34).

Yuxarıda haqqında danışdığımız müqəddəs kitabın təfsiri ilə yanaşı, həmçinin B.N.Naxçıvani bir çox dəyərli əsərlərin də müəllifidir. Belə ki, “Naxçıvaninin təfsirindən başqa, 12 əsərinin olduğu yazılmışdır. Bu əsərlərin bir neçəsi tapılmamışdır”(6)

“El - Fəvatihul - İlahiyyə vəl - Məfatihul - Qeybiyyə”; “Envaru't - tenzil və esraru't - te'vil Haşiyəsi”; “Şərh-i Gülşən-i Raz”; “Fususu'l-Hikem Şərhi”; “Hidayətül-ixvan”; “Risâletü'l-Vücut”; “Şərhi Əsrarin-Nöqtə”; “Risâle fi't- Təsəvvüf”; “Şərh-i Rubâi Şeyx Cəlâləddin”; “Şərh-i Lemaât”; “Cəvâhir Tərcüməsi”; “Təfsiri Ayati'l-Kur'anıyyə Mutaallikunbi Garkı Firavn və Necati Kavmi Musa”

Orxan Musaxanovun tərcümə etdiyi “Hidayətül-ixvan” adlı kitabda isə alimin sadəcə aşağıdakı əsərlərinin adı verilmişdir:

“El - Fəvatihul - İlahiyyə vəl - Məfatihul - Qeybiyyə” - bu əsər öz məşhurluğu ilə digər əsərlərdən seçilir.

“Şərh-i Gülşən-i-Raz” – Şəbüstərinin Gülşən-i Raz'ının farsca şərh-i olan və 1500-cü ildə tamamlanan bu əsərin “İstanbul, Tehran və Berlində yazı nüsxələri var” (4, s. 21).

“Şərhi Əsrarin - Nöqtə” – Ali b. Şihabəddinəl - Həmədaninin “er – Risalətül – Kudsiyyə fi Əsrarin-Nöqtatıl-Hissiyyə”sinin şərhidir.

“Hidayətül-ixvan”- Sufilərin Kəlamçıları və fəlsəfəçilərin tənqidi və ya bacı-qardaşlarına töfsiyə xarakterindədir.

Nəsihətamiz fikirlər və Qurani-Kərimin ayələrindən bir çoxu onun “Hidayətül-ixvan”- əsərində də geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Ərəbcə yazılan, bir müqəddimə, on altı bölüm və nəticədən ibarət bu əsərdə bir çox mövzular incələnməmişdir.

Naxçıvanının daha diqqət çəkən, tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən, nəsihət xarakterli olan “Hidayət-il-ixvan” əsərinə nəzər salaq. Bu əsərdə İslam dininə dəyər verən alim müqəddəs dinimizi hər zaman yüksək tutmuş və bütün müsəlman bacı-qardaşlara bu yolun müsbət keyfiyyətlərini və nəticəsini geniş izah etmişdir.

Əsərdə “Axirət haqqındakı inanclar” başlığı altında verilən hissədə alim cənnət və cəhənnəmdən danışmış, Qurani - Kərimdən sitatlar gətirərək, onun izahını verərək fikrini əsaslandırmışdır. Alimin burada cənnətin gözəl yer olduğunu qeyd etdiyini görürük. Naxçıvani burada yaxşı əməllərin yüksək qiymətləndirilməsini ayrıca nəzərə çatdıraraq yazır: “Bu dünyada yaxşılıq, saleh əməl və razı olunan, öyünən əxlaqlı şəxs, Allah qatında olan mükəmməl mükafatları və yüksək cənnət dərəcələrini, Allah qatında bol savabı və özəlliklə Allah qatında olan razılığı tələbedir” (4, s. 74). Və burada Allahın gücünü, qüvvətini, hər şeyə qadir olmağını bir daha vurğulamış və Tövbə surəsindən bir ayəni verərək insanlara əsaslı şəkildə sübut etməyə çalışmışdır. “Allahın rızası hamınızdan böyükdür” (Tövbə 9/72).

Cəhənnəmi isə: “Pislik, pis əməl, çirkin hərəkət, əxlaq və davranışda həddini aşmış şəxslər, axirətdə cəhənnəmin aşağı çuxurları, əzab və yanan od çeşitləri, zincir və dəmir halqa zincirləri özəlliklə ilahi qəzəbi gərək görər” (4, s. 74). Və bu fikrini yenə müqəddəs kitabdan, Qurani - Kərimdən gətirdiyi ayələrlə əsaslandırır. “Allah onlara qəzəb etmiş, lənətləmiş və cəhənnəmi onlara hazırlamışdır. “Orası nə pis yerdir” (Feth, 48/6) Baba Nemətulla bunları qeyd edir və sonra daha geniş açıqlayır. “Hər bir hərəkət özündən asılıdır. Ey mükəlləf, sənə verilən bu həyat imtahan yeridir. Bunu dərk edərək axirəti təsəvvür etməlisən” (4, s. 74). Gördüyünüz işin axirətdə qarşılığı tam veriləcək. Yaxşıya yaxşı, pisə pis.

Baba Nemətullah Naxçıvanının əsərində maraqlı doğuran xüsusiyyətlərdən biri də alimin hər bir fikrini, demək olar ki, Qurani - Kərimdən nümunələr verərək əsaslandırmasıdır. Bu da alimin Qurani- Kərimi tam mənimsəməsindən, onu əzbər bilməsindən xəbər verir. Həm də kitaba verdiyi önəmin, və ona olan inamının göstəricisidir.

Baba Nemətullah Naxçıvani bu əsərində cənnət və cəhənnəmdən başqa ölümün mahiyyəti barədə də söz açmışdır. Alimə görə, insan hər an, hə zaman ölümü xatırlamalı və ona uyğun hərəkət etməlidir. Yəni sonu ölümlə bitən ömrü pak əməllərə sərf etməlidir. Nəfsinə sahib çıxmalı, pis əməllərdən, pis işlərdən uzaq olmalıdır. Alim bununla bağlı yazırdı: “Bacı - qardaşlarım, qul nəfsinə qulluq etməkdən, əsirlikdən və zülmət qaranlıqdan qurtulmadığı müddətdə, onlara iman nuru doğmaz və irfan mərtəbəsinə yüksəlməz” (4, s. 77). İnsan nəfsinə qul olmaqdan azad olmağı isə B.Nemətullah belə şərh etmişdir: “Nəfsə qul olmaqdan qurtulmağın dərmanı dadlı və istəklilə arzuların hamısından tez ölümü xatırlamaq və işlərin hamısında ölümü göz önünə gətirməkdir” (4, s. 78)

Naxçıvani bu əsərində alim və cahili də bir birindən fərqləndirir. O, Qurani-Kərimin 15- ci Hicr surəsindən bir ayə verərək fikrini yekunlaşdırır. Naxçıvani alim və cahili fərqləndirərək deyir: “Qardaşlarım, alim və cahil olmaq üzrə insanlar iki qisimdir. Alim Allahdan ağılla örtünmüşdür. Ağıl varlığın pərdəsidir. Cahil də onun həvəsilə pərdələnmişdir”. Həvəs açıq bir dəlalətdir. Bu iki pərdə aradan qalxmadığı müddətcə mərifət və iman əhli kimi olması tez hasil olmaz” (4, s. 57). Sonda da Hicr surəsinin 99-cu “Və sənə kəsin ölüm gəlincəyə qədər Rəbbinə ibadət et!” ayəsini qeyd edərək fikrini tamamlayır. Qeyd edək ki, alim bu surənin təfsirini “el-Fevatihul-İlahiyyə vəl-Məfatihul-Qeybiyyə” əsərində daha geniş və aydın şəkildə belə açıqlamışdır: “Gözündən və özündən varlıq və mənlikdən ibarət pərdələr qalxıncaya, Rəbbinin həqiqətini anlamaq və Uca varlığını görmə mərtəbəsi sənə hasil olub gəlincəyə qədər və gələcəyi kəsin olan ölüm sənə gəlib Ona qovuşuncaya qədər qulluq et, Onu tanımaq üçün var-gücünlə çalışmağa davam et (2, s. 50)”. Bu isə o deməkdir ki, Baba Nemətullah hər bir şəxsi daima haqq yoluna yönəlməyə səsləyirdi.

Həmin əsərdə Ruh başlığı altında verilən hissədə isə alim insan ruhunun dəyərini, ona necə verilməsini açıqlamışdır. Həmin hissədə oxuyuruq: “Bacı-qardaşlar, əməllər niyyətə görədir. Niyyət qəlbin hərəkətidir. Qəlb ruhun mənzilidir. Ruh Rəhmanın nəfəslərindən meydana gələn üfləmə və Haqqın üfləməsindən qəlbə nazil olan Onun müqəddəs ruhundan ortaya çıxan bir parçadır” (4, s. 54).

Əsərin sonunda yenə Naxçıvani hər kəsi öz vicdanına dönməyə, iman yoluna yönəlməyə çağırır. Çünki, əsl yol bu yoldur. “Ancaq hər bir yol sonludur. Allaha dönücdür. Son yer onadır. Allahdan başqa yönələcək hədəf yoxdur” (4, s. 86). Və yenə də alim Qurani-Kərimin 96-cı Alak surəsinin 8 - ci ayəsini qeyd edir. “Şübhəsiz dönüş Rəbbinədir”. Və görkəmli alim Baba Nemətullah Naxçıvani “el-Fevatihul-İlahiyyə vəl-Məfatihul-Qeybiyyə” əsərində bu ayə haqqında ətraflı izah verir: “Axirətdə bilinən və xəbər verilən dönüş Ona (c.c) olacaq və ədalətinə görə hesaba çəkildikdən sonra sənə əlaqəli olan hər şeyin qarşılığını verəcək” (3, s. 831).

“Hidayətül-ixvan” insan həyatını, yaşamını, istər bu dünyanı, istər axirəti vəsf edən bir əsərdir. Bu əsərdə insanlara yaxşı mənada təsir edən fikirlər yer almışdır. Bir növ bu əsər nəsihət xarakterlidir.

“Türk-İslam alimi və vəlisi, zamanındakı alim və vəlilərin ən fəzilətlilərindən” (8) biri olan Baba Nemətullah Naxçıvaninin “Hidayətül-ixvan” əsərini təhlil etdikdə görürük ki, alim bütün insanları düz yolla, yəni Allahın yolu ilə getməyə səsləmiş və bunun öz düşüncəsi ilə izahını verməyə çalışmış, dinin xeyrini, insanlar üçün onun dəyərini, ölümü, cənnət, cəhənnəmi, insanın nəfsini, insanın kamilliyini, ruhunu və s. xüsusiyyətlərini geniş izah etmiş, müqəddəs kitabdan ayələr verərək fikrini elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. Bu da alimin dinə, tək olan Allaha və Qurani-Kərimə olan inancını bir daha sübut edir.

Bütün bu məziyyətlərinə görə Baba Nemətullah Naxçıvaninin əsərləri özünün didaktik dəyərini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin yaradıcılığı çox geniş və hərtərəfli tədqiqat tələb edir. Bu məqalədə biz bir sıra səciyyəvi aspektlərə toxunmaqla kifayələndik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əl-fəvatix - ul İlahiyyə vəl - məfatix - ul ğaybiyyə, Nahcivani tefsiri, III cildə, I cilt, 900 s.
2. Əl-fəvatix - ul İlahiyyə vəl - məfatix - ul ğaybiyyə, Nahcivani tefsiri, III cildə, II cilt, 776 s.
3. Əl-fəvatix -ul İlahiyyə vəl - məfatix - ul ğaybiyyə, Nahcivani tefsiri, III cildə, III cilt, 906 s.
4. Nimetullah Nahçıvani, Hidayetül ihvan sufilərin kəlamcıları və fəlsəfeciləri eleştirisi, İstanbul, 2012, 98 s.
5. <http://naxcivanxeberleri.com/xeber/cemiyyet/tariximiz-kecmisimiz/2089-nuh-yurdu-naxchivan-deyishir-ve-inkishaf-edir.html>
6. <http://www.tefsir.gen.tr/img/KTA03-ibrahim-gorener.pdf>
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Din>
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Nem%C9%99tullah_Nax%C3%A7%C4%B1vani

ABSTRACT

THE DIDACTIC IMPORTANCE OF THE RELIGIOUS VIEWS OF BABA NEMATULLA NAKHCHIVANI

In the article a great place is given to the religious views of Baba Nimaratullah Nakhchivani and their essence. A brief survey of the merits of the scientist was given, and his work "Hidayatul-Ikhvan" was widely analyzed. In a work written in Arabic, Baba Nimaratullah Nakhchivani criticizes the Sufis, worders and philosophers, as well as explored and gave an explanation on many topics. An outstanding scientist justified his thoughts by providing examples from the verses in the Qur'an.

The analysis revealed that a scientist who excellently knows the Koran and appreciates the religion of Islam has always supported our sacred religion and explained to all Muslims the positive qualities of this way.

РЕЗЮМЕ

ДИДАКТИЧЕСКАЯ ВАЖНОСТЬ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЗГЛЯДОВ БАБЫ НЕМАТУЛЛЫ НАХЧЫВАНИ

В Статье уделяется место религиозным взглядам Бабы Нимаратуллы Нахчивани и их сущность. Был дан краткий обзор заслуг ученого, и широко проанализирована его работа «Хидаятуль-ихван». В произведении написанном на арабском языке Баба Нимаратулла Нахчивани критикует Суфистов, словесников и философов, а так же исследовал и дал объяснение по многим темам. Выдающийся ученый обосновал свои мысли, предоставив примеры из стихов в Коране.

Из анализа выяснилось, что ученый, превосходно знающий Коран и ценящий религию ислама, всегда поддерживал нашу священную религию и объяснял всем мусульманам положительные качества этого пути.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ramizasef@yahoo.com.tr

UOT: 82-3.512

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏNQİDİ REALİZMİN FORMALAŞMASI VƏ
İNKİŞAFINDA “MOLLA NƏSRƏDDİN” ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN ROLU****Açar sözlər:** *tənqidi realizm, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi, mollanəsrəddinçilik.***Key words:** *critical realism, “Molla Nasiraddin” literary school, mollanasiraddinism.***Ключевые слова:** *критический реализм, литературная школа «Молла Насреддин», молланасреддинство.*

Artıq çoxdan sübut və qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrində tənqidi realizmin yaranması və bir yaradıcılıq metodu, ədəbi cərəyan kimi müəyyənlişməsində görkəmli ədib, milli oyanış dövrünün sərkərdəsi və böyük mücahidi Cəlil Məmmədquluzadənin rolu misilsiz olmuşdur. Lakin bunu da əlavə etməyə ehtiyac var ki, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin bir ictimai düşüncə, təfəkkür tərzı və yaradıcılıq metodu olaraq müəyyənlişməsi, dərinləməsi və inkişafında “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının da müstəsna xidmətləri vardır. Belə ki, böyük ustad Mirzə Cəlil ilk yaradıcılıq məhsulu olan “Çay dəsgahi” mənzum dramından başlayaraq “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinə qədər tənqidi realist düşüncənin ilk cüvətilərini ortaya gətirmişdi.

Yeni ictimai-iqtisadi inkişaf və dövrlə bağlı, bir az da dəqiq və mündəricəli deyilsə, keçid dövrü və yeni dünya nizamının yarandığı bir zamanda insan probleminin aktualıq qazanması, sosial hadisələrin təhlilədiçi yöndən təqdim və təsvir edilməsi, xalqı ehtiva edən və ümumiləşdirən sadə, adi, “kiçik” adamların ədəbiyyata gətirilməsi, oyanış, haqq-hüquq, ədalət, mərhəmət axtarışı və s. bu əsərlərdə başlıca yerdə gəlməkdə, həmin əsərlərin əsas, başlıca səciyyəsinə, məna-məzmun mündəricəsini, ideyasını təşkil etməkdə idi. Lakin hələ bu fikir və yaradıcılıq tərzinin əhatəliliyi olmaması, dərininə meyarların kasadlığı, özünəməxsus üslubun çatışmazlığı, sosial təhlilin zəifliyi və b. səbəblər üzündən onun cərəyan və yaradıcılıq metodu olmasından danışmaq olmazdı.

Əvvəlcə “Novruz” qəzetinin çapını arzu edən C.Məmmədquluzadə sonradan fikrini dəyişərək dövrün ictimai tələbi, ehtiyacı və zərurəti olaraq fikrindən daşınaraq məhz xalq düşüncəsini özündə bütün təfərrüatı ilə yaşadan, digər tərəfdən də xalqının məcazına uyğun olan “Molla Nəsrəddin” mətbuat orqanının yaranmasına nail olur. Jurnalın yaranması milli məfkurəli vahid bir ideya, amal, məqsəd uğrunda olduğu kimi, yaradıcılıq metodu, yolu, mövzu-mündəricəsi, üslub və tərzı, problem və qayğıları və s. buna uyğun şəkildə müəyyənlişdirməyə stimül verdi. Cəlil Məmmədquluzadədən başqa yazıçı, şair və digər yaradıcı insanların ortaya çıxması, qeyd edilən yaradıcılıq mövzusu, problemi və üslubunu davam etdirməsi tənqidi realizmi həm bir fikir cərəyanı olmaq səviyyəsinə qaldırdı, həm də əhatə dairəsini genişləndirmək, özünəməxsus yaradıcılıq tərzı, janrı və forması seçməklə də ədəbiyyatda və publisitikada tənqidi realist yaradıcılıq metodunu təkmilləşdirmiş və müəyyənlişdirmiş oldu. Bu mənada Azərbaycan ictimai fikir, mətbuat və ədəbiyyat tarixində yeni bir məktəb əmələ gətirən “Molla Nəsrəddin” jurnalı həm də vahid bir cəbhə formalaşdıraraq eyni üslub, hədəf, proqram, yaradıcılıq metodu və üslubu istiqamətində tənqidi realizmin də yaranması və inkişafına ciddi bir vəsilə oldu. Eyni bir məslək-amal ilə vahid bir ideya uğruna bitkin bir proqramla özünəməxsus dil-üslub, yaradıcılıq metodu və tərzı ilə çıxış edən “Molla Nəsrəddin” cəbhəsinin nümayəndələri ədəbiyyatda tənqidi realizmin bir yaradıcılıq metodu və ictimai düşüncə tərzı, ədəbi cərəyanı olaraq müəyyənlişməsinə təkan verdilər. Prof. Ə.Şərifin də doğru olaraq yazdığı kimi: “...onların hər biri ayrılıqda və hamısı birlikdə vahid bir iş gördüyünü, vahid bir məqsədə xidmət etdiyini, vahid bir yolda çalışdığını, vahid bir ədəbi cərəyan – Molla Nəsrəddin cərəyanı yaratdığını bilirdi” (9, s. 351).

“Molla Nəsrəddin” haqqında tədqiqatlar qəti bir qənaət formalaşdırır ki, bu dünyaşöhrətli jurnal həm də bir təlim, ideya, məfkurə meydana gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Ayrı-ayrı görkəmli ziyalıların

toplaşdığı və həmrəy olduğu “Molla Nəsrəddin” dərgisi müəyyənləşməkdə və zənginləşməkdə olan tənqidi realizmin təzahür və təbliğat lövhəsi, akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi doğru ifadələrlə desək, “cəbbəxanası” (3) idi. Bu mənada, “Molla Nəsrəddin” jurnalı həm mübarizə meydanı, həm mübarizə silahı, həm də cəbbəxana idi. Özünəməxsus çeviklik, təsir və təbliğ üsulu ilə “Molla Nəsrəddin” tənqidi realist ideya və ictimai dərk üsulunu xalq arasında yaymağa müvəffəq olurdu. Görkəmli ədəbiyyatşünas, Azərbaycanda ədəbi məktəblərin görkəmli araşdırıcısı professor Mir Cəlal Paşayev bu məşhur jurnal haqqında bəhs edərək: “... “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi Azərbaycanda xalq hərəkatının mənə və ruhunu ifadə edən ən nüfuzlu bir mətbuat olaraq tanınmışdı” (7, s. 61), - deyə yazırdı. “Molla Nəsrəddin”in Azərbaycan milli tənqidi realizminin vahid və bitkin ədəbi cərəyan kimi ədəbi-estetik səciyyədə bitkinləşdirən məcmuə olmasını prof. Yaşar Qarayev də daha sanballı fikirlərlə ifadə edirdi. Alim yazırdı: “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yeni tipli realizmi təkcə milli bədii şüurda yox, həm də bütünlükdə milli-ictimai şüurda böyük intibah aktı kimi doğulur” (5, s. 139). Bir çox tədqiqatlar bu barədə fikirləri ümumiləşdirə və qətiləşdirərək bu qənaəti formalaşdırır ki, Azərbaycan bədii fikrində tənqidi realizmin inkişafı Mirzə Cəlilin əsərlərindən başlasa da, vahid və özünəməxsus, bitkin bir ədəbi-estetik səciyyə, prinsip, cərəyan olaraq bitkinləşməsi və müəyyənləşməsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının rol oynadığı mübahisəsiz və dəqiqdir. Görkəmli elm adamı akademik İsa Həbibbəylinin də dediyi kimi: ““Molla Nəsrəddin” dərgisi ilə Azərbaycanda milli satirik mətbuatın və tənqidi-realist ədəbiyyatın əsası qoyulmuşdur” (3, s. 634). Bu baxımdan qəti və danılmazdır ki, Cəlil Məmmədquluzadə və onun “baneyi-karı” olduğu “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi onun “ağsaqqal yoldaşı olduğu qələm dostlarının” (6, s. 244) birgə əməyi ilə Azərbaycan milli tənqidi realizminin yaradıcısıdır: “...Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi-ictimai fikrimizin Molla Nəsrəddin dövrünün yaradıcısıdır” (3, s. 639). Müxtəlif mənbələrdə də birmənalı və qətiyyətli olaraq deyildiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm ədəbi cərəyanının “başında böyük ədibimiz C.Məmmədquluzadə və onun 1906-cı ildən nəşr etdirdiyi məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalı dayanırdı” (1, s. 415-416.) “Molla Nəsrəddin”in ətrafında toplananlar dövrün ən müqtədir realist qələm sahibləri idilər.... Başda böyük demokrat ədib C.Məmmədquluzadə olmaqla bütün görkəmli tənqidi realistlər bu jurnalın yaradıcı heyətinə daxil idi” (4, s. 20).

Söz yox ki, yenə də qeyd edilməlidir ki, tənqidi realizmin yaradıcılıq zərurətindən meydana gələn mövzu və problemlər müxtəlif janrlı əsərlər vasitəsilə başda “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində dərc edilir, onun mövqeyi və məzəcini təyin edirdi. Hər bir yaradıcı ədibin ərsəyə gətirdiyi tənqidi realist əsər mövzu, problem, dil və digər məsələlər çərçivəsində C.Məmmədquluzadənin ağsaqqal rəhbərliyi və məsləhəti ilə tam qaydaya salındıqdan sonra dərc olunur, “Molla Nəsrəddin” təliminə xidmət edirdi. Molla Nəsrəddinçilik təlimi, bu mənada, “tək bircə Cəlil Məmmədquluzadənin deyil, onun ağsaqqal yoldaşlığı ilə bütün digər ədiblərin” (6, s. 244) əməyi, zəhməti, istedadı ilə müəyyənləşirdi. Molla Nəsrəddinin ardıcıl, davamlı və əhatəli müəyyənləşən ideoloji tezisləri molla-nəsrəddinçilik təlimini müəyyənləşdirdiyi kimi Azərbaycan milli tənqidi realizminin də nəzəri əsaslarını, proqram və manifestini ortaya çıxarmışdır.

Görkəmli molla-nəsrəddinçi ədib, böyük tənqidi realist ədib Ə.Haqqverdiyev: “Təb Sabirin idi, qafiyəpərdazlıq Sabirin idi, istedadı-şəriyyə Sabirin idi, fəqət mövzu verən “Molla Nəsrəddin” və Mirzə Cəlil idi” (2, s. 374), - deyə “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun baş redaktoru, ustad ağsaqqalı Cəlil Məmmədquluzadənin müəyyənləşdirici və istiqamətləndirici mühüm rolunu etiraf və təsdiq etmişdir. Bu mənada, “Ustad Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsus olan “dünyada sözdən böyük yadigar yoxdur, zira mal-mülk fəvq olub gedir, söz qalır”, yaxud “biz bir yazıçı millətik. Bizə yaxşıca tanımaq, təcrübə götürmək lazımdır, bizə gör-götür lazımdır” və ya “tema tək ikicə sözdən ibarətdir, amma sən gərək azından iki min söz düzəldib yazasan” kimi ədəbi-nəzəri tezislər tənqidi-realist ədəbiyyatın prinsiplərinin yetkinləşməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Bir sözlə, Cəlil Məmmədquluzadə nəzəri-estetik görüşlərilə də molla-nəsrəddinçi ədəbiyyatın formalaşma və inkişafına təsir göstərmişdir” (3, s. 639). Doğrudan da, heç bir şübhə yoxdur ki, Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığı ilə ədəbiyyata daxil olmaqda olan janr, mövzu, forma, dil, eləcə də, gerçəkliyə sədaqət, təhlil və təsrih üslubu və forması, sadə və anlaşıqlı dil, ədibin taleləri haqqında narahat və nigaran olduğu sadə, “kiçik” adam obrazları, özünəməxsus əhvalat və süjet və s. digər ədiblərin istedad və təbləri işığında daha da dərinləşə, inkişaf edə, bitkinləşə və qətiləşərək tənqidi realizmi vahid bir cərəyan olaraq ortaya çıxarmışdır. Bütün bunlara isə, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı və “Molla Nəsrəddin”nin ilk yaradıcılıq addımları əsasında baş tutmuşdur. Molla-nəsrəddinçilik təlimini əsaslandırın akademik İ.Həbibbəyli göstərirdi ki: “Molla-nəsrəddinçilik təlimi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, tənqidi realizmin anayasası, nizamnaməsi, əsasnaməsidir, “ictimai-ədəbi fikir cərəyanı deməkdir””.

Milli müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizə molla-nəsrəddinçilik təliminin əsasında dayanır.

“Kiçik” adamın timsalında xalq anlayışını ədəbiyyata və mətbuata gətirmək və müdafiə etmək mollaşdırılmağın təməl şərtlərindəndir.

Mollaşdırılmağ – Azərbaycançılıq məfkurəsindən ideya əsasında doğrulmuşdur.

“Açıq ana dilində” yazmaq, “açıq yazmağı da bacarmaq” mollaşdırılmağ təliminin əsas üslubi istiqamətini müəyyən edir.

Mollaşdırılmağ – ictimai satira vasitəsilə cəmiyyəti dəyişmək, yeniləşdirmək, məmləkəti irəli aparmaq, milli-mənəvi özünüdərk proseslərini dərinləşdirmək deməkdir” (3, s. 643). Əlbəttə, bütün bunları ümumiləşdirməklə, qətiyyətlə demək olar ki: “Deməli, başda Məmməd-quluzadə və Sabir olmaqla “Molla Nəsrəddin” məktəbi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində yeni bir yol açıb onu həm bədii yaradıcılıq, həm də tənqidi və estetik fikir cəhətindən formalaşdırmışdır” (8, s. 375).

Beləliklə, qətiyyətlə deməliyə ki, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə özünəməxsus realist yaradıcılıq üslubunu ictimai-ədəbi fikir tarixində qüvvəyə mindirən “Molla Nəsrəddin” jurnalı özünəqədərki ənənələri ümumiləşdirməklə yeni yaradıcılıq metodunu olan tənqidi realizmi əsaslandırılmışdır. Habelə “Molla Nəsrəddin” jurnalı və ədəbi məktəbi ətrafında meydana gələn vahid yaradıcılıq metodu, ideyası, ictimai, siyasi, etik və estetik baxışları, yaradıcılıq dili, üslubu və üsullarını özündə birləşdirən “Molla Nəsrəddin” cəbhəsi və mollaşdırılmağ təlimi həm də ictimai-tarixi şəraitdə tənqidi realizm ədəbi cərəyanının da əsasını qoymuşdur. Bu mənada, “Molla Nəsrəddin” jurnalı başda jurnalın baş mühərriri və ağsaqqalı olan Cəlil Məmməd-quluzadə olmaqla M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Haverdiyev və başqa mollaşdırılmağ şair və ədiblər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tənqidi realizmin yaranması və inkişafına misilsiz töhfələr vermişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları (tədris vəsaiti), B., “Nurlan”, 2008, 432 s.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 408 s.
3. Həbibbəyli İ. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və mollaşdırılmağ // İ.Həbibbəyli, Ədəbi – tarixi yaddaş və müasirlik, Bakı, “Nurlan”, 2007, 696 s.
4. Hüseynov F. “Molla Nəsrəddin” və mollaşdırılmağ, Bakı, “Yazıçı”, 1986, 279 s
5. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət (Azərbaycan realizminin mərhələləri), Bakı, “Elm”, 260 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, IV c, Bakı, “Öndər”, 2004, 472 s.
7. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı, “Ziya-Nurlan”, 2004, 391 s.
8. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Bakı, “Yazıçı”, 1980, 430 s.
9. Şərif Ə. Molla Nəsrəddin necə yarandı, Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2009, 384 s.

ABSTRACT

Ramiz Gasimov

THE ROLE OF MOLLA NASIRADDIN LITERARY SCHOOL IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF CRITICAL REALISM IN AZERBAIJAN LITERATURE

The article deals with the famous writer J.Mammadguluzade and works of "Molla Nasreddin" magazine, which played an important role in the formation and development of Azerbaijan critical realism. It is reported that the role of "Molla Nasreddin" magazine is great in the formation and development of critical realism in Azerbaijani literature. Critical realism is defined as the literary trend and creative method by means of the Molla Nasreddin literary front and the teaching of mollaşdırılmağ.

РЕЗЮМЕ

Рамиз Гасимов

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ШКОЛЫ «МОЛЛА НАСРЕДДИН» В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ КРИТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассказывается о важной роли известного просветителя Джалила Мамедгулузаде и услугах журнала «Молла Насреддин» в образовании и формировании азербайджанского критического реализма. Сообщается, что роль журнала «Молла Насреддин» велика в формировании и развитии критического реализма в азербайджанской литературе. Критический реализм, благодаря литературному фронту «Молла Насреддин» и молланасреддинскому учению, определился как литературное течение и творческий метод.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

AYGÜN ZƏKİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

zekiyeva89@mail.ru

UOT: 82-3.512

“DİRİ İKƏN ÖLÜLƏR” VƏ KEFLİ İSKƏNDƏR HƏQİQƏTİ

Açar sözlər: *ədəbiyyat, pyes, mühit, obraz, konflikt, kefli, diri, ölülər, həqiqət, elm*

Keywords: *literature, play, environment, character, conflict, drunkard, the living, the dead, truth, science*

Ключевые слова: *литература, пьеса, среда, образ, конфликт, пьяница, живые, мертвецы, правда, наука.*

Əminliklə demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı özünün inkişafının heç bir dönəmində XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi güclü ictimai rola və təsirə malik olmamışdır. S.Vəliyeva yazır ki, “XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın bədii-estetik və ictimai fikrində milli renesans dövrü hesab olunur. C.Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai mühitə gəlişi ilə bu proses daha da sürətlənmiş və milli ideya “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsi ilə kütləviləşərək minlərlə insanın fikir dünyasına hakim kəsilmişdir” (11, s. 11).

Doğrudan da, Mirzə Cəlilin ədəbiyyata gəlişi nəinki ədəbiyyatımızda, həm də ictimai fikir tariximizdə böyük hadisə idi. Onun yaradıcılığının ən böyük hadisəsi isə “Ölülər” pyesidir. M.İbrahimov “Böyük demokrat” adlı tədqiqatında bu əsər haqqında yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatında istər inqilaba qədər və istərsə ondan sonra mövhumat əleyhinə yazılmış əsərlər içərisində “Ölülər” qədər güclü klassik əsər yoxdur” (3, s. 138).

“Ölülər” pyesinin əsas gücü isə kefli İskəndər obrazında cəmləşir. Əsərdə konfliktin inkişaf xətti bu obrazdan keçir. Dramaturji konflikt öz ziddiyyətli başlanğıcını bu obrazla onun mühiti arasında olan qarşıdurmadan götürür. İskəndər “ölülər” mühitinin diri nümayəndəsidir.

Məlumdur ki, “Ölülər” pyesi tədqiqatlarda komediya və tragikomediya adlandırılmışdır. Bu əsərlə bağlı janr mübahisəsi açmaq və yaxud janr mübahisələrinə qoşulmaq bizim məqsədimiz olmadığı kimi, tədqiqat istiqamətimiz də deyildir. Ancaq onu qeyd etmək istəyirik ki, “Ölülər” pyesində mühit və qəhrəman konfliktinin dərinliyi onu faciə konflikti kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Dramaturq kefli İskəndər və mühiti arasındakı qarşıdurmanı elə bir ziddiyyətli müstəviyə çıxarmışdır ki, o fəci qəhrəman qədər bu qarşıdurmanın şiddətlənmə fazasındadır.

Kefli İskəndərin mühiti “ölülər” mühitidir və İskəndər bu mühitdə diri olmağın faciəsini yaşayır. Məlumdur ki, ölülüyə dirilik qədər qarşı gələcək, onun əks qütbünə keçəcək heç nə yoxdur. Ən kəskin kolliziyalı dramaturji konflikt isə qütbləşmənin ən dəqiq hədəfində ifadə olunur. Demək, Mirzə Cəlil “Ölülər” pyesində öz dövrünün ən başlıca ziddiyyətini tapa bilir. Ona görə də bu pyes ictimaiyyətə təqdim olunduğu vaxtda böyük rezonans və təsir doğurur. Dövrün mütərəqqi ziyalıları bu əsərin bədii gücünü duyur və ondan çox şey gözləyirlər. Nəriman Nərimanov 1916-cı ildə “Açıq söz” qəzetində yazır: “Artıq dərəcədə məharətlə yazılmış, məzmunu eynən həyatımızdan götürülmüş, ideyası inqilabi bu drama müsəlmanların həyatında böyük rollar oynayacaqdır: paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib, ölmüş ruhlara can verəcəkdir” (8, s. 392).

“Ölülər” və “dirilər” konfliktinin bir qütbündə kefli İskəndər yalnızdırsa, o biri qütbündə Şeyx Nəsrullah böyük bir qaragüruhla birlikdədir. Kefli İskəndər həqiqəti bu qaragüruhun başında dayanan Şeyx Nəsrullah yalanlarına qarşı durur. Bu qarşıdurma “ölülük”lə “diriliyin” toqquşmasından doğur. Cavanşir Yusifli bu əsərdəki “dirilik” məhfumunun şərhində yazır: “Ölülər” komediyasında dirilik məhfumu əbədi, metafizik mahiyyətdədir, bu heç də komediyanın öz konteksti ilə çərçivələnmişdir,

həyatın “ekzistensial” nöqtələrinə toxunur. Bu mənada ən vulqar təsəvvür onu konkret cəmiyyət həyatı ilə əlaqələndirməkdir” (12, s. 287).

C.Məmmədquluzadənin bu əsərdə təsvir etdiyi cəmiyyət, yəni XX əsr Azərbaycan cəmiyyəti “ölülüyə” yaşam haqqı verir, “diriliyə” isə ölüm hökmü oxuyur. Odur ki, İskəndər bu cəmiyyətdə yaşamaq üçün arığa sığır, sərxoşluq həyatı yaşayır. “Sərxoşluq” İskəndər üçün bir pərdə, bir qalxandır ki, bu vasitə ilə o, “ölülər və dəlilər” aləmində yaşamaq imkanı əldə edə bilir. İskəndər araq düşkünü olduğu üçün içmir. Ancaq ən ağır və kədərli dəqiqələrdə, artıq heç bir şey etmək mümkün olmayan dəqiqələrdə arığa müraciət edir” (3, s. 144).

Mirzə Cəlilin yaratdığı kefli İskəndər obrazı Azərbaycan ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni tip idi. Bu obraza qədər də dramaturgiyamızda mühit-qəhrəman münasibətləri dramaturji konfliktə gətirilmişdi və bu münasibətlər cahillik mühiti və tərəqqipərvər qəhrəman qarşıdurmasında göstərilmişdi. Ancaq İskəndərə qədərki qəhrəmanlar: Şahbaz bəy, Fəxrəddin, Fərhad təhsil, elm dalınca qoşan, elmi ilə xalqa xidmət etmək istəyən qəhrəmanlardır. Bu personajların dramaturji süjetdə hərəkəti cahillik dünyasında elmi, təhsili təbliğ edir. Onlar mübarizənin doğru-dürüst yolunu bu istiqamətdə müəyyənləşdiriblər. Kefli İskəndərin həqiqəti isə tamam başqadır. Əsərdə Cəlalin müəllimi ilə İskəndər arasında belə bir söhbət baş verir:

“Müəllim....Məgər Mirzə Cəlil görmür ki, elmsiz insan bir qəpiyə dəyməz? İnsanın ki, elmi olmadı, onun nə qədr-qiyəti ola bilər və nə hörməti ola bilər.

İskəndər (ucadan qah-qah çəkib gülür). Məgər Mirzə Cəlil görmür ki, elmi insan bir qəpiyə dəyməz? Xa... xa... xa... hər kəsin ki, elmi var, onun hörməti yoxdu; hər kəsin ki, hörməti var, onun da elmi yoxdu” (7, s. 387).

Kefli İskəndərin həqiqəti odur ki, o, elmin, təhsilin bu “ölülər” mühitində dişsizliyini, kəsərsizliyini bəyan edir. Bu mühitin faciəsi ziyalıların azlığı və yaxud gücsüzlüyündə yox, onların dönüb “ölülər”dən biri olmasındadır. Müəyyən təhsilə malik olan Əliqulu bəy, teleqrafçı Heydər ağa da Şeyx Nəsrullahın ölü diriltməsinə inananların sırasındadırlar.

Mirzə Cəlilə qədər ədəbiyyatımızda problemin əsas istiqamətgahını elm və təhsilin yoxluğunda tapırdılar. İlk dəfə Mirzə Cəlil İskəndər obrazı vasitəsi ilə elmin, təhsilin cəmiyyətdə düzgün istiqaməti məsələsini qoydu. Odur ki, müəllim İskəndərdən Cəlalin dərslərini yaxşı çalışması üçün ona nəsihət etməyi xahiş edərkən, biz İskəndərdən başqa şey eşidirik:

“İskəndər. (kitabə)...Mənim də müəllimim mənə nəsihət elərdi ki, bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən. Amma bu dılığların heç birindən eşitmədim ki, desin: bala, adam ol...” (7, s. 389).

Göründüyü kimi, İskəndər üçün ilk yerdə insanlıq, mənəviyyat məsələləri dayanır. O başa düşür ki, yaşadığı cəmiyyətin faciəsi yalnız elmsizlik, avamlıq deyil, yalnız cəhalət bu cəmiyyətin gözünü kor etmir. Bu cəmiyyətin faciəsi həm də elmi, təhsilli insanların mənəviyyatsızlığıdır, onların öz mövqelərindən xalqa xidmət yox, şəxsi mənfəət üçün istifadə etmələri “ölülər” cəmiyyətinin dirilməsinə mane olur. Odur ki, İskəndəri sərxoşluqdan ayılmağa yalnız hacıların, məşədilərin avamlığı yox, həm də intilgentlərin mənfəətbaşlılığı qoymur. Cəlil Məmmədquluzadə kefli İskəndər obrazında həqiqi ziyalı olmağın faciəsini göstərmişdir. Bu faciəni yaşadığından İskəndər qardaşı Cəlala deyir:

“...Cəlil, ay Cəlil! İndi sən məndən qaçırsan, deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qara ağac piriyə ki, sən də mənim kimi dərslər oxuyub qutarandan sonra başlayacaqsan İskəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa. Xa...xa...xa!...” (7, s. 389).

Kefli ləqəbi onun aldığı təhsildən yeganə qazancıdır. Yaşar Qarayev yazır: “...İskəndər təhsildən mühəndis yox, həkim yox, “kefli” olub qayıtmışdır” (6, s. 204).

İskəndər üçün elm, təhsil “ölülük”dən dirilmək vasitəsidir. Amma onun soydaşları üçün isə təhsil qazanc vasitəsi, mənfəət yeridir. Oğlunun təhsilindən mənfəət gözləyən Hacı Həsən ağa deyir:

“...Maşallah, oxudu gəldi, indi gör nə olub, səhər kefli, axşam kefli. Divanxanalarda heç mirzəliyə də götürmürlər. Allah bəisin evini yıxsın” (7, s. 391).

İskəndərin mirzəliyə və yaxud başqa hər hansı qulluğa götürülməməsinin səbəbi, təbii ki, kefliyi deyil. İskəndərin ayıq düşüncəsi və yaxud “diriliyi” onun qulluğa gedən bütün yollarını bağlayır. Şeyx Əhmədinin dediyi kimi, “buralarda heç adam yerinə qoyulmayan” İskəndər öz xilas yolunu “küplərin dibində yatmaqda” görür. O, həmvətənlərinin gözündə bivec yaramazdırsa, hökumət

üçün də təhlükəli, qorxulu adamdır. Çünki hökumətə də kefli İskəndər kimi Şeyx Nəsrullaha “Mən ölüm əl ver! Lotusan əl ver!” deyən yox, teleqrafxanada sahibmənsəb olan Heydər ağa kimi “Maşallah, cənab elm dəryasıdır, mən belə alim görməmişəm” deyən, yaxud hakim yanında dilmanc işləyən Əliqulu bəy kimi “Maşallah olsun şeyxin elminə! Malades!” deyən insanlar lazımdır.

Demək, İskəndərin sərxoşluğunun yalnız sosial-ictimai, həm də ictimai-siyasi tərəfləri də vardı. C.Məmmədquluzadə bu obraz vasitəsi ilə bu həqiqəti də ifadə etmək istəmişdir ki, əslində İskəndər kimilərin sərxoşluğunda hökumət də maraqlıdır. İskəndərin Şeyx Nəsrullaha ünvanladığı bu sözləri əslində Mirzə Cəlil bütün rejimə müraciətlə deyirdi:

“Cənab şeyx, siz gərək şükür eləyəsiniz ki, mən şərab içirəm...” (7, s. 416).

Fikrimizcə, məhz kefli İskəndər obrazının ifadə etdiyi bu mahiyyətə istinadən Əli Sultanlı yazırdı: “Biz inanırıq ki, şəfəq atıb qaranlıq aləmi işıqlandırdıqca, İskəndər də öz araş şüşəsini yerə qoyacaq, öz fikri və zehni qabiliyyəti ilə ümumi quruculuq işlərində iştirak edəcəkdir” (9, s. 226).

İskəndər “dirilər” cəbhəsində tək görünür. Onun gücsüzlüyü də elə təkliyəndədir. Fəxrəddin Səadət xanımın, Fərhad Musanın təmsalında yaşadıkları cəmiyyətdə özlərinə həmfikir tapa bilməmişdilər. İskəndərin isə bu cəmiyyətdə içdən danışdığı, dərdlərini bölüşdüyü insanlar hələ uşaqlıq çağlarını yaşayan qardaşı Cəlal və bacısı Nazlıdır. İsa Həbibbəyli diqqəti bu obrazlara yönəldərək yazır: “Ölülər” tragikomedyasında İskəndərin bacısı Nazlı və qardaşı Cəlal yeni nəslə təmsil edirlər. Dramaturq əsərdə onların gözünü açmaq, fanatizm buxovuna düşmələrinə imkan verməmək niyyətini izləmişdir. Yeni nəslin nümayəndələrinə müəllifin rəğbəti açıq-aşkar hiss olunur” (2, s. 70). Müəllifin bu niyyəti əsərdə İskəndər obrazı vasitəsi ilə üzə çıxır. Sanki yaşlı nəslin diriləcəyindən əlini üzən İskəndər ümidini özündən kiçik qardaş-bacısına bağlayır. Ona görə də onun anası Kərbalayı Fatma xanımla və bacısı Nazlı ilə danışmaq tərzi fərqlidir. İskəndərin anası ilə danışdığı ironik tərzi onun bacısı ilə söhbətlərində müşahidə etmirik. O istəmir ki, bacısı da böyüyüb Kərbalayı Fatma xanımlardan biri olsun. Ona görə də o, balaca bacısının gözlərini açmağa çalışır, İskəndər Nazlının böyüyüb azad qadın həyatı yaşamağını arzulayır, amma bunun yalnız xəyal ola biləcəyini anlayarkən İskəndər gücsüzləşir. Amma bu gücsüzlük onun cəsarətinə mane olmur. Belə ki, İskəndər Şeyx Nəsrullahla mübarizə meydanında əməli hərəkətdə deyilsə, bu onun qorxaqlığından deyil. Tədqiqatlarda da İskəndərin bu səciyyəsi qeyd edilmişdir: “O, çox iradəli və cəsarətli. O, Şeyx Nəsrullah kimi bir külli-ixtiyari təqib edir. İkilikdə onu döyüş meydanına çağırır” (3, s. 144).

İskəndər Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən ədəbi mərhələni göstərən kamil bir ədəbi surətdir. Bu, XX əsrə qədərki klassik ədəbiyyatda əvəzi olmayan, kəskin və cəsarətli tənqid qabiliyyətinə malik olan, köhnə dünyaya və zehniyyətə ucadan acı-acı gülən yeni, realist və cəsarətli bir surətdir (1, s. 568).

Doğrudan da, İskəndərin gücsüzlüyü onun cəsarətinə mane olmur. Onu bəzən tədqiqatlarda mübariz olmamaqda suçlamışlar. Amma fikrimizcə, bu doğru yanaşma deyildir. Kefli İskəndər bir xarakter olaraq Mirzə Cəlil tərəfindən ona görə yaradılmışdır ki, mühitin səciyyəsinə öz tipində cəmləyə bilsin. Onun Şeyx Nəsrullahla birbaşa mübarizəyə qoşulmaması da əslində elə “ölülər” cəmiyyətinin mahiyyətini çatdırmaq üçündür. Əgər İskəndər kefli olmasaydı, müəyyən dövlət qulluğunda çalışsaydı, Şeyx Nəsrullahla əməli mübarizəyə qalxsaydı, əsər bizə bu mühitin eybəcərliyini, zülmətini bu dərəcədə çatdırıb bilməzdi. Kefli İskəndərin mübarizə xəttində passivliyi əslində əsərdə bədii fikrin inkişafında aktiv bir mahiyyətə malikdir, bu mühitdə mübarizənin kəsərsizliyini ifadə edir. Firəngistanda təhsil alıb gələn bir gəncin perspektivlərini məhv edən, gecə-gündüz araş içən bir əyyaş döndərən bu mühit dini xurafatın əlində əsirdir. Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin”, Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” faciələrində qəhrəmanlar tez-tez əsl şəriət qanunlarının unudulduğundan gileylənir, həmvətənlərinin din yolundan azmaqlarından şikayətlənirlər. “Ölülər” pyesində bu fikir nitqlərdə birbaşa ifadə olunmasa da, müəllif mətnaltı mənalarda bunu oxucuya çatdırır. Düzdür, tədqiqatlarda, daha dəqiq desək, sovet dövrü tədqiqatlarında bu əsər din əleyhinə yazılmış pyes kimi xarakterizə olunmuşdur. “Ölülər” ədibin dinə və mövhumata, keçmişin çürük adətlərinə qarşı çevirildiyi ən ciddi və kəskin bir ittihamnamədir (10, s. 21).

“Ölülər” C.Məmmədquluzadənin din, mövhumat və feodal həyat tərzi əleyhinə mübarizəsinə əks edən və bu mübarizəni yekunlaşdırən bir əsərdir” (3, s. 138).

Əlbəttə, tədqiqatların bu mövqeyi sovet ideologiyasının elmi-humanitar fikrə verdiyi tələblərlə bağlı idi. Ateizm ideyalarının təbliği və klassik ədəbiyyatı da məhz bu ideyaların maraqları çərçivəsinə salmaq sovet ədəbiyyatşünaslığının kredoşuna çevrilmişdi. “Ölülər” pyesinin din əleyhinə

yazılmasını əsərdə sübut edəcək əslində heç bir fikir yoxdur. Hətta mövhumat cəbhəsinə əks qütbə dəyən İskəndər belə din əleyhinə bir kəlmə söz işlətmir.

Bu pyes din yox, dini mövhumat və xurafat əleyhinə yazılmışdı. Bu xurafatı yayan Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməddir. İrəvan şəhərinin sakinləri isə bu xurafatın qurbanıdır. Üzlərinə dini maska geyən Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd qazancları naminə bu insanların ən zəif yerlərindən – dini inanclarından istifadə edirlər. Məlum məsələdir ki, Şeyx Nəsrullahın dinə heç bir dəxli yoxdur. Onun məramı öz nəfsini təmin etməkdir. Onda bəs sual olunur ki, o niyə məhz dindən bir pərdə kimi istifadə edir? Məsələn, alim kimi, ölü diriltmək işinə vəqif olan bir elm adamı kimi bu şəhərə təşrif gətirmir. Əlbəttə, bu da səbəbsiz deyildir. Şeyx Nəsrullah bilir ki, yalnız dinə səcdə edir, onunla bağlı olan nələrsə inanırlar. Əgər o, alim kimi bu şəhərə gəlsə, heç kim ona etina etməz. Ona görə də o, din xadimi libasına bürünür. Əslində isə bu libasın Şeyx Nəsrullahın mahiyyəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

İsrafil İsrailov doğru olaraq yazır ki, "...başlanğıcdan məhz müəllif Şeyx Nəsrullahı əsl müsəlman şeyxi kimi göstərmək fikrindən uzaqdır. Ona görədir ki, pyesin sonunda o, Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhmədi "İsfahan lotuları" adlandırır. Sadəcə, böyük Mirzə Cəlilin təqdimində şeyx paltarı geyinmiş Nəsrullahın mahir fırıldaqçı olduğunu İskəndərin sərxoş gözləri görür, məst olmuş ağıl dərk edərsə, ətrafdakıların cəhalət örtmüş gözləri görmür, nadan beyinləri anlaya bilmir. Birinci hala sevinən müəllif, ikinci hala acıyır və burada bədilik mətləbi daha səlis çatdırmaqda, göynərtisini bəyan etməkdə onun harayına çatır. Məsələnin mahiyyəti, fəcilik mühiti yaradan da burasıdır ki, mahir cüvəllağı, fırıldaqçı bu "ağıl dəryaları"nın başına oyun açır, "gündə bir xurma yemək" iştahı ilə gündə bir qızı özünə siğə edir. Əslində özlərini iman sahibi hesab edən bu cahil müsəlmanları ələ salır, hər dəfə alçaldır onları" (4, s. 136).

Şeyx Nəsrullah obrazının simasında dramaturq qətiyyəni dini tənqid etmək məqsədini izləmiş, sadəcə ictimai eybəcərliyi vermək istəmişdir. Eybəcərlik aydındır ki, bütün cəmiyyətlərdə olmuşdur. Bəşəriyyət özünün min illərlə davam edən tarixi inkişaf yolunda heç vaxt və heç bir yerdə eybəcərlikdən xilas ola bilməmişdir. O, müxtəlif cəmiyyətlərdə müxtəlif forma və məzmununda özünü göstərmişdir.

"Ölülər" əsərində isə eybəcərlik özünü kefli İskəndərin sərxoşluğu ilə Şeyx Nəsrullahın fırıldaqçılığı arasındakı müstəvidə açır. İskəndərin sərxoşluğunun və Şeyx Nəsrullahın fırıldaqçılığının ölçüsü eybəcərliyin dərəcəsini daha da artırır. Sözsüz ki, Şeyx Nəsrullahın özü də eybəcərlikdir, hətta "ölülər" cəmiyyətindən daha çox öz mahiyyətində eybəcərliyi ifadə edir. Çünki bu cəmiyyətin sakinləri doğulduqları, yaşadıkları və yaratdıqları mühitin bir parçası olmağa məhkumdurlar. Onlar "ölülər" olmaq yolunu özləri seçməmişlər, bu dədə-babalarının onlara miras qoyduqları, onların da oğul-uşaqlarına miras qoyacaqları zəncirvari bir instiktivdir.

Amma Şeyx Nəsrullahın fırıldaqçı olmaq yolunu şüurlu olaraq özü seçmişdir. O, İrəvan şəhərinin sakinləri kimi kimsənin ölü dirildə biləcəyinə inanacaq ağılda deyil. Araşdırmalarda bu obrazın eybəcər təbiəti kifayət qədər neqativ yüklü sözlərlə ifadə olunmuşdur. "Şeyx Nəsrullahın mənəvi eybəcərliyi və daxili mərəzi yalnız fərdi məhdud şikəstliyində deyildir. Şeyx Nəsrullah ictimai bir yaranın təcəssümüdür. O, elə bir dəhşətli xəstəlikdir ki, tez sirayət edir, zəhərləyir və məhv edir. Şeyx Nəsrullah bir şəxsiyyət olaraq çox kiçik və miskinidir. Onun böyük hislərdən, yüksək fikirlərdən xəbəri yoxdur. İkiüzlü, yaltaq və qorxaqdır. Pozğun və vicdansızdır. Ən iyrenc əməllər onun peşəsidir. Bununla belə çox təcrübəli, tədbirli və uzaqgörəndir" (10, s. 29).

Tədqiqatçı olduqca doğru qənaətə gəlmişdir ki, Şeyx Nəsrullah təcrübəli, tədbirli və uzaqgörəndir. Bu personajın daşdığı keyfiyyətlərə ayıq sözünü də artırmaq olar. O hətta kefli İskəndər qədər ayıqdır. Belə ki, ilk görüşdə İskəndər onu nə dərəcədə tanıyarsa, o da İskəndərin mahiyyətinə o dərəcədə enə bilir. Onunla bir neçə dəqiqəlik söhbətdən Şeyx Nəsrullah başa düşür ki, "ölülər" şəhəri deyib gəldiyi bu şəhərdə sən demə, "diri" adam varmış. Ona görə də təlaşla Şeyx Əhmədə deyir:

"Şeyx Əhməd, mənim bu İskəndərdi-nədi, bundan gözüm su içmir" (7, s. 407).

Şeyx Nəsrullah öz qurbanlarından fərqli olaraq, elmin, təhsilin mahiyyətini anlayır. Başa düşür ki, elmi, təhsilli insanlar onun fırıldaqclarına bir maneə ola bilərlər. Ona görə də özünü bu maneədən sığortalamaq üçün şəhər əhli ilə ilk görüşündə burada əcnəbi dərslərini oxuyan kimsələrin

varlığı ilə maraqlanır. Şeyx Nəsrullah asanlıqla duyur ki, kefli İskəndərdən başqa o biri təhsilli kəslər onun fırıldaqları üçün qətiyyətlə maneə deyillər. Hətta İskəndərin “diriliyi” də bu “ölülər” şəhərinin sükutunu poza bilməz. Çünki İskəndər burada heç bir nüfuz və mənəb sahibi deyildir.

“Şeyx Əhməd (bir az fikirdən sonra). Şeyxəna heç narahat olma, onu buralarda heç adam yerinə qoyan yoxdu. Sən damağını pozma, işində ol” (7, s. 407).

İskəndərin diriliyinə rəğmən Şeyx Nəsrullah öz işini görə bilir. Əsərin sonunda da Şeyx Nəsrullah qalib, kefli İskəndər məğlub durumdadır. Və bu durum “ölülər” şəhərinin təsvirini tamamlayır. Bu şəhərin sakinləri yalnız bu pyesin personajları deyil. Əslində, Mirzə Cəlilin hər bir əsərində biz bu şəhərin sakinləri ilə rastlaşırıq. Böyük alim Yaşar Qarayev yazır: “Ölülər” – Mirzə Cəlilin təkcə bir əsərinin adı deyil, Mirzə Cəlil yaradıcılığında bütöv bir surətlər silsiləsinə verilə biləcək ümumi bir addır... “Ölülər” – böyük realizm və bədii ümumiləşmə qüvvəsinə malikdir. Hətta o qədər ki, yazıçı bir kəndin ölüləri haqqında yazdığı bu əsərə bir cəmiyyətin, bir dövrün və mühitin ölülərini toplaya bilmişdir. Daha doğrusu, o bu əsərdə bütünlükdə feodal bir cəmiyyətin ölülərdən ibarət siyahısını vermişdir” (6, s. 201).

“Ölülər” pyesində kefli İskəndərin həqiqəti özünü çox gec, artıq iş-ışdən keçdikdən sonra, şəhərin bir dəstə qızı Şeyx Nəsrullahın fırıldaqlarına qurban getdikdən sonra təsdiqləyə bilir. Amma C.Məmmədquluzadə kefli İskəndərin bu gecikmiş həqiqəti ilə zamanında səhnədən “ölülər” şəhərinin sakinlərinə həqiqətin iç üzünü göstərə bilmişdi. Əslində bu həqiqətin konkret bir zamanı da yoxdur. Çünki Şeyx Nəsrullahın fırıldaqları donunu dəyişmiş şəkildə həmişə yenidən səhnəyə dönür. Ona görə də kefli İskəndər həqiqəti həmişə aktualdır. Odur ki, bu gün “Ölülər” pyesi Azərbaycan Dövlət Milli Akademik Teatrının səhnəsinə yenidən dönmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II cild, Bakı, Az. SSR EA nəşr., 1960, 906 s.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik, Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.
3. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat (Molla Nəsrəddin). Bakı, Az. SSR EA nəşr., 1957, 216 s.
4. İsrail İ.R. Tarixdə yaşayan ölülər // “Azərbaycan” jurnalı, 2017, №1, s.121-145.
5. Qafarov V.R. Azərbaycan teatrının janr xüsusiyyətləri: təşəkkül dövrü: sənətsün. n. a. ... dis. Bakı, 2009, 119 s.
6. Qarayev Y.V. Realizm: sənət və həqiqət, Bakı, Elm, 1980, 256 s.
7. Məmmədquluzadə C.H. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 608 s.
8. Nərimanov N.N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Lider, 2004, 496 s.
9. Sultanlı Ə.A. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən, Bakı, Azərənəşr, 1964, 304 s.
10. Vəliyev M.Ə. Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası, Bakı, Azərənəşr, 1954, 112 s.
11. Vəliyeva S.M. Ədəbi estetik fikirdə milli ideya təlimi - azərbaycançılıq, təşəkkülü və inkişaf yolu, filologiya elm. namiz... dis. Avtoreferatı, Bakı, 2005, 26 s.
12. Yusifli C. Azərbaycan komediyasının poetikası, Bakı, YYSQ, 2014, 456 s.

ABSTRACT

Aygun Zakiyeva

“THE LIVING DEAD” AND DRUNKARD ISKENDER’S TRUTH

The subjects and problems of the journalist, enlightener, writer-satirist, outstanding representative of critical realism in Azerbaijani literature Jalil Mammadguluzadeh’s (1869-1932) works was always very urgent. The satirist’s literary legacy was always an object of the numerous researches both during the Soviet period and period of independence. However necessity of the repeat study of J.Mammadguluzadeh’s works is caused by wealth, variety, diversity of his creation and trends of the changing time. From this standpoint J.Mammadguluzadeh’s play “The dead” that is one of the most brilliant and a perfect sample of his dramaturgy is analyzed in quite a new aspect in this article.

The article contains the review of the different scientists-literary scholars, scientific conceptions and views about the considered problem; the author expresses her own attitude to them

and makes interesting comparisons. Contrasting drunkard Iskender's truth, the only living representative of "the dead" environment with Sheikh Nasrulla's lie and hypocrisy the author comes to the interesting scientific conclusions.

РЕЗЮМЕ

Айгюн Закиева

«ЖИВЫЕ МЕРТВЕЦЫ» И ПРАВДА ПЬЯНИЦЫ ИСКЕНДЕРА

Тематика и проблематика произведений Джалила Мамедкулизаде (1869-1932) – журналиста, просветителя, писателя-сатирика, выдающегося представителя критического реализма в азербайджанской литературе – всегда отличалась актуальностью. Литературное наследие сатирика было объектом многочисленных исследований, как в Советский период, так и в годы независимости. Однако необходимость повторного исследования произведений Дж.Мамедкулизаде обусловлено богатством, разнообразием, многоплановостью его творчества и веянием меняющегося времени. В этой связи в настоящей статье в совершенно новом аспекте проводится анализ одного из блестящих и совершенных образцов драматургии Дж.Мамедкулизаде – пьесы «Мертвецы».

В статье дается обзор научных концепций и взглядов различных ученых-литературоведов на рассматриваемую проблему, выражается отношение автора статьи к ним; проводятся интересные сравнения. Противопоставляя правду пьяницы Искендера – единственного живого представителя среды «мертвецов» – лжи и лицемерию Шейха Насруллы, автор приходит к интересным научным выводам.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Nəsimli

AYGÜN ORUCOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 82-3.512

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN İKİ VƏTƏNPƏRVƏR ZİYALİ ŞAİRİ

Açar sözlər: *müstəqillik, mübarizə, vətənpərvərlik, düşmən, milli*

Key words: *independence, patriotism, struggle, enemy, national*

Ключевые слова: *независимость, патриотизм, борьба, враг, национальный*

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın dünyamiqyaslı şəxsiyyətləri, ziyalıları, elm və mədəniyyət xadimləri tarixən ölkənin elm sahəsinin inkişafına dəyərli töhfələri ilə seçilmişdir. XIX əsrin 80-90-cı illəri Naxçıvanda ədəbiyyat, mədəniyyət, elm sahələrində intibah dövrü kimi səciyyələnir. Professor Yaşar Qarayevin “iki əsrin keçidi” (5, s. 138) adlandırdığı bu illər maarifçilik hərəkatının çox geniş vüsət aldığı bir dövrdür. Belə ki, ilk dünyəvi məktəblərin açılması, teatrın əsasının qoyulması, maarifçilik hərəkatı, ilk kitabxananın açılması, ilk mətbəənin yaradılması, milli şüurun formalaşdırılması, vətənpərvərlik tərbiyəsi, demokratiyanın, qadın azadlığının təbliği məhz bu dövrdə baş vermişdir. Əsərlərində müharibəyə nifrət aşılayan romantik şair Hüseyn Cavid (1882-1941), tənqidi-realizm ədəbi cərəyanının banisi Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), tarixi romanlar ustası Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950), qadın azadlığının ilk müdafiəçisi Eynəli bəy Sultanov (1866-1935), “Molla Nəsrəddin” jurnalında Sabir və Mirzə Cəlildən də kəskin satiraları ilə çıxış edərək tənqid hədəflərinə öldürücü zərbələr endirən, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ürəyi hesab edilən Əliqulu Qəmküsar (1880-1919), romantik şair Hüseyn Cavid (1882-1940), bütün Türk dünyasının şairi hesab olunan Məmməd Araz (1933-2004) kimi Azərbaycan ədəbiyyatında məşhur şəxsiyyətlərin formalaşmasında Naxçıvan mərhələsi çox mühüm rol oynamışdır. Bu gün Naxçıvanda Asim Yadigar, Adil Qasımlı, Zeyqəm Vüqar, Vaqif Məmmədov, Xanəli Kərimli, Əbülfəz Muxtaroğlu, Qafar Qərib, Elxan Yurdoğlu və digər şairlər vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərləri ilə diqqəti cəlb edirlər.

“Naxçıvanın qeyrət qalası Sədərəyin” sözü ilə əməli bir-birini tamamlayan istedadlı şairlərdən biri də uzun müddət Naxçıvan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, 1998-ci ilin iyunundan ömrünün sonunadək universitetin “Qeyrət” nəşriyyatının direktoru vəzifəsini də böyük məsuliyyətlə yerinə yetirmiş tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vaqif Məmmədovdur (1947-2016). 1969-1975-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsində qiymətli yolla ali təhsil almışdır. 2001-ci ildə Vaqif Məmmədov “Cəli Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun yaranma tarixi və inkişaf yolu” (1939-1954) mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək elmi dərəcə almışdır. Yaradıcılığının ilk dövründə onu “Yaşadacaq bu yol məni” (1987) kitabındakı şeirlərdə Böyük Vətən müharibəsinin acı nəticələrindən təsirlənən, “Sədərək harayı” (1994), “Sədərək şəhidləri” (1998), “Qeyrət qalası” (1999), “Erməni xəyanəti” (2000), “Unutsaq unudularıq” (2000) kitablarında 1990-cı il hadisələrində bilavasitə iştirak edən və şahidi olduğu hadisələri qələmə alan, 18 may 1992-ci il faciəsindən sonra bütün sədərəkliklər kimi qırx gün yas saxlayan, Xocalı və Sədərək harayını əks etdirən təsirli şeirlərini beynəlxalq simpoziumlardan dünyaya çatdıran, “Salam, Oğuz elləri” (2001), “Arazdan keçə bildim” (2004) kitablarında Türk dünyasını gəzən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bura Naxçıvandır” (2014) kitabında Naxçıvanın ictimai həyatında çox fəal iştirak edən vətənpərvər və humanist bir şair kimi görürük. Vətənə sonsuz məhəbbət, türk xalqlarının birliyi və bir-birinə bağlılığı, müharibənin ağrı-acıları, günahsız xalqımıza qarşı ermənilərin törədikləri vəhşiliklər, torpaqlarımızın itirilməsi, müasir dövrün insanları, sevən qəlbin izzətləri və s. onun yaradıcılığında öz bədii əksini tapmışdır. Vətəndən

bəhs edən şeirlərində onun yolunda canını belə qurban verməyə hazır olan bir vətəndaş; müharibə şeirlərində insanlarda bəşəri hisslər tərbiyə edən bir humanist; ictimai-fəlsəfi, siyasi şeirlərində bərkə-boşa düşmüş, həyatın ağrı-acılarını, sevincini, kədərini görmüş dünyagörüşlü bir insan; sevgidən, məhəbbətdən bəhs edən şeirlərində isə zəngin daxili aləmi ilə seçilən, bütün qəlbilə sevən həssas aşiqdir. Onun poeziyasında müharibə mövzusunda yazılmış şeirləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. “Yaşadacaq bu yol məni” (7) kitabındakı şeirlərində o, Böyük Vətən müharibəsinin insanı dəhşətə gətirən nəticələrini gözlərimiz önündə canlandırır. İnsanlıq adına ləkə olan faşizmə qarşı dərin nifrət hissi oyadan bu əsərləri yazanda şair gələcəkdə xalqımızı daha böyük faciələr gözlədiyindən hələ xəbərsizdi. 1990-cı ilin 19-20 yanvarından, 1992-ci ilin 25-26 fevralından, ermənilərin məsum körpələrin, ağsaqqal-ağbirçəklərin başına gətirəcəkləri müsibətlərdən, vəhşiliklərdən xəbərsiz idi. Dünya dillərinin heç birinin leksikonunda erməni daşnaklarının törətdiyi faciələrin yüzdən birini belə ifadə edə biləcək bir söz yoxdur. Milyon illər tarixi olan bəşəriyyət, insanlıq heç bir müharibədə, işğalda bu qədər alçaqlıq, rəzillik görməmişdi. Buna görə də, ermənilər faşistlərlə heç müqayisə belə oluna bilməz. Tək birçə kəndin - Sədərəyin timsalında bütün Azərbaycanı, bütöv Vətəni ümumiləşdirəyi şeirlərindən ibarət ikinci kitabını şair haqlı olaraq “Sədərək harayı” adlandırır. Sədərəkdə gedən bu ağır döyüşlərdə V.Məmmədovun özü də şəxsən iştirak etmiş, Nəfilə Həsənəliyevanın sözləri ilə desək, “Sədərəyin ağır günlərində qələmini süngü ilə əvəz etmişdir”. “Sədərək şəhidləri” kitabını çap etdirməkdə əsas məqsədini şair özü belə izah edir: “Əməlləri ilə, qanları bahasına əbədiyyət zirvəsinə ucalan Sədərək şəhidlərinin tək-cə tərcümeyi-hallarını toplayıb gələcək nəsillərə çatdırmaq, yaddaşlarda yaşatmaq məqsədilə çap etdirirəm bu kitabı” (8, s. 6). 1990-cı illər Vaqif Məmmədovun yaradıcılığında mahiyyətə yeni mərhələ hesab olunmalıdır. Onun “Bu kənd niyə yetimdir?”, “Nədir bu körpənin günahı, allah?”, “Ağlamalı gün gəlib”, “Şəhid ataları yerə baxırdı”, “Hayıf sənə”, “Çörəyim yanır” və s. şeirlərinin mayasına acı təəssüf, iztirab və kövrəklik ruhu hopmuşdur. Ermənilərin hücumu ilə əlaqədar kəndin qadın və uşaqları köçürüldüyü bir vaxtda isti ana nəfəsindən, körpə təbəssümündən uzaq olan kənd şairə yetim kimi görünür:

Kişiləri keşikdə,
Boşdur ev də, eşik də...
Körpəsi yox beşikdə,
Bu kənd niyə yetimdir?.. (9, s. 68)

Şeirinin sonu nikbin əhval-ruhiyyəlidir və qələbəyə inam hissi yaradır. Şair nəticə olaraq belə bir fikrə gəlir ki, bu kənd əsla yiyəsiz, sahibsiz deyil! Çünki:

Arxası, eli varsa,
Bu kənd niyə yetimdir?... (9, s. 68)

Həqiqətən də, “arxası, eli” olan bu kəndi qorumaq üçün Naxçıvanın, Azərbaycanın hər bir kəndindən, şəhərindən qəhrəman oğullarımız köməyə gəldilər, xalq bir yumruq kimi birləşib düşməni öz cəsarəti və igidliyi, dönməzliyi ilə heyrətə saldı. Çünki vətənin hər eli, hər obası, hər kəndi vətəndir. Bu mənada Vaqif Məmmədovun “Diz çökürəm bu qeyrətin önündə” şeiri sanki “Bu kənd niyə yetimdir?” şeirinin bədii davamıdır, ardıdır:

Mərd ərənlər odu, çatdı köməyə,
“Vətən gedir”- dedi, çatdı köməyə,
Qəlbimizin odu çatdı köməyə,
Sərt şaxtada səngərlərə sinəndə,
Diz çökürəm bu qeyrətin önündə (9, s. 73).

“Ürəyimə tək-cə Vətən yerləşir” - deyən Vaqif Məmmədov öz vətənini, elini sonsuz məhəbbətlə sevən, xalqının kədərini, dərini bütün qəlbilə yaşayan narahat bir şairdir. O, istedadını fədakarlıq, dürüstlük, cəsarət, xalqına, millətinə sdaqətlə birləşdirərək yaşayıb-yaradır. Onun cəbhə şeirləri, xüsusən də “Sədərək harayı” şeirlər kitabı Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərilə desək “Sədərəyin bugünkü müsibətinin sabah üçün tarixidir” (6). Ermənilərin başımıza gətirdiyi saysız-hesabsız müsibətlərin bədii ifadəsi olan bu şeirlərin gələcək nəsillərə çatdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bura Naxçıvandır” (2014) kitabındakı “Gəmiqayada”, “Gəmiqaya lövhələri”, “Duzdağın dedikləri”, “Duzdağ mağarasında”, “Naxçıvan lövhələri”, “Naxçıvan haqqında nəğmə”, “Mənim universitetim”,

“Sədərək”, “Sədərək qalası” və s. şeirlərdə Naxçıvanın qədim tarixindən, əsrarəngiz gözəlliklərindən, tarixi abidələrindən, müasir dövrünün abadlıq və quruculuq işlərindən bəhs olunur.

“Ay işığında” adlı ilk şeirlər kitabı 1998-ci ildə işıq üzü görən sadə, lakin mənalı, vətənpərvər, səmimi yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən şair Xanəli Kərimli (1951) Şahbuz rayonunun Mahmudoba kəndində anadan olmuşdur. 1987-ci ildə “Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafı (1941-1970)” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosentdir. 1991-1995-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin mətbuat orqanı olan “Fikir” qəzetinə redaktorluq etmişdir. 1996-1998-ci illərdə universitetin Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin rəisi, sonralar isə Xarici tələbələrlə iş üzrə dekan vəzifələrində çalışmışdır. “Anamdan məktub” (2001), “Bu da bir nağıldır” (2004), “Mənə elə gəlir ki...” (2008), “Mənim könlüm bir ümmandır” (İran, 2011) və “Payız duyğuları” (2013) şeir kitablarının müəllifidir. Haqqında “Şairə məktub” (2007), “Xanəli Kərimli: sözün Əlincə qalası” (2011), “Xanəli Kərimli: bir ömrün işığı” (2016) adlı məqalələr topluları, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, fəlsəfə doktoru Sabir Bəşirovun “Xanəli Kərimli: bir ömrün nağılı” (2011) kitabları nəşr olunmuşdur. “Ağrı dağı”, “Şəhidlər xiyabanında”, “Bu qan yerdə qalan deyil”, “Soyuqdur”, “Biganəlik” şeirləri, “Ağrı”, “Bütövlük”, “İnam”, “Təbil” poemalarında Vətən ağrısı, millət ağrısı, 20 Yanvar ağrısı şairin içini didib parçalayır, bu qorxunun nə rəngi bilinir, nə gələcək taleyi... Şairin “illərlə qövr edən ürəyinin ağrısı, sinəsinin göynəyi” (4, s. 446) ancaq və ancaq azadlıq məlhəmi ilə azaldı. Ancaq bu azadlıq da Vətən torpaqlarının itirilməsi ilə nəticələndiyindən şairin ağırlarsız bir günü, bir anı, bir dəqiqəsi yoxdur. Vətən, xalq, torpaq sevgisi, müstəqil dövlətimizin rəmzlərinə hörmət, xalqımızın azadlıq uğrunda qəhrəmanlıqlarla dolu mübarizəsi, doğma vətənin tərənnümü, ulu öndərə böyük məhəbbət Xanəli Kərimli yaradıcılığının əsas ana xəttini təşkil edir. “Naxçıvanım mənim”, “Şahbuzum”, “Qalırımı?”, “Qoşa bulaq” və s. şeirlərdə doğma diyara olan sonsuz məhəbbət, onun təbii gözəllikləri, keçmişi, tarixi, müqəddəs ocaqdan ayrılmağın kədəri ifadə olunmuşdur. Vətən Xanəli Kərimli üçün qürur, iftixar mənbəyidir, şan-şöhrətdir, ürəyinin şah damarında axan qandır, halallıqdır, paklıqdır, müqəddəslikdir, şairin ruhudur, cismidir, özüdür, onun aylı gecəsi, günəşli gündüzüdür, azadlıq bayrağıdır. Vətən şair üçün o qədər dəyərli, ülvidir ki, onu başındakı qızıl tacı hesab edir:

Ucalığım – tacım mənim,
Hər an ehtiyacım mənim.
Dar günüm, ağır çağımda,
Əlacım, illacım mənim! (3, s. 35).

Xanəli Kərimlinin “Nə mutluyam”, “İstanbulda düşüncələr”, “Türkə ağı demək olmaz”, “Van gölü” və s. şeirlərində bir millət, iki dövlətdə yaşayan Azərbaycan türkləri ilə Türkiyə türklərinin birliyindən, qardaşlığından, şanlı tarixindən və bu gündən bəhs edilmişdir. 1997-ci ildə qələmə alınmış “Azərbaycan bayrağı” şeirində müstəqil dövlətimizin rəmzlərindən biri olan qürur mənbəyimiz, azadlığımızı bütün dünyaya bəyan edən üçrəngli bayrağımız tərənnüm olunmuşdur. Şair üçün başının üstündə müqəddəs iki varlıq vardır, bunlardan birincisi ulu yaradan, digəri isə bir kərə yüksəldisə, bir daha enməyən üçrəngli bayrağımızdır:

Bayrağımın rəngində,
Yerin, göyün rəngi var.
Yurdumun azadlığı,
Pozulmaz ahəngi var.

O mənim yad ellərdə,
Danışan saf dilimdi.
Vüqarım, ləyaqətim,
Vətənimdi, elimdi (2, s. 11).

Akademik İsa Həbibbəyli Xanəli Kərimli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazmışdır: “Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında həssaslıq və vətəndaşlıq mövqeyi ön sırada dayanır. Həyata, insanlara həssas münasibətlər Xanəli Kərimlinin şeirlərinə dərin lirizm gətirir” (1, s. 3).

Qeyd etdiyimiz və edə bilmədiyimiz bu misralar təsəvvürümüzdə son dərəcə Vətəninə, millətinə, dövlətinə bağlı, həssas, humanist, mənəvi cəhətdən saf, halal, sadə, səmimi, yaradıcılığı ilə şəxsiyyəti bir-birini tamamlayan iki ziyalı şair canlandırır. Vətən, xalq, torpaq sevgisi, müstəqil dövlətimizin rəmzlərinə hörmət, xalqımızın azadlıq uğrunda qəhrəmanlıqlarla dolu mübarizəsi, doğma vətənin tərənnümü, ulu öndərə böyük məhəbbət hər iki şairin yaradıcılığının əsas ana xəttini təşkil edir. Onlar vətəninə, millətinə, dövlətinə bağlı, həssas, humanist, mənəvi cəhətdən saf, halal, sadə, səmimi, yaradıcılığı ilə şəxsiyyəti bir-birini tamamlayan şairlər kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə öz adlarını yazmağı bacarmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Xanəli Kərimli: bir ömrün işığı (Tərtib edən Aypara Behbudova), Bakı, Qanun, 2016, 384 s.
2. Kərimli X. Ay işığında, Bakı, Yazıçı, 1998, 116 s.
3. Kərimli X. Anamdan məktub. Bakı, Adiloğlu, 2001, 174 s.
4. Kərimli X. Payız düşüncələri. Bakı, Qanun, 2013, 540 s.
5. Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980, 258 s.
6. "Mədəniyyət" qəzeti. 17 noyabr 1992-ci il, №34
7. Məmmədov V. Yaşadacaq bu yol mənə. Bakı, Yazıçı, 1987, 70 s.
8. Məmmədov V. Sədərək şəhidləri. Bakı, Şirvanəşr, 1998, 120 s.
9. Məmmədov V. Bura Naxçıvandır. Naxçıvan, Əcəmi, 2014, 88 s.

ABSTRACT

Aygun Orujova

TWO PATRIOTIC INTELLECTUAL POETS OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT

Hanali Kerimli and Vagif Mammadov, poets patriot and humanist are currently leading representatives of the Nakhchivan literary milieu which has ancient and rich traditions. The main red line in the Hanali Kerimli's and Vagif Mammadov's creativity are formed by such themes as love for the motherland, the people, the country, respect for our independent state's symbols, struggle of our people for freedom full of heroic, chanting of country, love of the great leader. They are poets, tied to motherland, nation, country, sensitive, humanistic, morally clean, honest, simple, sincere, their creativity and personality complement each other.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

РЕЗЮМЕ

Айгюн Оруджева

ДВА ПАТРИОТИЧЕСКИ-ИНТЕЛЛИГЕНТНЫХ ПОЭТА В НАХЧЫВАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ

Патриотные и гуманистические поэты Ханали Керимли и Вагиф Мамедов в настоящее время является одни из ведущихся представители Нахчыванской литературной среды, имеющие древние и богатые традиции. Основные черты творчества Ханали Керимли и Вагиф Мамедова образованы такими темами, как любовь к Родине, народу, земле, уважение к символам нашего независимого государства, полна героическими борьбами нашего народа за свободу, воспевание родной страны, любовь к великому лидеру. Они – поэты, привязанными к родине, нашему народу, стране, их чуткие, гуманистические, нравственно чистые, честные мысли, простые, искренние и в творчестве личной их поведении полностью дополняют друг-друга.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

DİLÇİLİK

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

SÜLEYMAN RÜSTƏM VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Açar sözlər: *ədəbi dil, üslub, bədii söz, poetik dil, məna***Key words:** *literary language, style, artistic word, poetic language, meaning***Ключевые слова:** *литературный язык, стиль, художественное слово, поэтический язык, смысл*

Ədəbi dilimizin inkişaf və zənginləşməsində XX yüzillik xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu tarixi dövr bizə S.Vurğun, R.Rza, M.Müşfiq kimi qüdrətli söz ustaları vermişdir. Onlardan biri də Xalq şairi Süleyman Rüstəmdir.

Süleyman Rüstəm XX yüzilin yeni mərhələ poeziyasını başlamış ilk şair hesab olunur və o dövrün böyük və əsas poetik siması kimi dəyərləndirilir. “Böyük Səməd Vurğun hələ 1954-cü ildə S.Rüstəmə Moskvadan ünvanladığı teleqramında onu Azərbaycan sovet poeziyasının banisi adlandırır və qeyd edirdi ki, biz şairlər sənə borcluyuq” (1, 4). Süleyman Rüstəm öz sənətində realizmlə romantikanı birləşdirən, romantikanı da reallıqda görən sənətkar kimi ədəbi dilimizin imkanlarından lazımı səviyyədə istifadə edərək maraqlı əsərlər yaradan sənətkardır. O, əsərlərində müxtəlif şeir ölçüləri işlətsə də, heca vəzninə üstünlük vermiş və buna görə də dilinin axıcılığı həmişə ön planda olmuşdur:

Mən kiməm, nəçiyəm, qoy ellər desin, –
Yazıb-pozuram ki, köüllər desin, –
Məndən sonra gələn nəsillər desin, –
Bu üç-dörd kəlmə də Süleymanındır (2, 36).

Son misra – üç-dörd kəlmədən danışan cümlə yüzlərlə əsərin müəllifi olan, mövzu, söz, ifadə zənginliyi ilə seçilən şairin təvazökarlığını göstərir. Bu mənada, başqa bir şerində o, özünü sadəliklə beş-altı nəğmənin müəllifi adlandırır:

Bir gün yadınıza düşərsəm, məni
Bu doğma ellərdə axtararsınız.
Beş-altı nəğmənin müəllifini
Sevən köüllərə axtararsınız (3, 16).

Yaradıcılıq ehtirası yüksək olan şairin tükənməz enerji ilə yazıb-yaratdığı əsərlərinin dil gözəlliyi də kamildir. Əslində, onun dilində epikliklə lirikliyin sərhədini təyin etmək çətindir. Şairin elə əsərləri var ki, bütöv bir hadisənin təsvirini versə də, yenə liriklikdən uzaqlaşmır, hardasa epik lirika təsiri bağışlayır. Elə əsərləri də var ki, tamamilə lirikdir və onlarda nə isə fərqli bir şey var. Bu fərqi axtaranda əvvəlcə çətinlik çəkirsən, elə bilirsən ki, adi sözlərdən yaranmış cümlələrdir. Onların oxunuşu o qədər gözəl, axarı elə güclüdür ki, mənadan çox, zahiri estetiklik diqqəti çəkir. Lakin diqqət edəndə adi düzümə malik olan sözlərdən necə böyük poetik lövhə yarandığının şahidi olursan. Məsələn; aşağıdakı şeirdə “cığırların ceyran dırnağı ilə daranması” ifadəsi insanı rıqqətə gətirir:

Ceyran dırnaqlarıyla daranmış cığırları,
Təbiətin əliylə yaranmış cığırları,
Könlünə körpəlikdən o tanış cığırları
Söylə gözləri nəmli, kimə tapşırıb gəldin?
Ah çəkib qəmli-qəmli kimə tapşırıb gəldin? (2, 45).

Bir bənd şeirdə iki rədifdən istifadənin özü də şairin dilinin axıcılığını qüvvətləndirir. Başqa bir şeirdə şair qağayılara “şair” sözünü epitet seçir və bu bədii dilin gözəllik və təravətini artıran bir fakt kimi diqqəti cəlb edir.

Mənim ayna Xəzərim şair qağayılının
Mahnı, şeir yazdığı bir dəftərə bənzəyir (2, 50)

Şairin dilində üzüm tənəklərinin, salxımlarının başqa bir aləmi vardır:

Hər meynənin çubuqları, elə bil,
İməkləyir qumlar üstə körpətək (2, 93).
Meynələrdə daha başqa aləm var,
Salxımların bəbəyindən qan damır (2, 93).

Onun lirikasına xas olan bədii vüsətdə sosial və poetik təfəkkür birləşir. Burada böyük arzular, kədər-qəm, sevinc, pafos, fəxarət, uzaqgörənlik aydın dillə öz əksini tapır. Şairin dilində *seyran* sözü diqqəti çəkən maraqlı leksik-qrammatik vahidlərdəndir. Ədəbi dilimizdə bu leksemə Mikayıl Müşfiq, Nəbi Xəzri kimi söz sənətkarlarının dilində də rast gəlirik. Onlardan daha əvvəl isə Q.Zakirin dilində bu sözlə qarşılaşmaq mümkündür:

Badi səba, söylə mənim yarıma,
Gözəllər çıxıbdır *seyrana*, gəlsin.

S.Rüstəmin də dilində “seyran” sözünə rast gəlirik:

Bəxtini bəxtimdə görəcək aləm,
Silinib gedəcək lüğətdən ələm.
Vətən torpağını əlində qələm,
Şairlər *seyrana* çıxacaq mənsiz (1, 27).

Bir sıra klassik və müasir şairlərin, o cümlədən S.Rüstəmin dili təsdiq edir ki, “seyran” sözü ədəbi-bədii dilimizdə bir çox məqamlarda işlənmişdir. Diqqət çəkən faktıdır ki, bu söz Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində qeydə alınmayıb, lakin həmin söz əsasında formalaşan *seyrəngah* sözü 592-ci səhifədə göstərilmişdir. Necə ola bilər, sözün əsas hissəsi lüğətdə yoxdur, lakin şəkilçili forması vardır və o da heç düzgün yazılmayıb, ona görə ki, *-gah* şəkilçisi *seyrən* deyil, *seyran* sözünə qoşulmalı idi. Bu şəkilçi *bəndərgah*, *qibləgah*, *nişangah* sözlərində olduğu kimi, sözün kökünü dəyişə bilmir. Lüğətdə isə *seyr+an+gah* əvəzinə, *seyr+ən+gah* morfemlərinin birliyi diqqəti cəlb edir. Mənşə baxımından milli olmasa da, bu söz ürəyəyatan dil vahidlərindəndir.

S.Rüstəmin dilində elə sözlərlə qarşılaşırıq ki, onlar hazırda ədəbi dilimizdə işlək leksikaya daxil olmasa da, ümumxalq dili vahidlərindəndir. Məsələn; hazırda dilimizdə “yaxmaq” fəli fəal deyil, lakin o, “yandırmaq” şəklində işlənir. Şairin dilində isə həmin leksik vahid ayrılıqda “yandırmaq” anlamında özünü göstərir:

Deyirəm, heç kəsi yaxmasın odum,
Görməyim bir daha şair yasını.
Aparır özüylə hər köçən dostum
Bu şair qəlbinin bir parçasını (2, 36).

S.Rüstəmin dilində maraqlı ritmik təkrarlarla qarşılaşmaq mümkündür. Onun şeirlərinin birində 24 dəfə işlənən “O, mənəm!” cümləsi qrammatiklikdən çox üslub gözəlliyinə malik sintaktik vahid kimi diqqəti çəkir və təkrarlığı ilə xüsusi bədiiilik yaradır:

Təbiətin rənglərini gözlərinə köçürən –
O, mənəm!

Ey insanlar, sizinlə bir gözəl günlər keçirən –
O, mənəm! (2, 54).

Sözsüz ki, təbiətdə saysız-hesabsız rənglər vardır və insanın gözü çox sayda rəngi fərqləndirmək qabiliyyətinə malikdir. Lakin bu rəngləri gözə köçürmək olmaz. Şair burada rənglərlə xoş günləri müqayisə etmiş, təbiətin al-əlvan həyatla ahəngdar olduğunu göstərmək istəmişdir. Həyatı rənglərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Rənglər insanın əhvalını, ruhunu, psixologiyasını təyin edən dəyərli vasitələrdən biridir. Rəngsiz həyat cansıxıcı olar, onu yaşamağa dəyməz. Təsəvvür edəndə ki, dünya bir rəngdədir, insanın içinə bir sıxıntı dolur. S.Rüstəmin dilində də təbiətin çeşid-çeşid rəngləri gözəl günlərin mənasına çevrilir.

S.Rüstəm nikbin şairdir, onun həyat dolu əsərləri vardır. “söz gülüstani”, “dərya həvəsi”, “şair nəfəsi” onun həyat eşqini daha da yüksəldir:

Azərbaycanımda, yaxşı ki, varam,
Söz gülüstaniyə, yaxşı ki, varam (2, 57).
Dərya həvəsiylə yaxşı ki, varam,
Şair nəfəsiylə yaxşı ki, varam (2, 58).
Uca dağlardan da ucadır başım,
Nə qızılım vardır, nə də daş-qaşım.
Saysız-hesabsızdır dostum, qardaşım,
Bu nadir varımla yaxşı ki, varam,
Günəş vüqarımla yaxşı ki, varam (2, 58).

Məlumdur ki, həyat həmişə sevincli olmur. Ömür adlı dünyada kədər də insanın yol yoldaşlarından biridir. Gülməklə bərabər, ağlamaq da var. Süleyman Rüstəm şeirlərinin çoxunda sevinclidir. Şair nə zaman bədbin ola bilər? – sualına cavabı onun öz dilində tapmaq olar:

Özümdən tez ilhamım qocalsa, ağlaram mən,
Könlüm boş arzuların boşalsa, ağlaram mən...
Əlimdə hər gün qələm ağlasa, ağlaram mən,
Könüllərə yolumu bağlasa, ağlaram mən (2, 52).
Şair kimi görünərəm yetim, tək,
Məndən dəyməz insanlara bir kömək
Ürəyimin zindanında dəmir tək
Misraları isti-isti döyməsəm! (2, 61).

S.Rüstəmin cənub mövzusunda yazdığı Təbriz həsrətli şeirlərində qəm notları güclüdür. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığında Təbriz haqqında dedikləri miqyaslı bir lirika ilə qavranılır. S.Rüstəmin dilində cənub mövzusunun poetik dərkisi çox dərin, burada sosial və poetik təfəkkürü birləşdirən söz və ifadələr içdən gəlmiş üçün səmimi və təsiredicidir:

Mənə o sahilədən xəbər gətirən, Gün o gün olaydı gələrək dilə,
Qan qardaşım gildən xəbər gətirən, Təqvimlər, müjdələr verəydi elə.
Hər fəryadlı dildən xəbər gətirən Bütün illərimiz o gündən belə
Təbrizimdən əsən yellər olaydı. Vahid bir vətənli illər olaydı (2, 170).

Cənub mövzusu, həm də Süleyman Rüstəmin çox adamda olmayan cəsarətini göstərir. Sovet dönəmində xalqın birliyi, vətənin bütövlüyü yasaq edilmiş mövzular sırasında idi, yəni ikiye bölünmüş Azərbaycan dərdi ilə barışanlar çox idi və siyasi rejim bunu artıq qanuni gerçəklik kimi qəbul etdirirdi. Azərbaycanın bütövlüyündən danışanları təqib, təhdid, hətta həbs gözləyirdi. “Gülüstani” poemasından sonra Bəxtiyar Vahabzadəyə göstərilən münasibət hamıya bəlli idi. Süleyman Rüstəm bütün bunlara məhəl qoymayaraq Təbrizdən dedi, vətənin bütövlüyündən yazdı, cənub həsrətini söndürmək üçün mübarizə apardı, ürəyi həmişə Araz qırağında qaldı:

Məni qınamayın xəyala dalsam,
Ötən günlərimi yadıma salsam.
Vətəndə, qürbətdə, hər yerdə olsam,
Ürəyimə Araz qırağındadır (2, 63).

Təbriz həsrətli, vahid vətən arzulu şairin qəlbində əvvəldən yuva salan vətən sevgisi bəhrə verə bilmir, şair hicranla üz-üzə dayanır, lakin onunla barışmır, içindəki və dilindəki üsyanı üzə çıxaran “davalı könül” ifadəsini işlədir ki, bu, ədəbi dilimizin uğurlu sintaktik vahidlərindəndir:

İllərdir, məhəbbət yuvalı könlüm,
Hicranla üz-üzə davalı könlüm,
Vüsal həsrətilə havalı könlüm
O taylı dilbərin soracağındadır (2, 64).

S.Rüstəmin çoxcəhətli lirikası Azərbaycanın poeziyasının bir hissəsidir. Bu lirikada Vətən mövzusu qırmızı xətlə keçir. Şair vətəni şairliyinin mayası hesab edir:

Şöhrətim ey vətən, şanımda ey Vətən,
Sən mənim adıma ellərə yaydın.

Ürəyim ey Vətən, canım ey Vətən,
Mən şair olmazdım sən olmasaydın (2, 67).

Vətən sevgisi məhəbbət kimi poeziyanın əbədi mövzularındandır. Şairlərin çoxu vətən haqqında yazır. “Vətən” sözü ədəbiyyatın, ədəbi dilin müqəddəs kəlmələrindəndir. “Vətən” adlı şeri olmayanlar da vətənin dərdindən, gözəlliklərindən yazırlar. S.Rüstəm isə vətənə olan məhəbbətini bayrağa çevirərək ona nəğmələr qoşur:

Ey vətən, torpağın əzizdir mənə,
Mən orda tapmışam səadətimi.
Könüldən mahnılar qoşmuşam sənə
Çevirib bayrağa məhəbbətini (2, 67).

“Süleyman Rüstəməm, vətənə eşqim, Dodağım da deyil, ürəyimdədir” – deyən şairin vətən, xüsusilə də o taylı, bu taylı vətən mövzulu şeirlərinin dilində xüsusi bir təntənə və coşqu vardır. Şairin coşqun təbi onun dilinə təsir edir və bölünmüş vətən özünü “xoşbəxtlərin övladı” sayan Süleyman Rüstəmin kədər notları kimi əsərlərinə hopur. Lakin o inanır ki, Təbrizi heç kəs Azərbaycan xalqından ayıra bilməz:

Dünyanın cəlladları,
Millətimin yadları
Qoşun çəksə üstümə,
Odlar töksə üstümə,
Yox, yox, qopara bilməz,
Alıb apara bilməz,
Əlimdən Təbrizimi,
Dilimdən Təbrizimi,
Könlümdən Təbrizimi (2, 185).

Və şair çoxları kimi ədəbiyyatımızda həmişə vətəni iki yerə bölən kimi təsvir və tərənnüm edilən Arazı günahkar hesab etmir. Kökü bir, dili bir xalqın yaşayacağına inanır:

Ayrılığa Araz deyil səbəb, bilir elimiz,
Dar gündə də öz kökündən ayrılmayıb dilimiz.

Süleyman Rüstəm qəlbindən, dilindən və qələmindən qopan sözlərlə təsəlli tapır. Çünki Vətənin sərhədi olsa da, şairin yaşadığı dövrdə bu sərhədi keçmək müşkül olsa da, söz və şeir sərhəd tanımır:

Rəssamın öz fırçası, öz rəngi var,
Şairin öz xətti, öz ahəngi var.
Şairəm, xoşbəxtlərin övladıyam,
Könlümün yalnız o taydan dərdi var....
Sözlərim pərvazlanıb ellər gəzir,
Kim deyir, şerin, sözün sərhədi var? (2, 180)

Cənub mövzusunda əsərlərində qəm-kədər, həsrət, ayrılıq motivləri nə qədər çox olsa da, şairin bu mövzu ilə bağlı düşüncələrində uğur müjdəçisi olan bir nikbinlik də özünü göstərir. Şair inanır ki, onun Təbriz arzuları reallığa çevriləcək:

Yoldayam, yoldayam illər uzununu,	Minib Bozatına Qaçaq Nəbinin,
Gəzirəm vüsalın dan ulduzunu,	Elin sevimlisi Qaçaq Nəbinin,
Sonsuz ayrılığın qəm ordusunu	Yadların gözüne bıçaq Nəbinin
Öz vüsal ordumla yenəcəyəm mən.	Yenə Təbrizimdə enəcəyəm mən.

Şerin son bəndi daha böyük inad və pafosla səslənir:

İçdiyim andımı pozan deyiləm,
Pozarsam, deməli ozan deyiləm,
Təbriz deyildimi, susan deyiləm,
Torpaq altında da dinəcəyəm mən (2, 185).

Süleyman Rüstəm vətən ayrılığı ilə bağlı həsrətin bitməsində zamanı gərəkli hesab edir. “Söz eşidib, söz demişəm, Gördüyümü düz demişəm” – söyləyən şair vətəninə sadıq ürəyini bir coğrafi məkana bənzədir:

Süleymanam, dözümlüyəm firqətə,
Zaman gərək son versin bu həsrətə,
Ürəyim bir xəritədir, xərittə,
Orda əziz vahid vətən özü var (2, 73).

Süleyman Rüstəmin cənub mövzusunda yazdıqları çoxdur. Lakin onların zirvəsində dillər əzbəri olan “Təbrizim” şeri dayanır. Bu şeir xüsusi zövq və şövqlə yazılmış poetik örnəklərdəndir. Onun qafiyələri, şirin dili insanı valeh edir. Düşünürsən ki, bədii dildə azadlıq və mübarizə rəmzi kimi vəsf edilən Təbrizə bundan artıq sevgi göstərilə bilməz, Təbriz həsrətini bundan güclü ifadə etmək mümkün deyil:

Qədrini ayrılıq çəkənlər bilər,
Hicrində göz yaşı tökənlər bilər,
Ömrünə qaranlıq çökənlər bilər,
Bağından gül-çiçək dərdim, Təbrizim,
Yenə təzələndi dərdim, Təbrizim! (3, 7).

Cənubdan söz düşəndə özü dediyi kimi, hər fəryadı, naləsi haqq olan şairin hər kəlməsi, hər cümləsi bir yanar dağa dönür. Süleyman Rüstəmin dilində “vüsal çiçəkləri” adlı bir ifadə var. Sözsüz ki, vüsalın – görüşün çiçəyi olmaz. Şair məcazlaşdırılmış bu ifadə ilə ayrılığa son qoyulması haqqındakı düşüncələrindən doğan sevinci bildirir:

Gəl Başı bələli Təbrizdən danış,
Ürəyi yaralı Təbrizdən danış,
Səngərli, qalalı Təbrizdən danış,
Vüsal çiçəkləri bitirməyə gəl (3, 15).

Həm şairin öz sözlərindən, həm də əsərlərinin dil gözəlliyindən məlum olur ki, Süleyman Rüstəm hər kəlmənin üstündə qəlbini əridir. “Sadə bir şairəm, sözüm, söhbətim Könül dəftərimin varağındadır” – misrasının müəllifi olan Süleyman Rüstəm təntənəni sevməsə də, sözləri təntənəli səslənir. Şair şeirlərinin birində deyir:

Vaxt gələndə,
Mən öləndə,
Məni Vətən torpağına təntənəsiz basdırın,
Sevməyənlər gəndə dursun, sevənlər, siz basdırın.
Arzum budur, məndən sonra ölüm-itim olmasın,
Dostlarımın qəlbi qəmlə, gözü yaşla dolmasın (3, 144).

Süleyman Rüstəmin leksikası zəngin və maraqlıdır. Onun dilindəki “söz dövləti”, “ürəkdən-ürəyə yol çəkmək”, “haq sözləri hicranlı”, “fələkət təbili”, “heçstan əhli”, “böhtanzadə”, “xanəndə bülbüllər”, “qan dodaqlı gülöyşələr”, “noğul-noğul yağan qar”, “payız baharı” və s. kimi ifadələr uğurlu dil faktlarıdır. Onun şeirləri, xüsusilə də heca vəznli əsərləri axıcı ritmi, ölçü və bölgüsü ilə ürəklərə girir və nəğmələrə çevrilir:

O gün bir məclisdə gəldik üz-üzə,	Yuxulu illərim oyandı yenə,
Bu dərdi pünhanı tanımadınmı?	Sanki ilk gəncliyim qovuşdu mənə -
Ayları, illəri sənsiz keçirən	Nə deyim, nə deyim, nə deyim sənə,
Könlü pərişanı tanımadınmı?	Oduna yananı tanımadınmı? (3, 161).

Şeirdəki sual ədatı ilə işlənən rədif söz, üç dəfə təkrarlanan sual cümləsi ona fərqli bir estetik zənginlik və bədii vüsət verir. Köməkçi nitq hissəsini – modal sözü qafiyə yaradan söz kimi işlədən şairin aşağıdakı misraları fəxriyyə xarakteri daşısa da, gerçəklikdən xəbər verir:

Səninçün mənası yoxdu, bəlkə də,
Az-çox tanıyırlar məni ölkədə.
Bilir ki, mən kiməm - cansız kölgə də,
Sən bu Süleymanı tanımadınmı? (3, 161).

Süleyman Rüstəmin dilində artıq dilimizi tərk etməkdə olan, lakin millilik və gözəlliyi ilə seçilən “yaşınmaq” feli vardır. Bu söz sözügedən nitq hissəsi kimi deyil, feil zonasına aid olan feli bağlama kimi işlənmişdir. Bu maraqlı leksik vahidin əvəzinə nə qədər söz işlənsə də, onun mənasını bütün incəliyi ilə ifadə edə bilmir.

Ey evi gəlinsiz, nəvəsiz qardaş,
Nə deyim ki, sənin xoşuna gəlsin.
Görüm məni umkitək qar kimi tüklər
Kirpiyinə gəlsin, qaşına gəlsin.
Deyirəm, sənin də evinə bir gün
Gəlinin yaşına-yaşına gəlsin! (3, 205).

Süleyman Rüstəmin dilində çox maraqlı və seçkin bənzətmə və müqayisələrə rast gəlirik. Onlardan birində körpə təbəssümü ilə atom silahı qarşılaşdırılır və misralar şairin bu haqdakı mövqeyini sərrastlıqla ifadə edə bilir:

Sülh deyə səslənir sazımın simi,
Qoy ellər dinləsin bu haqq səsimi.
Dilsiz bir körpənin ilk təbəssümü
Atom silahından güclüdür, mənəcə (3, 28).

Ədəbi dilimizdə “söz ordusu” ifadəsinə ilk olaraq dahi Nizaminin dilində rast gəlirik. Belə ki, “İsgəndərnamə” əsərində müxtəlif qoşun növlərinə malik olan İsgəndərin “söz ordusu” da var və hökmdar gözəl danışanlara xüsusi önəm verdiyindən ki, Zəngibar şahının tuti dilli söz sərrafı Tutianuşun başını kəsməyi müharibənin əsas səbəbinə çevrilir. Söz həmişə qiymətli hesab olunub, söz deyənlər ehtirama layiq görülüblər. Süleyman Rüstəm də yorulmayan, qocalmayan, həmişə yollarda olan söz ordusundan bəhs edir. Bu söz ordusu bu gün də şairi yaşadır, sabah da yaşadacaq:

Mən vurğun deyiləm şöhrətə, ada,
Sadə bir şairəm qoca dünyada.
Düşəcək hərdənbir bu sözüm yada,
Sanmayın beşgünlük bir mehmanam mən.

Beləliklə, Süleyman Rüstəm qəlbi zəngin söz xəzinəli şairlərimizdəndir. Azərbaycan ədəbi dilində onun öz izi və öz sözü vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Salmanov Ş. Ön söz / S.Rüstəm, Əsərləri, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 256 s., s.4-14, s. 4).
2. S.Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 256 s.
3. S.Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, II cild. Şərq-Qərb, 2005, 328 s.

ABSTRACT

Sadagat Hasanova

SULEYMAN RUSTAM AND OUR LITERARY LANGUAGE

The article deals with the service of our folk poet Suleyman Rustam to our literary language. The innovations brought by the poet to Azerbaijani literary language and his activity in the process of word – expression activity are analyzed. The linguistic beauty of Suleyman Rustam’s works and the successful facts of language belonging to his pen are revealed in the article.

РЕЗИОМЕ

Садагат Гасанова

СУЛЕЙМАН РУСТАМ И НАШ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

В статье говорится о вкладе народного поэта Сулеймана Рустама в наш литературный язык. Разбираются все новшества, принесённые поэтом в литературный азербайджанский язык, его деятельность в процессе создания новых слов и выражений. В статье выявляются свойственные перу Сулеймана Рустама удачные языковые факты и красота языка его произведений.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

asgerovaganira@gmail.com

UOT: 811.512.162

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKA VƏ QRAMMATİKA
SAHƏSİNDƏKİ BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dilçiliyi, aktual problem, qrammatika, Azərbaycan dilinin leksikologiyası*

Key words: *the Azerbaijani language, actual problems, grammar, Azerbaijani lexicology*

Ключевые слова: *Азербайджанская лингвистика, актуальная проблема, грамматика, Азербайджанская лексикология*

Dünyada gedən qloballaşma prosesi dilə də öz təsirini göstərmişdir. Məhz dilimizin saflığının qorunub saxlanması, zənginləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir. Hər bir elm tək-cə formalaşb inkişaf etmir, həm də zaman-zaman müxtəlif araşdırmalar nəticəsində zənginləşərək təkmilləşir. Azərbaycan dili də belədir. "Dili ömrü boyu insan öyrənib qurtara bilməz, onun imkanlarını son həddə qədər mənimsəyə bilməz. Ona görə də insan ömrünün sonuna qədər dil öyrənməlidir" (4, 154). Bu mənada, dilçilik elmi dilin çoxcəhətli inkişafını təqib edir və problemlərini üzə çıxarır. Necə ki, dil olduğu kimi yerində qala bilməz, onun leksikası, üslubiyyəti tələbata uyğun olaraq və bədilik səviyyəsinə görə dəyişməli və zənginləşməlidir, eləcə də dilçilik elmi inkişaf etməlidir. Azərbaycan dilçiliyi qədim zamanlardan indiyə qədərki inkişafı nəticəsində bugünkü səviyyəsinə yüksəlmişdir. Lakin bütün elmlərdə olduğu kimi, çağdaş Azərbaycan dilçiliyi elmində də bir sıra problemlər mövcuddur. Həmin problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Azərbaycan dilçiliyinin qrammatika problemləri;
2. Azərbaycan dilçiliyinin leksikologiya problemləri;
3. Azərbaycan dilçiliyinin dialektologiya problemləri;
4. Azərbaycan dilçiliyinin orfoqrafiya problemləri; və s.

Bunlar içərisində qrammatika və leksika sahəsindəki problemləri daha çox diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, leksikada dəyişmə tez-tez olduğu halda, qrammatika öz sabitliyi ilə fərqlənir. Bu gün ingilislər Şekspirin dilini izahsız anlamadığı halda, Azərbaycanda Nəsiminin, Füzulinin, Xətayinin və başqa klassiklərimizin dili aydın başa düşülür. Bunun üçün biz qrammatikamıza minnətdarlıq ki, onun dəyişməzliyi dilimizin bütün zamanlarda anlaşılmasına imkan yaradır.

Elmi qrammatikamızın əsası XIX yüzillikdə Mirzə Kazım bəy tərəfindən qoyulsa da, onun əsaslı şəkildə inkişafı XX yüzilliyə aiddir. Həmin tarixi dövrdə Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid mükəmməl əsərlər yazılmış və onlar içərisində dövlət mükafatına layiq monoqrafiyalar meydana çıxmışdır. Bununla belə, sözügedən dövrdən indiyə qədər dilimizin müxtəlif leksik-qrammatik vahidlərlə zənginləşməsi bu sahəyə də təsir etmiş və yeni bilgilərə ehtiyac yaranmışdır ki, bu da bəzi problemlərin meydana çıxmasını əsaslandırılmışdır. Çağdaş qrammatikamızda bəzi dilçilik terminlərinin və ya təriflərin yerinə düşməməsi belə problemlərdən biri kimi diqqəti çəkir. Məsələn, qrammatikanın morfolojiya sahəsində ismin halları ilə bağlı son zamanlar mübahisəli məsələlər ortaya qoyulmuşdur ki, bu, daha çox ismin yönlük halı ilə bağlıdır. Bəzi araşdırmaçılar sübut edirlər ki, ismin mnüəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən halları kitablarda yazıldığı kimi tək-cə yiyelik və təsirlik haldan ibarət deyil, yönlük hal da qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əlamətlərini daşıya bilər. Prof. S.Q.Həsənova "hara?" sual əvəzliyinin və "içəri", "irəli", "geri",

“yaxın”, “aşağı”, “yuxarı” kimi yer zərflərinin yönlük halda həm şəkilçili, yəni müəyyən, həm də şəkilçisiz, yəni qeyri-müəyyən formada işləndiyini iddia və sübut edir (5, 45). Biz bir adama “Hara gedirsən?” deyəndə, əslində, bu cümləni “Haraya gedirsən?” mənasında işlədirik. Və ya “Kimsə içəri girdi” deyəndə “Kimsə içəriyə girdi” düşünürük. Deməli, doğrudan da, ismin yönlük halının müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildiren formaları vardır. Lakin bu haqda elmi əsərlər yazılıb çap edilsə də, qrammatikaya aid son dövrümüzə aid kitablarda heç bir məlumata rast gəlmirik.

Qrammatikanın problemlərindən biri “idi”, “imiş”, “isə” hissəcikləri ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid elmi nəşrlərdə bu haqda dəqiq məlumatlarla qarşılaşmaq mümkün deyil. Belə ki, “idi”, “imiş”, “isə” haqqında ya bəhs edilmir, ya da onlar gah hissəcik, gah köməkçi söz, gah da çox yanlış olaraq “bağlama” adlandırılır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının “Elm” nəşriyyatı tərəfindən 1981-ci ildə ali məktəblər üçün çap edilən və indiyə qədər əsas dərslik kimi işlənən “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “idi”, “imiş”, “isə” haqqında “bağlama” sözü işlənmişdir. Lakin problem yaradan cəhət budur ki, həmin dərslik morfolojiya haqqında elmi-nəzəri fikirləri əks etdirsə də, “idi”, “imiş”, “isə” sözləri nitq hissələrinin bölgüsündə nəzərə alınmamış və heç bir nitq hissəsinə aid edilməmişdir. Köməkçi nitq hissələrindən birinin adının bağlayıcı olması məlumdur. Və bu da məlumdur ki, o, cümlə üzvlərini və cümlələri bir-birinə bağlayır. Belə olan zaman, bəs bağlama kimi qələmə verilən “idi”, “imiş”, “isə” sözləri hansı vəzifəni yerinə yetirir? Əgər onlar bağlamadırsa, nəyisə, nələrisə bir-birinə bağlamalıdır. Ancaq bu “nələr” qrammatika kitabında açılmır, onlar haqqında heç bir bilgi verilmir. Əslində, “idi”, “imiş”, “isə” haqqında “hissəcik” sözünün işlənməsi daha çox məqsədamüvafiqdir. Lakin buy da məsələni həll eləmir. Hər halda “idi”, “imiş”, “isə” sözləri dilimizin faktlarıdır, hansısa nitq hissəsinə aid edilməlidir və bu haqda düşünməyə dəyər.

Azərbaycan dili qrammatikasının problemlərindən biri morfolojiyada köməkçi nitq hissələri bəhsində “ədat” mövzusu ilə bağlıdır. Belə ki, dilimizdəki “gərək” sözünün arzu ədatı kimi verilməsi, fikrimizcə, sözün mənası ilə uyğun deyil. “Gərək” sözünün vacibliq, hökm bildirməsi hamıya məlumdur, arzu isə əl çatmaq üçün çalışılan, həyata keçməsi üçün ümid və dua edilən incə bir məsələdir və hökmlə bir araya sığmır. Yəqin ki, qrammatiklərimiz həmin sözün daha çox felin arzu şəklilə işləndiyini nəzərə almışlar. Fikrimizcə, bu məsələyə də aydınlıq gətirilməsi önəmlidir.

Qrammatikamızdakı bəzi problemlər sintaksislə bağlıdır. Belə ki, qrammatikanın bu hissəsində cümlənin baş üzvlərindən xəbər tərifinə aydınlıq gətirilməsinə ehtiyac vardır. Demək olar ki, bütün qrammatika dərsliklərində və bu mövzudakı elmi məqalələrdə xəbər mübtədaya aid iş, hal, hərəkət bildirməsi haqqında məlumatlar öz əksini tapıb. Lakin bu tərif həmişə özünü doğrulda bilmir. Belə ki, dilimizdə bir sıra cümlələr vardır ki, onların tərkibində mübtədə iştirak etmir və belə cümlələrin mübtədaya ehtiyacı da yoxdur. Bu baxımdan, şəxssiz cümləni qeyd edə bilərik. Məlumdur ki, qrammatikada şəxs mübtədə deməkdir və şəxssiz cümlə mübtədasız cümlədir, yəni belə cümlələrdə mübtədə iştirak etmir. Bəs onda xəbər haqqında hansı tərif vermək lazımdır ki, şəxssiz cümlələri də əhatə edə bilsin? Buradan belə çıxır ki, xəbər mübtədaya aid iş, hal, hərəkət bildirməsi məsələsi hər zaman yerinə düşə bilmir. Ona görə də, qrammatikamızdakı bu məsələ haqqında yeni fikirlərin irəli sürülməsi zəruridir.

Azərbaycan qrammatikasında sintaktik əlaqələrdə də bəzi problemlər özünü göstərir. Bu baxımdan, uzlaşma əlaqəsini göstərmək olar. Bu əlaqə mübtədə və xəbər, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında özünü göstərən sintaktik tabelilik əlaqələsidir. Lakin qrammatikaya aid dərslik və araşdırmalarda bu əlaqədən danışarkən mübtədə və xəbər arasındakı bağlılıq o dərəcədə önə çəkilir ki, onun yalnız cümlənin baş üzvləri arasında olması ehtimalı güclənir. Xüsusilə də uzlaşma əlaqəsinin şəxsə və kəmiyyətə görə növlərindən bəhs ediləndə yalnız mübtədə və xəbər arasındakı örnəklərdən misal gətirilir. Fikrimizcə, uzlaşma əlaqəsinin izahında və bu barədəki elmi-nəzəri fikirlərdə bu məsələ nəzərə alınmalıdır.

Dilimizin leksika sahəsindəki ən mühüm problemlərdən biri gərəksiz alınmalara yer verilməsidir. Bu gün dilimizə yeri gəldi-gəlmədi çox sayda alınmalar girir və ya sanki bu alınmalar “zorla” gətirilir. Dildə alınma sözlərin müəyyən mövqə tutması təbiidir. Hazırda dünyada elə bir dil tapmaq çətindir ki, onun lüğət tərkibində alınma söz və ya sözlər olmasın. İnsanlar arasındakı elmi-texniki, mədəni, siyasi, ədəbi əlaqələr çoxaldıqca onların dili də alınma sözlərlə zənginləşir. Lakin

təəssüf ki, bu təbii prosesdən başqa, süni şəkildə dili alınma sözlərlə yükləyənlər də vardır. “Dünya yaranandan indiyə qədər dilin təəssübkeşləri və dilin keşiyində dayananlar da olub, dilə biganəlik, laqeydlik göstərənlər də olub” (4, 154). Fikrimizcə, dilimizi lüzumsuz alınmalarla “zənginləşdirmək” istəyənlər ona laqeyd münasibət göstərərək özlərinin savadlı olmasını reklam etmək istəyənlərdir. Lakin xalqımız belələrinə nəinki savadlı hesab etmir, hətta onlara ikrah hissi ilə yanaşır. Bir sözü ki xalq başa düşməyəcək, onu işlətməyin mənası nədir? Hazırda Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti alınma sözlərlə doldurulub. Necə olur ki, 2004-cü ildə çap olunan orfoqrafiya lüğətində səksən altı min söz vardır, lakin 2013-cü ildə çap edilən orfoqrafiya lüğətində yüz on minbeşyüz altmış üç söz əks olunub? Bu sual Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin yenidən işlənilməsinə zəruriləşdirir. “Orfoqrafiya lüğətinin təkmilləşdirilməsi, yenidən çap olunması, hər şeydən əvvəl, bir tələbatla bağlı olur. Belə ki, mövcud orfoqrafiya lüğəti tələbatı ödəmir, dilin lüğət tərkibinə gələn yeni sözlər orfoqrafiya lüğətində əks olunmur, lüğət tərkibində sözlərin tələffüz və yazı normalarında təbii inkişaf prosesi gedir və sair və ilaxır”(3, 87).

Dili süni şəkildə alınmalarla doldurmaqla onu zənginləşdirmək və ya sayca çox sözə malikliyi təsdiq etmək düzgün deyil və xüsusilə də bizim dilimizin belə bir əməliyyata ehtiyacı yoxdur. Hansısa dünya dili sözlərinin sayı ilə öyünə bilər. Biz isə sözlərimizin məna dərinliyi ilə öyünməyə haqlıyıq. Belə ki, biz bu gün dünyanın ən zəngin hesab olunan dilindən müxtəlif üslubda yazılan bütün əsərləri dilimizə uğurla tərcümə edə bilərik. Buna bizim dilimizin məcazlıq keyfiyyəti, sözlərinin məna çoxluğu və anlam dərinliyi yetərinə imkan verir. Bu gün kütləvi informasiya vasitələrində işlədilən anormal cümlələr, qeyri-adi nitq istisnaları dilimizin inkişafını ləngidən, onun saflığına xələl gətirən faktlardır. Sözsüz ki, biz yersiz alınmalara mənfi münasibət göstərməklə başqa dillərə hörmətsizlik haqqında fikirləşmirik. “Öz doğma dilini bilməklə yanaşı, başqa dillərdə danışmağı bacarmaq hər bir kəsin üstün cəhətlərindən biridir” (4, 154). Biz dilimizi lazımsız alınmalarla doldurmağın əleyhinəyik və hər zaman belə bir proses dilimizə xeyir gətirməyib, əksinə, zərbə vurub. “Doğrudan da, millətin dili onun ruhudur. Dilini itirən hər bir kəsin ruhu da ölür. Dili ölənlər milliliyini itirməklə yanaşı, millətlərin içərisində əriyib yox olurlar” (2, 7). Yox olmaq təhlükəsindən xilas olmaq üçün, varlığımızı saxlamaq üçün dilimizi qorumağıq. Bu prosesdə ziyalılarımızın üzərinə məsuliyyətli vəzifələr düşür. Babalarımızın namusla sevdiyi, alın açıqlığı və inam ilə bizə əmanət etdiyi dilimizi ləyaqətlə qorumaq, inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək işində əlbir, dilbir olmağımız bu gün həmişəkindən çox lazımdır. Çünki dilimiz üçün həyəcan signalı çalınması üçün hazırda çox sayda səbəblər vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti.
2. Xəlilov B. Dil mədəniyyəti, Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2013.
3. Xəlilov B. Azərbaycanda orfoqrafiya məsələsi / Dil mədəniyyəti, Bakı, “Papyrus NP”, 2016, s. 85-94.
4. Xəlilov B. Nitq mədəniyyəti doğma ana dilini dərinləndirən öyrənməkdən başlayır / Dil mədəniyyəti. Bakı, “Papyrus NP”, 2016, s. 154-159.
5. Həsənova S. Morfologiyanın tədrisində əsas nitq hissələrinə aid bəzi problemlə mövzuların öyrədilməsi, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, № 3, 2012-ci il, s. 43-46.
6. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları, Bakı, Elm, 2003.

ABSTRACT

Ganira Asgarova

SOME PROBLEMS OF GRAMMATIC AND LEXICIAN LANGUAGE OF AZERBAIJAN

Actual problems of Azerbaijan linguistics have been investigated in the article. Those problems have been grouped, grammar, dialectology, orthography, speech culture, stylistics issues of Azerbaijan linguistics have been refined separately in the article. The problems of grammar,

dialectology and orthography draw more attention among them. Declensions of nouns, inflections, the issues related to syntax and particle pertaining to functional parts of speech in the branch of grammar have been researched. Simultaneously, borrowings and orthographic issues which bear actuality for our present-day language have been mentioned in the article as well.

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГРАММАТИКИ И ЛЕКСИКОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье были проанализированы актуальные проблемы азербайджанской лингвистики. Сегодня перед Азербайджанским языком стоит целый ряд проблем. В статье подробно изучены и сгруппированы такие проблемы, как грамматика, диалектология, орфография, речевая культура, стилистика азербайджанской лингвистики. Среди них больше внимания уделяется проблемам грамматики и лексики. Исследованы наклонения существительных, частицы, проблемы вспомогательных частей речи, связанные с синтаксисом и частицей. Одновременно в статье упоминаются также заимствования и орфографические вопросы, которые актуальны для нашего современного языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.111

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CİNS ANLAYIŞININ TƏDQIQI VƏ STATUSUNA DAİR

Açar sözlər: *cins anlayışı, qrammatik məna, qrammatik ifadə vasitəsi, funksional-semantik kateqoriya, məna və ifadə planları*

Key words: *the notion of gender, grammatical meaning, means of expression, functional-semantic meaning, the plans of meaning and expression*

Ключевые слова: *понятие пола, грамматическое значение, грамматическое средство выражения, функционально-семантическая категория, планы содержания и выражения*

Müasir ingilis dilində ismi qrammatik kateqoriyaların sayı haqqında fikirlərdə elə bir əsaslı fərq olmasa da, bu kateqoriyaların statusu ilə bağlı fikirlər haçalanır. Başlıca fikir ayrılığı cins və hal kateqoriyalarının mövcud olub-olmaması ilə bağlıdır. Xüsusən ismi kateqoriyaların leksem və sintaksem anlayışları ilə əlaqədar öyrənilməsi, yəni bu anlayışların ənənəvi kateqoriya müstəvisindən kənarında araşdırılması fərqli ideyaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Hal və kəmiyyət kateqoriyalarının mövcudluğu ilə bağlı fikirlər qismən oxşar olduğundan bu məqalədə cins kateqoriyasına dilçilərin münasibəti üzərində dayanmaq istəyirik.

Otto Cespersen “Qrammatikanın fəlsəfəsi” əsərində ismin hal, kəmiyyət və cins kateqoriyalarından bəhs etmişdir. Cins kateqoriyasından danışarkən Otto Cespersen bu kateqoriyanın canlı və cansız, şəxs və qeyri-şəxs bildirən isimlərlə əlaqəsindən konkret misallar əsasında bəhs etmiş, ingilis dilində cins anlayışının ənənə ilə bağlılığından danışmışdır (1, 173 - 243).

Nesfield C. S. ingilis dilində ismi qrammatik kateqoriyalardan “ismin forma və növləri” başlığı altında bəhs etmişdir. Ənənəvi üç qrammatik kateqoriyanı qəbul edən müəllif ismin dörd cinsindən olduğunu göstərmişdir: kişi, qadın, ümumi və orta cinslər. Qadın cinsinin düzəldilməsinin aşağıdakı üç yolu araşdırılmışdır: a) sözün dəyişməsi (bachelor – spinster, maid, nephew - niece); b) şəkilçi, yaxud şəkilçinin dəyişməsi vasitəsilə (god – goddess, governor – governess); sözün əvvəlinə yaxud sonuna söz artırmaqla (he goat – she goat, pea-cock – pea hen) (2, s. 6-13).

N. F. İrtenyeva ingilis dilinin qrammatikasına dair nəzəri kursunda isimlə bağlı cins, hal və kəmiyyət anlayışlarından bəhs etmiş, lakin cins anlayışının ingilis dilində bir qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmaması nəticəsinə gəlmişdir (364, s. 33).

Ümumiyyətlə, bir çox müəlliflər müasir ingilis dilində cins kateqoriyasından bu və ya digər dərəcədə bəhs etmiş, onun müxtəlif dil səviyyələrinə məxsus ifadə vasitələrini göstərmiş, lakin bu anlayışın qrammatik kateqoriya statusuna malik olmadığını vurğulamışlar. Məsələn, T. A. Barabaş qadın cinsini əmələ gətirən –ess şəkilçisinin sözdüzəldici şəkilçi olduğunu (actor-actress, prince – princess, tiger – tigress və s.), digər ifadə vasitələrinin də qeyri-qrammatik vasitələr (leksik vasitələr) olduğunu göstərmişdir (4, s. 20). Digər bir morfolojiya dərslində də ingilis dilində cins anlayışının müxtəlif ifadə vasitələri göstərilmiş, lakin bu kateqoriyanın qrammatik markerlərə malik olmadığı vurğulanmışdır (5, s. 191-192).

B. A. İliş müasir ingilis dilində qrammatik cins kateqoriyasının mövcud olmadığını göstərərək, actor və actress, prophet və prophetess sözləri arasındakı fərqi leksik fərq olduğunu vurğulamışdır (6, s. 39).

Kauşanskaya V. L. və digərlərinin müəllifi olduğu ingilis dilinin qrammatikası kitabında “ess” məhdud şəkildə işlənən qadın cinsi əmələ gətirən şəkilçi kimi qəbul olunsada, cins

anlayışının qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı vurğulanmışdır. Əsas arqument kimi bu anlayışın qrammatik ifadə vasitələrinə malik olmadığı göstərilmişdir (7, s. 38). İngilis dilinin morfolojiyasına dair başqa bir vəsaitdə də müasir ingilis dilində qrammatik cins kateqoriyasının mövcudluğu analoji arqument əsasında qəbul olunmamışdır (8, s. 37-38).

Tomson A. V. və Martinet A. V. da ismə xas olan cins, miqdar və hal kateqoriyalarından oxşar şəkildə bəhs etmişlər (9, s. 25-31).

Cins kateqoriyasının araşdırılması ilə bağlı diqqət çəkən cəhətlərdən biri bəzi müəlliflərin bu anlayış haqqında lazımi məlumat verərək onun linqvistik mənsubiyyətinə toxunmamalarıdır. Məsələn; Kseniya Nikolayevna Kaçalova ingilis dilinin qrammatikası kitabında müasir ingilis dilində cins kateqoriyasının mahiyyəti və ifadə vasitələri haqqında müəyyən məlumat verərək bu anlayışı aşağıdakı şəkildə səciyyələndirmişdir.

İngilis dilində canlı ismlər kişi və qadın cinslərinə aid olur. Kişi cinsinə aid olan isimlərin əvəzinə “he”, qadın cinsinə aid olanların əvəzinə “she” işlənir. Cansız ismlər isə orta cinsə aid olur və “it” əvəzliyi ilə əvəz olunur. Heyvan bildirən ismlər də orta cinsə aid olur və cinsləri danışan üçün əhəmiyyətsiz və ya qeyri-müəyyən olduqda it əvəzliyi ilə əvəz olunur. “Friend, teacher, neighbour, servant” tipli ismlər həm qadın, həm də kişi cinsinə aid ola bilər. Müəllif ölkə adları və “ship” tipli isimlərin cinsi haqqında da məlumat vermişdir. Beləliklə, Kseniya Nikolayevna Kaçalova cins anlayışı haqqında müəyyən məlumat vermiş, lakin onun qrammatik kateqoriya olub-olmadığını göstərməmişdir (10, s. 13-15). Eyni məlumat tərzində çoxlu digər mənbələrə də aiddir. Məsələn, K. N. Kaçalova və E. E. İzraileviçin kitabında da cins kateqoriyası haqqında demək olar ki, eyni məlumat verilir və müəlliflər ingilis dilində cins kateqoriyasının hansı dil səviyyəsinə aid olması barəsində problemi xatırlatmağı lazım bilmirlər (11, s. 22-23).

Müasir ingilis dilində cins kateqoriyası ilə bağlı geniş məlumat verən müəlliflərdən biri də A. İ. Smirnitkidir. O, özünün ingilis dilinin morfolojiyasına dair kitabında, M. Y. Bloxun göstərdiyi kimi, düz on səhifəni bu kateqoriyanın müasir ingilis dilində nəinki qrammatik, hətta leksik-semantik kateqoriya kimi mövcud olmadığını sübut etməyə həsr etmişdir (12, s. 139-148).

M. Y. Blox özünün ingilis dilinin nəzəri qrammatikası dərslində (13) müasir ingilis dilində ismin üç qrammatik kateqoriyasını qəbul etmişdir: cins, miqdar və hal kateqoriyaları. Müəllifin cins kateqoriyasına münasibəti bir çox dilçilərin yanaşmasından fərqlidir. O, haqlı olaraq vurğulayır ki, cins anlayışına münasibətdə nəzəri və praktik mənbələr arasında ziddiyyət var. Nəzəri müddəalarda bu anlayışın ingilis dilində qrammatik kateqoriya olmaması ciddi-cəhdlə əsaslandırılırsa, praktik mənbələrdə cins kateqoriyasının müxtəlif dil səviyyələrinə xas olan vasitələri faktik dil materialı əsasında ümumiləşdirilir.

M. Y. Bloxa görə, dil faktlarının yaxından araşdırılması göstərir ki, müasir ingilis dilində cins kateqoriyasının müəyyən qrammatik əsası vardır. Bu dildə cins kateqoriyası üçüncü şəxsə aid şəxs əvəzlilikləri ilə qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir. Bu əvəzliliklər isimlərin xüsusi cins təsnifatçıları kimi çıxış edir. Bu müəllifin fikrincə, ingilis dilində cins kateqoriyası bir-biri ilə iyerarxik əsasda əlaqəli olan iki oppozisiya (əkslik) vasitəsilə formalaşır. Birinci oppozisiya bütün isimləri əhatə edərək onları şəxs (insan) və şəxs olmayan (qeyri-insan) olmaqla iki qrupa bölür. İkinci oppozisiya ancaq şəxsə - insana aid olur və isimləri kişi və qadın cinsinə aid olmaqla iki qrupa bölür. Beləliklə, bu ikili əksliyin nəticəsi olaraq ismlər ənənəvi terminlərlə orta (neuter), kişi (masculine) və qadın (feminine) cinslərinə bölünür. M. Y. Blox insanları ehtiva edən ismləri haqqında danışılan əksliyin güclü üzvü, canlı və cansız qeyri-insan ismləri zəif üzvü hesab edir. Zəif üzvə aşağıdakı qrup ismlər aid edilir: tree, mountain, love; cat, swallow, ant; society, crowd, association; bull və cow, cock və hen, horse və mare və s.

Beləliklə, cins nöqtəyi-nəzərindən ismlər şəxs və qeyri-şəxsə, şəxs bildirən ismlər isə qadın bildirən və kişi bildirən ismlərə bölünür. M. Y. Bloxun müasir ingilis dilində cins anlayışı ilə bağlı gəldiyi nəticə belədir: ingilis dilində cins kateqoriyası semantik səciyyə daşıyır, lakin bu xüsusiyyət onu qeyri-qrammatik etmir (13, s. 53-56).

Müasir ingilis dilində cins kateqoriyası ilə bağlı fikirlər nəinki ayrı-ayrı kitablarda və digər ümumi xarakterli mənbələrdə özünə yer tapmış, bu kateqoriyaya həmçinin dissertasiyalar da həsr olunmuşdur. “Müasir ingilis dilində cins problemi” adlanan belə dissertasiyalardan biri 1975-ci ildə

Yelena Nikolayevna Puşkina tərəfindən Qorkidə müdafiə olunmuşdur (14). Müxtəlif dövrlərə və istiqamətlərə aid olan külli miqdarda dilçilik ədəbiyyatını nəzərdən keçirən müəllif ingilis dilində cins kateqoriyasına aid fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, müəlliflərin böyük əksəriyyəti, o cümlədən bu kateqoriyadan 1970-ci ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Ş. M. Tişko cins anlayışını bir qrammatik kateqoriya kimi qəbul etməmişlər. Bu dil mikrostrukturunda haqqında mövcud fikirlərin yalnız bioloji cins amilinə deyil, eyni zamanda isimlərin şəxs və qeyri-şəxs, canlı və cansız qruplarına ayrılması reallığına əsaslandığını vurğulayan Puşkinə hətta konkret bir şərh müstəvisində belə isimlərin bir neçə cins qrupuna ayrıldığını göstərmişdir. Müxtəlif istiqamət və şərhlərə öz münasibətini göstərən dissertasiya müəllifi özü də belə bir qənaətə gəlmişdir ki, cins anlayışının müasir ingilis dilində qrammatik kateqoriya kimi mövcud olması fikrini qəbul etmək məqsədə uyğun deyildir (15).

Y. M. Popkovanın 2005-ci ildə müdafiə etdiyi dissertasiya “Müasir ingilis dilində cins kateqoriyası: sosial-kultural baxışlar” adlanır (16). Dissertasiya müəllifi məntiqi-semantik analiz əsasında cins kateqoriyasının qrammatikliyini göstərməyə, onun quruluşunun geniş təsvirini verməyə çalışmışdır. Müasir ingilis dilində qrammatik cins kateqoriyasının mövcudluğunu qəbul etmək üçün onun əsas arqumenti ondan ibarətdir ki, bu anlayış qrammatik cins anlayışının bütün isimlər sistemini ehtiva edən ifadə vasitələrinə malikdir. Dissertasiyada ənənəvi kişi, qadın və orta cinslərlə bərabər ikiqat, ümumi və kollektiv cinslərdən bəhs edilmiş, bu anlayışın canlı və cansız isimlər kateqoriyası ilə qovuşmasının cins əlaqələrinin daha emosional ifadəsini şərtləndirdiyi vurğulanmışdır.

Beləliklə, bu dissertasiyanın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir ingilis dilində cins anlayışı qrammatik kateqoriya kimi qəbul olunur. Ənənəvi qrammatik kateqoriya anlayışının əsas şərtinə görə, hər hansı dil mikrostrukturunun qrammatik, o cümlədən morfoloji kateqoriya hesab olunması üçün o, qrammatik məna və qrammatik ifadə vasitələrinə malik olmalıdır. Qrammatik mənanın mövcudluğunu qəbul etmək üçün adekvat arqument mövcuddur. Lakin qrammatik ifadə vasitəsi məsələsi mübahisəlidir. Belə ki, Y. M. Popkova üçüncü şəxs əvəzliliklərini bu kateqoriyanın qrammatik ifadə vasitələri hesab edir. Qrammatik vasitələr isə leksik mənaya malik ola bilməz, müstəqil cümlə üzvləri kimi çıxış edə bilməz, müəyyən suala cavab verməz və s. Beləliklə, şəxs əvəzliliklərinin qrammatik vasitə hesab olunması üçün onlar dediyimiz xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Beləliklə, Y. M. Popkova dissertasiyada M. Y. Bloxun belə bir fikrinə istinad edir ki, əvəzliliklər - bu digər nitq hissələrindən fərqlənən və dialektik cəhətdən ziddiyyətli sözlər müstəqil mənası olan sözlər siyahısından çıxarılıb köməkçi sözlər siyahısına daxil edilməlidir. Əlbəttə, belə bir fikirlə razılaşmaq çətindir. Çünki əvəzliliklər, o cümlədən üçüncü şəxs əvəzlilikləri əsas nitq hissələrinə xas olan başlıca xüsusiyyətlərə malikdir və onların köməkçi sözlər hesab edilməsi istər linqvistik, istərsə də məntiqi cəhətdən münasib deyildir.

Ümumiyyətlə, ingilis dilində cins kateqoriyası, onun linqvistik mahiyyəti və müxtəlif dil səviyyələrinə xas olan ifadə vasitələri haqqında çoxlu əsərlər yazılmış, müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bu mənbələrin böyük əksəriyyətində bu dildə cins anlayışı qrammatik kateqoriya kimi qəbul olunmur. Bununla belə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əksər müəlliflər ismə xas olan kateqoriyalardan bəhs edərkən cins anlayışı haqqında bu və ya digər dərəcədə məlumat verirlər. Bu isə tamamilə təbii və qanunauyğundur. Çünki müasir ingilis dilində bu anlayışın mənası o qədər açıq-aydın şəkildə mövcuddur ki, ismi kateqoriyalardan danışarkən cins anlayışından məlumat vermədikdə ismin mahiyyəti tam əhatə olunmur. Digər tərəfdən, bu kateqoriya ingilis dilində müxtəlif linqvistik səviyyələrə məxsus olan ifadə vasitələrinə malikdir. Bu cəhət isimdən bəhs edərkən cins anlayışı ilə bağlı müəyyən məlumat vermək tendensiyasının əsas arqumentidir. Bəzi müəlliflərin müasir ingilis dilində cins anlayışını qrammatik kateqoriya kimi təqdim etmək praktikası isə bu anlayışın dildəki rolunu adekvat təqdim etmək cəhdi ilə bağlıdır. Real vəziyyət ondan ibarətdir ki, müasir ingilis dilində cins anlayışının həm məzmun, həm də ifadə planları mövcuddur, lakin o, morfoloji kateqoriya statusuna malik deyildir, çünki bu kateqoriyanın əsas tələbinə cavab verə bilmir, başqa sözlə, morfoloji ifadə vasitələrinə malik deyil. Bu real vəziyyət linqvistik sahə müstəvisində adekvat şəkildə izah oluna bilər.

Məsələ burasındadır ki, qədim ingilis dilində morfoloji kateqoriyanın əsas tələblərini ödəyən cins konsepti müasir ingilis dilində bir morfoloji kateqoriya kimi mövcud deyil. Bununla belə, o, istər məzmun, istərsə də ifadə planları nöqtəyi-nəzərindən öz funksiyasını yerinə yetirərək, istər linqvistik, istərsə də təfəkkür kateqoriyası olan cins anlayışı məzmununun reallaşmasına xidmət edir. Başqa sözlə, o, qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmasa da, funksional-semantik kateqoriyanın tələblərinə tamamilə cavab verir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı funksional-semantik kateqoriyanın mövcud olmasının əsas şərti ondan ibarətdir ki, onun müxtəlif çalarlara malik invariant mənası, eləcə də həmin mənanın dildə reallaşmasına xidmət edən müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələri olmalıdır. Yuxarıda müxtəlif müəlliflərin müasir ingilis dilində cins konsepti ilə bağlı fikirlərinin nəzərdən keçirilməsi göstərdi ki, bu anlayış özünəməxsus linqvistik mənaya və həmin mənanın müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Əslində bu anlayışdan müxtəlif müəlliflərin bəhs etməsi faktının əsas səbəbi məhz onun invariant mənasının açıq-aydın təzahürü ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, bu dil mikrostrukturunun leksik-semantik, leksik-qrammatik və s. terminlərlə adlandırılması onun məhz dilin müxtəlif səviyyələrini təmsil edən ifadə vasitələrinə malik olması faktı ilə bağlıdır.

Beləliklə, müasir ingilis dilində cins konsepti, fikrimizcə, qrammatik kateqoriya kimi deyil, funksional-semantik dilçilik sahəsi kimi mövcuddur və ondan məhz bu statusa malik olan anlayış kimi bəhs edilməsi daha məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Jespersen Otto. The philosophy of grammar, London, 1963, 860 p.
2. Nesfield J. C. Key to outline of English grammar. London. 1926, 239 p.
3. Н. Ф. Иртеньева. Грамматика современного английского языка (теоретический курс). Москва: типография АПН РСФСР, 1956, 190 ст.
4. Барабаш Т. А. Пособие по грамматике английского языка (A guide to better grammar). Москва: Международные отношения, 1975, 288 с
5. Н. А. Кобрин, Е. А. Корнеева, М. И. Оссовская, К. А. Гузеева, Грамматика английского языка: Морфология. СПб., издательство “Союз”, 2006, 496 с.
6. Борис Александрович Ильиш. Строй современного английского языка. Ленинград, Просвещение, 1971,...
7. В. Л. Каушанская, Р, Л. Ковнер и др. Грамматика английского языка, Ленинград: Просвещение, 1973, 320 с.
8. Корнеева Елена Александровна, Гузеева Ксения Александровна, Оссовская Мирнам Ильинична. Пособие по морфологии английского языка (с упражнениями). Москва, 1974, 232 с.
9. Thomson A. J., Martinet A. V. A practical English grammar. Oxford: Oxford University press, 1986, 384 p.
10. Ксения Николаевна Качалова. Грамматика английского языка. Москва, Внешторгиздат, 1964, 508 с.
11. К.Н.Качалова, Е. Е. Израилевич. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами. Москва, Ладком, 2008, 720 с.
12. А.И.Смирницкий. Морфология английского языка. Москва, издательство литературы на иностранных языках, 1959. - 440 с.
13. Quirk Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. University grammar of English. Moscow, Vissaya skola, 1982, 390 p.
14. М.У. Blokh. A course in theoretical English grammar. Moscow: Higher School Publishing House, 1983, 383 p.
15. <http://www.dissercat.com/content/problema-roda-v-sovremennom-angliiskom-yazyke>
16. <http://cheloveknauka.com/kategoriya-roda-v-sovremennom-angliiskom-yazyke-lingvisticheskiy-i-sotsiokulturnyy-aspekty>

ABSTRACT

Shirmammad Qulubayli

ABOUT THE INVESTIGATION AND STATUS OF THE NOTION OF GENDER IN MODERN ENGLISH

This article deals with the investigation and status of the notion of gender in modern English. Different ideas about the category of gender are outlined by the author and it is concluded that the majority of linguists dealing with this category do not consider it to be a grammatical category. Their main argument is that gender in modern English does not have grammatical means of expression. However, there are scientists who try to prove that this category has grammatical means of expression and it should be dealt with as a grammatical category having its meaning and grammatical means of expression.

The author of the article arrives at a conclusion that the notion of gender should not be considered as a grammatical category as its means of expression representing different linguistic levels are not grammatical means as they have their own lexical meanings and are not grammaticalized. Consequently, the notion of gender in modern English should be dealt as a functional-semantic field having plans of content and expression.

РЕЗЮМЕ

Ширмаммад Гулубайли

О РАССЛЕДОВАНИИ И СТАТУСЕ ПОНЯТИЯ ПОЛА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В этой статье рассматривается исследование и статус понятия пола на современном английском языке. Различные идеи о категории пола изложены автором, и делается вывод о том, что большинство лингвистов, занимающихся этой категорией, не считают его грамматической категорией. Их главный аргумент состоит в том, что пол в современном английском языке не имеет грамматических средств выражения. Однако есть ученые, которые пытаются доказать, что эта категория имеет грамматические средства выражения, и ее следует рассматривать как грамматическую категорию, имеющую грамматическое значение и грамматические средства выражения.

Автор статьи приходит к выводу, что понятие пола не следует рассматривать как грамматическую категорию в современном английском языке, поскольку его средства выражения, представляющие разные языковые уровни, не являются грамматическими средствами, поскольку они имеют свои лексические значения и не грамматизируются. Следовательно, понятие пола в современном английском должно рассматриваться как функционально-семантическое поле, имеющее планы содержания и выражения.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

ELBRUS VƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

**MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ANADILLI ŞEİRLƏRİNDƏ MORFOLOJİ
YOLLA YARANAN İSİMLƏR**

Açar sözlər: *M.Füzuli, leksik morfemlər, düzəltmə isimlər. Müasir dil, söz yaradıcılığı, lüğət tərkibi*

Key words: *M. Fuzuli, luxury morphyms, correctional names. Interactive language, word creativity, vocabulary composition*

Ключевые слова: *М.Физули, роскошные морфимы, исправительные имена. Интерактивный язык, слово творчество, композиция словаря*

Şərqi və Qərbi məşhur şerqşünas alimləri tərəfindən dərinlən tədqiq olunmuş dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli Nəsimi ilə yanaşı Azərbaycan ədəbi dilinin banisi kimi şöhrət qazanmışdır. Şah İsmayıl Xətai fars dili ilə yanaşı Azərbaycan dilini də dövlət dili kimi elan etdikdən sonra Məhəmməd Füzuli anadili poeziyasının zənginləşməsi, saflaşması uğrunda gedən mübarizənin öncülü oldu. Dörd yüz ildən artıqdır ki, onun ana dilində yazdığı “Leyli və Məcnun” poeması, yüzlərlə qəzəli və digər jurnallarda yazılmış lirik şeirləri bu gün də öz tərəvətini itirməmiş, qəzəlxanların repertuarlarından düşməmişdir.

İnkaredilməz həqiqətdir ki, bütün yazıçı və şairlərin yaradıcılığı dil materialları ilə zəngin olan bir xəzinədir. Bu, təbii bir haldır, çünki doğma dilimizin nəzəri kateqoriyaların sabitləşməsi qanun halına keçməsi məhz oradan – yazarların əsərlərinin dilindən qidalanır, bəhrələnir.

Bu da bir həqiqətdir ki, danılmaz faktır, aksiomadır ki, təbiətdə, cəmiyyətdə, təfəkkürdə olduğu kimi, dildə də hər şey asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, fərziyədən həqiqətə doğru inkişaf edir. Deməli, dil materialları: dilin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri isə birdən-birə formalaşmır. Yəni müasir ədəbi dilimizdə işlənən leksik vahidlər, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər heç də M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Sabir, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.İbrahimov, R.Rza və başqaları tərəfindən yaradılmamışdır. Doğrudur, bu və ya digər şairlərin dilində yeri gəldikcə yeni sözlər yaranıb, yeni ifadələr, aforizmlər işlənib. Məsələn; sayırmaq (S.Vurğun), işdaş (R.Rza), qıyma-qıyma (Ə.Vəliyev), Gedən gedər qəmi qalar bir içim (M.Araz), Gəl oynayaq dərd oyunu (Ə.Ələsgər), Qulac-qulac hörüklərin ilandır...(M.Rahim). vaxtilə bu mürəkkəb söz qol aç (ölçü vahidi) kimi işlənmişdir. Nümunələrin sayını bir miqdar da artırmaq olar. Lakin M.Füzulii bizdən dörd əsr ayırsa da, onun dilində yaranmış həm mifoloji, həm də sintaktik yolla yaranan sözlər indi də ədəbi dilimizin fəal işlək, həm də ümumişlək sözləri sırasındadır. Konkret desək, ölməz sənətkar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük bir irs qoyub getməsilə yanaşı, ədəbi dilimizin formalaşması mərhələsinin banisi kimi də tanınmaqdadır. Bu da vurğulanmalıdır ki, M.Füzuli həm ədəbiyyatşünaslıq baxımından, həm də dil xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən ən çox tədqiq olunan şairlər sırasındadır. Biz də (təvazökarlıqdan kənar olsun) bu kiçik yazıda dahi şairin anadilli şeirlərində işlənmiş, morfoloji yolla yaranmış düzəltmə sözləri araşdırmağı öhdəməzə götürdük. Çünki Füzuli yaradıcılığı bir dəryadır, ora baş vurmaq da çətin, çıxmaq da. Biz də azacıq da olsa, bu dəryaya baş vurduq və araşdırdıq ki, M.Füzulinin şeir dilində Azərbaycan dilinin bütün fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Biz isə onun şeir yaradıcılığında işlənmiş morfoloji yolla yaranan düzəltmə sözləri tədqiqatə cəlb etdik. Araşdırma nəticəsində onun şeir yaradıcılığında işlənmiş, morfoloji əlamətlə yaranmış sözlərin işləndiyi bəndləri seçməyə üstünlük verdik:

İndi isə isimdən və digər nitq hissələrindən düzələn düzəltmə isimlərin işlənmə məqamlarına nəzər salaq:

...Könlümü tənhalıq eylərdi pərişan sinədə,
Olmasaydı cəm, hər yanda peykanın gör. (2, 19)

...Ləlin ilə badə bəhs etmiş, zəhri gümrəhlik,
Oldu vacib eyləmək ol bədəbdən ictinab.

...Gəl ey rahət canan, əshabi dünya qılma nadanlıq,
Təriqi-fərq tut kim, fərq imiş adəmdə soltanlıq.

Murad ər səltənətindən kami-dildir, nəfsə tabesən,
Nə hasil səltənət adilə qılmaq bəndə fərmanlıq.
Pərişanlıqdan ey xəlqi-cahan, siz cəm edin xatir,
Ki, mən cəm eylədim hər handa vardır bir pərişanlıq.

...Saqiya, mey sun ki, damü-qəmdürür huşyarlıq.
Var fikrin, yox qəmin çəkmək nədir, bir cam ilə,
Bixəbər qıl kim, mənə bir ola yoxluq, varlıq (2, 20-21)

...Sərvə azadəlik istilə yaraşmaz yürümək
Onu həm şiveyi-rəftara giriftar eylə (2, 25).

...Bu nə işdir ki, bizi iynə kimi incəldib,
Salır ipük kimi hər dəm bir uzun sevdəyə. (2, 26)

...Şəmi-çuxsarın odu qıldı məni atəşpərəst,
Çaki sinəmdən tamaşa eylə atəşgahıma. (2, 29)

...Sərvərlik istər isən üftadəlik şüar et
Kim düşmədən ayağə, çıxmadı başa badə. (2, 35)

Səcdəgah etmişdi eşq əhli mehrabını,
Qılmazdı xeyli məalik səcdeyi-Adəmə hənuz. (3, 18)

...Onuntək kim, pərişanlıq ziyasın artırır şəmin,
Mənə çövrün ziyad olmaq, sənə meylim füzun etdi. (3, 39)

...Vaizin küfrün mənim rüsvalığımdan qiyas
...Zairi – meyxanəyəm, müq səsdədir taətim. (3, 73)

Eşq pirim, nəqd-can nəzirim, təvəkkül niyyətim (2, 72).

...Qəm yolunda mən qalıb, getdikcə Məcnun, yox əcəb,
Xəstəyə düşvardır həmrəhlik etmək sağılən (2, 91).

...Ruzun dövründə bir divanədir sevdalı züfün kimi,
Pərişanlıqdan olmuş, mən kimi məşhuru-dövrünün. (3, 93)

...Sərgəstəliyim kakili-müskinin ucundan,
Aşüftəliyim zülfi-pərişanın üzündür. (2, 99)

...Məndə Məcnundan Füzun, aşıqlıq istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var. (2, 105)

Mənim kim, bir ləli-xəndan üçün giryanlıgım var,
Pərişan turrələr dövründə sərgərdanlıgım var.

Yaşım təxti-rəvandır taci-zərrin şöyleyi-ahım,
Görün kim dövləti-əsq ilə nə soltanlıgım vardır.

Yumulmaz əşk tüğyanından ansız çeşmi-xun barım,
Xəyali-surəti-canana xoş heyranlıgım vardır.

Sirişkim gör, məni ey əbr, özündən kəm xəyal etmə,
Həvayi-eşq ilə min sərçə əşkəşşanlıq etmə.

Ləbin dövründə kim, insan olan can der ona mütləq,
Əgər abi-hjəyat etsəm tələb, heyvanlıgım vardır.

Füzuli, cami-mey tərkin qılıb zöhd ilə təqvadan,
Hamu danaya rövşəndir, bu kim, nadanlıgım vardır. (2, 106)

...Çəkilir cismimdə tiqi eşqdən, eyb etməyir,
Kim cünun gülzarının bunlar küli-xəndanıdır. (2, 107)

Yuxarıda qeyd olunmuş nümunələrdə işarələnmiş sözlər: tənhalıq, gümrahlıq, nadanlıq, pərişanlıq, soltanlıq, fərmanlıq, huşyarlıq, azadəlik, iplik, sərvərlik, həmrəhlik, rüsvalıgımdan, sətğəstəlik, aşıqlıq, heyranlıq, heyvanlıq, nadanlıq ancaq –lıq⁴ leksik şəkilçisi ilə adlardan düzəlmiş isimlərdir. Demək olar ki, bu sözlərin hamısı müasir Azərbaycan dilində işlənməkdədir.

Nümunələrdə digər bir qrup meyxanə-“xanə”, gülzar-“zar”, dövrən – “an”, səcdəgah – “gah” və s. kimi sözlərə artırılan – xanə-, -zar-, -an-, -gah- şəkilçiləri bir cür yazılan qeyri-məhsuldar şəkilçilər leksik şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər də müasir Azərbaycan dilində indi də işlənməkdədir. Bu şəkilçilərdən –xanə- fonetik dəyişikliyə uğrayaraq –xana- şəklində işlənir və o biri şəkilçilərə nisbətən məhsuldardır.

Ölməz şairin şeirlərində var, yox, deyil prediqativ sözlərə daha çox rast gəlinir. Bu sözlər morfoloji qruplaşmada biri təsdiq, qalan ikisi (yox, deyil) inkar ədatları olsa da, var və yox sözləri isimin bir sıra xüsusiyyətlərini daşıya bilər. Məsələn; hallanır: var, varın, vara, varı, varda, vardan.

Mənsubiyyətə görə dəyişir: (mənim) varım, (sənin) varın, (onun_ varı, (bizim) varımız, (sizin) varınız, (onların) varı.

Şəxs – xəbərlik şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: var-am, var-san, var-dır, var-ıq, var-sınız, var-dırlar və s.

Yuxarıdakı nümunələrdən aydın olur ki, dahi şairin şeir yaradıcılığında morfoloji yolla yaranan isimlər istənilən qədərdir. Lakin bunların hamısını bir yazıda əhatə etmək mümkün deyil. Təkcə onu vurğulamaq kifayətdir ki, şairin şeir dilində işlənmiş leksik morfemlər müasir Azərbaycan dilində istisnasız olaraq istənməkdədir. Bu da M.Füzulinin ana dilimizə olan məhəbbətindən irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I hissə, Bakı, 1960
2. M.Füzuli. Əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, I cild, 2005
3. M.Füzuli. Əsərləri, Bakı, “Azərbaycan”, I cild, Bakı, 1996
4. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1978

ABSTRACT

Elbrus Valiyev

MOTIFOLOGY IN MOHAMMED FUZULI'S NATIVE POEMS

Words made in the way

From the name of M.Fuzuli's poems in the work and the other parts of the speech were examined and the conclusions were drawn that the lexical morphyms of the poet's poetry are still being used in Azerbaijani today without exception

РЕЗЮМЕ

Эльбрус Валиев

МОТИВИРОВКА В СОБСТВЕННЫХ СТИХОТВОРЕНИЯХ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ

Слова, сделанные в пути

В произведениях стихов М.Фузуди были рассмотрены имена имен и другие речи речей, и был сделан вывод о том, что лексические морфимы поэта в поэзии все еще используются на азербайджанском языке без исключения

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ARİFƏ ZEYNALOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512

**MARAQLI DİL FAKTLARI: NİDA VƏ TƏQLİDİ SÖZLƏRİN LEKSİK ANLAMI,
SÖZ YARADICILIĞINDA ROLU VƏ SİNTAKTİK MƏQAMLARI**

Açar sözlər: *Nida, təqlidi sözlər, leksik şəkildələr, düzəltmə sözlər, sintaktik vəzifə, cümlə, istisnalar və s.*

Key words: *Exclamation, imitation words, lexical endings, derivative words, syntactic problem, sentence, exceptions, etc.*

Ключевые слова: *Восклицание, имитационные слова, лексические окончания, производные слова, синтаксическая задача, предложение, исключения и т. д.*

Dilimizdəki nitq hissələri demək olar ki, bütün ali və orta qrammatika dərslərlərində iki qrupa ayrılıb: əsas və köməkçi nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf); köməkçi nitq hissələrindən (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida, təqlidi sözlər - yamsılamalar) aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

Bu bölgünü və fərqi hər bir şagird, yaxud ixtisas tələbələri bilir, hətta qeyri-ixtisas sahibləri də bunlardan xəbərdardır. O zaman bir sual ortaya çıxır: bu məqaləni yazmağa nə ehtiyac vardır? Əvvəla, həmin fərqləri qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı ritorik sualımızla bağlı maraqlı məqamları ortaya çıxara bilək. Belə olduqda oxucuda dərslərlərdə bu mövzunu bir daha oxumaq marağı yaranar.

Bütün qrammatika dərslərlərində həmin fərqli cəhətlər bunlardır:

1. Əsas nitq hissəsinin leksik mənalara var, köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası yoxdur.
2. Əsas nitq hissəsinin morfoloji əlaməti var, yəni şəkildə qəbul edib dəyişə bilər, köməkçi nitq hissələri yox.
3. Əsas nitq hissələri hər hansı bir suala cavab verir, köməkçi nitq hissələri yox.
4. Əsas nitq hissəsi sintaksislə cümlə üzvü ola bilər, köməkçi nitq hissəsi yox.

Bu fikirlərlə razılaşmamaq olmaz. Çox hörmətli dilçi alimlərimizin fikirlərinə hörmətlə yanaşırıq. Lakin, alimlərimizin bu fikirləri, göstərilən dörd cəhət bir aksioma (isbatsız qəbul edilən teorem) deyil. Çünki, elm inkişaf edərək irəliləyir. Elmin sonuna nöqtə qoymaq olmaz. Bütün elm sahələri belədir, inkişaf edir, zənginləşir. Çünki, hər hansı bir sahədə inkişaf yoxdursa, iqtisadiyyat zəifləyər, mədəniyyət geriləyər, elmdə də durğunluq yaranar.

Bildiyimiz kimi, nidalar insanların hiss, həyəcan, qorxu, təəccüb, sevinc, kədəri zamanı, ağlayanda, güləndə, darıxanda tələffüz etdiyi, çıxardığı səslərdir. Məsələn ay, oy, oxx!, vay, off..., aaa, bıy, xoxx..., tufu, eee..., oho, aha, kişə, piştə!, uff..., xa+xa, xa, ha, ha, ha, ura və s.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bunların leksik mənası yoxdur, heç bir suala cavab vermir, şəkildə qəbul edib dəyişmir və cümlə üzvü olmur deyirik. Lakin bu fikirlərdə yanlışlıq vardır. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

1. Yolda gedən bir şəxs öz-özünə desə: Nadir, Nadir, Nadir... Bunu görəndə və eşidəndə heç nə anlamayacaq və fikirləşəcək ki, bu adam ya gicdi, ya dəli. Halbuki, Nadir sözü əsas nitq hissəsidir, isimdir, leksik-qrammatik mənaya malikdir. Şəkildə qəbul edib dəyişir (Nadirin, Nadirə, Nadiri..., Nadirəm, Nadirdir, Nadirik və s.). Ancaq yolda gedən bir şəxs desə ki, oy, off, uff, vay və s. hər kəs anlayacaq ki, ona nəşə olub, tez yaxınlaşıb nə olub, qardaş? –deyəcəklər. Deməli nidanın leksik anlamı vardır.

2. Təkrar olaraq qeyd etməliyik ki, “nidalar şəkildə qəbul edib dəyişməz”, “morfoloji əlamət qəbul edə bilməz” fikirlərində də yanlışlıq vardır. Məsələn, Ah... Ahın dağlara, dağlara. Burada “ah”

nidası II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edib. Yaxud, yaxınlıqda bir “inilti”, ya da “ufultu” səsi eşitdim. A bala, az ufulda, ufuldayanda sağallasan?

Bu nümunələrdəki “uff” nidasına qoşulan – ulda – leksik şəkilçi feil yaradıb, - anda feili bağlama əmələ gətirib. Deməli, bəzi nidalara həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilər artırmaq olur. Lakin bunlar morfoloji baxımdan azlıq təşkil etsə də, təqlidi sözlərin, demək olar ki, hamısına “ilti” şəkilçisi artırıldıqda isim, -ilda⁴ şəkilçisini artırıdıda feil düzəldir. Yamsılama (təqlidi) sözlərdən düzələn isimlər, demək olar ki, ismin bütün xüsusiyyətlərini, feil düzəldirsə feilin bütün şəkilçilərində yalnız III şəxslərdə dəyişə bilir, hallanır. Aşağıdakı nümunələrlə bunu sübuta yetirməyə çalışaq: gurultu, gurultunun, gurultuya, gurultunu, gurultuda, gurultudan – kimi hallanır.

Qurbağanın qurultusu, quşların cıvıltısı, ilanın fisıltısı, uşağın xorultusu, şirin nərlitisi, arıların vızıltısı, ıldırımın gurultusu, quşların pırıltısı və s.

Hətta –ilda leksik şəkilçisi ilə düzələn feillər həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən formalarda özünü göstərir. Gecələr az xorulda (əmr şəkli) yuxumu qaçırırsan. Xoruldayır, civildəyir, mırıldayır (indiki zaman), fisıldadı, xoruldadı, civildədi (keçmiş zaman) və s. Yaxud, xoruldayan uşaq, axşamadək vızıldayan milçək (feili sifət) və s. nümunələrin saylarını istənilən qədər artırmaq olur.

Köməkçi nitq hissələri içərisində nida və təqlidi sözlərin sintaktik məqamları daha da maraqlıdır.

Təqlidi sözlərdən –ilti⁴ şəkilçisi ilə düzələn isimlərin sintaktik məqamlarına nəzər yetirək:

Məşədən çıxırdıq ki, gurultu səsi eşitdik. Bu gurultu bizi vahiməyə saldı. Havanın belə gurultusundan mən qorxurdum. Bildik ki, bu, yağış yağmazdan əvvəl gələn gurultudur. (Ə.Məmmədخانlı)

Bu nümunələrdəki “gurultu səsi” birləşməsi II növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi gurultu – qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır, özündən sonra mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlə əlaqəyə girmiş, cümlədə mübtədə vəzifəsində çıxış etmişdir. İkinci cümlədə (gurultudan) vasitəli tamamlıq, üçüncü cümlədə (gurultudur) ismi xəbər vəzifəsində çıxış edib. Bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olur. Belə tipli düzəltmə sözlər demək olar ki, ismin əsas xüsusiyyətlərini (hallanmaq, cəmlənmək, mənsubiyyətə və şəxsə görə dəyişmək) daşıyır. Ancaq təqlidi sözlərdən düzəlmiş elə isimlər vardır ki, onlar yalnız III şəxsin mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilir. Məs. vız-ilti, qır-ilti, civ-ilti, par-ilti, gur-ultu və s. bu sözlərdə mənim civiltim, sənin civiltin, bizim civiltimiz, sizin civiltiniz, yaxud, mən civildəyirəm, sən civildəyirsən və s. demək olmaz. Qeyd edək ki, insanların özlərinə də məxsus təqlidi sözləri vardır ki, onlar digərlərindən fərqli olaraq ismin hal və mənsubiyyət şəkilçilərini hər variantla qəbul edə bilməklə yanaşı, həm də cəm və şəxs şəkilçiləri qəbul edə bilirlər. Məsələn, xor... hıqq, març və s. mənim xorultum, sənin xorultun, onun xorultusu,... xorultular, xırıltılar, hıqqıltılar və s. Bunlar da başqa isimlər kimi sintaktik vəzifə daşıyırlar. Onu da qeyd etməyi vacib sayırıq ki, dilimizdə təqlidi olmayan elə isimlər vardır ki, onlar isim olsalar da nə hallanır, nə cəmlənir, nə də mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, dilimizdə ban, dan sözləri vardır ki, onlar isim kimi dəyişə bilmir. Ban sözü yalnız III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir; xoruz (un) ban-ı, dan sözü dan (maq) feili ilə omonimlik təşkil edir, özü isə yalnız II növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn; dan yeri yenicə ağarırdı.

Bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş iki nümunəyə nəzər salaq:

Asta-asta dil tərənər, səs eylər,
Dil tərəndi görüş yeri bəs eylər.
Qız yanağı, qız dodağı nə söylər?
Axşam bilər, gecə bilər, dan bilər.

Z.Yaqub

Ağız ədəbiyyatından:

Xoruz ban verəndə gəl,
Yaram qan verəndə gəl.
Sağlığında gəlmədin,
Barı can verəndə gəl.

Təqlidi sözlər – ılda şəkilçisi qəbul edib feil düzəldir; xor-uldamaq, gur-uldamaq, qur-uldamaq, vız-ıldamaq, sız-ıldamaq və s. Bunlar da feilin demək olar ki, əsas xüsusiyyətlərini (təsriflənən və təsriflənməyən feillər) daşıyırlar. Lakin heyvanların və cansız əşyaların müəyyən təsir nəticəsində çıxardıqları səslər – təqlidi sözlər yalnız III şəxsin təkində və cəmində zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilər. Məsələn, quşlar civildəyir, arılar vızıldayır, atlar kişnəyir və s.

Yekun olaraq qeyd edək ki, mübahisəli olsa da nida və təqlidi sözlərin leksik anlamı var və onlar da söz yaradıcılığında iştirak edir, yeri gəldikcə cümlədə müəyyən sintaktik vəzifə daşıya bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1973
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II-III hissə, Bakı, 1964
3. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, III-IV hissə, Bakı, 1980-2003
4. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, 2000
5. Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya), Bakı, 2002
6. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, Bakı, 2002
7. Q.Musayev, M.Cəlal, Z.Yaqub və başqalarının əsərlərindən nümunələr.

ABSTRACT

A. Zeynalova

In the article the lexical and semantic meaning of exclamation and imitational words, their participation in the creation of words and their syntactic tasks, as well as the importance of such words in the language had been analyzed.

РЕЗЮМЕ

A. Зейналова

В статье рассматривается лексико-семантическое значение восклицания и имитационных слов, их участие в создании слов и их синтаксические задачи, а также говорится о важности таких слов в языке.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

MƏHSƏTİ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
askerovamehseti@yahoo.fr

UOT: 811.133.1

FRANSIZ DİLİNİN NAXÇIVANDA TƏDRİSİ VƏ TƏDQIQI

Açar sözlər: *Naxçıvanda fransız dili, fransız dilinin tədrisi, fransız dili dərslikləri, tədqiqat işləri*

Key words: *French language in Nakhchivan, French language teaching, French textbooks, research works*

Ключевые слова: *Французский язык в Нахчыване, преподавание французского языка, учебники по французскому языку, исследовательские работы*

Xarici dillərin tədrisi dövlət əhəmiyyətli iş olub uzun illərdir ki, ölkəmizdə həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bunu biz xarici dillərin tədrisinin orta və ali məktəb səviyyəsində həyata keçirilməsi üçün elmi-metodiki istiqamətlərin hər bir sahəsində geniş, həm də ardıcıl tədqiqat işləri aparılmasında görürük. Həm orta, həm də ali məktəblərdə xeyli vaxtdır ki, fransız dili tədrisinin yeni üsulları müəyyənləşdirilir və kompleks şəkildə həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan Dillər Universiteti fəaliyyətə başlayandan bəri orada çalışan alim, müəllim və mütəxəssislər tərəfindən çoxlu sayda dərsliklər, tədris vəsaitləri nəşr olunmuş, məqalələr yazılmış, bir çox namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmişdir. Bütün bunlar həm orta, həm də ali məktəblərdə xarici dillərin, o cümlədən fransız dili təliminin yaxşılaşdırılmasında, tədrisin elmi əsaslarla qurulmasında ciddi rol oynamaqdadır.

Elmə, təhsilə, mədəniyyətin inkişafına göstərilən xüsusi diqqət və qayğı, aparılan genişmiqyaslı islahatlar müasir dövrün tələblərinə həmahəng olan məqsədyönlü işlər sosial-iqtisadi yüksəlişə nail olmaqdır. İndi ölkəmizdə xarici dillərin yüksək səviyyədə tədris və tədqiqi sahəsində böyük işlər həyata keçirilməkdədir. Artıq orta və ali məktəblərin, demək olar ki, əksəriyyətində xarici dil kabinələri qurulmuş və onlar ən müasir texniki vasitələrlə təchiz olunmuşdur. İndi geniş miqyasda kompüterləşdirmə işləri aparılmaqdadır. Bütün bunlar isə xarici dillərin daha dərindən mənimsənilməsində daha effektiv olur. İndi xarici dil müəllimlərinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri həm orta, həm də ali məktəblərdə dil öyrənmələri şifahi danışmaq və düzgün yazı vərdişlərinə mükəmməl yiyələndirməkdir. Bu işin nəticəsində hər bir xarici dili, o cümlədən fransız dilini öyrənmələr bu dili dərindən mənimsəməli, həmin dildə fikir və düşüncələrini düzgün ifadə etmək bacarığına yiyələnmək və ən azı danışanın nitqini, ümumi halda başa düşməli və cavab verə bilməlidirlər.

Dil öyrənmə şəxslərin yazılı və şifahi nitqə mükəmməl yiyələnmələri, söz və ifadələrdən sərbəst və düzgün istifadə etmək bacarıqları bundan çox asılıdır və təlim-tədris prosesində bu cəhət həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Tələbələrin və şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsində, birinci növbədə müəllimin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Hər bir mütəxəssis tədris edəcəyi dili hər şeydən əvvəl özü mükəmməl bilməli, dil öyrədilən şəxsin nitqini tədrisin hansı mərhələsində necə inkişaf etdirəcəyini əvvəlcədən planlaşdırmalıdır. Dil kompleks şəkildə mənimsədilməlidir. Bu, o deməkdir ki, dilin ayrı-ayrı bölmələri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrədilməli, fonetika leksika ilə, leksika qrammatika ilə yaxından əlaqələndirilməlidir. Bu sahədəki işlər paralel, müntəzəm aparılmalı, hər sahəyə dair görüləcək işlər əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir.

Xarici dili, o cümlədən fransız dilini kompleks şəkildə öyrətmək üçün elə çalışmalar sistemi yaratmaq lazımdır ki, keçirilən materialda dil elementlərinin hamısı öz əksini tapmış olsun. Bu sahədə indiyə qədər müəyyən işlər görülmüşdür.

Fransız dilinin tədrisinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar Azərbaycanda bir sıra işlər görülmüş, orta və ali məktəblər üçün dərsliklər, dərs vəsaitləri, proqramlar və metodiki vəsaitlər yazılmışdır. Qeyd edək ki, dərslik lazımı biliklərin qazanılmasında ən mötəbər mənbələrdən biridir. Dərslik yaratmaq müəllifdən böyük təcrübə, hərtərəfli dünyagörüş, elmi təfəkkür, yüksək savada malik əsl mütəxəssis olmağı tələb edir. Dərslik insanların bilik əldə etməsi üçün əsas mənbədir.

Dərslik üçün dil və ifadə üsulu əsas şərtlərdən biridir. Dərsliyin dili digər elmi əsərlərin dilindən fərqlənməlidir. Belə ki, dərsliyin dili sadə, aydın, anlaşılıq, yığcam və oradakı elmi məlumatlar dəqiq olmalıdır. Akademik Ağamusa Axundov yazır ki, dil gözəlliyinin ilkin şərtlərindən biri, bəlkə də birincisi minimal dil materialı ilə maksimum fikir ifadə etməkdir, başqa sözlə deyilsə, nitqdə yığcamlıq və aydınlıqdır (4, 562).

Məlum məsələdir ki, dərslik elmi təfəkkürün məhsulu kimi ərsəyə gəlir. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən elmi təfəkkürün əsas funksiyası isə bizi əhatə edən aləmin məntiqi kateqoriyalar vasitəsi ilə dərk olunmasından ibarətdir. Həmin kateqoriyalar sübut, arqument, hipotez, nəticə və s. olmaqla elmi məsələlərin düzgün və sistemli əksi üçün müəyyən fikirlər əxz edir.

Vaxtilə orta və ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisində Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərində nəşr olunmuş dərslik və dərs vəsaitlərindən istifadə olunmuşdur. Lakin, sonralar respublikamızda xarici dillərin, o cümlədən fransız dilinin tədrisi ilə bağlı orta və ali məktəblər üçün azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanmağa başlandı. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəllim və müəlliflər sırasında M.Ə.Quliyeva, F.Ağayeva, O.Əmirbəyov, X.Mütəllibova, K.O.Dadaşov, M.İ.Rəhimov, S.Seyidzadə, B.B.İsmayılov, Ç.O.Babaxanova, R.İsayeva, Ç.G.Məmmədquliyev, N.İ.Məmmədov və başqalarının adlarını çəkmək olar. Həmin müəlliflər xarici dillərə, o cümlədən fransız dilinə aid dərslik və proqramlar tərtib etmiş, həm də bu dilin ölkəmizdə tədrisinin metodikasına dair əsərlər yazmış, bu barədə dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Yazılmış dərsliklərin təhlili göstərir ki, bu dərsliklərdə bir sıra nöqsanlar da var idi, buraya seçilib salınmış mətnlərin bir çoxunun məzmunu keçmiş sovetlər birliyinin tələblərinə uyğun tərtib edilmişdi. Qeyd edək ki, bu dərsliklərin hər birinin öz dövrü üçün xüsusi əhəmiyyəti olmuş və hələ də onlar öz çəki və dəyəri ilə seçilən lazımı mənbələrdirlər.

Lakin cəmiyyət inkişaf etdikcə təhsilin məzmununu da daima yenilənməli, yeni texnologiya yaradılmalı və tətbiq edilməlidir.

Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra, yəni keçən əsrin 90-cı illərində yeni, milli dərsliklər yazılaraq nəşr edildi. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq yeni nəşrlərdə mövzular Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini və yaşam tərzini özündə əks etdirir.

Respublikamızda xarici dillərə aid orta və ali məktəblər üçün xeyli dərslik və proqramlar da hazırlandı. Köhnə dərsliklər yeni dərsliklərlə əvəz edildi. Bunların içərisində fransız dilinə aid həm ümumtəhsil məktəbləri, həm də ali məktəblərin Azərbaycan və rus bölmələrində oxuyan tələbələr üçün dərsliklər və dərs vəsaitləri də vardır. Bu dərsliklər tələffüz qaydaları və çalışmaları, oxu qaydaları və çalışmaları, qrammatik qaydalar və çalışmaları, yeni lüğət və lüğət çalışmaları, mətnlə əlaqədar nitq çalışmaları və s. üzərində qurulub.

Hazırda yeni çap olunmuş fransız dili dərslikləri də əvvəlkilərdən həm elmi, həm metodiki, həm də tərtibat baxımından çox fərqlənir. Dərsliklərdə bütün qrammatik qaydaların, leksik və illüstrativ materialların izahı fransız dilində verilmişdir. Mətnlər Fransa və Azərbaycan respublikalarının həyatı, coğrafi mühiti, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə bağlı materiallardan ibarətdir. Dərsliklərin sonunda verilmiş əlavə sözlük üç dildə (fransız, Azərbaycan və rus) öz əksini tapmışdır.

Yeni tipli həmin dərslikləri əvvəllər də bu sahədə böyük səriştələri olan müəlliflər hazırlamışlar. Yeni tipli dərsliklər yeni məktəb islahatları prinsiplərinə uyğun şəkildə tərtib edilmişdir. Müxtəlif səpkidə hazırlanmış dərsliklərin müsbət keyfiyyətləri çoxdur.

Hər bir universitetin səviyyəsi onun intellektual potensialından asılıdır. Naxçıvan Dövlət Universiteti də Azərbaycan Respublikasının ali məktəblər ailəsində özünəməxsus yer alan möhkəm milli bünövrəyə malik olan, dövlətçilik təmayüllü, dünyaya inteqrasiya olunmuş müasir tipli ali təhsil ocaqlarından biridir. Burada hər cür imkanlara malik müasir tipli tədris korpusları qurulmuş, yeni informasiya texnologiyaları ilə, müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş elektron siniflər, laboratoriyalar, internet mərkəzləri, elektron kitabxana müəllimlərə və tələbələrə xidmət edir.

Universitetdə bütün ərazini əhatə edən Wi-Fi internet sistemi mövcuddur. Bu da xarici dillərin tədrisinə birbaşa yardım edir.

Dünyanın dörd qitəsində əllidən çox universitetlə əməkdaşlıq müqavilələri imzalamış və Naxçıvan Dövlət Universitetinin beynəlxalq aləmdə geniş əlaqələri, etibarlı tərəfdaşları və səmimi dostları vardır.

Müstəqillik illərində xarici dillərə münasibət xeyli dəyişildiyindən Respublikanın paytaxtı olan Bakı şəhərindən kənarında, Azərbaycanın digər regionlarında xarici dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsinə diqqət artırıldı. Bunu biz Naxçıvan Dövlət Universiteti nümunəsində görürük. NDU-da ingilis, alman, rus, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, fransız dili ixtisası da Beynəlxalq münasibətlər və xarici dillər fakültəsində 20 ildir ki, fəaliyyət göstərir (əvvəllər də fransız dili uzun illər xarici dil kimi, qeyri-profilli fənn kimi tədris edilib). Hazırda I-IV kurslar üzrə 62 tələbə bakalavr, 2 tələbə isə magistratura üzrə fransız dilini öyrənirlər.

NDU-da Fransız dili ixtisasının yaranması və fəaliyyətinə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra onun müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biri də Fransa olmuşdur (3 yanvar 1992-ci il). Diplomatik münasibətlər qurulmağa başlayaraq 16 mart 1992-ci ildə Fransanın Azərbaycanda səfirliyi, 20 oktyabr 1994-cü ildə isə Parisdə Azərbaycan səfirliyi açılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, ulu öndər Heydər Əliyev öz ilk xarici səfərini də məhz Fransa dövlətinə edərək ikitərəfli “Dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında” müqavilə imzalamışlar (14).

Bu əməkdaşlığın nəticəsi olaraq Azərbaycanda beş Universitetdə Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin səyi ilə Fransız dili ixtisası açıldı: 1998-ci ildə Azərbaycan Dillər Universitetində və Naxçıvan Dövlət Universitetində, 1999-cu ildə isə Azərbaycan Pedaqoji Universitetində, Gəncə Dövlət Universitetində və Lənkəran Dövlət Universitetində. Həmin illərdə Fransa səfirinin təhsil və mədəniyyət üzrə məsləhətçisi Gi Şövalyenin də bu sahədə böyük əməyi olmuşdur.

Fransız dili ixtisasının NDU-da yaradıldığı ilk 4 il ərzində hər semestr 3 ay Fransalı müəllimlər Xədicə Şeşyer (Khadija Chérière), Mağsyal Davyo (Martial Daviaud), Luset Türkyılmaz (Lucette Turkyılmaz), Nikol Monye (Nicole Monniet), Lüs Kğuzə (Luce Crouzas) dərsləri kommunikativ üsulla (“la méthode communicative”), tədris edərək azərbaycanlı müəllimlərə də istiqamət verirdilər.

Buraxılış imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verən tələbələrdən Əzizə Məmmədova (2002), Elşən Hüseynov (2003), Könül Qardaşbəyova (2006), Emin Rzayev (2012) təhsillərini Fransada davam etdirmək üçün seçilmişlər və Strasburq Mark Blok Universitetində magistratura üzrə təhsillərini davam etdirmişlər. Onlardan Ə.Məmmədova hal-hazırda NDU-da müəllim və doktorant kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Bu illər ərzində fransız dili müəllimləri müxtəlif tarixlərdə dəfələrlə Fransada ixtisasartırma kurslarında olmuşlar: Ə.Allahverdiyev (Kan-1998, Parisdə-2000, Bezanson-2004), V.Qafarova (Strasburq-2000), İ.Qasımova (Bezanson-1995, Strasburq-2000), M.Əsgərova (Strasburq-2000, Bezanson-2008), K.Məmmədova (Bezanson-2007), H.Əkbərov (Bezanson-2009, Nis-2018).

Bundan başqa Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin Təhsil və Mədəniyyət şöbəsinin, Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin və Azərbaycan fransız dili müəllimləri assosiasiyasının (APFAz) birgə təşkil etdikləri seminarlarda, treyninglərdə və ixtisasartırma kurslarında fəal iştirak edərək müxtəlif sertifikat və diplomlar qazanmışlar.

Universitet rəhbərliyinin dəstəyi və müəllim-tələbə heyətinin təşəbbüsü ilə fakültədə hər il mart ayında Beynəlxalq Frankofoniya günü Universitetdə yüksək səviyyədə qeyd olunur. Tələbələr fransız dilində mahnılar oxuyur, fransız və Azərbaycan şairlərinin şeirlərini fransızca söyləyir və səhnəciklər nümayiş etdirirlər. Bu günə qədər A.Dümanın “Xoşbəxtliyin dəyəri” (Le prix du bonheur), S.Hənqlenin “Dəyirmi fırlanmaq” (Tourner en rond), J.Sandın tərcüməsində “Koroğlu”nun 5-6-cı pərdəsi, “Dədə Qorqud” dastanının III hekayəsi “Bamsı Beyrəyin hekayəti”, N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”, C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, İ.Qutqaşınlının “Rəşid bəy və Səadət xanım”, Ü.Hacıbəyovun “O, olmasın, bu olsun”, H.Cavidin “Şeyda” pyesi, “Aleksandr Düma və Xurşudbanu Natəvanın görüşü” səhnəsi, Qi de Mopasanın “Mənim Jül əmim”

hekayəsi səhnələşdirilərək fransız dilində tələbələr tərəfindən təqdim olunmuşdur. Fransız dili ixtisasının tələbələri Azərbaycan tamaşalarını fransız dilində səhnədə təqdim edərək bəlkə də bir ilk imza atırlar.

Hər il Fransa səfirliyinin təşkil etdiyi tərcümə müsabiqəsində fərqlənən bir və ya iki tələbənin iki həftəlik bu ölkəyə səfəri təmin olunur.

Yuxarıda adı çəkilən universitetlərdə hər il tədris ilinin sonunda I və IV kurslarda ixtisas imtahanlarının keçirilməsində və IV kursların buraxılış işlərinin müdafiə komissiyasının tərkibində uzun illər Strasburq Mark Blok Universitetinin əməkdaşları da yaxından iştirak edirdilər. Beləliklə, Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin kordinatorluğu ilə fransız dilinin bu ali məktəblərdə tədrisinin normal şəkildə aparılması, alınan nəticələrin hansı səviyyədə olması monitorinq yolu ilə yoxlanılırdı.

Görülən işlərin nəticəsidir ki, NDU-nun müəllimlərindən Ə.Allahverdiyev “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları Fransada” (1), M. Əsgərova “Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi” (10), məzunlarından Ə.Zalova “Azərbaycan ədəbiyyatında Fransa mövzusu” (13), K.Məmmədova “Fransız ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” (12) mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşlər.

Bu sahədə yazılan elmi əsərlər də diqqətəlayiqdir. Onlardan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ə.Allahverdiyevin “Fransız dilinin frazeoloji birləşmələrinin sinonimləri” (“Synonymes des locutions phraseologiques françaises”) adda hazırladığı metodiki vəsait də diqqətəlayiqdir (2). Vəsaitdə, 316 frazeoloji sinonim ifadə və onların tərkibində olan 763-ə yaxın ifadə verilmişdir. Bununla yanaşı fransız dilində bədi ədəbiyyatdan 995 nümunə də seçilərək kitaba daxil edilmişdir. Hər bir frazeoloji sinonim ifadənin Azərbaycan dilində müxtəlif formalarda necə ifadə olunması vəsaitdə göstərilmiş və həmin ifadələrin mənə çalarları fransız yazıçılarından götürülən nümunələr ilə tutuşdurularaq şərh olunmuşdur. Bu kitabda zərflər, bağlayıcılar, sözlüləri, sifətlərlə işlənən məcazi mənə kəsb edən, müasir danışıq üslubunda özünü göstərən və atalar sözlərinə uyğun gələn ifadələr də öz əksini tapmışdır. Kitab fransız dilini öyrənənlər və tədris edənlər üçün çox dəyərli bir mənbədir.

Bundan başqa, NDU-nun fransız dili ixtisasının məzunları K.Məmmədova və B.Fərəcov tərəfindən “Vers la Francophonie” adlı vəsait də hazırlanmışdır. Bu vəsaitdə fransızca-azərbaycanca və azərbaycanca-fransızca frazeoloji və idiomatik ifadələr toplanmışdır (11). Kitabda 2862 fransızca-azərbaycanca və 1988 azərbaycanca-fransızca frazeoloji və idiomatik ifadənin tərcüməsi verilmişdir.

N.Babaxanovanın tərtib etdiyi “Fransızca-azərbaycanca frazeoloji lüğət” Azərbaycanda ilk dəfə nəşr olunmuşdur (8). 1000-ə yaxın frazeoloji vahidi əks etdirən lüğətin istər müqayisəli leksikoqrafiyanın inkişafına, istərsə də hər iki dilin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə, onların leksik-semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir.

NDU-nun məzunlarından Y.Axundovun fransız dili fənni üzrə hazırladığı “Test bankı” (5) və “Le français” adlı 5-8-ci siniflər üçün test kitabının (6) fransız dilinin bu regionda öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Ə.Allahverdiyevin və T. Hüseynovun “Fransız dili” (3), Y.Axundovun “Le français” (7), M.Əsgərovanın “Fransız dilinin qrammatikası” adlı dərslər vəsaitlərini də nümunə göstərmək olar (9).

NDU-nun Fransız dili ixtisasını bitirən məzunlar Azərbaycanın müxtəlif təhsil ocaqlarında fransız dilinin tədrisi və tədqiqi ilə məşğuldurlar. Bütün bunlar Respublikamızda xarici dillərin o cümlədən fransız dilinin yayılması və inkişafını göstərən amillərdəndir.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda fransız dilinin öyrənilməsi, araşdırılması və tədrisi sahəsində xeyli tədqiqat əsərləri mövcuddur. Bu sahədə daha geniş araşdırmalar aparılmasına, müxtəlif sistemlərə daxil olan Azərbaycan dili ilə fransız dilinin bütün sahələrinə dair müqayisəli tədqiqatların yazılmasına həmişə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev Ə.L. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Fransada” Nam. diss. avtoref. Naxçıvan, 2004, 25s.
2. Allahverdiyev Ə.L. “Synonymes des locutions phraseologiques françaises” (“Fransız dilinin

- frazeoloji birləşmələrinin sinonimləri”), Metodik vəsait, Bakı: Adiloğlu, 2009, 240s.
3. Allahverdiyev Ə., Hüseyinov T. “Fransız dili” Bakı: Elm və təhsil, 2015, 185 s.
 4. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
 5. Axundov Y.M. “Le français” Test bankı, Naxçıvan: İdeya, 2012, 234 s.
 6. Axundov Y.M. “Le français” 5-8-ci sinif testi, Naxçıvan: Tusi, 2013, 294 s.
 7. Axundov Y.M. “Le français Grammaire”, Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 176 s.
 8. Babaxanova N. “Fransızca-azərbaycanca frazeoloji lüğət” Bakı: Proqres, 2012, 246 səh.
 9. Əsgərova M.Q. Fransız dilinin qrammatikası Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 175 s.
 10. Əsgərova M.Q. Fransız dilinin Azərbaycanca tədqiqi tarixi. aftoref. Naxçıvan: 2014, 24 səh.
 11. Məmmədova K.Q., Fərəcov B.N. Vers la Francophonie. NDU, Naxçıvan : Qeyrət, 2007, 178 s.
 12. Məmmədova K.Q. Fransız ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Nam. diss. avtoref. Naxçıvan: 2012, 22 səh.
 13. Zalova Ə.B. “Azərbaycan ədəbiyyatında Fransa mövzusu”, Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 175 s.
 14. <http://library.aliyev-heritage.org/az>. (23 iyul 2008) Azərbaycan-Fransa münasibətləri

ABSTRACT

Mahsati Asgarova

THE TEACHING AND THE STUDY OF THE FRENCH LANGUAGE IN NAKHCHIVAN

The article deals with the teaching and the study of textbooks of the French language in Azerbaijan and especially in Nakhchivan. The article also studies the textbooks used in the teaching of the French language until the independence of the Republic of Azerbaijan and it is noted that students use textbooks that have been reflecting the moral and spiritual values of Azerbaijan. The author also examines the work done since the establishment of the French language at Nakhchivan State University. Direct links of Nakhchivan State University with the French universities, the teacher-student exchange, the activities of the specialty students have also been highlighted in the article.

The article speaks about teachers who are actively participate in the professional development courses jointly organized by the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan and the French Embassy in Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

Мехсети Аскерова

УЧЕНИЕ И ИЗУЧЕНИЕ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА В НАХЧЫВАНЕ

В статье рассматривается преподавание, изучение и учебники французского языка в Азербайджане и особенно в Нахчыване. Исследуется преподавания и пособия по изучению французского языка в Азербайджане и особенно в Нахчыване, а также используемые учебники по французскому языку и соответствие их современным требованиям времени, отражающие национально-духовные ценности. Прямые связи НГУ с французским университетом, обмен преподавателями и студентами, а также деятельность специализированных студентов. Преподаватели Министерства образования Азербайджанской Республики и посольства Франции в Азербайджане участвуют в совместно организованных учебных курсах.

В статье также отражена исследовательская работа преподавателей и выпускников французского языка, научных исследований и их научных работ.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ARZU ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

ON YEDDİNCİ ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ ZƏRFLƏR

Açar sözlər: *Azərbaycan, on yeddinci əsr, ədəbi dil, morfolojiya, zərf*

Key words: *Azerbaijan, XVII century, literary language, morphology, adverb*

Ключевые слова: *Азербайджан, XVII века, литературный язык, морфология, наречие*

On yeddinci əsr Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində zərflərin də müəyyən yeri var. Lakin isim, sifət və feillərlə müqayisədə həmin dövr ədəbi dilimizdə zərf düzəldən şəkilçilər sayca çox azdır.

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində də düzəltmə zərfləri əmələ gətirən şəkilçilərin çoxunun məhsuldarlığı o qədər də yüksək deyil. Professor Qəzənfər Kazımovun yazdığı kimi: “Əksəriyyət etibarlı ilə qeyri-məhsuldar olan zərf düzəldən şəkilçilərin az bir qismi məhsuldardır”.

Düzəltmə zərflər müxtəlif nitq hissələrinə (isim, sifət, say, əvəzlik, zərf) sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması yolu ilə əmələ gəlir.

On yeddinci əsr Azərbaycan ədəbi dilində də bir sıra düzəltmə zərflərə təsadüf edirik.

-ca/-cə şəkilçisi

Bu şəkilçi adlardan zərf əmələ gətirir. On yeddinci əsrdə yazıb-yaratmış bir sıra şairlərimizin əsərlərində bu şəkilçi ilə yaranmış düzəltmə zərflərə təsadüf olunur. Məsələn:

Neyləyim ki, sən bivəfa, əzbəs ki, gəzürsən gizlücə.

(Məlik bəy Avci)

Yuxarıdakı nümunədə işlənmiş gizlücə düzəltmə zərfi tərz-i-hərəkət bildirir.

-cə şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən tərz-i-hərəkət zərfi də yarada bilir:

Ümid kim, ola kamimcə ruzigar bu il.

Öz muradımca bu səhralərdə bir seyd etmədim.

(Qövsü Təbrizi)

-anə/-yanə şəkilçisi

Bu şəkilçi alınmadır. XVII əsr ədəbi dilimizdə də bir sıra düzəltmə zərflərin tərkibində həmin şəkilçi vardır. Belə düzəltmə zərflər hərəkətin icra tərzini bildirir. Məsələn:

Qəmzə, yarəb, ögrədir ya rəhm ol xunxarə kim,

Öylə zalim gözlər ilə böylə məzlumanə bax.

(Qövsü Təbrizi)

Şahanə qoyub əgri altun küləhın başdan.

(Məlik bəy Avci)

-dan/-dən şəkilçisi

Bu şəkilçi Azərbaycan dilində hərəkətin icra tərzini bildirən zərflərin əmələ gəlməsində də iştirak edir.

XVII əsr ədəbi dilimizdən bir nümunə gətiririk:

Ənvəl gərək dua eləyəm könüldən səni.

(Saib Təbrizi)

-dən şəkilçisi ilə düzəltmə zaman zərfinin yaranması o dövr ədəbi dilimizdə də özünü göstərir:

Kimsənin əhvalı əvvəldən didərgun olmasın.

(*Məsihi*)

Məsihinin dilində əvvəldən düzəltmə zaman zərfinin əvvəldin kimi işlənməsi də nəzərə çarpır. Buradakı –din şəkilçisi o dövr ədəbi dilimizə cığatay (özbək) dilindən keçmiş şəkilçidir, -dan şəkilçisi ilə mahiyyətə eynidir: *əvvəldin*, yəni *əvvəldən*:

Gər olsa idi əvvəldin aqah,
Xatir qılmazdı meyli-Gülşah.

XVII əsr ədəbi dilimizdə işlənmiş bir düzəltmə zərfə də diqqət yetirmək gərəkdir. Bu, yenglədin zərfidir. Həmin söz yenidən zərfinin sinonimidir. Buradakı –din şəkilçisi, qeyd etdiyimiz kimi, -dan şəkilçisini əvəz etmişdir. Yenglə- isə yeni sözünün o dövrdə işlənən variantlarından biridir. Həmin söz yengli şəklində də işlənmişdir.

Yenglədin düzəltmə zərfinə Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poemasında təsadüf edirik:

Bədr eylədi yenglədin hilalı.

Buradakı yenglədin düzəltmə zərfi tərz-i-hərəkət mənasını bildirir. İkinci misranın mənası belədir: *Ayı yenidən bədr eylədi*. Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poemasında həmin zərfin həm də yengidin (*yenidən*) şəklində işlənməsini görürük:

Eşq atəşi ilə gər olam sağ,
Uram yürəginə yengidin dağ.

Məsihinin həmin poemasında yenə sözünün də məhz yenglə şəklində işlənməsi də diqqəti çəkir və yenglədin/yengidin sözünün məhz düzəltmə zərf olduğunu bir daha yəqinləşdirir:

Yenglə məni dilfıkar qıldun.

On yeddinci əsr ədəbi dilimizdə -dan/dən şəkilçisinin səbəb zərfi düzəltməsinə də rast gəlirik:

Öz xamlığından atını xama salıbdır.

(*Məhəmməd Məczub*)

-da/-də şəkilçisi

On yeddinci əsrdə də dilimizdə bu şəkilçi düzəltmə zaman zərfi yaratmışdır.

Məsihinin “Vərqa və Gülşa” əsərində belə zərfə təsadüf edirik:

Əvvəldə ona verildü iqrar,
İqrarə nəçük rəvadür inkar?

-raq/-rək şəkilçisi

Bəllidir ki, bu şəkilçi Azərbaycan dilində sifətin azaltma dərəcəsinin ifadə olunmasında iştirak edir. Hazırkı qrammatika kitablarında həmin şəkilçi ilə formalaşan azaltma dərəcəsinə aid çox vaxt iki nümunə göstərilir: *yaxşıraq, gödərək*.

Bir zamanlar daha işlək olan bu dərəcə şəkilçisi hazırda nadir hallarda işlənir.

On yeddinci əsr ədəbi dilimizə aid materialların ətraflı araşdırılması deməyə əsas verir ki, -raq/-rək şəkilçisi vaxtı ilə sifətin dərəcəsinin formalaşmasında iştirak etməklə yanaşı, düzəltmə zərf yaradan şəkilçi kimi də işlək olmuşdur.

Nümunələrə diqqət yetirək:

Tezraq çəkər nədamətə bədməstlik yolu.

(*Saib Təbrizi*)

İlahi, günbəgün artıraq olsun abi-rəngin kim,
Üzün nəzzarəsindən gözlərin damani-gülçindir.

(*Qövsü Təbrizi*)

Sağəri-ləbrizdən şəninə xoşraq gəlür.

İltifatından bənə xoşraq gəlür ruxü rəqib.

Eşitdi naləmi, birəhmraq oldu mənə yarım.

(*Vəhid Qəzvini*)

-raq şəkilçisinin tez zaman zərfinə də qoşulması bu şəkilçinin yuxarıdakı nümunələrdə məhz zərf düzəltdiyini bir daha yəqinləşdirir. Xoşraq sözü də məhz düzəltmə zərf olaraq tərz-i-hərəkət zərfidir.

Maraqlıdır ki, -raq şəkilçisi birəhmraq sözündə ön şəkilçili sözə artırılmışdır və o da tərzihərəkət zərfidir. Artıraq isə kəmiyyət zərfidir.

-cik şəkilçisi

Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində zərf düzəldilməsində iştirak etmir. Lakin on yeddinci əsr ədəbi dilimizdə həmin şəkilçinin köməyi ilə yaranmış bir düzəltmə zərfə təsadüf etdik:

Gülşən içrə bəs ki, qurdi sürud qumri söhbəti,
Oldu gül üryanü köynəkcik, çək gürz, həm hübab.

(Vəhid Qəzvini)

Bu nəticəyə gəlmək olar ki, həmin şəkilçi müasir dilimizdə işlənən –çaq/cək şəkilçisi ilə eyni mənşəlidir. “Müasir Azərbaycan dili” üçüncü cildinin 2-ci cildində (1980) oxuyuruq: “-çaq/-cək şəkilçisi vasitəsi ilə düzələn zərflər... yalnız *tumançaq*, *köynəkcək* sözlərini əhatə edir və iş, hərəkətin necə, nə şəkildə icra edildiyini bildirir”.

Görünür ki, XVII əsrdə -cik formasında işlənən şəkilçi sonralar –caq şəklinə düşmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, dörd cildə, 2-ci cild (XVII-XVIII əsrlər), Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Cəfərov S. A. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə. Bakı, Maarif, 1979
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, Elm, 2012
5. Hüseynzadə M. H. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Bakı, Maarif, 1983
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, I hissə, Bakı, Elm, 2000
7. Xudiyev N.M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin yaranması və inkişafı, Bakı, ADPU nəşri, 1994
8. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, Nurlan, 2010
9. Qiyasbəyli M. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı, Bakı, Maarif, 1987
10. Məhərrəmov R. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, XVII-XVIII əsrlər, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
11. Məmmədov N.M., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1980
12. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962
13. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1990
14. Mirzəyev H. İ. Azərbaycan dilində feil, Bakı, Maarif, 1986
15. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, Elm və təhsil, 2014
16. XVII əsr Azərbaycan lirikası (antologiya), (tərtibçilər və ön sözün müəllifləri P. Kərimov, M.Hüseyni), Bakı, Nurlan, 2008
17. Qəzvini V. Divan (nəşrə hazırlayanlar P.Kərimov, A.Ramazanov), Bakı, Nurlan, 2009
18. Məsihi. Vərqa və Gülşa (tərtib edən, ön söz və şərhlərin müəllifi Ə.Səfərlili), Bakı, Şərq-Qərb, 2005
19. Şamlu M. Divan (tərtibçi və ön sözün müəllifi P.Kərimov), Bakı, Nurlan, 2006
20. Təbrizi Q. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi P.Kərimov), Bakı, Lider nəşriyyat, 2005
21. Təbrizi T. Türkcə şeirlər (nəşrə hazırlayan P.Kərimov) Bakı: Nurlan, 2011
22. Təbrizi S. Seçilmiş əsərləri (tərtibçi, ön söz və şərhlərin müəllifi B.Azəroğlu), Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004

ABSTRACT

Arzu Abbasova

DERIVATIVE ADVERB IN THE XVII CENTURY IN THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE

In the XVII century Azerbaijani literary language word-building with morphological way conveyed a specific character and a number of writers created a lot of notable works in the area of forming new words, alongside traditional words stabilized historically within the opportunity of our own native language.

In th article the problems of word-building with morphological way in the works of well-known representatives of Azerbaijan literature in the XVII century as Saib Tabrizi, Govsi Tabrizi, Ruknaddin Masihi, Vahid Gazvini, Murtazagulu khan Zafar, Tarzi Afshar, Malik bey Avji, Vaiz Gazvini, Murtazagulu Shamlu were investigated according to the samples of derivative adverbs and defined their characteristic peculiarities.

The usage opportunities of verbs forming from the names, their semantic and morphological features were analysed in detail. The reseach shows that the tendency of nationalization at that time got wide scope.

РЕЗЮМЕ

Арзу Аббасова

ОБРАЗОВАВШИЕСЯ НАРЕЧИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ XVII ВЕКА

В 17-ом веке словесное творчество с морфологическим путем азербайджанского литературного языка носил свойственный ему особый характер, где наряду с исторически устоявшимися традиционными словами литераторы совершили достойные внимания дела в сфере создания новых слов, используя возможности родного языка. Этот процесс открыто показал себя в лице созданных имя наречии.

В статье об исследовании вопросов словесного творчества в произведениях таких известных мастеров, как Саиб Тебризи, Гёвси Тебризи, Рукнаддин Месихи, Вахид Газвини, Муртазагулу хан Зафар, Тарзи Афшар, Малик бей Авджи, Ваиз Газвини, Муртазагулу Шамлу были выявлены типичные особенности имя наречии, созданных морфологическим путём из имён.

В особенности, были подробно исследованы наречия с суффиксами, моменты их использования, морфологические и семантические особенности.

Исследования показывают, что в этом периоде в нашем литературном языке создание слов нашло своё широкое применение.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ƏZİZƏ ƏLİYEVƏ

Naxcivan Dövlət Universiteti

aziza_aliyeva@yahoo.com

UOT: 811.133

**FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV
METODLARDAN İKT-NİN TƏTBİQİ****Açar sözlər:** *metodlar, innovasiya, interaktiv metod, İKT***Keywords :** *methodology, innovation, interactive methods, ICT***Ключевые слова:** *методы, инновации, интерактивные методы, ИКТ*

Biz xalqların qarşılıqlı mədəni birləşmə dövründə yaşayırıq. Bu prosesdə ədəbi əlaqələrin genişlənməsi və dərinləşməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkəmiz xarici dövlətlərlə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq edir. Müasir dövrdə əlavə dil bilmək üstünlük hesab olunur. bütünlükdə bunlar ölkəmizdə xarici dil və ya dillərin öyrənilməsinin əhəmiyyətini göstərir. Bu xarici dillərdən biri də fransız dilidir. Azərbaycanda fransız dilinin öyrənilməsinə meyil çoxdur. Fransız dili dünyanın zəngin dillərindən biridir. Onun böyük sinonim ehtiyatı, inkişaf etmiş ifadə vasitələri vardır.

Bildiyimiz kimi təhsil ocağı cəmiyyətin sosiallaşdığı bir yerdir və özünəməxsus öhdəlikləri var. Tələbələrini dərin və hərtərəfli biliklərlə təmin etməli, onlarda bacarıq və vərdişlər formalaşdırmalı, yüksək mədəniyyətə, dünyagörüşə malik olan şəxsiyyət yetişdirməlidir. Bu mövzuda müəllimin rolu böyükdür. Məhz bütünlükdə bunları həyata keçirmək üçün fransız dilinin öyrənilməsində dünya standartlarına cavab verə biləcək yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzini lazımdır. Bunun üçün də müəllim öz üzərində daima işləməli, dərslərinin tədrisində müxtəlif metodlardan istifadə etməlidir. Tədris prosesində dil öyrənmələrin psixologiyasının düzgün başadüşülməsi və buna uyğun metod seçilməsi və düzgün yanaşma ilə dərslərin keyfiyyətini artırmaq və yaxşı müəllim tələbə münasibəti qurmaq mümkündür. Dil öyrənməkdə çətinlik çəkən tələbələrə fərqli və daha səbrli yanaşma həm tələbəyə stimula verir, həm də onu dərslə cəlb edərək, psixoloji olaraq nailiyyət əldə etməyə kömək edir. Əvvəllər daha çox klassik metodlara üstünlük verilir, indi isə interaktiv metoddan daha səmərəli istifadə olunur. Bu üsul onların öz fikrini formalaşdırmaqda, arqument gətirməkdə, fransız dilində bəzi frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilində qarşılığını tapmaqda, öz fikirlərini aydın və inamla ifadə etməkdə kömək edir. İnteraktiv metodlar tələbə və müəllim arasında fikir mübadiləsi yaradaraq tələbənin şəxsiyyət kimi yetişməsində də böyük rol oynayır. Müəllimin istifadə etdiyi müxtəlif metodlar haqqında tələbənin də fikrini bilmək zəruridir. Bir halda ki söhbət qarşılıqlı öyrənmə metodundan gedir, tələbə özünü ifadə etməli, tətbiq olunmuş metod haqqında öz fikrini bildirməlidir. Bu zaman tələbələrə özünə inam hissi yaranır ki, onlara sinfin və dərslərin təşkilində iştirak etməyə icazə verilir, dil öyrənmədə sərbəstlik verilir və onların fikirləri ictimai müzakirəyə səbəb olur. Təlim prosesinin daha da yaradıcı olmasının və tələbələr tərəfindən müxtəlif üsullar vasitəsilə hər hansı bir məlumatın qavranılmasının və qəbul edilməsinin artırılması üçün müxtəlif metodlar təklif olunur. Son zamanlar Azərbaycanda tətbiq olunan müasir təlim metodlarından biri olan interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən geniş istifadə olunur. İnnovativ metodlardan biri də İKT-dir (İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları). Bu metod sinif mühitində dəyişiklik etməyə və müəllimlə tələbə arasında, tələbələrin öz aralarında baş verən qarşılıqlı əlaqələr qurmağa imkan yaradır. Dərslərin əhəmiyyəti təkcə onun məzmununu ilə deyil, həm də onun forması ilə fərqlənir, əsas məqsəd həm də düşünməyi öyrətməkdir. Müəllimin tədris etdiyi dərslər o vaxt faydalı olar ki, tələbələrə canlı maraq, kəskin reaksiya doğursun, onları diskussiyaya yönəltsin, arqument gətirərək qarşılıqlı fikir mübadiləsinə cəlb etsin. Bu tip dərslər canlı və maraqlı keçməklə yanaşı, o həm də tələbələr üçün

faydalı olacaq və onlara sərbəst düşüncə vərdişləri aşılayacaqdır. Bu sahədə müəllimin öhdəsinə bir çox vəzifələr düşür. Ölkəmizdə tədris dilindən asılı olmayaraq, gənclər xarici dil öyrənməyə böyük maraq göstərirlər. Hətta orta məktəblərdə xarici dil aşağı sinifdən başlayaraq tədris olunur və dərslərdə yeni kommunikativ metodların istifadəsi çox gözəl nəticələr verir. Hər hansı bir xarici dili öyrənərkən o dildə biliklərə yiyələnməklə yanaşı, tələbənin dünyagörüşünə təsir edir, onlar başqa millətlərin mədəniyyəti, adət ənənələri ilə tanış olurlar. Müasir dünyada xarici dil öyrənmək istər işgüzar aləmdə, istər ünsiyyət vasitəsi kimi artıq zərurətdir. Fransız dilində özünü ifadə etmək üçün dil öyrənən tələbə ana diliylə müqayisəli şəkildə fransız dilini mənimsəyir. Hər hansı bir xarici dili öyrənərkən əvvəlcə ana dilinin qrammatikasını yaxşı bilmək lazımdır. Xarici dil dərslərdə bilik verməklə yanaşı yaddaşı qüvvətləndirir, bundan öncə mənimsənilmiş dillər haqqında məlumatları bərpa edir və yeni mədəniyyətlə tanış edir. Təbii ki, dərslərin yaradıcı və maraqlı olması üçün dərslik materialı ilə yanaşı dərslərdə İKT resurslarından, sivilizasiyaya aid materiallardan, fransız ədəbiyyatı nümunələrindən, mahnı və şeirlərdən istifadə olunur. Bildiyimiz kimi son dövrlərdə respublikamızda da təhsil sahəsində informasiya kommunikasiya texnologiyaları tətbiq olunur, bu isə təhsildə innovativ texnologiyanın, keyfiyyətin artırılmasına imkan yaradır. Məktəb və universitetlər elektron lövhələr kimi şəbəkə avadanlıqları ilə təmin edilir və müəllimlərin İKT-nin imkanlarından geniş istifadə etmələrinə geniş imkan yaradır.

Müasir dövr informasiya kommunikasiya texnologiyaları dövrüdür. Xarici dillərin tədrisində müasir metodlardan istifadə olunur, bu da öz növbəsində həm müəllim, həm də tələbə üçün tədrisin daha keyfiyyətli olmasına təminat verir və tələbələrin müasir biliklərə yiyələnməsinə kömək edir. İstifadə etdiyimiz kommunikativ interaktiv metodlar kompüter və informasiya texnologiyasız təsəvvür edilə bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni dil öyrənmək üçün mühitin rolu böyükdür. Fransız dilini öyrətmək üçün mühitin olmadığı bir şəraitdə müəllimin üzərinə daha çox məsuliyyət düşür. Dilin öyrənilməsində ilk günlərdən vərdişləri tətbiq olunur. Dilin əsas leksik vahidi söz olduğu üçün dil öyrənənlərin söz bazasını artırmaq məqsədilə tələbələrin söz bazası olması zəruridir. Bir qayda olaraq tələbə əzbərlədiyi sözləri mütəmadi olaraq cümlədə işlətməklə fəal lüğət fondunu artırır. Fəal lüğət fondu ana dili ilə müqayisəli şəkildə gündəlik nitq tələbatına uyğun genişləndirilir və şifahi nitqi inkişaf etdirir. Müəllim təqdim etdiyi materialları əyani olaraq elektron lövhədə daha dərinlən öyrətməyə imkan yaradır. Məndə rastlaşdıqları yeni sözlər tərcümə edilmədən şəkillər üzərində müəllim tərəfindən təqdim olunur və bu mövzuya aid qrammatik materiallar izah olunur. Tələbə müəllim arasındakı qarılıqlı öyrənmə vasitəsilə tələbə öz fikirlərini daha aydın və sərbəst ifadə edir. Xarici dilin tədrisində kommunikativ əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamaq lazımdır, çünki müəllim tələbə arasında aktiv ünsiyyət yaratmaq, diskussiyalar etmək və qarşılıqlı şəkildə öyrənmə prosesində ən üstün metodlardan biri hesab olunur. Fransız dili dərslərinin tədrisinin səmərəli və effektiv olması üçün İKT-nin tətbiq olunması başlıca amildir. Bu həmçinin onlarda yaradıcılıq keyfiyyətini, dil öyrənmə bacarığını, dərsə olan marağını gücləndirir. İKT-nin tətbiqi tələbə və şagirdin motivasiyasını yüksəldir, onlar arasında informasiya mübadiləsində, mövzunun müzakirə edilməsində böyük rol oynayır. Bir çox fənlərin tədrisində İKT-dən daha çox istifadə olunur, bu isə tələbələrin dərslərini daha dərinlən öyrənməyinə təminat verir. Fransız dilinin tədrisində müəllim və tələbələrin İKT ilə sıx münasibətdə olması gələcəkdə bir çox yaxşı nəticələr əldə etməyə zəmanət verir. Bu müasir üsuldən istifadə edərək hər bir müəllim özü üzərində çalışır, öyrənir və öyrədir, ən əsası tələbələrin maraq dairəsini kəşf etməyə təşəbbüskarlıq göstərir. Bu isə dünyanın hər yerində təfəkkürə üstünlük verən müəllimlərin heç vaxt bitib tükənməyən axtarıqları deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. C. Tagliante. Techniques et pratiques de classe "Evaluation" CLE International, Paris 2007. 207 s.
2. Yannick Lefranc. La boîte à outils, Londres 2002. 153 s
3. Qədimova "İnteraktiv təlim metodları və onların yolları" Bakı, 2003. 130 s.
4. Méthode du FLE. CLE International. Paris, 2000. 216 s.

5. Technologie de l'Information et de la Communication en pédagogie, Paul Menu, Univ. Européenne. France 2015. 197 s.

ABSTRACT

Aziza Aliyeva

APPLICATION OF INNOVATIVE METHODS - INFORMATION AND COMMUNICATIONS TECHNOLOGY IN TEACHING FRENCH

As we know, educational institutions are the places, where people socialize and therefore those institutions have commitments. Students need to be provided with a deep and comprehensive knowledge, institutions must give them capacities and skills and bring them up as highly educated progressive persons. The responsibility of a teacher is very high. In order to achieve these goals, new pedagogic and methodological approaches and innovations that meet today's world standards should be applied in teaching the French language. It also strengthens the creativity of students, their learning abilities as well as their interest to the language. This is the reason why teachers should enhance their own capacities and use different innovative methods. One of these methods is ICT (information and communications technology). This method allows to bring the change to educational environment, it increases the interactivity between a teacher and a student and also between students themselves, it makes them think and helps them to bring further arguments. In XXI century, the application of ICT tools is a necessity in the process of teaching a foreign language.

РЕЗЮМЕ

Алиева Азиза

ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИЕ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Как нам известно, учебные заведения являются местами, где люди общаются между собой и именно поэтому эти заведения имеют определенные обязательства. Студентам необходимо предоставить глубокие и всесторонние знания, сформировать в них умения и навыки, и воспитать их как высокообразованных и прогрессивных личностей. Роль преподавателя в этом неопределима. Для того чтобы добиться поставленных целей необходимо применять новые педагогические и методические подходы и инновации, которые отвечают мировым стандартам. Это также усиливает креативность студентов, их навык обучения а также их интерес к занятиям. Для этого, преподаватель должен постоянно работать над собой и применять разные инновационные методы. ИКТ (Информационные и коммуникационные технологии) являются одним из таких методов. Этот метод позволяет внести изменения в среду образования и повышает интерактивность между учителем и студентом а также между самими студентами. Он также помогает им задуматься и приводить аргументы. В XXI веке, использование ИКТ в процессе обучения иностранному языку является необходимостью.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

MEHRİBAN QULİYEVA*Naxçıvan Dövlət Universiteti**quliyeva.mehriban@list.ru***UOT: 811.512.162****MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN “DUMANLI TƏBRİZ” ROMANININ
DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTİ****Açar sözlər:** *Naxçıvan, Ordubadi, roman, bədii dil, üslub***Key words:** *Nakhchivan, Ordubadi, novel, figurative language, style***Ключевые слова:** *Нахичевань, Ордубади, роман, художественный язык, стиль*

Milli ədəbi dillərin yüksək dərəcədə inkişaf etdirilməsi işində “milli-ədəbi ifadə vasitələrini seçən və təkmilləşdirən laboratoriya”(2,s.20) kimi bədii ədəbiyyatın əvəzsiz rolu həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədəbi dilin bədii-estetik keyfiyyətinin ifadə vasitələrindən istifadə üsulları baxımından müəyyənləşdirmək ədəbi dil tarixçiləri və üslubiyyatçılar qarşısında duran mürəkkəb və nisbətən az işlənmiş problemlərdən olduğu üçün bədii əsərlərin dili və üslubunun tədqiqi müasir dilçiliyimizdə böyük əhəmiyyət kəsb edir (3,s.5). Bu məsələ müasir dövrümüzün zəruri problemlərindən biri kimi öz əhəmiyyətini qorumaqla, bədii əsərlərin dili və üslubunun tədqiqi sahəsinə onlarla elmi əsər və monoqrafiya gətirmişdir. Məlumdur ki, “yazıçının yaradıcılığı, müəlliflik şəxsiyyəti, qəhrəmanları, mövzusu, əsərdə irəli sürdüyü fikirlər onun dilində cəmləşdirilir” (4,s.6). Bədii əsər müəllifləri öz fikirlərini, təəssüratlarını, arzularını sözlər vasitəsilə ifadə edir.

Yazıçı üslubu bədii əsərin dili ilə formal şəkllə düşdüyündən bədii ədəbiyyatın istər nəsr, istərsə də nəzm üslubunun bütün janrları üçün bədii dil, bədii ifadə tərzii başlıca əhəmiyyətə malikdir. Dilin lüğət tərkibinə çoxdan daxil olub, ümumişləklik qabiliyyəti kəsb edən sözləri yazıçı hansı janrda olursa-olsun, istər-istəməz əsərə daxil edir. Bununla belə, tarixi roman janrında hadisə və personajları qələmə alınan dövrə məxsus cizgilərlə işlənmə dairəsinə daxil olub, sonradan unudulan leksik qrammatik vasitələrdən, folklor nümunələrindən də istifadə zərurəti vardır. Müşahidələr göstərir ki, keçmişin təsvirini verən bədii əsərlərdə köhnəlmiş sözlərdən “qənaətlə, həm də tarixilik və bədiilik çalarlığının zəruri tələbi əsasında”(5, s.103) istifadə etmədikdə belə ifadə tərzii tarixiliyi təmin edən vasitədən çox, əsərdə onu mütləqləşdirən vasitəyə çevrilir və romanın bədii dəyərinə zəiflədir (6, s.67). Keçən əsrin 20-30-cu illərində tarixi roman janrı ilə əlaqədar mübahisələr tarixi mövzuda yazılan bədii əsərdə tarixiliyi təmin etmək, təsvir olunan dövrün bitkin koloritini yaratmaq məsələləri ilə sıx bağlı idi (7,s.43).

Tarixi hadisələrin təsviri yazıçını təkcə yazılı tarixi materiallar çərçivəsində məhdudlaşdırmayıb, təsvir ediləcək yerləri gözlə görmək, xalqın adət-ənənələri, inancları, qədim əfsanə və folkloru ilə yaxından tanış olmaq zərurəti qarşısında qoyur. Bu zərurət müəllifə əsərinin dil materialını canlı danışiq dili nümunələrinin ən münasibləri ilə zənginləşdirməyə imkan verir, geniş olduqca müəllifin seçmə və əvəz etmə yolu ilə bədii əsərin dilini və üslubunu kamilləşdirmək imkanı da artırır. İfadə vasitələrinin seçilib öz yerinə görə düzgün işlədilməsi sənətkardan böyük məharət tələb edir. Çünki ifadənin dəqiqliyi, gücü, emosional rəngi şəraitlə müəyyənləşir. Yazıçının novatorluğu yalnız xalq dilindən alıb bədii dilə gətirdiyi bu və ya digər söz və ifadə vasitəsi ilə məhdudlaşmayıb, həmin ifadə vasitələrini seçmək, yerləşdirmək, bədii dili yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirmək sahəsindəki sənətkarlığı ilə də bağlıdır. “Yazıçıların əsərlərinin dilini ayrılıqda öyrənmədən, həmin dövr bədii dilinin əsasında duran və ədəbiyyatın aparıcı qüvvəsi olan yazıçıların dil xüsusiyyətlərini meydana çıxarmadan bədii əsərlərin dili haqqında ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləmək olmaz”(4, s.6). Yazıçı bəzən üslubi zəruriyyətə əsasən sözləri yeni əlaqədə, yeni

münasibətdə verir. Mətn daxilindəki bu yeni əlaqə və münasibət varlığın hissələri və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibəti təsirli, obrazlı, incəliklərinə qədər əks etdirdiyi zaman dəqiq və müvəffəqiyyətli olur. Bu, sözə məxsus ekspressiyanı, üslubi rəngi dəyişir, bəzən bu və ya digər bir leksik vahidin, frazeoloji birləşmənin yeni bir mənə almasına səbəb olur. Yaradıcılıq prosesinin mahiyyətini təşkil edən ünsürlərdən biri kimi, dil vahidlərindən bu cür istifadə bir tərəfdən dildə hazır şəkildə mövcud olub semantik mənə etibarilə müxtəlif qruplarda birləşmiş lüğət vahidlərindən, digər tərəfdən də sənətkarın mətn daxilində yeni mənada işlətdiyi sözlərdən istifadə məharətini göstərir. İstedadlı sənətkarlar lüğət vahidlərinin bu incə imkanlarına həmişə yaradıcı münasibət bəsləmiş, bədii əsərlərinin dilini şirinləşdirmək, gözəlləşdirmək, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirmək işində bunlardan bacarıqla istifadə etmişlər. Söz ustasının sözü mənə cəhəti ilə əlaqədar əsil sənətkarlığını öyrənmək üçün zəruri tədqiqat üsullarından biri semantik təhlildir. Belə təhlil vasitəsilə sözü daxili məzmunu, mahiyyəti açılır, yaxınmənalı sözlərin əlavə mənə rəngləri, məzmun qohumluğu və s. şərh olunur. “Ədəbiyyatın tarixi inkişaf fərdiliyini üzə çıxarmaq üçün konkret bir yazıcının yaradıcılığını da predmet seçmək olar” (1,s.8).

Ədəbiyyat tariximizdə qüdrətli roman ustası, dramaturq, gözəl şair və tərcüməçi, istedadlı publisist kimi tanınan Məmməd Səid Ordubadi zəngin ədəbi irsi ilə minlərlə oxucunun qəlbinə fəth etmişdir. O, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, dilini, ədəbiyyatını, folklorunu, tarixini, etnoqrafiyasını bilən və onları böyük ustalıqla bədii dilə cilalamağı bacaran əvəzsiz yazıçılarımızdan biridir. Məmməd Səid Ordubadının “Dumanlı Təbriz” romanı da yazıcının yaradıcılıq üslubunu və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün də zəngin material verir. Bildiyimiz kimi, əsərin bədiiliyini şərtləndirən mühüm amillərdən biri onun dilidir. V.Q.Belinski bədii əsərlərdə dilin oynadığı rolu şərh edərək yazırdı: “Dilin dolğunluğu, səlisliyi, təmizliyi, aydınlığı və ahəngdarlığına gəldikdə isə demək lazımdır ki, bu keyfiyyətlər ən çox ideyadan asılı olmaqla bərabər, eyni zamanda müəllifin vərdişindən, bacarığından və səyindən asılıdır”(Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1948,s.67). Sənətkarın dili nə qədər zəngindir, onun yaratdığı surətlər də bir o qədər canlı və dolğun olur, eyni zamanda yazıcının həyata, təsvir etdiyi dövrə münasibəti, onun dünyagörüşü dil vasitəsilə üzə çıxır. Məmməd Səid Ordubadi “Ədəbiyyatımız və tənqidimiz” haqqında adlı məqaləsində yazırdı: “Şairlər və yazıçılara məxsus olan vəzifələrdən birisi də geniş kütlənin anlama bilmədiyi çətin kəlimələrə, yaxud əcnəbi dillərdən alınan və dilimizdə işlənməsi məcbur olan kəlimələrə qarşılıq tapmaq və eyni zamanda onu dilimizin ahəng və qanununa uyğunlaşdırmaq üçün lisan alimləri ilə çiyin-çiyinə işləmək vəzifəsidir” (RƏİ, ARX, Q-56/480, s.9).

Dil məsələsi tarixi romanlarda da mühüm amillərdən biridir. Müəllifin və surətlərin dili qələmə alınan dövrə uyğun olduğu üçün tarixi romanlarda dil məsələsinə xüsusi diqqət göstərilir. “Dumanlı Təbriz”(1930-1948) əsərinin dili bədiilik baxımından maraqlı və rəngarəngdir. Ordubadi bu əsərində də bədii dil ilə dövrünü, mühitini, xalq dilinə münasibətini, dialektlərdən nə cür və necə istifadə etməsini, ədəbi dilin qayda-qanunlarına necə riayət etməsini ustalıqla göstərə bilmişdir. M.S.Ordubadi “Dumanlı Təbriz” romanında yaratdığı surətlərin dilinə orijinalılıqla yanaşmış, surətin danışığını fərdiləşdirməklə əsərin dilinin daha da bədii təsirli olmasına çalışmışdır. İran kübarlarına məxsus danışq təzi əsərdəki bir sıra surətlərin dilində özünü büruzə verir. Sərdar Rəşidin nitqini nəzərdən keçirək:“Mərhəmət buyurubsunuz, həqiqətdə sizin təşrifiniz bizi məsud buyurdu. Bu gün mənim həyatımda ilk şadlıq günüdür.” (“Dumanlı Təbriz”,II kitab, səh. 321.) Və yaxud: “Taci-sərimiz bizim bu ziyafəti təşifləri ilə müzəyyən buyurmuşlar” (“Dumanlı Təbriz”, IV kitab, səh. 262). Bu cümlələrdəki “Mərhəmət buyurubsunuz”, “təşrif”, “məsut buyurdu”, “taci sər”, “müzəyyən” kimi ifadələr İran kübarları üçün səciyyəvi olan sözlərdir. Sərdar Rəşid öz danışığında və məktublarında dindar bir müsəlman kimi qəliz fars, ərəb sözləri və tərkibləri də işlədir. Onun Əbülhəsən bəyə məktubunda tez-tez işlətdiyi “Xundavəndi-təbarəkü-təala”, “Həzrəti-seyyidüşşühəda”, “vələdəzzina inqilabçılar” kimi ifadələr obrazın dünyagörüşünü, psixologiyasını, mənəviyyatını açır. “Xudavəndi təbarəkə və təala ağa İsmayılın bu xeyir işini mübarək eləsin və onu öz mehriban atası Ağə İsgəndərə çox görməsin. Xundavəndi-ələm öz görünməzindən bu cənaba dövləti-İbrahimi kəramət buyurmağı ilə bizim gözümüzü aydın eləsin. Amin, ya rəbbil ələmin.” (“Dumanlı Təbriz”, II kitab, səh. 339). Bu cümlələrdəki “Xudavəndi təbarəkə və təala, “kəramət”,

“övladi-zükür” kimi din xadimi üçün səciyyəvi ifadələr yazıcının dil vasitəsilə surəti tipikləşdirmək məharətinə nümunədir. Romanda Təbriz tacirlərinin danışıqı da olduqca təbii dillə qələmə alınmışdır: Ağaya çay gətirin, cənaba qəlyan verin. Ağanın mərhəməti artıq, ağaya təşəkkürümüz vardır. Mərhəmətinizi əsirgəməyin. Ağa, biz sizin kiçiyinizik. Ağanın fərmaşi dürüstdür. Hər halda bizim hücrəmizi müşərrəf buyurmuşsunuz. Ümidvarıq ki, genə təşrif buyuracaqsınız. (II kitab, səh. 286 - 287)

Romanın I hissəsinin yenidən işlənmiş variantında iki tacirin söhbətində İran tacirlərinin inqilaba nə məqsədlə qoşulduqları da nəzərdən yayınmır. Aşağıdakı mükəlliməyə diqqət yetirək:

- Ağa, inqilab demirsən, buyur gəl, eyli yax da...
- Eyli yax da.
- Niyə dəxi eyləməyim e?!
- Eləyiblər də, eləyəcəklər də. Eyləməsəx də olmaz. Amma bəşərtəha, bəşürutəha.
- Budur ki, valideynin oldu rəhmətdə, bəşərtəha, bəşürutəha.

Namazımı da qılacağıam, orucumu da tutacağıam, ticarətimi də eyləyəcəğam, inqilabımı da eyləyəcəğam. Amma bəşərtəha, bəşürutəha!

- Niyə də axı eyləməyim e...
- Məhkəmə də gedəcəyəm, inqilabımı da eyləyəcəğam. Amma bəşərtəha, bəşürutəha.
- Tarazıma, daşıma, daxalıma ki, toxundun, daha mən yoxam.
- Bərəkallah! Qəndimə, çayıma, dükanıma, arşınıma ki, toxundun, daha mən yoxam.
- Ölən günə kimi inqilabçıyam.
- Can ağzımdan çıxana qədər də inqilabçıyam.
- Niyə də olmuyum axı e?!

Beləliklə, məlum olur ki, ayrı-ayrı surətlərin dili, danışıq tərzii bir-birinə bənzəmir. Müəllif zamanın ruhunu, dövrün koloritini canlandırmaq üçün xarakterik söz və ifadələr tapmış, lakin bunlardan sui-istifadə etməmişdir. Çünki dövrün dil koloritini əks etdirmək adı ilə arxaizmə uymaq əsərin bədiiliyinə xələl gətirərdi. Ədib müəyyən bir surəti səciyyəvəndirmək, tipikləşdirmək, onun nitqini fərdiləşdirmək, yerli koloriti artırmaq üçün məhəlli sözlərdən, şivələrdən də bacarıqla istifadə etmiş, həmçinin təbrizlilərin bəzi dialekt xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

1. Belə ha, hökumətlə ilişiri, müctəhidə ilişiri, məzhəbə üçəşiri, imama – peyğəmbərə bədəlx atırı, axırda da tora düşiri. (III kitab, səh. 62.)

2. Gədə gör nə gözəl oxuyurdu?

- Özü yazırı?
- Əlbəttə ki, özü yazırı.
- Sinədəftər oxuyuru. (III kitab, səh. 65.)

Məlumdur ki, Təbriz dialektində feillər xəbər formasının indiki zamanı üçüncü şəxsin təkində, ahəng qanununa uyğun olaraq, əlavə bir sait də qəbul edir. Yazıçı da bu misallarla həmin dialekt xüsusiyyətlərini vermişdir. “ilişiri”, “üçəşiri”, “atırı”, “düşiri”, “oxuyuru”, “yazırı” sözləri buna misaldır (10, s.277).

Müəllif dilin gözəlliyinə xələl gətirməmək üçün onlara aludə olmur. Bunlardan yeri gəldikcə istifadə edir, eyni zamanda təbrizlilərin bəzi rus sözlərini təhrif etdiklərini də nəzərə çarpıdır: “Başınıza and içirəm, inanın, bunların hamısı falşivədir. Bunların hamısı urusları məmləkətə gətirməkdən ötrü idi (II kitab, səh.6). M.S.Ordubadi dövrün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bəzən mübtədanı tək, xəbəri cəm halda işlətməmişdir: Çox yaxşı olardı ki, Kərbəlaya göndəriləcək müstəhəqq adamların siyahısını düzəltmək işini həzrət Əşrəf xəbərkar bir adama tapşırıydılar (IV kitab, səh. 91). Həzrət Əşrəf həqiqətdə çox səhih buyurdular (IV kitab, səh. 147).

Romanda işlədilən bədi təsvir vasitələri də maraqlıdır. Əsərdə təsvir olunan inqilabi-siyasi hadisələrlə əlaqədar həmin hadisələrin məzmununa uyğun olan təşbihlər işlədilir. Məsələn, “Sərçələr istinin şiddətindən budaqların kölgəsinə çəkilmiş, dumanlı Təbrizin ictimai və siyasi həyatı kimi mürgüləyirdilər. Əyri-üyrü yollar Təbriz xalqının əqidəsi kimi bulanıq idi.” (II kitab, səh. 222). Bu cümlələrdə müəllif bir tərəfdən inqilabçı Təbrizin ağır vəziyyətini təsvir edir, digər tərəfdən, cürbəcür zümrələrə mənsub adamların müxtəlif əqidələrə malik olmasını göstərir.

M.S.Ordubadi təşbihlərin təsvir edilən hadisələrə uyğun olmasına xüsusi diqqət yetirən yazıçılardandır. Məsələn, “Hacı Səməd xan əylən başlardan düzəlmiş canlı hasarın arasından gedib həyəət girdi...” (IV kitab, səh. 85). Yazıçı bədii təzaddan da geniş istifadə etmişdir: “Bir neçə dəqiqə keçəndən sonra Rəşidilmülkün böyük çilçiraqlarla işıqlanmış kiçik salonuna qara ipək dona bürünmüş uca boylu bir qadın girdi” (IV kitab, səh. 57). “Qədəmlər irəli atılmaq istəsə də, ürəklər geriyyə dönməyə məcbur idi” (IV kitab, səh. 102). “Məncə o işıqlar son işıqlar, bu qaranlıq isə yeni ayaq basdığımız dünyanın ilk qaranlığıdır” (I kitab, səh. 31). Əsərdə müəllif aforizmlərdən də faydalanmışdır: “Həyat acı toxumlu şirin meyvələrə bənzəyir” (IV kitab, səh. 26). “İntihar öz səhvlərini islah etmək istəməyənlər, acizlər, bacarıqsızlar, qorxaqlar üçündür” (IV kitab, səh. 321). “Milyonları yaşadan dünya, bəzən bir nəfəri yaşatmaqdan boyun qaçırarmış” (IV kitab, səh. 321). Mahru deyir – “Bu evdə məhv olan cavanlıq günlərimin təziyyəsinə saxlamışam” (IV kitab, səh. 58)

M.S.Ordubadi fikrin daha təsirli, daha aydın olması üçün təkrirə də yeri gəldikcə müraciət edir. Nina Əbülhəsən bəyə deyir: “Mən sizi müəyyən bir tərəfdə görmək istəyirəm. Az qüvvətin tərəfində. Az bir qüvvətlə çoxlara qarşı mübarizə aparanaqların tərəfində, Səttər xan tərəfində” (I kitab, səh. 56). Burada cümlələr bir-birini tamamlayır. Müəllif “tərəf” sözünü 4, “qüvvət” sözünü 2 dəfə işlətməklə fikrin daha təsirli olmasına çalışmışdır.

Romanda peyzajın – təbiət təsvirlərinin də öz yeri var. Bu təbiət təsvirləri əsərin ümumi ruhuna uyğun olub yazıçının fikir və ideyalarının bariz ifadəsinə çevrilir. Məsələn: “Ucən yaylasından əsən külək söyüd ağaclarının boynunu qucaqlayıb yeni göyərmiş yarpaqların dodaqlarında öpür, onu nazlandırır, təbiətin ipək köynəyinin ruh oxşayıcı xışıltısını küçələrə dağıdır” (II kitab, səh. 12). Bu cümlədə təbiət təsviri müəllifin qələmə aldığı hadisələrlə üzvi surətdə bağlıdır (10, s.262). Müəllif bəzən bu və ya başqa surətin psixologiyasını açıqlayan zaman təbiət təsvirlərindən də istifadə edir və uyğun təşbihlər işlədir. Mahrunun küskün vəziyyətinin “iyul günəşindən solan qızılgülün yarpağına” bənzədilməsi bu qəbildəndir.

Hər bir ədəbi dil və onun əsasını təşkil edən bədii dil ümumxalq dili əsasında yaranıb formalaşır, inkişaf edir və bədii əsərlərdə real təcəssümünü tapır. Bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi son nəticədə həm ədəbi dilin, həm də ümumxalq dilinin inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır. “Ədəbi dil, eləcə də müasir Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif üslubların məcmusu olsa da, o, öz başlanğıcını bədii dildən almış və əsrlər boyu bu üsluba əsaslanmışdır. Ədəbi dilin müasir mərhələsində də bədii üslub öz hegemonluğunu qoruyub saxlayır. Bu cəhətdən bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi ümumən bədii dilimizin öyrənilməsində ən mühüm həlqəni təşkil edir” (9,c.7), ayırı-ayrı yazıçıların bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə aktuallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası, I k. Bakı, Elm, 1989, s.8.
2. Академик Л.Шерба. Современный литературный русский язык, (журн.), "Русский язык в школе", 1939, № 4, стр.20.
3. А.И.Ефимов. О языке художественных произведений, Москва, 1954, стр. 5.
4. В.В.Виноградов. О языке художественный литературе, М., 1959, стр.6
5. Ə.M.Дəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı, 1962, səh.103.
6. Р.Мессер. Советского исторического проза. Изд. Советский писатель. 1955,стр.67.
7. Вах: Р.Мессер. Советская историческая проза, Изд. Советский писатель", 1965, стр. 43.
8. А.Толстой. Полное собранные сочинений в 15-ти т.т. XIII. Государственное издательство Художественной литературы. М,1949.
9. Xəlilova F. Mir Cəlalin bədii əsərlərinin bəzi sintaktik üslubi xüsusiyyətləri. Nam.dis. Bakı, 1962, s.6.
10. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri, IV c. Bakı, 2007, s.7.
10. Yavuz Axundlu “Məmməd Səid Ordubadi” (Həyatı, mühiti və yaradıcılığı), Bakı, 1997, s.350.

ABSTRACT

Mehriban Guliyeva

LANGUAGE AND STYLISTIC FEATURES OF MAMED SAID ORDUBADI'S NOVEL "FOGGY TABRIZ"

Learning the language of literary works play main role not only on defining development periods of literary works but learning of relations between national and literary language and other problems. Although, literary language – modern Azerbaijan literary language are the language aggregated different styles, and takes its beginning from the literaru language. And from this point of view learning literary language of literary works, made the main connecting on general learning of our literary language and apated study of linfuistic and stylistic features of literary works of different writers. Prose works of prominent artists have gone through a long and rich language material to tame it more clearly. It was impossible to expalin the scenery ore the increasing level of modern azerbaijan language without of the main view of Mammad Said Ordubadi literary works. In the article vestigation is carried out on the novel "Foggy Tabriz" by Azerbaijan writer M.S.Ordubadi.

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Кулиева

ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РОМАНА МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ "ТАВРИЗ ТУМАННЫЙ"

Изучение языка литературных произведений играет главную роль не только в определении периодов развития литературных произведений, но и в изучении отношений между национальным и литературным языком и другими проблемами. Хотя, литературный язык-современный азербайджанский литературный язык-это язык, объединяющий разные стили, и берет начало с литературного языка. И с этой точки зрения, изучая литературный язык литературных произведений, явилось основным связующим звеном в общем обучении нашему литературному языку и изучением лингвистических и стилистических особенностей литературных произведений разных писателей. Произведения прозаических произведений выдающихся художников прошли долгий и богатый языковой материал, чтобы приручить его более четко. Невозможно было расшифровать пейзаж с увеличением уровня современного азербайджанского языка без основного взгляда на литературные произведения Мамеда Саида Ордубади. В статье анализируется работа азербайджанского писателя М. Ордубади на базе "Тавриз туманный"

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

İRADƏ QASIMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
irade.gasimova1969@gmail.com

UOT: 811.512.162.

SADƏ CÜMLƏDƏ GENİŞLƏNMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *sadə cümlə, cümlə üzvü, genişlənmə, forma, məzmun***Key words:** *simple sentence, sentence member, extension, form, content***Ключевые слова:** *простое предложение, член предложения, распространение, форма, содержание*

Nitqdə əsas rol oynayan sintaktik vahidlər informasiyanın verilməsində mühüm rola malikdir. Bu baxımdan, cümlə həlledici funksiyası ilə birinci sırada dayanır. Belə ki, fikir və mənanın ifadəsi, əsasən cümləyə məxsusdur. Ona görə də cümlə sintaksisin əsas funksional vahidi hesab olunur. Dilin ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməsində cümlənin roluna üstünlük verənlər haqlıdırlar. Lakin dəqiq və geniş informasiya vermək məsələsində bütün cümlələr eyni səviyyədə olmur. Məsələn; müxtəsər cümlə ilə geniş cümlənin, yarımçıq cümlə ilə bütöv cümlənin, bu mənada özəllikləri çoxdur. “Dil yarandığı zamandan mənsub olduğu cəmiyyətlə inkişaf dövrü keçirdiyi kimi, dil haqqında olan elm də tarixən inkişaf edir” (1, 20). Bu mənada, cümlə genişlənmələri inkişafı ilə bağlı hadisələrdəndir.

Azərbaycan və fransız dillərinə aid faktlar sübut edir ki, sadə cümlənin genişlənməsinin mənanın dəqiqləşdirilməsi və məlumatın dolğunlaşdırılmasına xeyli dərəcədə təsiri vardır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilindəki faktların bolluğu diqqəti cəlb edir. Bir sıra sadə cümlələrdəki genişlənmə prosesinə nəzər saldıqda ciddi dəyişmələrin şahidi oluruq. Məsələn; *Yağış yağır* cümləsi adi bir informasiyanı verir. *Güclü yağış yağır* cümləsi informasiyanı bir qədər genişləndirir. *Kəndəgüclü yağış yağır* cümləsində fikir bir qədər də tamamlanmış olur. *Bizim kəndimizəgüclü yağış yağır* cümləsi məlumatı bir qədər də artırır. Bu baxımdan, fransız dilində də maraqlı faktlar özünü göstərir. Məsələn, *Robert gəlir-Robert vient* cümləsi şəxs və onun gəlişi haqqında məlumat verir. *Qonşumuz Robert gəlir-Notre voisin Robert vient* cümləsi gələn şəxsi dəqiqləşdirir. *Qonşumuz Robert bizə gəlir-Notre voisin Robert vient chez nous* cümləsində şəxsin ünvanı bəlli olur. *Qonşumuz Robert qaça-qaça bizə gəlir- Notre voisin Robert vient chez nous en courant* cümləsində şəxsin hərəkətinin xarakteri yəqinləşir və s.

Yuxarıdakı örnəklər göstərir ki, sadə cümlələrdə sözlər – cümlə üzvləri çoxaldıqca informasiya bir qədər də yeni məlumatlarla güclənir. Deməli, dilin lüğət tərkibi tələbata uyğun olaraq dəyişib zənginləşdiyi kimi, sintaktik vahidlər də inkişaf edərək dolğunlaşır. “Leksika və morfologiya ilə müqayisədə sintaksisdə baş verən proseslər daha ləng gedir. Müasir dövrümüzdə dilçilikdə sintaktik vahidlərin təhlilinə yeni baxış onların formal-struktur quruluşunun, semantik tutumunun və qanunauyğunluqlarının bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiqinə şərait yaradır. Sadalanan amillərdən formal-struktur xüsusiyyətlərə digərləri ilə müqayisədə daha çox yer ayrılır” (3, 5). Sadə cümlənin genişlənməsi problemi sintaksisdə formal-struktur xüsusiyyətləri formalaşdıran məsələlərdən biridir. Genişlənmə faktları dilin təbii proseslərinin nəticəsidir. Cümlələrdəki dəyişilmə süni mahiyyət daşıyır, əksinə, hər hansı bir dilin təbii inkişaf prosesini izləyir. Dəyişilmə təkcə sadə cümlədə olmur, mürəkkəb cümlələrdə də dəyişilmə ola bilər. “Belə ki, tarixən sadə cümlə inkişaf edərək mürəkkəb cümləyə çevrildiyi kimi, mürəkkəb cümlə də təbii inkişaf prosesində sadə cümləyə çevrilmişdir” (4, 73).

Tarixən bütün elm sahələrində olduğu kiimi, dilçilik elmində də bir sıra inkişaf fərqləri, yenilik və hadisələr özünü göstərir. Bu hadisələrdən biri kimi genişlənmə öz-özünə meydana

çıxmır. Onu yaradan şərait və vəziyyət olmalıdır. Faktik materiallar göstərir ki, Azərbaycan dilində – istər xalq danışığı dili, istərsə də ədəbi dildə belə situasiyalar çoxdur. Ümumiyyətlə, dilin quruluşunda həmişə sadədən-mürəkkəbə xətti ilə baş verən dəyişmələr nitqdə də özünü göstərir. Doğrudan da, ən primitiv bir cümləni transformasiya nəticəsində çox geniş və mürəkkəb bir cümləyə çevirmək mümkündür. Belə olduqda forma ilə yanaşı, məzmununda da müəyyən qədər dəyişmələr əmələ gəlir. Əlavə informasiya və nitq aktında seçim və istifadə xüsusiyyətləri vardır. Sözügedən informasiya üslub normalarında daha əhatəli olur. “Bu normalar funksional üslubların xarakterini ifadə etdikləri kimi, dilin elementlərinin üslubi təsnifini verir” (2, 11). Beləliklə, dil vahidlərinin hansı informasiyaya malikliyi aydınlaşır. Forma-məzmun münasibətləri sadə cümlənin genişlənməsində əsas məsələlərdən biridir.

Sadə cümlənin genişlənməsində aşağıdakılar mühüm rola malikdir:

1. Cümlədəki sözlərin başqa sözlərlə, yəni cümlə üzvləri ilə əlaqəsi;
2. Cümlədəki sözlərin qarşıdurması;
3. Cümlədəki sözlərin müxtəlif münasibətləri;
4. Bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən tərəflərin fərqləndirici əlamətləri və s.

Bütün bunlar şəklini dəyişmiş dil formalarının, cümlə strukturlarının meydana çıxmasına səbəb olur. Azərbaycan və fransız dillərinin materialları göstərir ki, genişlənmə dillərin yarandığı ilkin mərhələdən sonrakı dövrlərdə, dilin formalaşma və inkişafını səciyyələndirən hadisələrdən biri kimi meydana çıxmışdır. Dildə hər şey olduğu və ya yarandığı kimi qalmır. Müəyyən vaxtdan sonra dəyişir, inkişaf edir, yeniləşir, genişlənir, başqa dil hadisə və faktları ilə bir sıra münasibətlərə girir ki, bunlar da başqa forma və məzmununda qarşıya çıxır. Bu, həm danışığı dili, həm də ədəbi-bədii dildə özünü göstərir:

Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,

Çatsın hay-harayım dinləyənlərə.

Mən nacins deyirəm, nankor deyirəm

Öz ana dilini bilməyənlərə (4, 23).

Burada birinci misranın sadə variantı belədir: *istəyirəm*. Sonrakı proses söz *istəyirəm* kimi müşahidə olunur. Bir qədər də irəli getdikdə *Şahdağına qalxaraq söz istəyirəm* fikri üzə çıxır və s. Fransız dilində də belə bir proses özünü göstərir:

Monsieur le Président

Je vous fais une lettre

Que vous lirez peut-être

Si vous avez le temps

Göstərilən şer parçasında mən məktub yazıram sadə cümlə xitabın, güvən bildirən, şərt bildirən sözlərin hesabına genişlənir.

Örnekler təsdiq edir ki, sadə cümlənin genişlənməsində əsas məsələ onların vəzifələrinin çoxalmasıdır. Belə ki, cümləni təşkil edən sözlərin sintaktik səviyyədə funksiyaları artır və onlar yenidən bölünür ki, bu zaman təzə məlumatlar diqqəti çəkir. Genişlənmə adı söz yığımından ibarət olmur. Burada cümlə üzvləri bir-biri ilə müxtəlif sintaktik əlaqələrə girir. Onlar arasında müəyyən mənada bəzi ziddiyyətlər də ola bilər ki, bunlar da genişlənməyə xidmət edir. Belə məlum olur ki, genişlənmə nitqin daha yaxşı anlaşılmasında, daha optimal şəkildə başa düşülməsində elmi-nəzəri baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Sadə cümlədə genişlənmə müxtəlif sözlər – cümlə üzvləri vasitəsilə yarana bilər. Mübtəda və xəbər cümlənin qrammatik əsası kimi həlledici rol oynasa da, ikinci dərəcəli üzvlər də fikir və məlumatın çatdırılmasında özünəməxsus funksiyalara malikdir və cümlənin forma-məzmun genişlənməsinə xidmət edir.

Uşaq ağlayır – Balaca uşaq ağlayır – Ananın qucağındakı balaca uşaq ağlayır – Ananın qucağındakı balaca uşaq için-için ağlayır cümlələrində ilk sadə cümlə inkişaf edərək əvvəl sifətlə ifadə olunmuş təyin, sonra üçüncü növ təyini söz birləşməsinə *-daki²* şəkilçisi qoşmaqla formalaşan təyin, daha sonra isə zərflilik vasitəsilə genişlənməmişdir. Belə maraqlı dil faktlarına fransız dilində də rast gəlirik: Le bateau entre- Gəmi daxil olur. Un grand bateau entre –Böyük gəmi daxil olur. Un grand bateau entre dans le port – Böyük gəmi limana daxil olur. A Marseille, un grand bateau entre

dans le port – Marsey şəhərində böyük bir gəmi limana daxil olur. Le 5 février 1815, à Marseille, un grand bateau entre dans le port –1815-ci il fevralın 5-də Marsey şəhərində böyük bir gəmi limana daxil olur. Le 5 février 1815, à Marseille, un grand bateau, Pharaon, entre dans le port - 1815-ci il fevralın 5-də Marsey şəhərində Faraon adlı böyük bir gəmi limana daxil olur.

Həm Azərbaycan, həm də fransız dillərinin materialları göstərir ki, sadə cümlənin müxtəlif sözlərlə genişlənməsi dilin qanuni faktı kimi ortaya çıxır. Zaman-zaman cümlədəki genişlənmə hadisəsi nitq prosesində tətbiq olunur və get-gedə aktuallaşmağa başlayır.

Dilçilik elmində cümlənin genişlənməsi hər hansı bir məqsədlə bağlıdır və bunun üçün bir sıra üsullardan istifadə edilir. Bu üsullardan biri və ən sadəsi az sözlə ifadə olunmuş cümlə konstruksiyasını dəyişərək sözlərin, yəni cümlə üzvlərinin sayını çoxaltmaqdır. Bu mənada, dilçilik elmində bir sıra metodlar var ki, onlardan ən geniş yayılanı transformasiyadır.

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan və fransız dillərində hər bir cümlənin üzdəki strukturu asanlıqla məlum olur. Cümlənin tərkibinin müəyyənləşdirilməsində transformasiya metodunun böyük rolu vardır. Dil faktları təsdiq edir ki, üzdən görünən söz düzümü, həm də anlam qatlarını üzə çıxarır. Yəni genişlənmə təkcə sözlərin kəmiyyət çoxluğu deyil, o həm də məlumatın bolluğu ilə xarakterikdir. İlk cümlə ilə onun əsasında sonradan yaradılan bir sıra cümlələr arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirsək, genişlənmə prosesinin nə qədər zəruri olduğu müəyyənləşər.

Azərbaycan və fransız dilləri üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, hər iki dildə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə bütün növləri genişlənmə baxımından müəyyən imkanlara malikdir. Təhlillər təsdiq edir ki, genişlənmə prosesində ilkin cümlə yeni şəkillərdə meydana çıxan cümlələrin fundamentini təşkil edir. Bu proses cümləni təşkil edən üzvlərin say baxımından çoxalması ilə nəticələnir. Genişlənmə nəticəsində çoxalan üzvlər iki cür olur:

1. Cümlədə müəyyən sintaktik mövqe tuta bilən sözlər.
2. Cümlədə müəyyən sintaktik mövqe tuta bilməyən sözlər.

Birinci qrupa daxil olan sözlər əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur ki, onlar sintaksisdə cümlə üzvləri kimi iştirak edir. İkinci qrupa aid olan sözlər isə köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunur ki, onlar sintaktik funksiya daşımır. Əsas nitq hissələrinin (cümlə üzvlərinin) iştirakı ilə müşayiət olunan genişlənmədə həm formanın əhatə qazanması, həm də semantik məlumatın artması diqqəti cəlb edir. Sadə cümlənin köməkçi nitq hissələri (cümlə üzvü ola bilməyən sözlər) vasitəsilə genişlənməsində heç bir əlavə məlumat olmur, buradakı genişlənmə yalnız forma hesabına qazanılır. Deməli, dildə sintaktik mövqe tuta bilən sözlər həm forma, həm də məna genişlənməsində iştirak edir. Belə genişlənmədə iki istiqamət özünü göstərir:

1. Genişlənmiş cümlə yeni forma qazanır.
2. Genişlənmiş cümlə yeni funksiya əldə edir.

Deməli, genişlənmə prosesində əsas nitq hissələrinin əhəmiyyəti, doğrudan da, böyükdür. Azərbaycan və fransız dillərinin faktları genişlənmə prosesində sintaktik komplekslər arasındakı münasibətlərin də əmələ gəlməsini göstərir. Cümlələrin yeni modelləri, bir tərəfdən də, yeni informasiyalarla nəticələnir. Cümlənin genişlənmə prosesi sintaktik vahidlərdəki iki əsas münasibəti üzə çıxarır:

1. Zahirəki münasibət.
2. Daxildəki münasibət.

Genişlənmə faktoru nəticəsində cümləyə daxil olan sözlərin forma və əlaqələri daha çox məntiqi-qrammatik münasibətləri, semantikaları isə daxili münasibətləri təmin edir. Zahirəki münasibət konkret, daxildəki münasibət isə mücərrəddir.

Deməli, cümlənin genişlənmə prosesində üzvlər arasında qrammatik cəhətdən məna yaxınlığı, yəni semantik bağlılıq, sözlərin forma əlaməti və üslub çalarları nəzərə alınmalıdır. Genişlənmə zamanı sözün hansı nitq hissəsinə aid olması da müəyyən işlər görür. Belə ki, bütün sözlərin genişlənmə baxımından səviyyəsi eyni deyildir. Bu baxımdan, müxtəlif dillərin materialları əsasında araşdırmaların aparılması aktual və zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov C. Azərbaycan dilində sual cümlələri, Bakı, Elm, 1999.
2. Ağakışiyeva Ş. Ədəbi dil normaları və üslublar, Bakı, Maarif, 2008.
3. Həbibova K. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə, Bakı, Elm və Təhsil, 2009.
4. Tanrıverdi Ə. Dilimiz, düşüncəmiz, Bakı, 2016.
5. Tofiq Bayram.. Azərbaycanım, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005.
6. Aleksandr Düma. Monto – Kristo, Paris 2003.
7. Boris Viant, Le Déserteur, Fransa 1955.

ABSTRACT

Irada Gassimova

THE IMPORTANCE OF EXPANDING IN SIMPLE SENTENCES

The article deals with changing the simple sentence in Azerbaijani and French. From this point of view, the process of enlargement through the members of the sentence is highlighted. The grammatical and semantic features of the expansion in sentence are clarified. It is noted that the simple sentence can be expanded both in form and content. The sentence expressed with the main parts of speech has the function of expanding the sentence in form and meaning. There are no semantic expansion in sentences expanding with the auxiliary parts of speech, but they are only exposed to shape expansion. The article deals with the necessity of investigating the expansion phenomenon based on the facts of different languages.

РЕЗЮМЕ

Ираде Гасымова

ВАЖНОСТЬ РАСПРОСТРАНЕНИЯ В ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

В статье говорится об изменении простых предложений на азербайджанском и французском языках. С этой точки зрения, процесс распространения посредством членов предложения выдвигается на первый план. Уточняются грамматические и семантические распространения в предложениях. Отмечается, что простое предложение может быть распространено как по форме, так и по содержанию. В этом процессе члены предложения, выраженные самостоятельными частями речи, имеют функцию распространения предложения как по форме, так и по смыслу. Семантическое распространение предложений, распространённые с помощью служебных частей речи, невозможен, они только подвергаются событию распространения по форме. В статье основывается необходимость исследования события распространения на основе фактах разных языков.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

SƏRCAN SADIQOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
samirsadiqov585@gmail.com

UOT:811.111

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜBTƏDA – XƏBƏR UZLAŞMASININ ƏSAS DİL VAHİDİ KİMİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *mübtəda, xəbər, uzlaşma, tək isim, cəm isim.*

Key words: *subject, verb, agreement, singular noun, plural noun.*

Ключевые слова: *подлежащее, сказуемое, согласование, единственное число, множественное число*

Bildiyimiz kimi mübtəda xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Bu qayda digər dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də belədir. Yəni, təkdə olan mübtəda tək xəbərlə, cəmdə olan mübtəda isə cəm xəbərlə uzlaşır.

Mübtəda -xəbər uzlaşması ingilis dilində cümlə quruluşunun təməli hesab olunur. Buna görə də, ingilis dilini öyrənənlər və tədris edənlər bu faktı diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Mübtəda - xəbər uzlaşması dildə mühüm amil hesab olunur və dil istifadəçisinin danışmaq və yazmaq zamanı bu qaydaya nə dərəcədə riayət etdiyini təsvir edir. Belə ki, kimliyindən asılı olmayaraq bu dildə danışan və yazan şəxsin mübtəda-xəbər uzlaşmasını səhsiz yerinə yetirməsi onun bu sahədə təcrübəli olduğunu göstərir. Təəssüf ki, bu qayda dil istifadəçiləri tərəfindən tez-tez pozulur. Nəticədə, uzlaşma olmadıqda cümlələr məntiqli olmur və danışanın ifadə etmək istədiyi fikir qarışır.

Əksər qrammatika kitablarında bu mövzu haqqında qaydalar və onlara uyğun nümunələr göstərilir. Lakin onların çoxunda mübtəda-xəbər uzlaşmasında pedaqoji istiqamətlərin öyrədilməsini tədris etməirlər. Beləliklə, dil istifadəçiləri qaydaları səthi səviyyədə başa düşür və tez-tez səhvlər edirlər. Bütün bu problemləri nəzərə alaraq məqalədə bir neçə təkliflər irəli sürülmüşdür ki, bu da bizə mübtəda-xəbər uzlaşmasından düzgün istifadə etməyə kömək edəcək.

Mübtəda-xəbər uzlaşmasında əsas səhvlərdən biri “of” sözlü ifadələrlə bağlıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, “of” sözlü ifadələrdə mübtəda “of”- dan əvvəl gəlir. Buna görə də, xəbər məhz həmin sözlə uzlaşmalıdır.

A bunch of flowers smells delightful– Bir dəstə gül xoş ətir verir.

Deməli, bu cümlədə mübtəda “bunch” dır, “flowers” deyil.

“Of” sözlü percent, fraction, majority, some, all, və s. kimi sözlərlə işləndikdə, isə əksinə olur yəni bu zaman “of” sözlündən sonra gələn isim cümlənin mübtədasına çevrilir. Əgər bu isim təkdədirsə, xəbər də təkdə, cəmdədirsə, xəbər də cəmdə olur.

Thirty percent of the room has burnt – Otağın 30 % -i yanıb.

Thirty percent of the rooms have burnt – Otaqların 30 % -i yanıb.

A fourth of the city is unemployed – Şəhərin dördüdə biri işsizdir.

A fourth of the people are unemployed – İnsanların dördüdə biri işsizdir.

Cümlədə həm müsbət, həm də mənfi mənə ifadə edən mübtədalar varsa bu zaman xəbər müsbət mənə ifadə edən mübtəda ilə uzlaşmalıdır.

Peace of mind not riches makes a person happy– Zənginlik yox, ruhi sakitlik insanı xoşbəxt edir. [2. p27]

Mübtəda-xəbər uzlaşmasında “none” sözü xüsusi diqqət tələb edir, bəzən tək xəbərlə, bəzən də cəm xəbərlə işlənir. Bu söz heç kim mənasını bildirdikdə tək xəbərlə uzlaşır.

None of them is able to translate this article. – Onlardan heç biri bu məqaləni tərcümə edə bilməz.

None sözü birdən çox əşya və ya şəxsi bildirdikdə isə cəm xəbərlə işlənir.

None are helpless because they can try – Heç biri çarəsiz deyil, çünki onlar cəhd edə bilirlər. “Here” və “there” ilə başlayan cümlələrdə mübtədə olan sözü düzgün tapmaq və xəbəri də həmin sözlə uzlaşdırmaq lazımdır. Bu cür cümlələrdə mübtədə xəbərdən sonra gəlir.

Here is my friend – Mənim dostum buradadır.

There are my friends - Mənim dostlarım oradadırlar.

“Or”, “either\or”, və “neither\or” bağlayıcıları ilə düzələn cümlələrdə xəbər hər zaman ikinci mübtədə yəni, özünə yaxın olan mübtədə ilə uzlaşır.

Either my mother or my sister is helping today with my homework – Ya anam, ya da bacım bu gün ev tapşırığı ilə bağlı mənə kömək edəcək.

“A number of” və “a group of” xəbəri hər zaman cəmdə, “the number of” isə xəbəri hər zaman təkdə qəbul edir.

A number of people are Muslims in the world – Dünyadakı insanların bir çoxu Müsəlmandırlar.

A group of children are playing in the yard – Bir qrup uşaqlar həyətdə oynayırlar.

The number of synonyms is given at the end of book –Sinonimlərin sayı kitabın sonunda verilir.

Əgər mübtədə bütöv söz birləşməsi yaxud budaq cümlə ilə ifadə olunarsa xəbər təkdə olur.

Never to be late is a rule necessary for succesful work – Heç vaxt gecikməmək uğurlu iş üçün vacib şərtədir. [5, s386]

İki və daha artıq mübtədə “and” bağlayıcısı ilə birləşmişsə, sayılan və sayılmayan isimlər olmasından asılı olmayaraq xəbər cəmdə olacaq.

Mercy and respect are a part of our tradition – Mərhamət və hörmət ənənəmizin bir hissəsidir.

Fish and chips have been the great British takeaway since the 1860s – Balıq və kartoska qızartması 1860-cı illərdən bəri böyük İngilis paket servisi olmuşdur.

Lakin bəzi istisnalar var ki, onları da unutmamalıyıq:

Opening (the door) and entering classroom without permission is against the rules -İcazəsiz qapını açıb, sinifə daxil olma qaydalara ziddir.

Bu cümlədəki opening and entering ifadəsi mürəkkəb isimdir və vahid bir fikri ifadə edir. Buna görə də mübtədə tək xəbərlə uzlaşdı.

“And” bağlayıcısı ilə bağlanan mürəkkəb mübtədə tək bir şəxsə aid olduqda tək xəbərlə uzlaşır.

My former group mate and co-worker is from Turkey – Mənim keçmiş qrup yoldaşım və həmkarım Türkiyədəndir.

Mürəkkəb mübtədə bir fikri və ya ifadəni bildirirsə and ilə bağlanmasından asılı olmayaraq tək xəbərlə uzlaşır.

Reeding a fictional book and seeing it how to affect us in our daily life is important for improving ourselves. –Bədii kitab oxumaq və onun gündəlik həyatda bizə necə təsir etdiyini görmək özümüzü təkmilləşdirmək üçün vacibdir.

Mübtədə riyazi hesablama bildirən söz qrupu ilə ifadə olunduqda xəbər adətən təkdə olur. [5, s386]

Five and three is eight – Beş üstəgəl üç bərabərdir səkkiz.

Digər bir istisna hal ondan ibarətdir ki, and ilə bağlanan isimlər vahid bir varlıq bildirərsə xəbər təkdə olur.

Law and order is a necessary aspect that must be obeyed – Qanun və qayda riayət edilməli mühüm bir aspektdir.

Along with, as well as, besides, və not kimi söz və ifadələrin işləndiyi cümlələrdə bu ifadələrin heç biri mübtədanın tərkib hissəsi olmadığından xəbəri mübtədanın özü ilə uzlaşdırmaq lazımdır.

My brother, along with his friends was punished by the director Qardaşım dostlarıyla birlikdə direktor tərəfindən cəzalandırıldı.

Inexperience, as well as inability, is the main cause of his failure – Bacarıqsızlıqla yanaşı təcrübəsizlik də, onun uğursuzluğunun əsas səbəbidir.

Zaman kəsiyi, çəki, məsafə, pul məbləği kimi ifadələr birlik mənasını verdikdə cəm halda işlənmələrinə baxmayaraq xəbər təkdə olur.

Three years is a long time to be without a job – Üç il işsiz olmaq uzun müddətdir.

Five pounds of apple is too much to eat at once – Beş kilo alma bir anda yemək üçün olduqca çoxdur.

Two hundred dollars is not enough for me - İki yüz dollar mənim üçün kifayət deyil.

Lakin aşağıdakı cümləyə diqqət etsək görürük ki, dollar sözü fərqli mənada işlənmişdir:

Fifty dollars were on the floor – Əlli dollar döşəmənin üstündə idi.

Bir qrup isimlər var ki, “s” şəkilisi qəbul etdikdə mənaları dəyişir və tək isim hesab olunurlar, bu zaman onlar tək xəbərlə uzlaşırlar. Bu isimlərə arms-silah, colours-bayraq, customs-gömrük, irons- qulaqcıq, scales-tərəzi və s. bu kimi sözləri göstərmək olar.

The scales is out of order – Tərəzi düzgün işləmir.

Arzu və ya həyat həqiqətlərinə zidd olan və ingilis dilində felin lazım şəkli- subjunctive mood- kimi tanınan cümlələrdə tək xəbər işlənməz, yəni “was” əvəzinə “were” işlənir.

If I were you, I would not do so – Mən sən olsaydım belə etməzdim.

Bu cümlədə “I” mübtədasından sonra uzlaşma qaydalarına əsasən “was” olmalı idi. Lakin bir insan başqa bir insanın yerində ola bilmədiyindən bu cümlə həyat həqiqətlərinə zidd hesab olunur və bu qaydaya uyğun olaraq xəbər “were” olur.

Digər bir nümunəyə diqqət edək:

I wish I were in Baku – Kaş ki, Bakıda olardım.

Economics- iqtisadiyyat, mumps – qulaqdibi, measles - qızılca, civics – vətəndaşlıq, news – xəbər, və s. bu kimi “s” ilə bitən sözlər təkdə hesab olunur və tək xəbərlə uzlaşır, çünki, bu sözlərin hər birindən “s” şəkilçisini atsaq onlar heç bir mənə ifadə etməyəcəklər.[1]

Toplu isimlər bir qrupu təmsil etmələrinə baxmayaraq tək xəbərlə uzlaşırlar.

Toplu isimlər aşağıdakılardır:

army	class	crowd	flock	mob
audience	club	faculty	group	public
band	collectin	family	herd	swarm
bunch	committee	fleet	jury	team

Lakin toplu isim bir qrupun fərdi üzvlərinə aid olduqda cəm xəbərlə uzlaşır. Buna görə də toplu isimlə ifadə olunan mübtədanı xəbərin düzgün forması ilə uzlaşdırarkən toplu ismin bütöv bir qrupa və ya qrupun fərdi üzvlərinə aid olduğuna diqqət etmək lazımdır.

İngilis dilində bəzi istisnalıq təşkil edən isimlər var ki, onların cəm halını düzəltmək üçün “s” şəkilçisindən istifadə olunmur, söz özü kökündən dəyişir və cəm xəbərlə uzlaşır. Bu sözlər aşağıdakılardır:

phenomenon - phenomena, criterion - criteria, and formula - formulae

Bu kontekslə bağlı bir də onu qeyd etmək lazımdır ki, bəzi isimlərin həm tək, həm də cəm formalarının sonunda “s” şəkilçisi var:

hypothesis - hypotheses, analysis - analyses, thesis - theses, parenthesis – parentheses

Təki də, cəmi də eyni olan “sheep - qoyun, qoyunlar”, “fish – balıq, balıqlar”, “swine – donuz, donuzlar”, “deer – maral, marallar və s. bu kimi isimlərin xəbəri onların təkdə və cəmdə işlənməsindən asılı olaraq dəyişir. Bu sözlərin tək halda olması üçün onların qarşısında “a” artıqlını işlətmək lazımdır.

There is a sheep in the yard – Həyətdə bir qoyun var.

There are sheep in the yard – Həyətdə qoyunlar var.

What aid olduğu sözdən asılı olaraq xəbəri təkdə və ya cəmdə qəbul edir.

What we need is attention – Bizə lazım olan diqqətdir.

What we need are two more books – Bizə lazım olan iki daha artıq kitabdır.

Bəzən nəqli cümlə olmasına baxmayaraq xəbər mübtədadan əvvəl gəlir. Burada da uzlaşma qaydası gözlənilir.

In that devastated house lives a poet – O söküük evdə bir şair yaşayır.

Who, which, və that nisbi əvəzlilikləri özündən əvvəl gələn sözə görə tək və ya cəm xəbərlə işlənir.

It is my teacher who is talking with the director – Direktorla danışan mənim müəllimimdir.

“One half of”, “two-thirds of”, “a part of”, “a majority of” ifadələrindən sonra gələn isim təkdədirsə xəbər təkdə, cəmdədirsə xəbər də cəmdə olur. [3. p21]

A part of wall is to be painted. – Divarın bir hissəsi boyanacaq.

Part of walls are to be pointed. – Divarların bir qismi boyanacaq.

Əvəzlilikləri tək; cəm; tək və cəm xəbərlə uzlaşmalarına əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Tək		Cəm		Tək və Cəm
another	everybody	no one	both	all
anybody	everyone	nothing	few	any
anyone	everything	other	many	more
anything	little	somebody	others	most
each	much	someone	several	none
either	neither	something		some
enough	nobody			such

“Majority” və “minority” sözləri cümlə daxilində işləndiyi mənalardan asılı olaraq həm tək, həm də cəm xəbərlə uzlaşır. Əgər bu sözlər dəqiq bir faiz və ya say bildirmirsə bu zaman tək xəbərlə, müəyyən bir faizi və ya sayı göstərsə bu zaman həm tək, həm də cəm xəbərlər işlənir.

Majority thinks good things with me. – Əksəriyyət mənim haqqımda yaxşı fikirləşir.

A 85% majority have/has voted against the bill. 85% çoxluq qanunun əleyhinə səs verdi/lər.

A 5% minority always violate/violates the rules. – 5% həmişə qaydaları pozur.

Müəyyən şəxslər qrupundan bəhs etdikdə isə xəbər cəm olacaq.

A majority of students like literature. Tələbələrin əksəriyyəti ədəbiyyatı xoşlayır.

Bütün bu nümunələri analiz etdikdən sonra bizə bir daha aydın olur ki, mübtədə xəbər uzlaşması ingilis dilində vacib və riayət etməli olduğumuz mühüm amildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbie Potter Henry. Subject-Verb Agreement, A “grammar help worksheet”.
2. Amina Gogo Tafida and Shittu Kelani Okunade. Subject-Verb Agreement Problem among English as Second Language Learners, Research Paper, Department of Communication Education/General Studies, School of Science and Technology Education, Federal University of Technology, Minna. 2016.
3. Edgar Thorpe, Showick Thorpe. Objective English, Third edition, 2009 Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd. p607.
4. Stephen Wilbers Seminars & email courses on the subject of verbs, Author of 1,000 columns published in the Minneapolis Star Tribune & elsewhere.
5. Qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün ingilis dilindən vəsait, TQDK – Abituriyent. 2012. S783
6. http://wikieducator.org/Subject_Verbs_Agreement

ABSTRACT

THE ANALYSIS OF SUBJECT – VERB AGREEMENT IN ENGLISH AS A MAIN LANGUAGE FACTOR

In the article the author deals with subject – verb agreement in English and its correct form within a sentence. Several recommendations are given that they help us to use the rule correctly. These suggestions are accurate and clear.

The article demonstrates to people who teach English language and use this language either in writing or in speaking that subject – verb agreement is an important language factor.

It is shown that in the subject – verb agreement it is advisable to find subject firstly and agree the verb with just the same word. So, regardless of whether it is singular or plural subject must always agree with verb.

In this paper not only theoretical ideas, but also sentences relating to them are emphasized. According to all of these features, the article will be assistant method for us.

As a result, everybody who wants to speak fluently in the language must obey this rule.

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ СОГЛАСОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ПОДЛЕЖАЩЕГО И СКАЗУЕМОГО –КАК ОСНОВНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЕДИНИЦЫ

В статье автор рассматривает согласование подлежащего и сказуемого в английском языке и ее правильную форму в составе предложения. Здесь был выдвинут целый ряд предложений, помогающих нам правильно пользоваться этим правилом. Эти предложения представлены четким и всеобъемлющим образом. В статье ясно былопривито, обучающим английский язык и, пользующим этот язык как в устной, так и в письменной речи,согласование подлежащего и сказуемого как важный языковой фактор.Здесь подчеркивается, что при согласовании подлежащего со сказуемым прежде всего надо найти подлежащее, а потомсогласовать сказуемое с этим словом.Таким образом, независимо от того, является ли сказуемое единственным и множественным, подлежащее всегда должно согласоваться со сказуемым. В статьенашли свое отражение не только теоретические идеи, но и предложения, относящиеся к ним. Благодаря всем этим качествам, статья может являться полезным средством для нас.

Наконец, мы приходим к заключению, что каждый, кто хочет свободно говорить на этом языке, должен придерживаться этого правила.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

CAVİD BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:811.111

**QRAMMATİK VƏ ÜSLUBİ KEYFİYYƏTLƏRİN SUAL
CÜMLƏLƏRİNDƏ BİRLƏŞMƏSİ**

Açar sözlər: *ipafora, bədii sual, sual soruşmaq, cavab vermək, tərif, kinayəli, monoloq, dialoq*

Key words: *hypophora, rhetoric question, ask question, reply, definition, ironical, monologue, dialogue*

Ключевые слова: *гипофора, риторический вопрос, задавать вопрос, отвечать, определение, иронический, монолог, диалог*

Bildiyimiz kimi sual cümlələri cümlə növlərindən biridir. Nəqli, əmr, inkar, nida və sual cümlələri arasında qrammatik xüsusiyyətlərinə görə sual cümlələrinin də öz yarımnovləri vardır ki, bunlar da ingilis dilində ümumi, xüsusi, ayrılan və seçmə suallara bölünür. Lakin sual cümlələrini üslubi cəhətdən qiymətləndirmək tam başqa bir məsələdir. Bədii sual və ipafora kimi üslubi vasitələri yuxarıda adı çəkilən sual cümlələrinin yarımnovləri arasına daxil etmək üçün onların xüsusi qrammatik xüsusiyyətləri olmalıdır. Lakin ilk baxışdan əsasən ümumi və xüsusi sual cümlələrindən heç də fərqlənməyən bədii sual və ipaforanın yarımnoy statusunu əldə etməsi üçün başqa hansı keyfiyyətlərə sahib olmaları lazımdır? Yuxarıda istinad edilən sual yarımnovləri də təbii ki, hansısa qrammatik və semantik keyfiyyətlərinə görə bu statusu əldə ediblər. Məsələn; Ümumi sual cümləsində sual ümumi cümləyə verildiyi halda xüsusi sual cümləsində sual cümlənin hansısa üzvünə verilir. Ayrılan sualların da öz növbəsində monoloq və dialoq nitq formalarına sahib olması orada bir və ya iki şəxsin iştirak etməsindən asılıdır. Seçmə suallarda isə iki obyektədən birinin seçilməsi təklif olunur ki, bu da sözü gedən keyfiyyəti əsaslandırır. Təklif seçmə sualın əsas meyarıdır. Bədii sualda isə əsas keyfiyyət sualın dinləyicidən cavab tələb etməməsidir. Əsasən bədii ədəbiyyatda rast gəlinən bədii suallarda çox vaxt şikayət xarakteri özünü göstərir. Əgər şikayət keyfiyyətini nəzərə alsaq, o zaman bədii sualı da sual cümlələrinin bir yarımnoyü kimi xarakterizə etmək olar. İpofora da sual cümlələrinin bir yarımnoyü kimi çıxış edə bilər. Burada isə əsas keyfiyyət sualın verilməsi ilə yanaşı sualın sualı verən eyni şəxs tərəfindən cavablandırılmasıdır. Lakin bədii sualla ipofora arasında ortaq bir keyfiyyət vardır ki, bu da özünü hər ikisinin əsasən şikayət əsasında formalaşmasında göstərir. Əslində bədii sualda cavab ironik cəhətdən elə sualın içində gizli olur. Yəni sualı dərindən analiz edən şəxs oradakı gizli cavabı dərhal sezir. Bəzən həm ümumi, həm xüsusi, həm ayrılan həm də seçmə sualları bədii sual və ya ipafora ola bilər. Buradan da belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, onların ayrıca bir sual yarımnovləri kimi təsnif olunmamalarının əsas səbəblərindən biri də müstəqil keyfiyyətlərə sahib olmalarına baxmayaraq bədii sualın və ipaforanın 4 növ sual cümləsinin hamısının içində təcəllə edə bilməsidir.

Məqalənin məğzinə keçməzdən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalə Azərbaycan dilində deyil, digər dillərdə də yazıla bilərdi. Hər hansısa bir tezis, məqalə və dissertasiya yazarkən orada gətirilən elmi yenilik işin başlıca tələblərindən biridir. İpafora termini ingilis dilində kifayət qədər işləndiyinə və tanındığına görə, onu yenidən ingiliscə araşdırmaq və ingilis dilli insanlara çatdırmaq həm təkrar, həm də yorucu görünə bilər. İpofora termini Azərbaycan dilinə yad bir sözdür və bu termin demək olar ki, doğma dilimizdə nəzəri cəhətdən indiyəcən heç bir tətqiqat işinin obyektı olmayıb. Bu səbəbdən ipafora terminini gündəmə gətirmək, onu doğma dilimizdə tez-tez rast gəlinən bədii sualla müqayisə edərək elmi nəticələrə gəlməyin özü qaçılmaz bir elmi yenilikdir.

Əslində təcrübə və ya praktiki cəhətdən yazıçılarımızın əsərlərini üslubi cəhətdən tədqiq etdikdə, ipafora Azərbaycan dilində də mövcuddur. Buradan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, bu termin doğma dilimizdə nəzəri cəhətdən üslubi vasitələrin təsnifatında özünə yer tapmasa da, şair və yazıçılar özlərinin xəbəri olmadan belə bu üslubi vasitəyə öz əsərlərində kifayət qədər müraciət etmişdilər. İngilis dilində ipaforanın tərfi belədir; “Hypophora, also referred to as anthyphora or antipophora, is a figure of speech in which the speaker poses a question and then answers the question” [3] Tərifdə izah olunur ki, ipafora müəllifin sualı özü verib cavabı da özü verməsinə deyilir. Burada bir şəxsin timsalında monoloq deyil, sanki dialoq nitq forması özünü göstərir. İpoforada cavab təsdiq formada, eləcədə, sualla da verilə bilər. İpaforaya Azərbaycan nəsrindən bariz bir nümunəni görkəmli ədib, maarifçi Mirzə Fətəli Axundovdan gətirmək mümkündür. Məsələn:

Sual: Evi, maşını, bu boyda qır-qızılı sənə kim aldı?

Cavab : Əlbəttə ki, mən ağılsız

Sual: Nə üçün İran cammatı yoxsul və fəqirdir?

Cavab: Ona görə ki, əkinçilik, ticarət, maldarlıq, fəhləlik və bu kimi peşələrin qayda-qanunlarından xəbərsizdirlər [1, 157]

Nələr çəkdi könül gözdən, çox aydındır, bilir aləm, Bütün dərdim, qəmim səndən məyər, ey dilbərim gəlmir? [4, 327]

Yuxarıdakı misallardan bəlli olur ki, ipaforaya misalları tək ingilis dilində deyil, Azərbaycan dilində də çəkmək mümkündür. İmaməddin Nəsiminin xitabla işlətdiyi son iki misrasında cavab sualla verilib. İpoforanın bədii sualdan fərqi odur ki, bədii sualda müəllif sualı verir, lakin cavabını vermir. Buna elmi dildə bəzən ritorik sual adı altında da rast gəlmək mümkündür. Bədii suala azərbaycanlı yazıçı və şairlər çox geniş formada müraciət etmişlər. Belə böyük yazıçı və şair ordusu içərisində Azərbaycanın unudulmaz dühası Bəxtiyar Vahabzadə də vardır. [2,107] Məsələn:

Eşqimi aparıb sən getdin demək,
Eşqsiz bir könül nəyimə gərək
Soyuq daşa döndü o gündən ürək
Sinəmdən asılan daşı neylərəm?

Yuxarıdakı misaldan görüldüyü kimi, bədii sualda müəllif sualı verir və cavabını sanki qarşısındakı oxucu və ya dinləyicidən gözləyir. İpoforanın və bədii sualın oxşar cəhətləri odur ki, hər ikisində sual verilir. Onları bir-birindən fərqləndirən cəhət isə odur ki, ipaforada müəllif öz soruşduğu suala özü də cavab verdiyi halda, bədii sualda müəllif sualı soruşur və cavab vermir.

İpafora və bədii sualın oxşar və fərqli cəhətlərini nəzəri və praktiki cəhətdən təhlil etdikdən sonra, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ipafora və bədii sual müstəqil olaraq sual yarım növü kimi təsnif oluna bilməzlər. Bunun da əsas səbəblərindən biri onların müstəqil məntiqi və fəlsəfi keyfiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq sözü gedən 4 növ sual cümlələri ilə birləşə və onların tərkibində təcəllə edə bilməsindədir. İpaforanın tətbiqi Azərbaycan dilinə müəllif tərəfindən gətirilən bir yenilik olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan dilinin üslubiyyatının nəzəri və praktiki cəhətdən təkmilləşməsində mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə Mirzə Fətəli, Əsərləri, üç cildə, III cild, Bakı, “Şərq-Qərb”.2005, 296 s.
2. Bəxtiyar Vahabzadə, Açılan səhərlərə salam, Yazıçı, Bakı 1979, 232 s.
3. <http://en.wikipedia.org/wiki/Hypophora>
4. İmaməddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 1985, 439 s.

ABSTRACT

Javid Babayev

THE COMBINATION OF GRAMMATICAL AND STYLISTIC QUALITIES IN INTERROGATIVE SENTENCES

The current article implies the combination of grammatical and stylistic qualities in interrogative sentences. The article ascertains the similarity and difference between hypophora and rhetorical questions along with types of questions. The object of the article is the investigation of newly-emerged term “hypophora” in comparison with rhetoric questions as a constituent of 4 types of questions. It is noted that hypophora and rhetoric questions can not be classified as independent subtypes of interrogative sentences though they have independent qualities. The major goal of the article is bring clarity to the term “hypophora” both from grammatical and stylistic points of view. Comparative-linguistic method has been used while compiling the article. In hypophora the author asks a question and replies to the question himself while the author only asks a question in rhetoric questions and expects an answer from readers or interlocutors. The actuality of the article is hidden inside the novelty of the idea given in the article. It is an inevitably actual theme for linguists who are keen on stylistics profoundly.

РЕЗЮМЕ

Джавид Бабаев

СОЧЕТАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ И СТИЛИСТИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ В ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

В настоящей статье рассматривается сочетание грамматических и стилистических качеств в вопросительных предложениях. В статье определяются сходство и разница между ипафорой и риторическим вопросом в составе вопросительных предложений. Цель статьи - сравнительное исследование четырех вопросительных предложений, составными частями которых являются противопоставляемые явления, названными традиционным термином «риторический вопрос» и новым - «ипафора». При этом особое внимание сосредотачивается на явлении ипафоры с точки зрения как грамматики, так и стилистики. Отмечается, что при ипафоре автор задает вопрос и сам же отвечает на него, тогда как при риторическом вопросе не следует ожидать подобного. Актуальность статьи скрыта в новизне идеи, представленной в статье.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

LAMIYƏ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət universiteti

UOT: 811.112.2

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ FONEM NƏZƏRİYYƏSİ

Açar sözlər: *fonem, alman, fonetika, morfem, prinsip, konsepsiya, intonasiya, dilçilik, tədqiqat*

Key words: *phoneme, german, phonetics, morphem, principle, concept, intonation, linguistics, research*

Ключевые слова: *фонема, немецкий, фонетика, морфем, принцип, понятие, интонация, лингвистика, исследования*

Dünyada fonemə eyni şəkildə tərif verən iki dilçi tapmaq mümkün deyil. Lakin buna baxmayaraq bu və ya digər tərifə yalnız tərif kimi deyil dilçinin ümumi dünyagörüşündən, onun praktik tədqiqatda əsaslandığı prinsiplərdə çıxış etsək o zaman ümumdünya dilçiliyində bir neçə cərəyanın mövcud olduğunu görürük. Qeyd etmək lazımdır ki, bir cərəyan digərindən tədqiqat metodikası və prinsipləri, tədqiqat obyektinə yanaşma xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Alınan nəticələrə gəldikdə isə bir cərəyan digərindən əsaslı şəkildə fərqlənmir, fərqlənsə də bu çox cüzi olur. Məsələn; Praqa funksionalistləri ilə Şərba məktəbinin müəyyən bir dilin, fərz edək ki, rus dilinin fonem tərkibinə dair fikirləri demək olar ki, eynidir. Şərba məktəbi rus dilində 41, praqalılar isə 40 fonemin mövcud olduğunu iddia edirlər. Lakin onların bu nəticəyə gəlməsi prinsipləri bir birindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Müasir dilçilikdə ən geniş yayılmış ideya Tvoddelin mikro və makrofonemlər ideyasıdır. Tvoddelə görə, nitqdə tez-tez tərar olunan formalar vardır:

Auf dem Tische hangt eine Lampe. Die Lampe ist groß.

Das Zimmer wird von dieser Lampe gut beleuchtet.

Yuxarıdakı misalda Lampe sözü üç dəfə işləmişdir. Lakin bunların hamısı tələffüzə görə bir-birindən fərqlənir, məna etibarlı ilə eynidir. Bu prinsip eyni bir səsin iki dəfə eyni şəkildə tələffüz olunma bilməməsi aksiomuna əsaslanır. Lakin fenoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən formalar da vardır ki, bunlara fenoloji formalar deyilir. Məsələn/ti:r/və /tu:r/ formaları bir-birindən fərqlənir.

Bir-birindən minimal fenoloji fərqlərlə seçilən formalar nizamlanmış klaslardır. Klasın formaları arasındakı münasibət fenoloji oppozisiyalar əmələ gətirir. Belə oppozisiyaların üzvlərinə mikrofonem deyilir. Fenoloji formaları fərqləndirən elementlər isə makrofonem adlanır. Məsələn:

/bant/ /lant/ /zant/ /vant/ formaları/b-l-z-v/ mikrofonemləri ilə fərqlənir. Bu zəncirdə hər bir fonem isə makrofonem adlanır. Bundan başqa amerika deskriptivçilərinin praktik tədqiqatda istifadə etdikləri iki prinsiplərdən danışmaq lazımdır. Amerika dilçilərindən Q. Qlison və L. Blumfeld dilin fonem tərkibini müəyyənləşdirmək üçün iki prinsip ürelə sürülür.

1. Akustik cəhətdən oxşarlıq prinsipi

2. Əlavə distibusiya prinsipi

Akustik tərəfdən bir-birinə oxşar iki səs o zaman bir fonemdir ki, onlar bir-birini istisna edən mövqələrdə çıxış etsin.

Amerika dilçilərindən Q. Qlison son nəticədə fonemə səslər sinfi kimi yanaşır. Buradaca belə bir sual ortaya çıxır. İngilis və alman dillərində /h/ və /o/ səsləri akustik cəhətdən heç bir oxşarlığı malik deyil və eyni mövqedə çıxış edə bilmirlər. Bəs onları ayrı-ayrılıqda fonem kimi götürmək olar? Amerkian məktəbi bu suala göstərilən prinsiplərdən çıxış edərək cavab verə bilmir.

Amerika deskriptivçilərinin nöqsan cəhətlərindən biri də seqmnt və superseqment vahidləri bir-birindən ayırmamasıdır. Onlara görə seqment vahidlər kimi, superseqment vahidlər də morfem

yaradır və buna görə də, onlar təbii olaraq intonasiya morfeiminin fonem tərkibini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Ton, vurğu, fasilə fonem kimi nəzərdən keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, intonasiyanın morfeim kimi qəbul edilməsi onların seqment və superseqment vahidləri bir-birindən fərqləndirməməsi prinsipindən irəli gəlir ki, bu da doğru deyildir. Çünki, morfeim dildə müəyyən mənaya malikdir, morfeim bilateral vahiddir. Lakin intonasiya başqa fenoloji vahidlər kimi ayrılıqda heç bir mənaya malik deyildir və bu unilateral xarakter daşıyır.

Hər bir təsnifat mahiyyət etibarilə diferensial əlamətlərin sistemləşdirilməsidir. Elə klassik fonetikada təsnifat prinsipini götürək. Məsələn; səsin tələfüzündə tonunküyə və əksinə üstün gəlməsi, səsin əmələ gəlməsinin üsul və yeri və s..

Məgər bütün bunların fonem təhlilində artikulyator terminlərdə təsnifi diferensial əlamətlər deyilmi?

Bütün bunlarla yanaşı təsnifat prinsipi də irəli sürülmüşdür. Bundan başqa bir sıra fikirlər və konsepsiyalar daha vardır. Bu və ya digər konsepsiyalar dilinfonem tərkibini daha da inkişaf etdirərək bu günümüzdə qədər gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Axundov. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi, Bakı, 1973.
2. H.Arzulu,Ə Nəcəfov və b. “Alman ədəbiyyatı Antologiyası”, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 440s
3. Stesel M. D. İstoriya nemeçkoy literaturı, “Vıss.şkola”, 1974, 344s
4. D. J. Veysəlov. Alman dilində bitkinlik intonasiyasının təhlilinə dair. “Azərbaycan məktəbi”, 1971.
5. Q. Qlison. Vvidenie v deskriptivnuyu linqvistiku, M.1959.

ABSTRACT

FONEM THEORY IN MODERN LINGUISTICS

The article says that it is impossible to find two linguists in the same way as the phoneme. There are several trends in the world linguistics. It should be noted that a trend differs from one another to the research methodology and principles, to the object of research object approach. As for the results obtained, one current does not differ substantially from the other, but this difference is negligible. Along with all this, the classification principle is also proposed. There are also some ideas and concepts. These or other concepts have led to the further development of the dilinfonem composition.

РЕЗЮМЕ

ФОНОВАЯ ТЕОРИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В статье говорится, что невозможно найти двух лингвистов так же, как фонему. В мировой лингвистике есть несколько тенденций. Следует отметить, что тренд отличается друг от друга методологией и принципами исследования и подходом к объекту исследования. Что касается полученных результатов, то один ток существенно не отличается от другого, но эта разница незначительна. Наряду с этим также предлагается принцип классификации. Есть также некоторые идеи и концепции. Эти или другие концепции привели к дальнейшему развитию состава dilinfonem.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

SƏRXAN ƏKBƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ekberovserkan@gmail.com

UOT:811.512.162

QÜTBÜN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNİN BƏZİ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Qütb, “Xosrov və Şirin”, leksika, qrammatika, fonetik xüsusiyyətlər, poema.*

Key words: *Gutb, “Khosrov and Shirin”, lexicon, phonetic features, grammer, poem*

Ключевые слова: *Гтуб, «Хосров и Ширин», лексика, орфоэпическая, кие характеру поэма*

Türk dili tarixinin mühüm bir mərhələsini təşkil edən Qızıl Orda dövrünün yazı dili, qıpçaq şivəsi haqqında isbatlı bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiq olunması vacib olan şübhəsiz bu əsərdir. Əsəri çap edən və mətni ilk olaraq yayınlayan Prof. Dr. Zajaczkovskidir. Prof. Dr. Zajaczkovskinin, bu yayımı ilə türk dilinə böyük bir xidmətdə bulunduğuna şübhə yoxdur. Özünün də qüvvətli bir nəzm olduğu əsərin baş qisminə əlavə etdiyi 271 beytlik əlavədən anlaşılan Qütbün Nizaminin məsnəvisini uğurla türkçəyə nəql etdiyini söyləmək olar. Prof. Dr. Zajaczkovski də əsərin əslilə tərcüməsi arasındakı müqayisələrdən sonra bu nəticəyə gəldiyini aydınlaşdırır. (6. s, 29)

Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində söz almış olduğu qıpçaq türkcəsi, türk dilinin batı qrupuna daxil olan qədim bir şivədir. Qıpçaqlar əslində Oğuz boyları kimi, batıya köç edən və batı türklərini təşkil edən türk tayfalarındandır. M.Kaşğari “Divani-lügət-it türk” əsərində sözləri təfrik edərkən bir çox qıpçaqca və oğuzca sözləri eyni xarakterdə birləşdirmişdir. Oğuz boyları batı türkcəsinin güney qanadını təşkil etdikləri halda, qıpçaq boyları batı türkcəsinin quzey qanadını təşkil etmişlər. Güneydəkilər böyük bir dövlət və mədəniyyət qurduqları halda, quzeyə köç edənlər axınçılıqdan və köçərilikdən yaxa qurtarmamış, bir mərkəz ətrafında toplanıb davamlı bir mədəniyyət qura bilməmişdirlər. Bunun nəticəsi olaraq dağılmış, zamanla hakimiyyətləri altında olmuş digər millətlərlə qarışmışlar.

A.Zəki Vəlidin Toğanın qeyd etdiyi kimi “milyonlarca insan kütləsindən ibarət olan kuman – qıpçaq məscidinin xristianlığı qəbul edərək Qaradəniz və balkan ətrafında dağılması tariximiz üçün ibrətverici bir keyfiyyətdir”.

Qıpçaq türkcəsi yalnız müsəlman dünyası ilə deyil, xristian (qərb) dünyası ilə əlaqədə olmuş, əgər belə demək mümkünsə, dini-mədəni ehkamlara münasibətdə daha çox sərbəst bir cəmiyyətin dili keyfiyyətini qazanmışdır.

Bu dövrün bariz xüsusiyyətini, bölgədə yayılan və köç edərək güneyə gələn oğuz türk boylarının qıpçaq türkləri ilə bir neçə əsr sonra təkrar birləşmələri və qaynayıb-qarışmaları təşkil edir. Bu hadisə türk dili tarixində qıpçaqcanın oğuzlaşması (türkcələşməsi) məsələsini meydana gətirmişdir.

Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri qıpçaq türkcəsinin nadir ədəbi əsərlərindən biri və türkcələşmə məsələsində qıpçaqca ünsürləri mühafizə edənlərdəndir.

XIV əsr abidəsi olan Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində isimlər maddi və mücərrəd, habelə maddiləşmiş məfhumları əhatə edir. Məs: tamu, ün, tanrı, aclıq, iyilik, hatun, kul, zahid və.s. Əsərin dilində sadə isimlərlə yanaşı, düzəltmə və mürəkkəb isimlər də öz əksini tapmışdır. (1. s, 57)

Əsərdə isimlər başlıca olaraq iki üsulla (morfoloji və sintaktik) yaranır.

Morfoloji üsul.

Məlumdur ki, söz yaradıcılığı uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Dilin başqa sahələri kimi, söz yaradıcılığı prosesi də zaman keçdikcə zənginləşmiş, imkanları genişlənmişdir. Bu prosesdə iştirak edən şəkilçilərin bir qismi bütün dövrlər ərzində öz fəallığını, məhsuldarlığını qoruyub saxlaya bilmişdirsə, digər qismi əksinə, dildə öz mövqeyini itirmiş, arxaikləşərək müəyyən sözlərin

tərkibində daşlaşıb qalmış, başqa bir qrupu isə elmin, texnikanın inkişafı və yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq getdikcə daha da fəallaşmış və dildə yeni məna çalarlıqları, yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. Bu mənada V.M.Nasilovun söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilər üzrə verdiyi bölgü maraqlıdır. O, qədim uyğur dilindəki sözdüzəldici şəkilçiləri iki qrupa ayırır. Bunlardan birincisi, müəllifə görə, sözdüzəldici şəkilçilər kimi dildə lap hələ qədimdən sabitləşmiş, dəqiqləşmiş və yeni söz yaratma prosesi üçün hazır vəziyyətdədir. Digər qrupa daxil olan şəkilçilər isə dilin müəyyən inkişaf mərhələlərində söz yaratmağa qabil və leksik anlayışların imkanlarını genişləndirən bir sistem kimi özünü göstərir.

Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilində düzəltmə isimlər, əsasən aşağıdakı kimi yaranır:

1) müxtəlif mənşəli adlardan düzələn isimlər. Adətən bu tipli isimlərin əsasında türk, ərəb və fars dillərinə məxsus sözlər durur.

2) Türk mənşəli fellərdən düzələn isimlər.

1. Adlardan düzələn isimlər.

1) -lıq, -lik, -luq, -lük. Qədim tarixə malik olan bu morfem bütün dövrlər ərzində məhsuldar şəkilçi kimi çıxış etmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar (V.V.Radlov, P.M.melioranski, F.E.Korş, A.M.Şerbak və b) -lıq⁴ şəkilçisini fonetik variantlarına, habelə məna xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirirlər.

P.M.Melioranski “Gültekin” abidələri üzərində tədqiqat zamanı belə bir qənaətə gəlmişdir ki, -lık, -lik abidədə, əsasən mücərrəd isimlə -lır, -lig isə nisbi sifətlər yaratmağa xidmət etmişdir.

V.V.Radlov da həmin formal əlamətləri bu baxımdan fərqləndirir. Müəllif belə hesab edir ki, -lır, -lig şəkilçisinə nisbətən -lık, lik daha ilkindir və qədim dövrlərdə hər iki şəkilçinin sonu saitlə bitmişdir; lık,+, lır,+ı, lıǵı, -lır. (7. s, 344)

Vaxtilə P.M.Melioranski və V.V.Radlov tərəfindən irəli sürülmüş mülahizələri sonralar A.M.Şerbakda müdafiə etmiş və o da öz sələfləri kimi bu iki morfem arasında fonetik və semantik cəhətdən müəyyən bir sədd qoymuşdur. Müəllifin fikrincə türk dillərinin ən qədim dövrlərində lık, -lik şəkilçisi isim, -lır, -lig isə sifət düzəldən bir formal əlamət kimi özünü göstərmişdir.

-lıq, -lik şəkilçisi Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində geniş yayılmış və müxtəlif məna çalarlıqları (rütbə, vəzifə, zaman, ümumi və mücərrəd anlayış, hal-vəziyyət və.s.) yarada bilmişdir.

Arzu bilen biglik hasil bolmas (Arzu ilə bəylik hasil olmaz).

Yigitlikni yigitlerge koyup get, bukün tanda üçün köp iygülik it. (Qəhrəmanlığını igidlərə qoyub get, bu gün, sabah üçün çox yaxşılıq et).

Karılık daǵı zayıflık sıfatı içinde turur. (İxtiyarlıq və gücsüzlük halı içindədir).

Yamanǵa eygülik kılsan sunup kol, ilinden devletin tiler ol. (Pisə yaxşılıq əlini uzatsan, o əlindən dövlətin almaq istər).

-lıq, -lik şəkilçisi abidədə bəzən -maq, -mək məsdər şəkilçisindən sonra artırılır ki, nəticədə felin məsdər forması substantivləşir.

Məs.; Yavuzqa eygülikni kılmaklık eyledür bil. Görünmeklik kişige ayb bolmaz. (görünmeklik insana eyb deyil).

-çı,-çi,-çu,-çü peşə, sənət, məşğuliyyət, xasiyyət, keyfiyyət və.s. mənalar ifadə edən bu əlamət bütün tarixi inkişaf mərhələlərində və eləcə də müasir dövrdə məhsuldar şəkilçi olduğu kimi Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində nəzərə çarpır. Lakin dörd variantda deyil, iki şəkildə (çı və ci) işlənir. Məs: Ol mürüvetsiz kimeçi muna rahm itmeyin. (O insafsız gəmiçi buna rəhm etmədi).

Melik adil kilip bir tun ikinçi ivine teşti. (Hökmdar bir gecə gəlib əkinçi evinə düşdü).

Avçı çıkıiban kiyikler avlar vaktın arslan körüben tutub terisini yırtar.(Ovçu ceyranları ovlayan vaxt aslanı görüb dərisini soydu).

-daş şeriklik, ortaqlıq, həmrəylik və.s. məna çalarlıqlarına malik olan bu şəkilçi Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilində az yayılmış və yalnız bir-iki sözü əhatə etmişdir.

Hukema aytır ol karındaş kim nefsi esiri turur ol kişige ni karındaş bolur, ni yakın. (Hakimlər deyir: o qardaş ki, nəfs əsiridir, o adama nə qardaş olur, nə yaxın).

Fakırlar himmeti durur hatırını mana yoldaş. (Yoxsullar himmetidir mənə könüllü yoldaş).

-stan yer, məkan, ölkə çalarına malik bu şəkilçidən az da olsa istifadə olunmuşdur. Bu türkiстан yolidir kim kitesin. Şemi-cem oturup perişan sözlər başladı kim fulan şerikim türkiştangə kitip turur dağı fulan biza-atım hindustangə yitip turur. (5. s, 216)

II. Fellərdən düzələn isimlər.

Abidədə fellərdən düzələn isimlər azlıq təşkil edir.

1. - uq, -ük. Qədim dövrlərin məhsulu olan bu şəkilçiyə Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilində az da olsa təsadüf olunur. Oqlı ayttı: ay ata buyruk buyurun.

2. -aq, -ək fel köklərinə artırılan bu əlamətlər də qeyri-məhsuldar səciyyə daşıyır. Məs; biçaq, yarak, tilek.

3. - ı, -u, ü fel köklərinə qoşularaq abidədə, əsasən, hal-vəziyyət çaları ifadə edir. Məs: qorxu, ölü

4. - ım, -um. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olan bu morfem də əsərdə yalnız bir-iki sözü əhatə etmişdir. Ölüm, içim.

5. - ın, -in. Biçin vakti kilip buğday yetiptür.

6. - uş, -uş. Söküşürlər idi latife bile.

Sintaktik üsul.

Uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olan mürəkkəb isimlər müasir dildə geniş yayıldığı halda Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində bir o qədər işlək olmamışdır. Bu bir tərəfdən mürəkkəb isimlərin orta əsrlərdə zəif mövqeyə malik olmasından, digər tərəfdən isə tərcümədən irəli gəlmişdir. Əsərdə dilşad, qülqün, qulzar və s. bu kimi mürəkkəb isimlərə təsadüf olunur. (3. S, 191)

Mənsubiyyət kateqoriyası.

Mənsubiyyət kateqoriyasının özü kimi, ifadə vasitələri də qədim dövrlərin məhsuludur. Belə ki, bu morfoloji əlamətlər ən qədim dövrlərdən bəri istifadə dairəsinə malik olmuşdur. Bu baxımdan Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

I şəxs (tək). Abidənin dilində I şəxsin tək, əsasən -m, -ım şəkilçilərinin yardımı ilə ifadə olunmuşdur. Məs. anam, atam, başım, otum, ünüm, ayakım və s.

Ayakım bağlı at rikabında dayıma bu safar azabında. Malum boldı kim yaramaz ünüm bar imiş dağı halk nefesimden zahmetde imişler.

V.V.Radlov belə hesab edir ki, I şəxsin formal əlaməti -m “mən” şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Müəllifin bu fikri sonralar Q.U.Ramstedt, V.Kotviç, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov A.M.Şerbak, Azərbaycan dilçilərindən M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə və b. tərəfindən müdafiə edilmişdir. Əlbəttə türkologiyada belə bir fikir mövcuddur ki, lap qədim dövrlərdə şəxs əvəzliləri isimdən sonra gələrək mənsubiyyətlik ifadə etmiş, sonralar bu əvəzlilər öz vurğusunu itirmiş və müxtəlif fonetik dəyişmələrə uğrayaraq şəkilçiyə çevrilmişdir.

II şəxs (tək) “Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilində II şəxsin tək -n, -ın⁴ şəkilçilərinin yardımı ilə əmələ gəlmişdir. Məs. atan, anan, həkmin, sifatin, sözün, dostun və s. Kimge kıluyım senin ilinden feryad. Sayyadlar ana melamet kılıp ayıtrlar anın bigin sayd iline tüştü tuta bilmedin.

II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin “sağır nun”la işlənməsi yalnız Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilinə xas olan cəhət deyildir. Belə bir xüsusiyyət türk dillərinin yazılı abidələrində - Orxan-Yenisey, qədim uyğur, Şərqi Türkiстан mətnlərində, qədim özbək, habelə türkmən dilində geniş yayılmış və hal-hazırda müasir türk dillərinin(başqırd, tatar, kumık, yakut, özbək, türkmən) əksəriyyətində işlənməkdədir. Maraqlıdır ki, bu hadisə müasir Azərbaycan ədəbi dilində tamamilə istifadədən qaldığı halda, qərb, cənub, habelə şimal qrupu dialekt və şivələrimizdə indi də yaşamaqdadır. II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin də mənşəyini əksər türkoloqlar “sən” şəxs əvəzliyi ilə bağlayırlar. (4. s, 32)

III şəxs (tək) əsərin dilində III şəxsin tək -ı, -i, -sı, -si şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. Məs. uykusu, çerisi, manisi, ahı, rayı, bulıtı. və s.

Bu sözdən bir neçə kün kiçti dağı sultanğa bir ağır düşmen çerisi kildi.

Bir niçe haramiler tağ başında yir itip oturur irdiler.

Əgər, I,II şəxsin tək və cəmi haqqında əksər türkoloqlar ümumi bir fikrə gələ bilməzlərsə, III şəxsin morfoloji əlamətlərinin mənşəyi haqqında hələlik yekdil fikir yoxdur. Doğrudur, bir sıra görkəmli tədqiqatçılar bu məsələ ilə əlaqədar müəyyən mülahizələr söyləmişlər. Lakin bütün bunlar elm aləmində hələlik ehtimal olara qalır.

Q.U.Ramstedt və B.Kotviç -sı, -si şəkilçisinin tərkibindəki “s” ünsürünün qədim cəmlilik əlaməti olması fikrini irəli sürür.

E.B.Sevortyan belə hesab edir ki, -ı, -sı çox güman ki, III şəxsi bildirən -sın əvəzliyindən əmələ gəlmişdir. Tarixən mövcud olan həmin əvəzlik öz izlərini əmr formasının III şəxsin təkində qoruyub saxlaya bilmişdir. Sonralar -ı səsdüşümü hadisəsinə uğramış və müasir dövrdəki şəklini (-sı) almışdır.

I şəxs (cəm) Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilində I şəxsin cəmi -mız, -miz, (bir neçə misalda isə -muz, -müz) şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranır. Məs. namemiz, cinsimiz, başımız, sözüümüz. Sözüümüz bu ikki beyt bilen hatm boldı. Yoldaşlarımızdan bir fakir nara urdu dağı turdı. Kumaşımızı dağı silahımızı alar nazarında koyub selamat yolın tutup kittik.

II şəxs (cəm). Abidədə II şəxsin cəmi -nız, -niz şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır. Məs. rayınız, bereketiniz və s. Sizin bereketinizdən müstəfid bolup salih amellerinizge uyğaylar.

III şəxs (cəm). əsərdə III şəxsin cəmi, -ları, -ləri şəkilçilərinin yardımını ilə yaranır. Məs. başları, illeri, kulları, dostlarından, biglerinden oğlanlarının və s.

Xəbərlik kateqoriyası.

Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilində xəbərlik kateqoriyası öz ifadəsini müxtəlif morfoloji əlamətlərdə tapmışdır.

I şəxs (tək) men. Abidənin dilində xəbərlik kateqoriyası I şəxsin təkində öz ifadəsini -men şəklində tapmışdır. Məs; Dayım yakın ol dost mana bu candan bu müşkilim ol ki, men yırakmen andan. Ni kilsan hukminerazı men.

II şəxs (tək). Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilində xəbərlik kateqoriyası II şəxsin təkində -sen, -san formaları ilə ifadə olunmuşdur.

Bilgili faruissen ol arslan yürek kim bu kün anter sana mihter kirek. Senden özge kim anqa konşisen.

Türkoqların əksəriyyəti I və II şəxsin təkini şəxs əvəzlilikləri ilə bağlayır. Ümumiyyətlə, dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, xəbərlik kateqoriyasının göstəriciləri öz mənşəyi etibarilə müstəqil sözlər olmuşdur. Belə ki, şəxs əvəzlilikləri ən qədim dövrlərdə sözlərdən sonra gələrək xəbərlik çaları ifadə etmiş, zaman keçdikcə öz vurğusunu və müstəqilliyini itirərək ünsür halına düşmüşdür. (2. s, 302)

III şəxs (tək). Əsərdə III şəxsin təkini öz ifadəsini əsasən -dur, -dür, -tür; durur, dürür formalarında tapmışdır. Məs. devletidür, tamaşadur, eygüldür, nusrattur. -durur, -dürür tarixən ədəbi-bədii dil nümunələrimizdə öz əksini tapmış bu qədim forma Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dilində çox geniş yayılmış və demək olar ki, bütün adlarla işləmə bilmişdir.

Sahavetden kaysı yaksıərək durur. Ol hıdmat kim bu kulğa muayyen durur.

Əgər dilçilik ədəbiyyatında I,II şəxs şəkilçilərinin mənşəyi əvəzliliklərlə əlaqələndirilsə, III şəxs şəkilçiləri tamamilə başqa səpkidə izah olunur. Belə ki, -dır, -dur şəkilçilərinin mənşəyini “durur” feli ilə bağlayırlar. Onların fikrincə tarixən “durur” feli sözlərin sonuna qoşularaq xəbərlik çaları yaratmışdır. Lakin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində “durur” müəyyən fonetik hadisəyə uğramış, öz vurğusunu və müstəqilliyini itirərək şəkilçiləşmişdir.

I şəxs (cəm). Əsərin dilində I şəxsin cəmi öz ifadəsini bir qayda olaraq biz formasında tapmışdır. Ay sultan, sen dünyədə bizden leşker bilen artuk sen amma tirlilikdə biz senden yahşırak biz. Ay yigit bizge niçün sözlemessen biz dağı fakirler mühubbimiz. 228 (9).

ƏDƏBİYYAT

1. A. Zayaçkovski. Najstarsza versiya Türkçə “Xosrov və Şirin” Qütb 1. Varşava, 1958; III Varşava, 1961.
2. Beqdeli. Q.Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin”, Bakı, Elm, 1970, 366 səh.
3. Ə.A.Quyliyev. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi (II hissə), Bakı, Elm, 2001, 192 səh
4. F. R. Zeynalov. Qədim türk yazılı abidələri, Bakı, 1980. 96 səh
5. F.Köprülü. Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Ötügen yayınları, 1950, 305 səh.
6. Necmettin M. Hacıeminoğlu. “Kütbün Husrev i Şirini və dil hususiyetləri”, Ankara, Türk Tarih Kurumu basım evi, 2000, 477 səh
7. Nağısoy M. Şirazinin Gülşəni Raz tərcüməsi, Bakı, Nurlan, 2004.

ABSTRACT

Sarkhan Akbarov

THE GRAMMATIC OF GÜTB KHAREZME'S "KHOSROV AND SHIRIN"

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work.

Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

A The greatest poet of Azerbaijan Nizami Ganjavi's poem "Khosrov and Shirin" is famous in the East. The First translation of this poem into Turkish belongs to Qutb Kharazmi the greatest poet of Gizil Orda who lived in XIV century. A detailed information was given about Gutb's work "Khosrov and Shirin" in the article. At the same teme it deals with the lexicon and language features of "Khosrov and Shirin". Detailed information was given about Gutb's work "Khosrov and Shirin" in the article. At the same teme it deals with the lexicon and language features of "Khosrov and Shirin"

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work.

Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

РЕЗЮМЕ

Сархан Акбаров

ГРАММАТИЧЕСКИМИ «ХОСРОВ И ШИРИНА» ГУТБ ХАРАЗМА

Кутб был написан на турецком языке, "Хосров и Ширин" была написана в эпоху картин и произведений тюркских народов в тюркском языке значение для характеристики работы. Таким образом, работа считается примеры самых старых написаны на турецком языке.

После обретения независимости Азербайджан начал широкое распространение в тюркских памятниках, участвующих в исследовании. Таким образом, история языкознания Pole "Хосров и Ширин" по научному изучению особенностей языка принимали участие в работе.

Полнос статье "Хосров и Ширин" работают языковые особенности, содержит информацию о рамматической структуре

В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харамии «Хосров и Ширин» здесь одновременно иссиейедуетсы яуыковые лексикки и Хвразмеры « Хосров и Щирин»

Три иссиейедоваиш аврор баывыи ликогие научиые резулы таты.

Поэма "Хосров и Ширин" великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви имеет обширное известие на Востоке. Первый перевод этого памятника на тюркский язык сделал поэт XIV века Гтуб Хорезми. В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харазми «Хосров и Ширин» здесь одновременно иссиейедуетсы яуыковые лексикки и Хвразмеры « Хосров и Щирин» Три иссиейедоваиш аврор баывыи ликогие научиые резулы таты

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

PƏRVİN ABDULLABƏYOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:811.512.162

NAĞILLARIN DİLİNDƏ RƏNGLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Açar sözlər: *rəng, dil, üslub, nağıl***Key words:** *color, language, style, story***Ключевые слова:** *цвет, язык, стиль, сказка*

İnsan həyatını rənglərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bəzən onlar diqqətdən kənar qalsa da, bu, bir həqiqətdir ki, insanın həyat və psixologiyasına güclü şəkildə təsir edən faktorlardan biri də rənglərdir. Rənglər təbiətin, geyimin, mənzillərin bəzəyi olmaqdan başqa, bədii dilimizin də keyfiyyətlərindən biridir. İnsanın dilində rənglərlə bağlı çox sayda söz və ifadələr, bədii dildə isə onların müxtəlif üslub çalarları mövcuddur. Bu baxımdan, folklor örnəkləri, o cümlədən nağıllar maraqlı faktlarla zəngindir.

Məlumdur ki, əsas idarəedici rənglər ağ və qara hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, ağ və qara tək-cə rəng adı deyil, onlar həm də həyatın fəlsəfi anlamı kimi qəbul edilir. Məna əksliyinə və rəng fərqliliyinə görə seçilən bu rənglər ilk baxışda rəqib kimi diqqəti çəkir. Lakin onlar arasındakı gizli bağlılıqlar və məna əlaqələri vardır ki, bu, bədii dilin imkanları daxilində üzə çıxarılır. Bir sıra hallarda ağ və qara eyni məqamda işlənərək bir-birini tamamlayır. Ağ rəngin digər rənglərlə bir araya gəlməsi də təbiidir. Çünki o, digər rənglərin anası kimi dəyərləndirilir ki, bunun əsasında bütün rənglərin ağ rəngdən yaranması fikri dayanır. Ağ və qara bir-birinə əks rənglər hesab olunsa da, onların bədii dildə eyni mənada işləndiyi məqamlar çoxdur. Məsələn; “Təcirbaşı Hüseynin nağılı”nda ağ və qaradan qüسسə verən rənglər kimi danışılır (1, 262-270). “Padşah aynaya baxıb görür ki, başında bir neçə ağ tük var. Ağ tüklərin görünməsini qocalıq əlaməti sayan padşah dərinə köks ötürüb qüسسələnir” (1, 262). “Bu sözləri eşidən baş vəzirin ürəyindən qara qanlar axmağa başladı” (1, 263).

Hər bir rəngin müsbət və mənfi təsiri olduğu kimi, nağılların dilində də onların həm nikbin, həm də bədbin məna çalarları vardır. Məsələn; “Adamyeyən qız” (205-208) nağılında ağ div günçixanda yaşayır və o, qara divlə müqayisədə bir qədər yumşaqdır. Qara div isə günbatanda məskən salır və ondan yaxa qurtarmaq çətindir. “Qara qulun nağılı”nda (1, 162-165) isə qara müsbət anlamdadır və maraqlıdır ki, burada ağ və qara rənglər ahəngdarlıq təşkil edir: “Padşah bir uçuq evin yanından keçəndə görür, küçə qapısından bir qolu çirməli, əlində qara qələm, qara kağız olan bir kişi çıxdı. Padşah fikir verib gördü ki, kişinin əlindəki qara kağıza nə isə ağ cızma-qara edilib” (1, 162). Padşah onun kim olduğu ilə maraqlananda məlum olur ki, həmin kişi tale yazandır və uçuq evdə yenicə dünyaya gələn bir oğlan uşağından danışır: “Mən yazı yazanam. Bu evdə bu dəqiqə bir oğlan dünyaya gəldi ki, o, çox eybəcər və qaradır. Adına qara qul deyəcəklər. O, sənə qapında qulluq edəcək. İndi gəldim, sənə qızının qismətini buna yazdım” (1, 162). Nağılda gündoğan padşahının yanına göndərilən qara oğlan yoldakı kişinin məsləhəti ilə qayanın dalında yuyunmağa gedir və o ağarır. Nağılda qara qulun taleyində sarı rəngli çiçəyin böyük rolu olur. Qara oğlana yuxuda deyirlər ki, get şəhərin kənarındakı qayanın döşündə bir sarı çiçək var, onu də, qurut, padşahın xəstə oğlunun ağzına tök, o sağalacaq. Oğlan belə də edir. Padşah soruşanda ki, əvəzində nə istəyir, deyir sənə qul olmaq istəyirəm və beləliklə, o, tədricən məqsədinə nail olur. “Qara qulun nağılı”nda qara oğlan müsbət obraz olsa da, “Kiçik qız” nağılında (1, 71-72) Qara Vəli oğruların başçısıdır və o, mənfi surətdir.

Nağılların dilində ağ və qara qabarıq görünsə də, başqa rənglərə də müəyyən qədər yer verilmişdir. Məsələn; “Altın Top” (157-161) nağılında ağ, qara, göy, qırmızı rənglər və onların mənaları diqqəti cəlb edir. Əsərin qəhrəmanı Əhməd günortaya yaxın göy çəmənliyin içində bir quyu tapır və əyilib quyunun içinə baxanda ağ divi görür (1, 158). Göy rəngin mənalarından biri nüfuzu, məhsuldarlığı ifadə etməsidir. Təsadüfi deyildir ki, dünya firmalarının yarım çoxunun logolarında göy rəng üstünlük təşkil edir. Göy rəngdə paltar geyinən adamlar özlərini yaraşlıq və inandırıcı hiss edirlər. Nağıldakı Əhməd də ağ divi göy

çəmənlikdə tapır. Əslində, burada “göy” yaşıl mənasında işlənir. Ümumiyyətlə, bədii dildə və hətta məişət nitqində “yaşıl” əvəzinə “göy” sözünün işlənməsi halları çoxdur. Əslində, yaşıl təbiətin rəngidir, insanda inam və rahatlıq yaradır. Yaşıl və göy rənglər bir-biri ilə müəyyən qədər yaxınlığa malik olsa da, onların mənaları və işlənnə məqamları arasında seçkinliklər vardır. “Altın Top” nağılındakı göy rənglə “Köşabəndin nağılı”ndakı göyümtül rəng bir-birindən seçilir. Belə ki, “Altın Top”dakı göy yaşılı əvəz edir, “Köşabəndin nağılı”nda isə öz adını bildirir. Bu nağılda Həsənali adlı kasıb kişinin oğlu Məhəmməd atasının ölümündən sonra başqa vilayətə çörək qazanmağa gedir. Yolda Köşabənd (bir vaxt uşağın üstündə yatan ilan) ona yoldaş olur, bir qədər sonra Məhəmmədə evlənməyi məsləhət görür. Dostlar ayrılan zaman Köşabənd hər şeyin bölünməli olduğunu söyləyərək qılıncı götürüb gəlinin üstünə hücum edir, qızın ağızından göyümtül zəhərəoxşar maye kisəsi ilə yerə düşür və o, sağlamlığına qovuşur. Beləliklə, Köşabənd Həsənali kişinin bir zaman ona yaxşılıq edib öldürmədiyinin əvəzini oğlu Məhəmməddən çıxır. “Şah İsmayıl və qızıl balıq” (1, 212-218) nağılında isə qızı narahat edən onun qarnındakı qara ilan idi: “Mahmud sözünü qurtaran kimi qılıncı sıyırıb qızın başının üstünə qaldıranda qızın ağızından bir qara ilan qijiltıyla çıxıb ağaca dolaşdı” (1, 217). “Keçəlin almaları” nağılında göy rəngin müsbət mənada işləndiyini görürük (1, 233-238). Burada sarı və qırmızı rənglər əsərin qəhrəmanına ziyan verir. Belə ki, keçəl divin bağındakı sarı almadan yeyəndə quyruğu çıxır, qırmızı alma yeyəndə qoşa buynuz çıxarır, göy almanı yeyən kimi quyruğu da, buynuzu da çəkilib gedir.

Rənglərin təsir dairəsində, həyatda və insanların təsəvvüründəki müxtəlif mənalarına bədii əsərlərin dilində də rast gəlirik. Qara rəngin qorxu, matəm, bədxahlıq bildirməsindən başqa, müsbət anlamları da dildə özünü göstərir. Məsələn; “Altıntop” nağılında qara rəng müsbət anlamdadır: “Div Əhmədə bir kağız verdi və dedi:

– Bu kağızı apararsan, qabağına nə çıxsa, sənə hücum edəcək, qorxmazsan, kağızı göstərərsən, sənə toxunmayacaqlar. Bağa çatanda bir qara daş var, onu qaldırırsan, bağın qapısı o daşın altındadır” (1, 160). Burada qara daş bağın qapısına yol açan lazımlı əşya kimi verilir. Nağılda ağ və qara rənglərdən başqa, qırmızı rəngə də fikir verilir. Məsələn, Əhmədin ögey qardaşı – onun anasının ağ divdən olan oğlu Altıntop qırmızı rəngdədir. Məlumdur ki, qırmızı enerji ifadə edir və onun dinamiklik xüsusiyyəti vardır. Bir çox hallarda şadlıq və sevinci təmsil edən qırmızı canlılıq, işgüzarlıq, fəallıq və əzəmətyaradıcı əlamətə də malikdir. Nağılda Altıntopun hərəkətləri də onun qırmızı rənginə uyğunlaşdırılıb.

“Üç sənətkar” nağılında (1, 155-157) da xalqımızın rənglərə isti münasibəti özünü göstərir. Nağılda rənglərə güvənən sənətkarlar öz bacarıqları haqqında padşaha inamla cavab verirlər: “Bənnə dedi:

– Mən elə bir ev tikərəm ki, kərpicinin hərəsi bir rəngə çalar. Gündə üç dəfə səhər, günorta, axşam rəngdən-rəngə düşər...

Zərgər dedi:

– Mən də qızıldan, gümüşdən elə bir xoruz düzəldərəm ki, qanadlarının hər biri bir tovuz quşu kimi yüz rəngə çalar.

Səhər açıldı, padşah qırmızı geyinib taxta çıxdı” (1, 155).

“Üç qardaşın nağılı”nda da bir sıra rənglərlə bağlı fikirlər vardır (1, 189-191). Ölən kişinin oğlu Əhməd atasının vəsiyyətinə görə onun qəbrinə keşik çəkəndə birinci gün bir qırmızı atlı söyə-söyə gəlir ki, ay gorbagor, mənim borcumu niyə qaytarmadın? Əhməd onu öldürüb atı özü ilə gətirir. İkinci gün göy atlı, göy libaslı bir adam söyə-söyə gəlir ki, borcumu qaytarmamağın bəs deyil, qardaşımı niyə qoymursan gəlsin? Üçüncü gün qara atlı, qara libaslı bir adam söyə-söyə gəlir. Əhməd bunları öldürüb atları götürür. Padşah qızlarının toyuna qardaşları Əhmədi aparmırlar. Əhməd birinci gün qırmızı at və qırmızı paltarla böyük qızı, ikinci gün göy at və göy paltarla ortancıl qızı, üçüncü gün qara at və qara paltarla kiçik qızı qaçırır. O, böyük və ortancıl qızları qardaşlarına verir, kiçiklə özü evlənir. Nağıllarda aşağıdakı deyimlə tez-tez qarşılaşırıq: “Atalar deyib, göygöz, dişiseyrək adamdan qorx həmişə” (1,190). Bu nağılda göygöz və dişiseyrək div qızı və atı aparır. Əhməd qardaşlarından at istəyir, ancaq vermirlər. Qalaçadakı kişi ona yol göstərir. Dərya atı divin qara atına deyir: “Ey qara at, mənim südüm sənə haram olsun. Niyə o kiçik qardaşının bağrını yarırsan? Üstündəkini yıx, öldür” (1, 191). Burada qara at qəhrəmana kömək olur. “İskəndərin dirilməsi” (1, 62-65) nağılında isə İskəndəri (padşahın qızını aparən şirin oğlunu) qara div tilsimə salır. Qara div qorxulu olsa da, nağıldakı qara daş əhəmiyyətlidir. Şirin evindəki qara daşdan daman su və qan İskəndəri ayıldır.

“Cahan pəhləvan” nağılında da qara müsbət mənə verir (1, 202-205). Əsərdə çoban uşağın bədənindəki canavar dişinin yerini qara qoyunun südü ilə təmizləyir və yağlıqara ilə sağaldır. Bu

qədim təbabət üsulundan XX yüzilin sonuna qədər xalqımızın məişətində istifadə olunmuşdur. Belə ki, yandırılıb külü çıxarılan təmiz çitlərə yağ qatmaqla dərman düzəldilmiş və yağlıqara adlanan bu məlhəmlə bir sıra yaraları sağaltmışlar ki, bu qara dərmandan adamlar tez-tez istifadə etmişlər.

“Güdüv nağılı”nda (1, 183-185) əsərin qəhrəmanı Cəlayivətən divə aşiq olan anasının “xəstəliyənə” əlac etmək üçün ağ divin məkanına getməli olur. Bu zaman onun anasının divdən ikinci oğlu olmuşdu. Müdrək qoca Cəlayivətənin gətirdiyi almaları dəyişir. Anasının üçüncü oğlu olandan sonra Cəlayivətəni sarı divin məkanından şir südü gətirməyə göndərilir. Qoca südü də dəyişir. Dördüncü oğlan doğulandan sonra oğlanın qollarını bağlayıb öldürürlər. Qoca almaları oğlanın burnuna, südü yaralarına sürtür, oğlan dirilir, intiqam alır. Göründüyü kimi nağıldakı “ağ”, “sarı” sözləri rəngarənglik yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, nağılların dilində ağ, qara, qırmızı, sarı rənglərinə nisbətən yaşıl, göy və boz rənglər az işlənmişdir.

“Üçüklü kosa” nağılında ağ, qırmızı və qara rənglər daha çox diqqəti çəkir (1, 200-202). Nağılda iş axtaran qardaşlar padşahın xəzinəsinə keşik çəkirlər ki, yarılsın. Birinci gün ağ at, ikinci gün qırmızı at, üçüncü gün qara at xəzinəni yaranda kiçik qardaş - Əhməd onları tutub dərədə bağlayır. Nağılda göstərilir ki, kim əjdahanı padşah qızının gözü qabağında öldürsə, qızın dili açılacaq. “Kiçik qardaş bir gün ağ atla xəndəyin üstündən tullanır, sonra gözə görünür. İkinci gün qara atla tullanır, lakin əjdahanı öldürmür. Üçüncü gün qırmızı atla tullanır və əjdaha ilə vuruşmağa başlayır” (1, 201). Burada qırmızı rəngin dinamizmi özünü göstərir və nağılın sonuna qədər davam edir. Belə ki, üçüklü kosa yolda qızı qaçıranda Əhməd qırmızı atla onun dalına düşür.

“Üçayaq at” nağılında müxtəlif rəngli divlərin xeyirxahlığı ilə qarşılaşırıq ki, burada rənglərin müsbət çalarları diqqəti cəlb edir (1, 230-233). Nağılda kiçik qardaş atasının vəsiyyətinə görə böyük bacısını ağ divə, ortancıl bacını qara divə, kiçik bacını sarı divə verir. Ağ divin məsləhəti ilə qara və sarı div oğlanın yaralarına məlhəm qoyur.

“Abdulla ilə Mehriban sultan” nağılında ağ və sarı rənglərin “kəməyi” diqqəti cəlb edir (1, 255-257). Kirman şahının qoşunu ilə vuruşan Abdullanı bir sandığa qoyub dəryaya atırlar. “... bir ağ quş gəlib onun başına qonur. Abdulla quşun lələyindən birini çəkir, yumurtanın sarısı ilə məktub yazıb quşun boynuna bağlayır” (1, 256) və beləliklə, vəziyyəti haqqında xəbərdarlıq edir.

Dildə rənglərin məcazi anlamları çoxdur. Məsələn, “ağ günlü olasan”, “üzün ağ olsun” və s. “Üç qardaş” nağılında (257-261) deyilir: “Mən səni ağ gündəndən elədim, sən dövlətli qızı, mən kasıb bir oğlan” (1, 259).

Araşdırma göstərir ki, doğrudan da, bədii dili rənglərsiz təsəvvür etmək olmaz. Nağılların dilində rənglərlə bağlı müxtəliflik olsa da, ağ və qara rəngin işlənməsi halları daha çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları (Naxçıvan, I c), Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
2. Mədətoğlu A. Türklərdə rənglər və rəng anlayışı / Türküstan, 24 fevral-02 mart 2013-cü il, s. 14.

ABSTRACT

Parvin Abdullabeyova

THE STYLISTIC POSSIBILITIES OF COLORS IN THE LANGUAGE OF STORIES

The article deals with the role of colors in the artistic language. It is noted that colors have also wide stylistic features in the language of artistic works as they affect the human life and psychology. In the article the language of stories is appealed to explore the stylistic possibilities of colors. The color indicating words in stories are analyzed. The scientific theoretical ideas put forward in the article are confirmed by language facts.

РЕЗЮМЕ

Парвин Абдуллабекова

СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КРАСОК В ЯЗЫКЕ СКАЗОК

В статье говорится о роли красок в художественном языке. Отмечается, что краски, влияющие на жизнь человека, на его психологию, обладают широкими стилевыми особенностями в языке художественных произведений. В статье исследуются слова из сказок, обозначающие краски. Выдвинутые в статье научно-теоретические мысли подтверждаются языковыми фактами.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

NÜŞABƏ İSGƏNDƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
nushaba.isgandarova@gmail.com

UOT:811.512

MƏTNİN HƏCMİ-PRAQMATİK HİSSƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *mətnin hissələri, mətnin həcmi-praqmatik parametrləri, struktur-semantik, mətn, bədii mətn, mətnin hissələrə bölünməsi*

Keywords: *artistic text, segmentation of text, settings of text, structural and semantic, text, unit of segmentation of the text, volume-pragmatic*

Ключевые слова: *единицы членения текста, объемно-прагматический, параметры текста, структурно-семантический, текст, художественный текст, членение текста*

Bədii mətn həcmi-praqmatik baxımdan hissələrə bölünür. Mətnin hissələri müəyyən ardıcılıqla yerləşir və onların arasında müxtəlif əlaqələri olur. Mətnin qurulması, təşkili mümkün əlaqələr üzərində cəmləşir. Mətni hissələrə parçalama müəyyən tamlığa malik parçaları ayırmanı əhatə edir. Bədii mətnin hər bir hissəsi özünəməxsus şəkildə tamlığa, informativliyə, bitkinliyə malikdir. K.Abdullayev ədəbi mətnləri onlara struktur-məna bütövlüyü xas olduğuna görə makrotekst adlandırmaqla ona daxil olan komponentləri dəqiq şəkildə ayırmağın mümkün olduğunu qeyd edir. Müəllif dilçilik ədəbiyyatında «tekst», «mürəkkəb sintaktik bütöv», «period», «diskurs», «abzas», «frazifövqi vahid» və başqa anlayışlardan istifadə olunduğunu da diqqət mərkəzinə çəkmişdir [1, s.20].

K.Abdullayevin qeyd etdiyi terminlərin bir qismi mətnin daxili hissələridir. Yəni mətni bir tam kimi götürdükdə onu şərti olaraq üç hissəyə ayırmaq mümkündür: 1) giriş/başlanğıc; 2) orta; 3) sonluq. Bu üç hissənin hər birində abzas yer ala bilirsə, bədii əsərin adı qeyd olunan üç hissədən kənar qalır və bir dəfə qeydə alınır. Təbii ki, mətnin başlığı, abzasları, fəsilləri və ya hissələri olur. Mətnin tərkib hissələrinin çoxluğu özünü bədii əsərlərdə, daha doğrusu irihəcmli bədii əsərlərdə göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatında ən kiçik həcmli bədii nümunələr bayatılar, tapmacalar, rübailərdir. Bayatı və rübailər dörd misra ilə məhdudlaşmaqla adsız, yəni başlıqsız olur. Bu tipli ədəbi nümunələrdə aparıcı yük məzmun üzərində cəmləşir. Semantik yük qafiyənin üzərində cəmləşir. Bədii mətnin həcmi onun janrından asılıdır. Şeir, poema, hekayə, dram, pyes, povest və romanlarda həcm böyükdür və bu əsərlərin müqayisəsi zamanı həcmə kəmiyyət parametrlərində fərqlər müşahidə olunur. Demək olar ki, hekayə povestdən, povest romandan kiçik həcmli olur və həcm artdıqca strukturda həcmi-praqmatik hissələrin sayı da artır. Bədii mətn nümunəsi olan şeirlərdə funksional-semantik fərqlənən aşağıdakı komponentlərin mövcudluğunu qeyd etmək olar:

- 1) ad;
- 2) ithaf;
- 3) epigraf;
- 4) başlıqaltı;
- 5) mətnin əsas korpusu;
- 6) şerin yazılma yeri;
- 7) şerin yazılma tarixi.

Qeyd olunanlar şer üçün maksimal komponent siyahısıdır. Bu altı komponentin hamısının şerdə iştirak etməsi vacib deyil, onun üçün əsas hissə zəruri, qalan komponentlər isə fakültativdir.

Başlıq mətnin hissələrindən biridir və elmi ədəbiyyatda başlıq mətnin güclü hissəsi hesab edilir. Mətnin daxili hissəsindən kənar qalmaqla başlıq mətndən təcrid etmir. Başlığın mətndə mütləq güclü mövqe tutması əsərin onunla başlanması ilə izah edilir. Başlıq mətnin ilk elementi

olub ilkin informasiyanın ötürücüsüdür. Belə hesab edilir ki, başlıq ambivalentdir, yəni həm mətnidir, həm də mətnin bir hissəsidir. Başlıq bədii əsərin məzmununu haqqında düşünməyə təhrik edir və bu barədə oxucuya müəyyən informasiya verir. Başlığın ilkin məzmununu dərk etmiş oxucu bu məzmun əsasında əsərin tam məzmununa nüfuz etməyə çalışır. Başlıq əvvəlcə oxucuda əsər barədə müəyyən fikir oyadır. Yaradıcı tənqidi reproduktiv təfəkkür əsəri obrazlar, başqa mənbələrdən gələn təsəvvürlər, həmçinin şəxsi təcrübə və şəxsi ideyalarla qavramağa zəmin yaradır. Bu halda bədii əsərin başlığı əsəri mətn-primitivdən başlayaraq fərdi açmaq üçün katalizator və ya fəallaşdırıcı rolunu oynayır. «Mətn başa düşmə, anlama prosesini idarə edir. İdarəetmə mətnin ilk dərk olunan vahidlərindən başlanır və bu xüsusiyyət adresatda sonrakı məzmunu proqnozlaşdırma təyinatı yaranır» [2, s. 64].

Başlığın mətnin semantikasını təqdim etməsi təriflərdə başlığın müxtəlif informasiyaları ötürməsi ilə bağlı aşkarlanır. Semantik dominant, əsas fikir, əsas ideya, mətnin mövzusu, mətnin informasiyası və mətnin məzmunu barədə informasiya, eləcə də yekunlaşdırma, əsas mövzunu açma, mövzu və problemi təqdim etmə kimi ifadələr başlıca şamil edilir.

Başlıq mətnlə mətndənkənar reallığın verbal ifadə olunmuş sərhədidir. Mətn kimi, başlığın da məna, informasiya və semiotik əlamətləri vardır və bu əlamətlər mətni qavrama prosesinin başlanğıcında, prosesin özündə və bu prosesin sonunda üzə çıxır. Başlığın mətnlə, onun kateqoriyaları ilə bağlılığı, məna sərhədinin hərəkətliliyi, çoxformalılığı və çoxtipliyyəti onun təyin olunması ilə əlaqədar müxtəlif mübahisəli məqamlar doğurur. Qeyd edilən cəhət başlığa fərqli aspektlərdən yanaşma tələbini ortaya atır.

Komponent təhlil vahidlər və ünsürlər üzrə aparılındır. Ünsürlər üzrə təhlil öyrənilən vahidlərin ilkin semlərə qədər parçalanmasını tələb edir. Vahidlər üzrə təhlil son komponent tamlığını saxlayır və əsas obyektin fərdi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün tədqiqat obyektinə ola bilər. Vahidin komponentlərinin sonrakı seqmentasiyası sintezi mümkün olmayan ünsürlər yaradır.

Başlıq anlayışının təyini prosesində «mətnlə əlaqə» ifadəsi yüksək tezliklə istifadə olunur. Başlıqla mətnin bir-birinə qarşılıqlı aidiyyəti çox zaman qeyd edilir. Məsələn; başlıq əsərdən ayrılmazdır, başlıq mətnin ilk işarəsidir, başlıq mətnin bir hissəsidir, başlıq mətnin komponentidir, başlıq mətnin digər hissələri ilə bağlıdır, başlıq mətnin final-sonluq kompleksinin tərkib hissəsidir və s. Deməli, başlığın tərifində onun mətnlə əlaqəsi mühüm anlayış sahəsini təşkil edir.

Ümumiyyətlə, başlıqların bir xüsusiyyəti informasiyanı müəyyən yönə yönəltmək, adresatı bu yöndə kökləməkdir. Deməli, predikativliyi olmayan belə konstruksiyalarda da sözlərin sırası və işlənmə ardıcılığı informasiyanın formalaşdırılmasında, eləcə də mikro və makromətnin yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Başlığın lingvistik tədqiqi prosesində onun mətnlə əlaqəsi geniş araşdırılır. Çünki başlıqların təcrid olunmuş avtonom vahid kimi öyrənilməsi bir çox problemləri diqqətdən kənar qoyur. Başlığın ambivalentliyi, onun interkstual xüsusiyyətləri xüsusi maraq doğurur. İntertekstuallıq mətnlərə xas olan ümumi xüsusiyyətdir. Bu, mətnlər arasındakı əlaqələri ifadə edir. Qeyd edilən cəhət başlıqlara da aiddir.

Növünə görə başlıqlar bilavasitə başlığa və başlıqaltıya bölünür. Başlıqaltı və köməkçi funksiya yerinə yetirir. Başlıqaltı əsas başlığı dəqiqləşdirir. Publisitikada müəyyən mövzunu əhatə edən rubrikalardan istifadə edilir. Rubrikalar daimi və müvəqqəti olur. Bədii əsərdə daxili başlıqlar əsərin həcmindən asılı olaraq meydana çıxır. İrihəcmli əsərlərin heç də hamısında daxili başlıqlar qoyulmur. Bəzən əsərin zaman və məkan xüsusiyyətlərinə, əvvəl verilənlə sonrakı arasındakı əlaqənin kəsilməsinə və digər amillərə görə əsər fəsillərə bölünür. Müəllif konkret başlıqdan istifadə etmir və ayırma məqsədilə fəsillərə bölgü aparır.

Əgər başlıq mətnin giriş elementi kimi əsərin lap əvvəlində durursa, əsəri müxtəlif hissələr bölən fəsil və ya daxili başlıqlar mətnin içində, yəni başlıqla mətnin sonu arasında müxtəlif yerlərdə istifadə olunur. Onların yeri mətn hissələrinin semantik tamlığı və bitkinliyi ilə müəyyənləşir. Bütün bu avtonom hissələr intramətn vahidləridir. Başlıqdan sonra ilk mümkün intramətn komponenti epigrafdır. Epigrafa da çoxfunksiyalılıq xasdır. O, konseptual izahedici funksiya daşıyır, semantik baxımdan başlığa kömək edir, müəllifin nöqtəyi-nəzərini başqa vasitələrlə canlandırır. Epigraf sitatın bütün xüsusiyyətlərinə malik olub mürəkkəb obraz yaradır, alındığı kontekst çərçivəsində

dərketməyə kömək göstərir. Epiqraf əsərdə ideya-mövzu məzmununu konseptual ötürmək funksiyasını yerinə yetirir, yaradıcı şəxsin hiss və emosiyalarını, onun təsvir edilənə münasibətini yığcam şəkildə ifadə edir, əsərə əlavə estetik informasiya daxil edir.

Epiqraf başlıqdan sonra əsərə daxil edilməklə ikinci pillədə durur. Bu, başlıqdan sonrakı güclü mövqedir. Epiqraf mətndən yuxarıda (başlıqdan aşağıda) qaldığından onunla bir tam kimi əlaqəyə girir. Bədii əsərlərdə müxtəlif epiqraflardan istifadə edilir. Onlar məzmunca bitkin mətn fraqmentidir. Epiqrafların məzmun və formal bitkinliyi həmişə üst-üstə düşür. Epiqraflarda qanadlı sözlər, aforizmlər, kəlamlar çox istifadə olunur. Onlar bitkin mətn, müstəqil nitq əsərləridir. Epiqrafın sintaktik minimumu çox zaman cümlə hesab edilir.

Mətn dilçiliyi prizmasından epiqrafların hər biri mikromətnndir. Mikromətn bilavasitə aid olduğu mikromətnlə, eləcə də digər mikromətnlərlə əlaqələnir. Bu epiqrafın intramətn istiqamətlərini təyin edir. Əsərin tam mətni mikromətnlərin semantik əlaqələnmiş zənciridir. Bəzən epiqrafı mikromövzu kimi də izah edirlər. Bu mövzu çox zaman məlum olması ilə seçilir. Epiqraf mövzusunun məlum olması yeni informasiya tələbini ortaya atır. Mikromövzu nitq kompleksində mikrosemantik istiqamətlənmiş ox funksiyasını yerinə yetirir. Onun intramətn və ektramətn istiqamətlərini aydınlaşdırmaq müxtəlif tələbləri ortaya atır. Birinci tələb mikromövzunun özündə dominant olanı müəyyənləşdirməklə bağlıdır.

Bədii əsərin başlığı və başlıqlar kompleksi nisbi avtonom struktur, funksional və semantik vahidlərdir. Başlıqlar mətnin əsas hissəsindən ayrılmaqla, eyni zamanda, əsərin məzmununun adekvat başa düşülməsi və parçalanması (segmentasiyası) üçün əhəmiyyətli mətn hissəsidir. Başlıqları həm mətndən ayrılıqda, həm də mətnin tərkib hissəsi kimi tədqiq etmək lazım gəlir.

A.Y.Məmmədov yazır: «Mətn struktur əlamətlərin müəyyən məcmusuna malik bir sıra hissələrdən (komponentlərdən) ibarətdir. ...Mətnin təhlili üç əsas amilə - struktur (formal), semantik (məzmun) və kommunikatativ (funksional) söykənir» [3, s.50]. Şübhəsiz ki, mətn vahidləri mətni təşkil edən hissələr arasında axtarılmalıdır. Mətnlərin müxtəlif növləri və tipləri vardır. Bədii ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında olan mətnlər bir-birindən strukturuna və tərkib hissələrinə görə fərqlənir. Burada ilk nəzərə çarpan cəhətlərdən biri mətnin həcmidir. Mənsur şeir daha kiçik həcmli mətnndir. Roman isə həcmə görə böyükdür. Roman epopeyalar isə hissələrdən, müxtəlif kitablardan ibarət olur. Eyni bir mövzunu əhatə etmək bu cür mətnləri bir tamda birləşdirir. Qeyd olunduğu kimi, mətn sərhədləri olan bir tamdır. Mətn daxilində müxtəlif kommunikatativ aktlar ifadəsini tapır. Dialoji nitqdə iki tərəf iştirak etdiyindən mövzusunun dəyişdirilməsi imkanları daha çoxdur. Bu, ondan irəli gəlir ki, dialoq prosesində tərəflərdən biri əvvəlki mövzudan uzaqlaşır. Bu zaman cavab reaksiyası əvvəlki mövzunu dəyişmək üçün imkan yaradır.

Mətnin hissələri arasında abzas xüsusi yer tutur. Mətn dilçiliyində abzasın ayrıca mətn vahidi olması ətrafında da müxtəlif elmi fikirlər vardır. Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ qoyulmuş, ona aid ayrı-ayrı dilçilərin fikirlərinə münasibət bildirilmişdir [4, s.187-191]. Məsələn, V.Q.Admoniyə görə, abzas qrafik, məna və mövzu birliyinə malikdir. Müəllif cümlə ilə mürəkkəb sintaktik bütövü deyil, cümlə ilə abzası qarşı-qarşıya qoyur. Belə məlum olur ki, o, abzası mətnin əsas vahidi hesab edir [5, s.358].

A.Q.Rudnev abzası bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsi kimi qəbul edir. Müəllif abzas üçün vacib amil olaraq onun tərkibindəki cümlələr arasındakı əlaqəni, ümumi ideyanı götürür [6, s. 349].

Təhlil göstərir ki, abzasın üç əsas komponenti vardır: inisial cümlə, aralıq cümlələr, final cümlə. Bu üç vahid abzasın təşkilediciləridir. İnisial cümlə özündən əvvəlki abzası final cümləsi ilə əlaqə yaratmır. Abzaslararası əlaqəni ya aralıq cümlələr, ya da final cümlələr əmələ gətirir. İnisial cümlə, aralıq cümlələr, final cümlə bir yerdə abzas kompleksini təşkil edir. İnisial cümlənin əsas funksiyası əvvəlki abzasla ayırmanı təmin etməkdir. Bu halda tam mətnə yeni mövzu daxil edilir. Bu mövzu əsərin ümumi mövzusu deyil, abzas mövzusuudur.

Mətnin strukturu onda informasiyaların bir-birini izləməsi əsasında formalaşdırılır. Mətnin kommunikativliyi mətni yaradanla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Yazıçı əsəri yaradır. Oxucu isə onu oxuyur. Bu iki tərəf arasındakı kommunikatativ akt mətnin kommunikativliyindən birbaşa asılıdır. Mətnin daxilində onun hissələrinə aid əsas və köməkçi mövzular olur. Kommunikativlik informativlikdən fərqli olaraq dövriliyə malikdir. Burada tərəflər

arasında formal olsa da mübadilə gedir. Mətn onu yaradanın ötürmək istədiyi informasiyanı respientinə çatdırır və o buna reaksiya verir. Bu reaksiya müəllifə ünvanlanmır.

«Abzasın sintaktik kateqoriyalar cərgəsinə aid edilməsinin mümkünsüzlüyü öz-özlüyündə aydın məsələdir. Abzas prinsip etibarilə yalnız mətnin müəyyən hallarda uyğun forması ola bilər, başqa sözlə desək, mətn prinsip etibarilə yazıda abzas formasında üzə çıxmalıdır» [4, s.189].

Mətn cümlədən fərqlidir. Onun vahidləri də fərqlənir. Mətnin başlığı, abzası, fəsilləri və hissələri ola bilər. Abzası mətn dilçiliyi termini hesab ediriksə, onun linqvistik statusunu müəyyən-ləşdirmək lazım gəlir. Abzas mətn dilçiliyində də vahid kimi təyin olunur.

Mətni üslubi xüsusiyyətlərinə görə tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar üslubu təyin edə biləcək vahidlər təyin olunur. Mətnə kommunikativ aktın vahidi kimi yanaşıldıqda isə onun tiplərinin təyin edilməsi üçün danışan və dinləyənin görə mətnin funksiyası, forması əsas götürülür. Təsnifat zamanı seçilən meyarlar sırasında mətnin informativliyi, funksionallığı, struktur-semiotik və kommunika-tivlik xüsusiyyətləri ön plana çəkilir.

Bəzi tədqiqatçılar mürəkkəb sintaktik bütövlə abzas arasındakı fərqi göstərərək mürəkkəb sintaktik bütövü dil faktı kimi, abzası isə nitq faktı kimi qeyd edirlər [7, s.207). Abzasda nitq faktına yaxınlıq vardır. Mətni abzaslara ayırmaq nəqlətmədən asılıdır. Bu danışığın yazıya köçürülməsi prosesində vacib və az əhəmiyyətli informasiyaları ayırmaq, zaman və məkan baxımından variasiya-lara, dəyişmələrə yol vermək, hadisələr ardıcılığını pozmaq kimi halları qeydə almağa da xidmət edir. Bununla belə, bir məsələyə də diqqət vermək lazım gəlir. Danışq dilində və ya dialoji nitqdə tərəflərin nitq aktlarında həm mövzunun dəyişməsi, həm zaman və məkan dəyişmələrinin baş verməsi, vacib olmayan informasiyaların verilməsi halları olur. Lakin buna baxmayaraq nitq aktının abzaslara parçalanmasına təsadüfi hallarda yol verilir. Bu xüsusiyyət nitqə aid faktdır. «Mətn və ya məzmun ancaq abzas şəklində formalaşma vasitəsilə özünü bir abzasın öz tərkibində iki və daha çox mətn (mürəkkəb sintaktik bütöv) və ya əksinə, bir mətnin iki və daha çox abzasda verilməsi ilə səciyyələnən situasiyalar ortaya çıxarsa, bunu ümumi məzmunun qeyri-düzgün kodlaşdırılması kimi, tekst rolunda çıxış edən dil işarəsinin qeyri-düzgün istifadəsi kimi qəbul etmək lazımdır. Bir mətn ancaq bir abzas daxilində özünü göstərə bilər. Yəni abzasın struktur sərhədləri yalnız bir mətni qəbul etmək imkanına malikdir» [4, s.190]. Belə olan halda mətnin özünün mətnlər çoxluğundan təşkil olunması faktı ilə üzləşirik. Bu mətnlər çoxluğu tam və ya ümumi mətni təşkil edən abzaslar çoxluğudur.

Dil vahidləri və vasitələri dil sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Funksiya ünsü-rün və ya elementin sistem daxilində müəyyən üsul və formada mövcud olması və bu sistemə mü-əyyən şəkildə xidmət göstərməklə təyin olunur. Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kom-munikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quru-luşunda reallaşır. Abzasda da belə bir xüsusiyyət vardır. Burada variasiyalar cümlələr səviyyəsində gedir. Abzasın cümlə sayına görə kiçik olması və ya mürəkkəb sintaktik vahidə qoyulan tələbi yerinə yetirməsi bir cümlənin mətn vahidi ola bilməsi faktının üstündən xətt çəkmir.

Mətndəki hər bir nitq aktı temadan remaya doğru gedir, danışan hər köhnə informasiyadan sonra yeni informasiyanı daxil edir. Məqsəd temaya istinadla onun haqqında yeni məlumatlar verməkdir. Yeni məlumat kommunikasiyanın vacib şərtidir. Rema fikrin inkişafına, genişlənməsinə xidmət edir və temadan remaya doğru inkişaf son nəticədə mikromətni qapayır, mətnin yeni həcmi-praqmatik hissəsinin təşkilinə imkan yaranır. Buradan aydın olur ki, hər bir mətnin tədqiqi onun həcmi-praqmatik hissələrini ayırmaqla mümkünləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1. Abdullayev K. Mətn dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi//Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər, Bakı, Mütərcim, 2012. s.18-25
2. Məmmədov A.Y. Xarici dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütöv// Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər, Bakı, Mütərcim, 2012. s.44-61
3. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, Maarif, 1998. s.59-72

4. Белоусов К.И., Зелянская Н.Л. Моделирование понятийного потенциала термина заглавие // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. №4, 2008, с.62-71.
5. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Ленинград, 1973. с.189-196.
6. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка, Москва, Наука, 1963. с.206-208.
7. Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики//Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Ленинград, 1975. с.142-147.

ABSTRACT

Nushaba Isgenderova

ABOUT VOLUME-PRAGMATIC SEGMENTATION OF THE TEXT

The article describes structural-semantic organization of text and volume-pragmatic segmentation of text. All of the text, its parameters and members are ordered by the author in such a way as to create the most flexible and information rich structure. The Semantic and formal part of the text is not chaotic, not accidental. They are created in accordance with certain laws, which implies the existence of band parts.

Division of the text into parts with subsequent consideration of their interaction is a step on the way of decoding the information. It is revealed that such components as title, epigraph, dedication, subtitle, date and place of writing and the main trunk of the work are used in text. The number of functional and semantic units in prosaic texts is more.

During the study it was defined that besides title, epigraph, dedication, subtitle, date and place of writing, main trunk in prose the other units are also used – part, chapter, section, prologue, epilog, beginning, end, context and paragraph.

РЕЗЮМЕ

Нушаба Искендерова

ОБ ОБЪЕМНО-ПРАГМАТИЧЕСКОМ ЧЛЕНЕНИИ ТЕКСТА

В статье рассматривается структурно-семантическая организация, а также объемно-прагматическое членение текста. Весь текст, его параметры и элементы упорядочиваются автором таким образом, чтобы создать максимально гибкую и информационно богатую структуру. Семантическая и формальная стороны организации текста не хаотичны, не случайны. Они созданы в соответствии с определенными закономерностями, которые предполагает наличие взаимообусловленных частей.

Членение текста на части с последующим рассмотрением их взаимодействия является шагом на пути декодирования информации. Выявляются, что в тексте используются такие компоненты, как заголовок, эпиграф, посвящение, подзаголовок, дата и место написания, а также основной корпус произведения. Все эти единицы кроме основного корпуса текста являются факультативным.

Было определено, что в прозе используются и другие единицы - часть, глава, параграф, пролог, эпилог и абзац.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

РАМЗИЯ АСКЕРОВА

Нахчыванский Государственный Университет

UOT: 811.161.1.

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКОГО СТРОЯ
РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ**

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, rus dili, fonetika, müqayisə, tipologiya, hərf, səs, tələffüz, fonetik quruluş, səs tərkibi*

Key words: *the Azerbaijani language, Russian, phonetics, comparison, typology, letter, sound, pronunciation, phonetic structure, sound composition*

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, русский язык, фонетика, сравнение, типология, буква, звук, произношение, фонетический строй, звуковой состав*

Актуальность темы настоящей статьи обуславливается потребностью азербайджанских обучающихся в изучении фонетического строя русского языка. Исходя из этого, «ставится специальная цель разработать с применением новых методов и подходов систему занятий для формирования фонетических навыков» (1, с. 84) в процессе обучения русскому языку азербайджанских учащихся. Отметим, что новая учебная программа специальности «Учителя русского языка» (050103) предусматривает изучение фонетики русского языка на ряду с другими дисциплинами и отдельным самостоятельным курсом «Фонетика иностранного (русского) языка» (IPF-B08), изучаемого в пределах 214 часов на первых трех семестрах, что позволяет целесообразно и последовательно освоить весь курс практической фонетики.

А все это в комплексе выдвигает перед методикой преподавания русского языка как иностранного последовательность решения важных проблем теоретического и прикладного характера по изучению фонетического строя русского языка в сравнительной типологии родного азербайджанского языка (2).

Представляется важным тот факт, что в процессе освоения фонетической системы русского языка как иностранного в азербайджанской аудитории все звуки русского языка следует вводить в течение первых десяти занятий. Существуют два способа их представления: 1) на первом занятии дается весь печатный и письменный алфавит; параллельно приводятся звуковые соответствия всех графем; далее постепенно рассматривается произношение отдельных звуков; 2) буквы алфавита вводятся поочередно в соответствии с представлением отдельных звуков. В обоих случаях звуки русского языка вводятся не все сразу.

Последовательность представления отдельных звуков русского языка «определяется их частотностью и степенью сходства с корреспондирующими звуками азербайджанского языка (2, с. 14). Введение звуков русского языка следует разделить, на наш взгляд, на три этапа.

На первом этапе рекомендуется сначала представлять такие звуки русского языка, произношение которых эквивалентно или приближено к произношению аналогичных звуков в азербайджанском языке. Это согласные звуки [б], [в], [ф], [м], [з], [с], [г], [й], [ч] и гласный [а]. Для отработки данных фонем используются имитационные упражнения (2, с. 18).

Далее на втором этапе обучения фонетике русского языка вводятся такие звуки, произношение которых кажется аналогичным корреспондирующим звукам азербайджанского языка, но таковым не является. В случаях такого различия учащиеся нередко неосознанно подменяют звук русского языка близким по звучанию звуком азербайджанского языка, что приводит к возникновению интерференции и значительно

затрудняет усвоение звуковой системы русского языка. На данном этапе вводятся гласные [о], [у], [э], [и], а также согласные [п], [к], [д], [т], [н], [л], [ж], [ш] и мягкие согласные. Для отработки этих звуков используются упражнения, направленные на снятие фонетических трудностей, т.е. дифференцирующие и аналитико-ситуативные упражнения (3, с. 124). И, наконец, на третьем этапе приводятся фонемы, не имеющие артикуляторных и акустических аналогов в азербайджанском языке. Это согласные [ц], [щ] и йотированные гласные я, е, ё, ю. Для их отработки используются дифференциальные упражнения (4, с. 55).

Основная цель обучения произношению и задача преподавателя заключается в развитии фонетического слуха обучаемых и автоматизации слухо-произносительных навыков. Слухо-произносительные навыки делятся на аудитивные и собственно произносительные. Аудитивные, или слуховые, навыки направлены на действия и операции по узнаванию и различению отдельных фонем, слов, смысловых синтагм, предложений и т.д. Собственно произносительные навыки предполагают умение правильно артикулировать звуки и соединять их в словах, словосочетаниях, предложениях [4, 5, 6].

Существует несколько способов формирования фонетических навыков. И в зависимости от характера соотношений звуков русского и азербайджанского языков нужно избирать соответствующую стратегию представления данного звука русского языка. Наиболее целесообразными при постановке звуков русского языка у азербайджаноязычных учащихся в методике преподавания иностранных языков считаются следующие: описание механизма формирования звука, демонстрация, имитация, акустический подход, дифференциация, аналитико-ситуативный способ, сопоставительный способ (2, с.23).

Аналитико-ситуативный способ заключается в достижении правильного произношения звуков путем объяснения артикуляции каждого звука. Понять артикуляцию звуков помогают подробные рисунки-схемы (положение губ, языка, раскрытие рта) с параллельным изображением (пунктиром) артикуляции звукового коррелята азербайджанского языка. Также данный способ предполагает использование специальных терминов для характеристики каждого звука. Но применение аналитико-ситуативного способа оправдано, с нашей точки зрения, только для обучения фонетике русского языка студентов-филологов, владеющих специальной лингвистической терминологией.

Разновидностью аналитико-ситуативного способа является описание механизма формирования звука, или артикуляционный способ, который также заключается в достижении правильного произношения звуков путем объяснения их артикуляции, но без применения специальных терминов и подробного описания. Данный метод особенно подходит для объяснения артикуляции звуков, не имеющих аналогов в азербайджанском языке, и наиболее приемлем для студентов неязыковых специальностей (4, с. 34).

Но важно отметить, что аналитико-ситуативный и артикуляционный способы являются наиболее затруднительными для учащихся ввиду того, что последние не умеют управлять своими артикуляционными органами. Поэтому прибегать к артикуляционному способу постановки звука следует только в том случае, когда в звуковой системе азербайджанского языка не имеется звука с подобной артикуляцией ни в какой позиции.

В акустическом подходе упор делается не на сознательное усвоение особенностей артикуляции, а на слуховое восприятие речи и ее имитацию. Усвоение звуков идет не изолированно, а в речевом потоке, в речевых структурах и моделях. В основе упражнений лежит повторение, или имитация. Чистоте фонетического навыка в данном случае не придается большое значение. Однако в условиях краткосрочных курсов обучения иностранному языку такой подход полностью оправдывает себя (5, с.73).

Имитационный способ является наиболее экономным и действенным, однако он применим только по отношению к учащимся, обладающим способностью имитировать услышанный звук. Эти учащиеся не нуждаются в каких-либо комментариях преподавателя к артикуляции данного звука, и требуется лишь проведение упражнений на закрепление его произнесения. Однако большинство учащихся не обладает такой имитационной способностью, и по отношению к ним применение только данного способа недостаточно,

особенно при произнесении несовпадающих или частично совпадающих фонем в русском и азербайджанском языках. Тем не менее, этот способ является наиболее приемлемым для звуков, эквивалентных в обоих языках.

Достаточно эффективным и результативным в учебной практике является использование сопоставительного способа. Он заключается в опоре на навык учащихся в произношении эквивалентного звука исходного языка. Преподаватель сообщает учащимся, в каком звуковом сочетании или в какой позиции соответствующий звук азербайджанского языка эквивалентен или близок изучаемому звуку русского языка. Просит учащихся произнести азербайджанское слово, в котором имеется этот звук в определенной позиции; при произнесении этого слова рекомендует остановиться на данном звуке, зафиксировать на нем свое внимание и постараться осознать положение артикуляционных органов при его произнесении (10). Потом, сохраняя то же положение артикуляционных органов, попробовать произнести этот звук и в других позициях, в которых он встречается в русском языке. Например, при постановке произношения мягких согласных, в особенности мягких губных, целесообразно исходить из произношения азербайджанских губных согласных в позиции перед звуком [j], когда они произносятся смягченно. Также в некоторых случаях эффективно проводить внутриязыковое сопоставление; например, произношение звуков [ш], [ж] ставить путем соотнесения их артикуляции с артикуляцией звука [s, z] (2,с.28). Дифференциальный способ предполагает использование различных анализаторов для формирования фонетического навыка. В данном приеме используются не только акустические, но и графические образы (5, 7). Большое значение придается формированию фонетического навыка и аудированию. Дифференциальный способ применяется в первую очередь для отработки фонем, звонких и глухих согласных, сонантов, лабиализованных гласных. Например, дом – том, парк – палки, мол – мал.

Далее рассмотрим более подробное описание последовательности введения звуков для формирования фонетических навыков у азербайджанских учащихся.

1. Как уже было сказано выше, сначала знакомим азербайджанских учащихся с фонемами русского языка, близкими фонемам азербайджанского языка. Так, гласный [а] и эквивалентные согласные необходимо представлять на первом занятии. Введение каждого звука следует начинать с демонстрации его произношения в русском слове и параллельного произношения близкого по звуковому составу азербайджанского слова. В случае эквивалентности звуков в обоих языках надо ограничиться только констатацией данного факта с приведением примеров: май – may. И нет необходимости объяснять артикуляцию эквивалентных звуков (8).

Гласный [а]. Сначала нужно установить соответствие русского ударного [а] звуку [а] в дифтонге в азербайджанских словах fakt, may. Затем соотнести произношение этого звука в следующих словах: факт -fakt, май - may, база - baza. Согласные, имеющие значительное сходство в произнесении и звучании с эквивалентными согласными азербайджанского языка (б, в, ф, м, з, с, г, й, ч), следует вводить путем выявления их сходства в приводимых русских и азербайджанских словах: банк – bank, факт – fakt, мама – mama, зона – zona, сон – uхu, город – şəhər, есть – уemək, черный – qara, чем – nəinki (2,с.34).

2. На втором этапе следует вводить звуки, произношение которых лишь частично соответствует звукам азербайджанского языка. Это гласные [о], [у], [э], [и], согласные [п], [к], [д], [т], [н], [л], [ж], [ш], а также мягкие согласные. В случае различия в корреспондирующих звуках обоих языков произношение звука русского языка несколько утрируется, учитывая неразвитость фонетического слуха учащихся по отношению к звукам, отсутствующим в их языке. Также учащимся следует дать предварительную установку: обратить внимание на различное звучание корреспондирующих звуков обоих языков. Например, введение гласного [у] следует начинать с произнесения слов: тут, бук, лук. Далее, при участии учащихся, надо определить звуковые характеристики звука русского языка в сравнении со звучанием соответствующего звука азербайджанского языка. После этого

учащимся предоставляется наиболее адекватная применительно к данному звуку инструкция о способе его произнесения.

Гласные [o], [y]. Необходимо сначала отметить сходство ударного гласного [o] и гласного [y] с азербайджанскими гласными [o], [u]. Далее следует выявить имеющиеся различия: при произнесении русских гласных [o], [y] губы больше округлены, напряжены и вытянуты вперед, чем при произнесении соответствующих азербайджанских звуков. Русские гласные произносятся несколько короче. В начале произнесения русского [o] слышится слабый звук [y] – [yo]. Различное раскрытие рта при произнесении русских и азербайджанских звуков демонстрируем на рисунках. Для определения различного звучания русских и азербайджанских гласных можно предложить учащимся прослушать следующие слова: сок - sok, порт - port, путь - put, тут - tut.

Гласный [э]. Во-первых, нужно установить сходное произношение русского ударного гласного [э] в сочетании с одним из мягких согласных или в их окружении и азербайджанского [e] в словах get, gediş. Далее следует соотнести произношение этого звука в словах: эти, лес.

Также необходимо отметить другое звучание ударного гласного [э] перед твердым согласным или между твердыми согласными. В этом случае следует указать на сходство произношения корреспондирующих звуков в азербайджанских словах. Далее соотносим произношение этого звука в словах: это - Mari. Затем объясняем его артикуляцию: губы менее растянуты, чем при произнесении азербайджанского звука.

Гласный [и]. Сначала учащимся следует указать на сходство произношения русского гласного [и] и азербайджанского [i] в словах sən, fən. Далее требуется отметить различие: русский гласный [и] короче, и его тон немного выше. Затем учащимся предлагается прослушать слова: иду – gəlirəm, зима - qış.

Согласные [п], [к]. В отличие от соответствующих азербайджанских согласных, они произносятся без придыхания. Можно сравнить произношение этих звуков в русских и азербайджанских словах: парк - park, порт - port, кофе - kofe. Согласные [д], [т], [н], [л], [ж], [ш] имеют полного соответствия в азербайджанском языке, и поэтому требуют объяснения их артикуляции. Во всех случаях следует указать учащимся сначала на похожий звук азербайджанского языка, затем привести его в той позиции, где имеется наименьшее несовпадение, и только потом уже говорить о звуковом и артикуляционном различиях. Твердые согласные [д], [т], [н] похожи на азербайджанские согласные [d], [t], [n], произносимые перед сочетанием разных букв, но произносятся тверже. Артикуляция русских согласных [д], [т], [н] отличается от артикуляции азербайджанских согласных [d], [t], [n] тем, что кончик языка упирается сзади в верхние резцы, а не в альвеолы. Кроме того, согласный [т] произносится без придыхания (2,с. 34).

Твердый русский согласный [л] похож на азербайджанский согласный [l], произносимый перед сочетанием букв в конце слова (bal), но произносится тверже. Артикуляция русского [л] отличается от артикуляции азербайджанского [l] тем, что кончик языка с силой прижимается к задней стороне верхних резцов, а не к альвеолам. Приводим примеры: полка – polka, пол – pol, стул – stul, лампа – lampa, класс – sinif. Твердые согласные [ж], [ш] похожи на азербайджанские согласные [j], [ş], однако произносятся значительно тверже и на более низком тоне. Отличие в артикуляции русских согласных [ж], [ш] состоит в следующем. При произнесении русских [ж], [ш] кончик языка поднят вверх, к верхнему нёбу, к тому месту, где артикулируется русский согласный [p]. При произнесении же азербайджанских [j], [ş] кончик языка направлен вперед.

Особенно трудным и непривычным для азербайджанских учащихся является произношение русских мягких согласных во всех позициях. В звуковой системе азербайджанского языка некоторые мягкие согласные (обычно губные) слышатся и произносятся в позиции перед звуком [j], что позволяет сравнить произношение русских мягких согласных с произношением азербайджанских согласных именно в этой позиции: бьют, пью, вид, фильм, мир, тип. При постановке мягких согласных целесообразно

использовать опору на навык учащихся в произношении азербайджанских согласных в данной позиции (8).

При постановке мягких согласных можно также опираться на артикуляцию гласного звука [и]. Необходимо сообщить учащимся, что мягкость согласного возникает в результате того, что спинка языка поднимается к твердому нёбу как при произнесении гласного [и]. Тон несколько выше, чем при произнесении соответствующего твердого согласного. Также можно показываем рисунки-схемы с изображением положения языка при произнесении парных (твердого и мягкого) согласных: [м] – [м’]; [д] – [д’]; [т] – [т’]; [н] – [н’]. При постановке мягких согласных с помощью артикуляции гласного звука [и] учащиеся должны произнести сначала гласный [и], для того чтобы язык принял необходимое положение, и, не меняя его, произнести после гласного [и] мягкие согласные в сочетании с гласными: ии-мя, ии-мё, ии-ме, ии-ми, ии-мю, ии-зя, ии-зё, ии-зе, ии-зи, ии-зю. В азербайджанской аудитории необходимо обычно придерживаться именно такой очередности гласных, выражающей возрастающую степень трудности произношения. Несмотря на то, что при произнесении русских мягких согласных язык принимает «и»-положение, произношение сочетания «мягкий согласный + [и]» оказывается для учащихся более трудным, чем произношение сочетаний с гласными [а], [о] и [э]. Это, видимо, объясняется тем, что, чувствуя аналогию гласных [и] и [i], учащиеся непроизвольно усматривают аналогию и в произношении предшествующего согласного и заменяют мягкий согласный привычным «средним» согласным: ти «[ti:]».

3. На третьем этапе приводятся такие фонемы русского языка, которые не имеют артикуляторных и акустических аналогов в азербайджанском языке. Это согласные [ц], [щ] и йотированные гласные я, е, ё, ю. Ввиду отсутствия данных звуков в азербайджанском языке их введение следует проводить в основном с помощью артикуляционного способа. Гласный [ы]. Поскольку в азербайджанском языке имеется такой же гласный, похожий на русский гласный [ы], то нет необходимости объяснить способ его артикуляции и показать приемы для ее достижения. При произнесении гласного [ы] положение языка и раскрытие рта примерно такое же, как при произнесении гласного [у], а губы растягиваются, как при произнесении гласного [и]. Можно предложить учащимся сначала произнести звук [у], а потом попытаться произнести звук [и], меняя только положение губ: [у] – [ы] (6,с.63).

Согласный [р]. По звучанию и артикуляции он значительно отличается от азербайджанского звука [г], поэтому не рекомендуется сравнивать произношение звуков [р] и [г] в русских и азербайджанских словах, а стоит ограничиться только описанием артикуляции русского согласного [р]. Русский твердый согласный [р] возникает в результате вибрации кончика языка, несколько раз смыкающегося и размыкающегося с передней частью нёба. При этом кончик языка не загибается назад как при произнесении азербайджанского [г]. В отличие от азербайджанского [г], русское [р] произносится во всех позициях. Можно привести следующие примеры: вера, роза, порт, старт.

Русский твердый согласный [х] также имеет соответствие в азербайджанской звуковой системе. Поэтому не следует объяснять его артикуляцию. Только отметим, что данный звук артикулируется почти на том же месте, что и согласный [х]. Разница состоит в том, что при произнесении звука [х] язык не касается нёба. Образуется щель, через которую проходит струя воздуха. Можно предложить следующий прием для достижения правильного произношения звука [х]. Необходимо произнести звук [к], а потом долгий [х], не касаясь языком нёба: [к] – [х].

Произношение русского твердого согласного [ц] вызывает наибольшие затруднения у азербайджанских учащихся (tse), так как является комбинированным звуком, возникающим в результате слитного произношения звуков [т] и [с]. Поэтому следует объяснять его артикуляцию. Первый элемент звука - [т] - произносится менее ясно, чем второй элемент - [с]. Примеры: отец, улица, центр. Для постановки этого звука рекомендуется предложить учащимся произнести сначала короткий звук [т], а затем, лишь слабо изменяя положение языка, - долгий [с].

Мягкий согласный звук, обозначаемый графемой щ, вообще не имеет соответствия в азербайджанском языке. В русском языке существуют два варианта его произношения: как долгого мягкого [ш'] или как комбинированного звука, возникающего в результате слитного произношения мягкого [ш'] и [ч] — [ш'ч]. Азербайджанским учащимся легче усваивать произношение данного звука именно как комбинированного. Приводим примеры: щи, борщ.

Соотношением со звуковой системой азербайджанского языка следует руководствоваться также при выборе очередности представляемых позиций употребления звука. Вначале приводятся позиции, в которых имеется эквивалентность или приближенность произношения аналогичных звуков обоих языков. Например, произношение звука [л] сначала демонстрируется в позиции после гласного (ал, ол, ул, эл, ил, ыл), в которой он наиболее приближен азербайджанскому [l], а далее – в позиции перед гласными (ла, ло, лу) в которой азербайджанское [l] произносится мягче. При употреблении звука [р] предлагается сначала позиция перед гласным (ра, ро, ру), в которой в азербайджанском языке произносится определенный согласный звук, хотя и неэквивалентный, а потом позицию после гласного (ар, ор, ур, эр, ир, ыр), в которой азербайджанский звук [r] обычно произносится так же.

При расположении сочетаний с определенным звуком следует учитывать также трудности произношения другого звука. Степень трудности произношения мягких согласных в позиции перед гласными определяется степенью трудности произношения гласного. Произношение гласных [и], [у] оказывается для учащихся более трудным, чем произношение гласных [а], [о] и [э]; и произношение сочетаний типа ми, мю, си, сю вызывает наибольшие затруднения. Поэтому предлагается следующая очередность сочетаний «мягкий согласный + гласный»: ся, сё, се, си, сю. Звук [р] представляется сначала в сочетаниях с губными и заднеязычными согласными, которые имеются и в английском языке: пра, про и т.д., и в последнюю очередь – с согласным [т]: тра, тро, когда учащимся приходится преодолевать две производительные трудности: произношение звука [р] и звука [т].

Таким образом, звуки русского языка должны вводиться не все сразу, а постепенно. Учитывая характер соотношения корреспондирующих звуков обоих языков, преподаватель в случаях сходства должен опираться на языковой опыт учащихся, указывая на имеющееся сходство в произношении звуков; в случаях различия – обращать на него внимание учащихся и объяснять, в чем оно заключается. Следовательно, при введении звуков необходимо руководствоваться следующими принципами: учет неразвитости фонетического слуха учащихся к отсутствующим в их языке звукам, сопоставление звуков русского и азербайджанского языков, опора на языковой опыт учащихся. Это позволит осуществить индивидуальный подход в обучении и, в зависимости от характера соотношений звуков русского и азербайджанского языков, выбрать наиболее оптимальный способ их введения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. 2-е изд. - М.: Просвещение, 2003. – 239 с.
2. Махмудов А., Гулиев А., Кербалаева Р. Сравнительная типология русского и азербайджанского языков. –Баку, Маариф, 1982, -218 с.
3. Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка. -М.: Просвещение, 1963. – 226 с.
4. Азимова Т.З., Ахундова М.Б., Векилова Л.Г. Практикум по развитию русской речи. - Баку, Мурарджим, 1998, - 390 с.
5. Веселова О.В. Адаптивная технология корректировки производительных навыков студентов в языковом вузе: Автореф. дис. канд. пед. наук. - Самара, 2004. - 20 с.
6. Бедалов Ч.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. Учебное пособие. -Баку, 1981, - 268 с.

7. Вербицкая Л.А. Давайте говорить правильно. 2-е изд., испр., доп. - М.: Высшая школа, 2001. - 239 с.
8. Вишняков С.А. Русский язык как иностранный. 2-е изд. - М.: Флинта: Наука, 2000. - С. 4-
9. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. - М.: Русский язык, 1976. - 207 с.
10. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. -Баку, Мутарджим, 2001, - 316 с.

XÜLASƏ

Rəmziyə Əsgərova

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FONETİK QURULUŞUNUN MÜQAYİSƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ

Məqalədə Rus dili müəllimliyi ixtisasında təhsil alan Azərbaycan təhsilli tələbələrin rus dilinin fonetik quruluşunun mənimsənilməsi prosesində qarşılaşdığı çətinliklərin səciyyəsi verilir. Müəllif çoxillik təcrübəyə əsaslanaraq rus dilində hərf və səs sisteminin öyrədilməsində mərhələlik və növbəlik prinsiplərinə əməl olunmasının faydalı olduğunu konkret nümunələrlə əsaslandırır.

Tədqiqatda əsas diqqət müqayisəsi aparılan rus və Azərbaycan dillərində olan həm oxşar hərf və səslərin, həm də tamamilə fərqli hərf və səs sisteminin güclü və zəif mövqelərini nümayiş etdirir, ayrı-ayrı səslərin tələffüzündə nitq aparatının mövqeyini praktik cəhətdən göstərir.

Məqalədə Azərbaycan dilində olmayan [ɯ], [ɯɰ] kimi səslərin və e, ě, ю, я hərf və səslərin [e], [ě], [ю], [я] Azərbaycan dilində səslənmə xüsusiyyətlərini, tələffüz normalarını aydınlaşdırır, bu zaman ortaya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılma yollarının metodikasını şərh edir.

Əldə olunan başlıca nəticələrdən biri budur ki, məqalədə müqayisəsi aparılan dillərdə oxşar və fərqli hərf və səslərin müxtəlif mövqələrdə səslənməsinin mənimsənilməsi ilə bağlı konkret tövsiyələr verilir, gündəlik məşğələlərdə onlardan necə istifadə etməyin, müvafiq nitq vərdişlərini yaratmağın yolları konkret nümunələrlə möhkəmləndirilir.

ABSTRACT

Ramziyya Askerova

COMPARATIVE STUDY OF PHONETIC STRUCTURE OF THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The article gives a description of the difficulties in acquiring the phonetic structure of the Russian language faced by Azerbaijani students who study at Russian teaching department. Relying on long-term experience, the author substantiates the benefits of the turn-taking and grading principles in teaching Russian letters and sound systems with concrete examples.

The main focus of the research is to demonstrate both similar and distinctive voices in Russian and Azerbaijani languages, the strengths and weaknesses of the entire letter and sound system, and to show the position of the speech apparatus practically in the pronunciation of separate voices.

The article describes the features of some of the Russian sounds such as /ɯ/, /ɯɰ/ and e, e, ю, я that do not exist in Azerbaijani, their pronunciation norms are clarified and the method of eliminating of the encountered difficulties.

One of the results obtained is that specific recommendations are given regarding the articulation of different sounds in Azerbaijani and Russian languages and ways to form appropriate speech habits during classes are explained in concrete examples.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

SAMİRƏ HƏSƏNOVA
ŞƏHLA FƏTƏLİYEVƏ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
samirehesenova75@gmail.com

UOT:811.512.162

QASIMBƏY ZAKİRİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SİNONİMLƏR

Açar sözlər: *Qasimbəy Zakir, sinonimlər, əsas sinonimlər, nisbi sinonimlər, idiomatik sinonimlər, canlı danışıq – xalq kəlmələri, fars-ərəb sözləri*

Key words: *Gassimbek Zakir, synonyms, absolute synonyms, ideological synonyms, idiomatic synonyms, live conversational - narrative variables, arabic-persian wording*

Ключевые слово: *Гасымбек Закир, синонимы, абсолютные синонимы, относительные (идеографические) синонимы, идиоматические синонимы, живые разговорно – народные выражения, арабско-персидские слова*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sinonimlər xüsusi yer tutur.

Formaca müxtəlif, mənaca bir-biri ilə yaxınlıq, oxşarlıq təşkil edən, yaxud bəzi hallarda çox az semantik və üslub fərqləri olan sözlərə sinonim deyilir. Məsələn: qaçır // yüyürür, kiçik // balaca, adam // insan, qovun // yemiş və s.

Həm danışıqda, həm də yazıda yaxınmənəli sözlərin və oxşar ifadələrin seçilib istifadə edilməsi sinonimlərin yaranmasına və inkişafına səbəb olur. Bu cəhətdən də sinonimlər fikrin aydın, dəqiq və səlis ifadə və dərk edilməsində böyük rol oynayır, danışıqın daha canlı, müxtəlif və ifadəli olmasına kömək edir. Sinonimlərin müxtəlif variantlarından istifadə fikri daha incə, daha gözəl, obrazlı ifadə etmək, eyni sözləri bir neçə dəfə təkrarlamaqdan uzaqlaşmaq məqsədi daşıyır.

Bədii ədəbiyyatda, eləcə də poeziyada sinonimlərin rolu və əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Sinonimlər fikri daha təsirli ifadə etmək, maddi varlığı və orada mövcud olan hadisələrin aydın və gözəl təsvirini vermək üçün işlədilir. Həmçinin nitqin müxtəlif növlərində satira, yumor və komik ifadələr yaratmaq üçün də bu sözlərdən istifadə olunur. Ona görə də böyük sənətkarlar öz əsərlərinin dilini daha canlı, təsirli etmək, onu xəlqiləşdirmək üçün bu sözlərə tez-tez müraciət edirlər.

S.Cəfərov qeyd edir ki, ləhcə xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq üçün də sinonim sözlərdən istifadə edilir. Yazıçı əsərdə verdiyi surətlərin dil xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq üçün bəzən onları mənsub olduğu yerin ləhcəsi ilə danışıdır və bu zaman ədəbi dildə işlədilən bir sıra sözlər həmin ləhcədəki sinonimləri ilə əvəz edilir (1, s. 28).

Füzuli, Vaqif, Q. Zakir, M.F.Axundov və M.Ə. Sabir kimi klassiklərimizin istifadə etdiyi sinonimləri tədqiq etmək, öyrənmək çox əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Bu məqalədə Zakirin dilində işlənən sinonimlərin leksik, semantik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Q.Zakir XIX əsr ədəbiyyat tariximizdə öz dəsti-xətti ilə seçilən, tənqidi realizmin formalaşmasında mühüm rol oynayan görkəmli nümayəndələrdən biridir. O, Vaqifdən sonra Azərbaycan ədəbi dilini yüksək pilləyə qaldırmağa çalışan görkəmli sənətkarlardan biridir. Bu cəhətdən də Zakir Vidadi və Vaqif ədəbi məktəbinin davamçısı kimi tanınmış, onlardan sonra ədəbi dilimizin gözəl ənənələrini öz əsərlərində davam etdirmişdir. Zakir ədəbi-bədii dili canlı xalq dili ilə daha sıx surətdə bağlamış, onun zənginlik, incəlik və xüsusiyyətlərindən ustalıqla, bacarıqla istifadə edərək bilməmişdir.

XX əsrin görkəmli tənqidçilərindən olan F.Köçərli Q.Zakirin şeirlərinin dili haqqında belə yazır:

“Belə açıq və sadə dildə heç bir şair öz vilayətinin ovzai və əhvalını və müasirlərinin dolanacağı bu səyaq doğruluqla aydın və aşkar yazmayıbdır.

Mərhum Zakirin öz milli dilinin şivəsi və ruhunu nə dərəcədə bilməsi onun nəzmlə tərtib qıldığı bir çox nəql və hekayələrindən görünür” (2, s. 413-414).

Zakir dil məsələlərinə yaradıcı bir sənətkar kimi baxmış, şeirin, sənətin xalqa xidmətini daima nəzərdə tutmuş, hekayə və təmsillərini geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü canlı və sadə dildə yazmışdır. Belə ki, ana dili hər bir sənətkarın əlində fikrini və hissini düzgün, dolğun əks etdirmək üçün əsas silahdır. Zakir bu silaha yiyələnmiş, Vaqifdən sonra Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirmiş və incələşdirmişdir (3, s.194).

Doğrudan da, Q.Zakirin şeirlərində müəyyən miqdarda alınma sözlər işlənsə də, canlı xalq dili xəzinəsindəki söz və ifadələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər daha çox üstünlük təkil edir. Məhz buna görədir ki, şairin yaşayıb-yaratdığı dövrdən bu dövrə qədərki müddətdə Azərbaycan şeiri inkişaf edib zənginləşsə də, yeni məzmun və formalara malik olsa da, onun şeirləri öz sadəliyini, ahəngdarlığını, milli ruhunu və tərvətini qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn:

Səndən ayrılandan bəri lalam mən,
Ümid yoxdu gələn ilə qalam mən,
And olsun Kəbəyə, xəstəhaləm mən,
Can verməyə səri-kuyun istərəm (4, səh.2)

Q.Zakir müxtəlif hadisələri daha canlı, daha təsirli vermək məqsədi ilə ümumxalq dilindəki oxşar söz və ifadələri seçib, öz yaradıcılıq məqsədlərinə münasib şəkildə istifadə edir. Bu səbəbdən də Zakirin dilində işlənmiş sinonimlərdən dil // zəban, mah // ay, atəş // od, şəb // gecə və s. göstərmək olar ki, belə sinonimlərin biri dilimizin sonrakı inkişafında tədricən lüğət tərkibindən çıxmış, bəziləri isə müasir dövrümüze qədər gəlib çatmışdır.

Sinonimlər məfhum və anlayışın oxşar və yaxın mənasını ifadə etdiyinə görə müəyyən nitq hissələrinə daxil olur. Zakirin dilində ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus sinonim sözlər eyni dərəcədə zəngin deyildir. Şairin dilində ən çox isimlə ifadə olunan sinonimlərə rast gəlirik. Həmçinin feil və zərfdən də düzələn sinonimlər də çoxdur. Lakin sifətlə ifadə olunmuş sinonimlər başqa nitq hissələrinə nisbətən daha azdır.

Bu səbəbdən də Zakirin dilində işlənmiş sinonimləri nitq hissələrinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

İsimlə ifadə olunan sinonimlər: yoldaş // tay-tuş, börk // papaq, qurd // canavar, qəbir // məzar və s.

Qurbanam özünə, həm yoldaşına,
O xumar gözünə, hilal qaşına. (4, səh. 46);

Eyləməsin deyin o sitəmkara,
Tay-tuş arasında şərmsar məni. (4, səh. 77);

İt uşağı qoyub börkünü dalə,
Hərə bir dəyənek alıbdır ələ. (4, səh. 361);

Üç ay qış cövrü zülmünə, könül, səbr eylə,
Papağın fırla ha, gəldi yaz olacaq ustupay, knyaz. (səh. 327)

Görmüşəm nüsxədə türfə misal,
Əyyami- sabiqdə bir qurd, bir çaqqal. (4, səh. 439);

Nəinki etməyib fikir, əndişə,
Sala canavar tək özünü işə. (4, səh. 438)

Bu misralarda yoldaş // tay-tuş sözləri bir yerdə oturub durmağa görə, börk // papaq baş geyimi anlayışını ifadə etdiyinə görə, qurd // canavar meşədə yaşayan bir sıra özündən kiçik

heyvanların düşməni olduğuna görə, şəkər // qənd sözləri isə ən əsas şirniyyat növü olmasına görə sinonimdir.

Sifətlə ifadə olunan sinonimlər: gözəl // göyçək // yarlı-yaraşılıq və s.

Gözəl çox olur, sevdiyim,
Sən ən ziyadə göyçəksən, (4, səh.108);

Yarlı-yaraşılıq boyu, gərdəni
Nə uzun, nə gödək, miyanə gərək. (4, səh.57);

Q. Zakir bu sinonim sözlərin hər ikisindən yüksək bədii üslub gözəlliyi xatirinə istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zakirin qoşmalarında göyçək sözü daha geniş mənada – gözə xoş gələn canlı, əşya və hadisə haqqında da işlənmişdir. Məsələn:

Al yanağa siyah birçək,
Təccüb, yaraşır göyçək. (4, səh. 5)

Bu nümunədəki “yaraşır göyçək” əvəzinə müasir Azərbaycan ədəbi dilində yaxşı yaraşır ifadəsi daha çox işlənir.

Feillə ifadə olunan sinonimlər: ölmək // dünyadan köçmək, xəbər almaq // soruşmaq, ərz eyləmək // söyləmək, fəryad etmək // fəğan eyləmək və s.

Diyari-yarə yolun düşsə, ey səbə, söylə
Ki, öldü Zakiri-biçarə intizarınla (4, səh. 137);

Fəqir İsrafil bəy dünyadan köçdü
Ruhi-mütəhhəri bədəndən uçdu. (4, səh. 295);

Feillərin iştirakı ilə düzələn sinonimlərdən istifadə yolu ilə şair kədərini, iztirabını bir sözlə deyil, müxtəlif söz və ifadələrlə təsvir etmiş, təkrardan uzaqlaşmışdır.

Ağlamaq // qan-yaş tölmək // didədən qan tökmək // didədən sellər açılmaq.

Gecə-gündüz canan deyib ağlaram,
Yarəb, belə bilirmi ol yar məni? (4, səh.77);

Qan-yaş töküb sızıldaram, yanaram,
Necə ki, atəşin kəbab içində. (4, səh. 41)

Misralardakı bu ifadələr kədər anlayışını ifadə etsə də, oxucuya müxtəlif təsir bağışlayır və ağlamaq sözünün sinonimləridir. Şair belə sinonimlər vasitəsilə Azərbaycan dilinin gözəlliyini, aydınlığını, səlisliyini şeirlərində əks etdirə bilmişdir.

Zərflə ifadə olunan sinonimlər: uzun illər // xeyli zaman və s.

Heç bilirsən nə cəfalar çəkmişəm
Uzun illər yollarında yar sənini? (4, səh. 75);

İtirmişəm yarı xeyli zamandı,
Axtarıram yana-yana, ay mədəd. (4, səh. 73);

Qoşma ilə ifadə olunan sinonimlər: ayrı // özgə // savayı və s.

Tökər səndən ayrı, ey çeşmi-xumar,
Gecə-gündüz əşki-alı gözlərim. (4, səh. 72);

Mənim səndən özgə yoxdur bir kəsim,
Yüz kimin-kimsənən o ki var sənini (4, səh.75).

Alınma sözlərlə ifadə olunan sinonimlərə də Zakirin dilində rast gəlmək mümkündür. Bu tipli sinonimləri tərkib etibarilə iki qrupa ayırmaq olar.

a) Sinonim sözlərin biri alınma söz, o birisi Azərbaycan sözü olur. Məsələn: divanə (fars) // dəli (Azərbay.), fəqir (ərəb) // yoxsul (Azərbay.), atəş (fars) // od (Azərbay.) və s.

Yad eyləyib bir yol, yarəb, görəsən,
Harda qaldı o divanə, deyərmi? (4, səh. 55);

Mən Zakirəm səni görəndən bəri,
Düşmüşəm çöllərə dəli, sərsəri. (4, səh.62);

Bir kimsəyə ariz ola sədəmə,
Baxmazlar fəqirə, yoxsula, kəmə, (4, səh.300).

b) Sinonim sözlərin hər ikisi alınma söz olur. Məsələn: cəfa (fars) // əzab (ərəb), dövrən (ərəb) // zaman (ərəb) // əyyam (ərəb), xəstə (fars) // naxoş (fars), cəsəd (ərəb) // tən (fars) və s.

Sənə biganədən betər,
Cəfa verib, əzab eylər. (4, səh.113);

Can quşun, ey əcəl, arasan təndə,
Onun hökmü nə səndədir, nə məndə. (4, səh.61)

Bütün bunlara əsaslanıb demək olar ki, ərəb və fars dillərini yaxşı bilən şair yaradıcılığında bu sözlərdən yerli-yerində, məharətlə istifadə etmişdir.

Q. Zakirin şeirlərində bunlarla yanaşı, idiomlardan və onların sinonimlərindən yeri gəldikcə istifadə olunması daha çox duqqəti cəlb edir. Məsələn; dözmək olmaz // tab gətirməmək, başına dolanmaq // başına dönmək, zəmanə dolanıb // dəyişib əyyam // dolanıb dövrən, intizar çəkmək // gözü yolda qalmaq və s.

Müjganların salıb bağrıma zədə,
Dözmək olmaz munca dərdi-bihədə (4, səh. 16).

Fərhad ilə Məcnun cövrü-cəfaya
Beş gün gətirməyib tabı çəkildi (4, səh. 30).

Divanə sözüne çatışmaz aqıl,
Dolanım başına, olma mükəddər (4, səh. 64).

Zakir, dön başına, düş ayağına,
Nə danışib söz uzatmaq çağıdı? (4, səh. 18)

Bu nümunələrdəki gətirməyib tabı // dözmək olmaz, dolanım başına // dön başına kimi sabit söz birləşmələri sinonimdir. Belə sabit söz birləşmələrinin iştirakı ilə yaranan sinonimlər semantik və üslubi cəhətdən dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

Beləliklə, Q.Zakir bədii dilin ifadə vasitəsi olan sinonimlərdən məharətlə istifadə edərək şeirlərini yorucu təkrarlardan təmizləmiş, öz fikrini müxtəlif tərzdə daha aydın və qabarıq ifadələrlə oxuculara çatdırıb bilmişdir. O, Azərbaycan dilinin ifadə zənginliklərini şeirlərində obrazlı və münasib şəkildə əks etdirərək, bədii dili daha yüksək pilləyə qaldırmağa çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili, Leksika, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, II hissə
2. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, Bakı, Azərənəşr, 1925, I cild, II hissə
3. K.Məmmədov. Qasımbəy Zakir. Bakı, Gənclik, 1985
4. Q.Zakir. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərənəşr, 1957

ABSTRACT

Samira Hasanova
Sahla Fataliyeva

THE SYNONYMS USED IN THE LANGUAGE OF GASSYMBEK ZAKIR

The present article is based on the analysis of grammatical, lexical and reporting stylistic particularities of some synonyms used in G. Zakir.

These synonyms are divided into two groups:

1. Absolute synonyms; (language), (moon), (fire) and others. e. Some of these are synonymous with the maritime development of the language, which have been postulated for some time or for some reason.

2. Synonyms of the ideology. The synonyms of slaves are different from grammar, lexis, or stylistically.

In the article, it is also incorporated in the synonyms, diminutive, supplementary, glaciers, narekhiems, sounuzems and postulas.

The main source of the lexicon G.Zakira is the Azerbaijani alive, lively irony - narodnye versaheniya. At any time or in Arabic, the arabic-persian texts are represented, which make up the basic set of literal words.

РЕЗЮМЕ

Самира Гасанова
Шехла Фаталиева

СИНОНИМЫ УПОТРЕБЛЯЕМЫЕ В ЯЗЫКЕ ГАСЫМБЕКА ЗАКИРА

Настоящая статья посвящена анализу грамматических, лексических и отчасти стилистических особенностей некоторых синонимов, употребляемых в произведениях Г.Закира.

Эти синонимы делятся на две группы:

1. Абсолютные синонимы; например: (язык), (луна), (огонь) и т. д. Некоторые члены этих синонимических рядов по мере развития языка постепенно вышли из употребления, некоторые же сохранились.

2. Относительные (идеографические) синонимы. Слова составляющие такие синонимы отличаются друг от друга либо грамматически, либо лексически, либо же стилистически.

В статье также приведены примеры синонимов, выраженных существительными, прилагательными, глаголом, наречием, союзами и послелогами.

Основным источником лексики Г.Закира являются азербайджанские слова, живые разговорно – народные выражения. В то же время в его языке широко представлены арабско-персидские слова, которые составляют основную массу заимствованных слов.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT:811.512.162

MOLLA CÜMƏNİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *dil, üslub, sinonim, məna, aşığı*

Key words: *language, style, synonym, meaning, ashuq*

Ключевые слова: *язык, стиль, синоним, смысл, ашуг*

Azərbaycan aşığı sənətində Molla Cümənin özünəməxsus layiqli yeri vardır. O, maraqlı dil-üslub xüsusiyyətləri ilə ədəbi-bədii dilimizdə seçilib-sayılan aşığı kimi tanınır. Molla Cümənin yaradıcılıq keyfiyyətləri onun imzasını məşhurlaşdıran faktorlardandır. Aşığın dili ümumxalq dilinin zənginlik və bənzərsizliyini təsdiq edir, bu dilin uzun zamanlardan bəri ləyaqətlə davam edən inkişafını göstərir:

Ağlaram, tellər ağlar,
Yaş tökər, tellər ağlar.
Cümənin dərdin duysa,
Ölkələr, ellər ağlar (3, 522).

Şerin texnikasına dərinədən bələd olan, əsərlərində bölgü-ölçü prinsipini qoruyan, adi sözlərdən ritm yaradan Molla Cümə milli sözlərimizin işlənmə fəallığını da qorumuşdur. Məsələn, dilimizdəki “var” sözünü aşağıdakı şerin bir bəndində iki dəfə müxtəlif anlamlarda işlətməsi bu fikri əsaslandırır:

Gözəl, səndən xəbər alım,
Var əndamın qarmı sənin?
Dilin şirin, ləbin ballı,
Bizə rəhmin varmı sənin? (3, 54).

Molla Cümə, dostluq vara gedibdir,
Yoxsulun hörməti hara gedibdir?
Daha ağ üzlərdən qara gedibdir,
Ruzigar çevrildi, zəmanə döndü (3, 106).

Burada şerin ikinci misrasındakı “var” sözü “mövcud” sözünün sinonimi kimi, son misrasında isə “yox” sözünün antonimi kimi bədii təkrarın gözəl bir örnəyinin üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Digər örnəkdə isə “var-dövlət, zənginlik” mənasında işlənmişdir. Başqa bir əsərində də aşığı “var əndam” sintaktik vahidindən istifadə etmişdir:

Gözəlliyə əcəb vermiş haqqı-say,
Sığalda laçındır, səkməkdə humay.
Boyu uzun, beli incə, qaşı yay,
Var əndamı qızıl güldən artıqdır (3, 69).

Azərbaycan dili məcazlaşma meyli ilə dünyanın bir çox dillərindən yüksəkdə dayanması ilə fərqlənir. Dilimizdə bir çox sözlərin müxtəlif mənalarının olması bədii dilimizin gözəlliyinə səbəb olur. Məsələn, dilimizdəki “ay” sözünün Molla Cümənin dilindəki üslub özəllikləri həmin leksemin işlənmə məqamlarını ortaya qoyur. Həmin söz omonim xarakterlidir və həm planetlərdən birinin adını, həm zaman anlayışı bildirən sözü, həm də çağırış nidalarından birini ifadə edir. Molla Cümənin dilində isə “ay” sözü daha çox ədat kimi işlənmişdir:

Ömrüm olub belə qələt etmədim,
Yarım gəlib burdan getdi, ay hayıf!

Ha yügürdüm, qabağına yetmədim,
Dedilər ki, imdi ötdü, ay hayıf! (3, 61).

İki nişanı var, bir idi güzgü,
Mən demədim, özü verdi üzügü,
Dərdə saldı, mən çəkərəm əzigi,
Cümə deyər, ay işimdən ayrıldım (3, 62).

Molla Cümənin dili üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, aşıq “aravuran”, “hiyləgər” əvəzinə, birinci sözün daha asan və morfoloji yolla yaranmış variantından (“araçı” sözündən), ikinci sözün isə milli sinonimindən (“tələçi” sözündən) istifadə edərək dilimizin saflığını uca tutmuşdur:

Molla Cümə səni sevdi əzəldən,
Əlin çəkməz sənin kimi gözəldən.
Evlər yıxan, araları düzəldən
Araçıya, tələçiyə aldanma (3, 66).

Molla Cümənin dilində maraqlı faktlar çoxdur. Onlardan biri sifətin çoxaltma dərəcəsini bildirən *-ca²* ədatıdır. Aşığın dilində bu köməkçi nitq hissəsi sifətə deyil, daha çox əvəzlik və saya qoşulmuşdur ki, belə məqamlar çoxaltma dərəcəsinin əhatə dairəsinin geniş olduğunu sübut edir:

Bir gözəl görmüşəm, üzü *beləcə* (3, 75).
Bircə soruşmursan, nə diləyim var? (, 81).

Maraqlıdır ki, aşığın dilində “bir” sözünə qoşulan *-ca²* morfemi özü ədat olduğu halda, qoşulduğu sözlə birlikdə ədat funksiyasını yerinə yetirərək fikrin mənasını gücləndirməyə xidmət edir.

Elə yıxdın könlün qərib qonağın,
Öluncən sinəmdən çəkilməz dağın.
Qorxuram, *soluxar* o gül yanağın,
Ay ləbi zülalım, sən ağlayanda (3, 59).

Bu bədii örnəkdə “öluncən” və “soluxmaq” feilləri diqqəti cəlb edir. “Öluncə” felini bağlaması sonunda “n” samitinin iştirakı ilə - xalq danışığına uyğun olaraq işlənərək dilə bir təbiilik və sadəlik gətirmişdir. “Soluxmaq” felini tərz əlaməti ifadə edərək “solmaq” felindən fərqli bir məqam ifadə etmişdir ki, bu, aşığın sözlərdən istifadə bacarığının yüksək olduğunu bildirir. Bu mənada, aşağıdakı örnək də maraqlıdır. Həmin nümunədə “ev” sözünün tələffüz variantında işlənməsi aşığın dilinə xələl gətirmir, əksinə, onun dil özəlliklərindən biri kimi meydana çıxır.

Əsil dostun məhləsinə girəndə
İstər ayağına başını qoya.
Bədəsil doqqazda səni görəndə,
Qaçıban tez salar özünü *öyə* (3, 90).

Ümumiyyətlə, Molla Cümənin dilində sözlərin tələffüz variantından istifadə məqamları çoxdur. Bu, aşığın dilinə xüsusi bir şirinlik qatır. Bu baxımdan, “ilə” qoşmasının danışiq variantı (-nan, -nən forması) diqqəti çəkir:

Gözəllərin yüz min iki oyunu
Aşıq öldürməkdə, sözün təyini,
Bu *fəndinən* göstəribən boyunu,
Canımı cəsəddən aldı, qayıtdı (3, 84).

“İlə” qoşmasının tələffüz variantı bütövlükdə aşığın dili üçün səviyyəvi əlamətlərdəndir. Onun əsərlərində çox sayda belə faktlarla qarşılaşırıq:

İsmi Pünhan, neçün məndən küsürsən?
Qızğından canımı dağlarsan, dostum.
Gah vaxtı da duz basırsan yarama,
Gah zaman yağınan yağlarsan dostum (3, 103).

Aşığın dilində “bacarmaq” felinin ümumxalq dilində olduğu kimi “başarmaq” formasında işlənməsi də belə faktlardandır:

Məntək hicran çəkmək kimlər başarır,

Cigərim qovrulub gözüm yaşarır (3, 94).

Dilimizin maraqlı leksik-qrammatik faktlarından biri “havalanmaq” felidir. Bu söz M.P.Vaqifin, S.Vurğunun dilində müxtəlif üslub keyfiyyətləri ilə işlənərək bədii gücə malik olan leksem kimi yaddaşlarda qalmışdır. O, Molla Cümənin dilində felin qeyri-qəti gələcək zaman şəkilsisi ilə tamamilə fərqli bir məqamda işlənərək diqqəti cəlb edir.

Bir dəm turab ollam ayaq altında,

Bir dəm *havalannam* sel qılığında (3, 91).

S.Vurğunun dilində “havalansın Xanın səsi” misrasında “yayılsın” mənasında, M.P.Vaqifin dilində “özündən çıxmaq” anlamında işlənən bu feil aşığın dilində “coşmaq” sözünün qarşılığı kimi yerinə düşmüşdür.

Maraqlıdır ki, Molla Cümənin dilində xalq danışığından fərqli faktlarla da qarşılaşmaq olur. Bu baxımdan, felin indiki zananının inkarında işlənən sözlər səciyyəvidir. Məlumdur ki, dilimizdəki belə sözlərdə -ma² inkarlıq əlamətinin saiti düşür, yəni gəlməyir əvəzinə gəlmir sözündən istifadə olunur və bu vəziyyət təkcə şifahi deyil, yazılı nitqdə də özünü göstərir. Aşığın dilində isə belə sözlərin əvvəlki zamanlara aid tam ədəbi variantına da rast gəlirik:

Həsətindən bu gözlərim *görməyir*,

Lərzələşir, can cəsəddə *durmuyur*,

Dərdi verən dərmanını *verməyir*,

Sərvək ucaboy yada düşübdür (3, 110).

Molla Cümənin dilində çağdaş dövrümüz üçün arxaik plana keçən leksik-qrammatik vahidlərlə də qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, “qılmaq” felini göstərmək olar. Bu söz dilimizdə “namaz qılmaq” ifadəsinin tərkibində qalsa da, hazırda öz işləklik qabiliyyətini itirərək köhnəlmişdir. Aşığın əsərlərində isə o, aktiv mövqeyi ilə diqqəti çəkən dil vahidlərindən biridir:

Xəstə canım, qürbət eldə gəzirsən,

Bir kimsə dərdimə dava *qılır mı?* (3, 91).

Aşığın yaradıcılığında qoşma janrı üstünlük təşkil etsə də, gəraylı janrının nümunələri də vardır. Maraqlı burasıdır ki, aşığın onsuz da sadə olan dili gəraylılarda daha axıcı və rəvandır:

Qürbət eldə yetsə əcəl,

Qaş-qabaq pozan olur mu?

Allah üçün bircə rical

Qəbrimi qazan olur mu? (3, 51).

Azərbaycan xalqının maraqlı nitq etiketləri vardır. Onlar xalqımızın etnoqrafiyası, qədim adət-ənənələri ilə bağlı olaraq onun mənəviyyatına güzgü tutan nitq örnəkləridir. Qeyri-rəsmi, maraqlı və səmimi nitq etiketlərindən biri də “başına dolanım” ifadəsidir. Molla Cümənin dilində bu ifadə “dilə dolanmaq” kimi fərqli məqamda verilib:

Mən fəqiri gəl özünə yar eylə,

Hər nə desəm, şəfqətindən var eylə.

Gəl yaxına, düşmənləri kor eylə,

Danış, şirin dillərinə dolanım (3, 102).

Yuxarıdakılar Molla Cümənin dilinin zənginliyini üslub keyfiyyətlərinin dərinliyini təsdiq edir. Aşıq maraqlı, oxunaqlı, təbii dili ilə Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda izini qoyan söz ustadlarındandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər), Bakı, Elm, 1970.
2. Əfəndiyev P. Ön söz / Molla Cümə Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s. 4-22.
3. Molla Cümə.Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.

ABSTRACT

F. Jafarova

LANGUAGE –STYLE PECULIARITIES OF MOLLA JUMA

Molla Juma possesses peculiar well-deserved place in Azerbaijan art of ashug. He is known as a selected ashug in our literary language with his language and style peculiarities. Creativity qualities of Molla Juma are one of the factors that makes his signature famous. Language of ashug proves our national language being rich and unique, shows ongoing development of this language for a long time properly.

In the article language-style peculiarities of Molla Juma are cleared. Style peculiarities, usage sphere of words in the language of ashug are drawn into analysis. For this purpose some facts in the language of Molla Juma are put forward. Expressions and opinions that prove the ability of ashug in using meaning intensity, metaphor feature of words of our language are stated in the article. The expressed considerations are grounded with language facts.

РЕЗЮМЕ

Фахрийя Джафарова

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОГО СТИЛЯ МОЛЛЫ ДЖУМЫ

В азербайджанском ашугском искусстве Молла Джума занимает особо достойное места. В нашем литературно-художественном языке он выделяется своими интересными особенностями языкового стиля и известен как уважаемый ашуг.

Одним из факторов, которые героела вили его поднись, являются его творческие качество. Язык ашуга ащетворяет богатство и неповторимость общенародного языка, показывает достойное продолжение развития зтого языка на геромяжением долгих лет.

В статье проявляются особеинности языкового стиля Моллы Джумы. Стилистичеслие моменты и употребления слов, которые имеются в языке ашуга, вовлечены научно теорическому анализу.

В статье говорится о выражениях и мыслях ашуга, которые утверждают глубокоменлие нашего языка и умение использовать метафору, иносказание. Выдвинутые взгляды ссылаюмся на языковые факты.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ismayilzulfiyye@yahoo.com

UOT: 811.512.162

NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK
SÖZ YARADICILIĞI**Açar sözlər:** *Azərbaycan dili, Naxçıvan, dialekt, şivə, variantlıq, dil faktı***Ключевые слова:** *Нахчыван, диалект, говор, вариант, языковых фактов***Key words:** *Nakhchivan, dialect, accent, variance. language facts*

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvanın dialekt və şivəsi özünə məxsus leksik tərkibi ilə diqqəti cəlb edir. Bu bölgənin dialekt və şivəsində işlənən sözlər Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı ilə sıx surətdə bağlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, dildə mövcud olan vahidlərlə yanaşı, yeniləri də meydana gəlir. Yeni vahidlər çox vaxt yeni anlayışların ifadə olunması ehtiyacından yaranır. Lakin bəzən hər hansı anlayışın dildə ifadə vasitəsi olsa da, hər hansı yeni söz müəyyən səbəbdən onu sıxışdırıb dildən çıxarır və özü norma səciyyəsi qazanır. Sözsüz ki, bu proses bir anın içində baş vermir, bu cür əvəzlənmə illər ərzində eynimənalı sözlərin yanaşı işlənməsi və mübarizəsi nəticəsində onlardan birinin ümumişləklilik qazınması ilə yekunlaşır. Variantlıq birbaşa forma ilə bağlı dil sahələrində daha çox özünü göstərir və onu dəqiq müəyyənləşdirmək də asan olur. Xüsusilə fonetikada variantların təyin olunması və seçilməsi çətinlik törətmir. Daha çox məna ilə bağlı olan leksikada isə variantlılığın təyin olunması bəzən çətinlik törədir.

Derivatoloji proseslərin müxtəlif forma və modelləri var. Unutmaq olmaz ki, xalq təfəkkürünün və düşüncəsinin məhsulu olan söz yaratmada variantlıq, leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığı diqqəti cəlb edən dil hadisəsidir. Belə ki, Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz dialektal nümunələrdə sinonimlər, omonimlər, antonimlər maraqlı xüsusiyyətləri ilə səciyyəlidir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində işlənən və variantlıq münasibətində olan sözlər eyni mənaya malikdir. Biri digərinə nisbətən əlavə məna daşımır. Sinonim cərgəyə daxil olan sözlərdə isə əlavə məna çalarları diqqəti cəlb edir.

Sinonimlər leksik kateqoriya olmaqla yanaşı, həm də semantik üslubi kateqoriyadır. Azərbaycan dilində olduğu kimi, Naxçıvanın dialekt və şivələrində də fonetik tərkibcə müxtəlif, məna və məzmunca bir-birinə yaxın olan leksik vahidlər – sinonimlər geniş yayılmışdır. Sinonimlər fikrin dəqiq ifadə edilməsində mühüm rol oynayır, dildə eyni sözlərin təkrarına yol vermir. Sinonimlərin tədqiqi ayrı-ayrı dövrlərin dilini öyrənmək və o dilin münasibətdə olduğu xalqların və yerli dialektlərin leksik tərkibinə daxil olan eyni mənalı sözün sonrakı inkişafını, mövqeyini təyin etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Sinonim sözlərdən istifadə deyilmiş sözün mənasını dəqiqləşdirmək məqsədi daşıyır. Bu zaman nitqin təsirliliyi və rəngarəngliyi daha da artmış olur.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində işlənən sinonimlər başlıca olaraq isimlərdən, qismən də sifət və fellərdən ibarət olur. Bəzən köməkçi nitq hissələrinin də sinonim variantlarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn; bu ərəzidə *qanmaz, kal, karsala, taxtabaş, quşbeyin, donux, dumux* sözləri müxtəlif fonetik tərkibə malik olsalar da, özlərinə məxsus məna incəliyi ilə bir-birinə yaxın sinonimlərdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün Naxçıvanın dialekt və şivələrində variantlıq və sinonimlik əlaqəsində olan bəzi leksik vahidləri nəzərdən keçirək:

a) *İsimlə ifadə olunan sinonimlər.* Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə edilən sinonimlərin çoxunu, demək olar ki, isimlə ifadə olunan sinonimlər təşkil edir. İsimdən ibarət olan

sinonimlərə əsasən məişətin, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində rast gəldiyimiz əşya adlarını bildirən sözlərə də təsadüf edilir: Bəndəm // bağ - dərz bağlamaq üçün uzun küləşdən hazırlanan qurşaq; Dəndənə - tələşə - bağlama – divar hörülürkən daşın müvazinətini düzəltmək üçün altına qoyulan kiçik daş parçası; Yeznə, kürəkən, giyəv; Cici-bacı // bacılıx– rəfiqə; Andır // merat // başqa fonetik variantında merət // soyxa – sahibsiz əşya və ya sahibi ölmüş əşya; Gülbacı, gəlinbacı; Tapı, qalın, kömbə, çıppa; Mığmığ//ağcaqənət // dıtdili – ağcaqanad; Qodem // acıpencər // tamtira; Macal // girəvə – fürsət; Pasax //qarama – çirk; Çəm // yol-yolağa – üsul, qayda; Licim // yöndəm; Talaşa // şadara.

Şüşəbənd - aynabənd. Eyni mənanı ifadə edən bu sözlər Naxçıvanın əksər dialekt və şivələrində bərabərhüquqlu sözlər kimi işlənir. Daha geniş ərazidə işlədilən *şüşə* sözü ümumxalq xarakteri almış, lakin bəzən buna müvazi işlənən *aynabənd* sözü də eyni mənanı ifadə edən bərabərhüquqlu sözlər variantları kimi dildə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin əksəriyyətində istifadə olunan *şüşə* sözü ilə bağlı *şüşəbənd* variantı norma kimi digər variantı üstələyir. *Ayna* sözü dialektlərimizdə həm “pəncərə” (Bakı, Gəncə, Qazax, Şəmkir) (4, s. 31), həm də “şüşə” (Bakı, Qazax, Şəmkir) (4, s. 31) mənalarında işlənir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində *ayna* sözünə bəzən tamamilə başqa semantik yüklə *əlin içi* kimi də ifadə olunduğuna rast gəlirik.

Lehmə, löhmə, zığ - palçıq. Bu sözlərin Naxçıvanın dialekt və şivələrində eyni hüquqda işləndiyinin şahidi oluruq. Bu sözlərdə məna yaxınlığı olsa da, onlar müəyyən məna incəlikləri ilə bir-birindən fərqlənir və deməli eyni mənalı sözlər deyil. *Palçıq* - islanaraq horra halına gəlmiş torpaqdır, *Lehmə // löhmə* isə duru palçıqdır (Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində duru palçığa *batdaq* deyilir - Z.İ.), *Zığ* - duru palçıq. Bu sözdə omonimlik xüsusiyyəti də müşahidə olunur, məsələn, gözdə əmələ gələn çirk, kir.

b) *Sifətlərlə ifadə edilən sinonimlər.* Cılxa // teyxa– tamam, bütün; Lodur // müsdər // ərincəx¹ – tənbel; Düşüx¹ // bambılı // doydax – yüngül xasiyyətli; Bədrəx¹ // ağır irəx¹– qara rəng; Sısqə // cılız // çəlimsiz– arıq; Şil //müsdər– şikəst; Donux // dumux // karsala – key; Qırduz //nəməko // başqa fonetik variantında məməko – duzlu; Dınqılı //çiqqılı – kiçik; Dəngül-düngül // tək-tük.

Qəlbi - deraz - uca bu söz Ordubad dialektində, Şahbuz şivələrində “uca, yüksək, hündür” mənalarında işlənir. 1940-cı ildə nəşr olunmuş orfoqrafiya lüğətində *qəlbi sözü*, ayrıca verilməsə də, *qəibilənmək, ucalmaq* sözləri birlikdə verilib. Adətən orfoqrafiya lüğətində əlifba sırası ilə sözlər bir-bir verilir. Sözün yanında ona mənacə uyğun söz verilmir. Burada isə *qəibilənmək* sözü *ucalmaqla* birlikdə qeyd olunub.

Qənşər // qabaq Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəldiyimiz bu dil faktları *ön, qarşı* mənalarını ifadə etsələr də, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində *tərəf, yan, daldalanacaq yer* (Şəki); *əvvəl* (İsmayılı, Sabirabad, Kürdəmir, Şəki, Bakı, Şamaxı, Qazax, Ağsu, Zərdab) (4, s. 293) mənalarını ifadə edir.

Yeyin, qıvraq, qısqıvraq - çevik, cəld bu cərgədəki *qıvraq* sözü *qıvrax* fonetik şəklində, daha gücləndirilmiş formada *qısqıvrax* şəklində Ordubad dialektində “zirək” mənasında *qıvrax* fonetik tərkibində Naxçıvanın digər şivələrində “yeyin, sürətlə” mənasında müşahidə olunur. *Yeyin* sözünə *yegin* şəklində Bakı, Quba dialektlərində “tez, cəld” mənasında istifadə olunduğu diqqəti cəlb edir.

c) *Feillərlə ifadə edilən sinonimlər.* Yevlax şivələrində feillərlə ifadə edilən sinonimlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Burada sinonim cərgə yaradan feillər hal-hərəkət, vəziyyət və s. mənalar bildirir: Mısməx // kırıməx¹ – susmaq; Ürcəh olmaq // tuş gəlməx¹ – rastlaşmaq; Tıncıxmaq // nəfəsi daralmaq – havası çatmamaq; Qəzilləməx¹ // tavlamaq // dilə-sözə tutmaq – aldatmaq, yoldan çıxarmaq; Bağrı yarılməx // ürəyi qopbax // ödü tökülmək – qorxmaq; Aşırmaq // boğmalamaq // lumbuldatmaq – yemək; Əndərməx¹ // helləməx¹– tökmək;

ç) *Zərflərlə ifadə edilən sinonimlər.* Naxçıvanın dialekt və şivələrində zərflərdən ibarət olan sinonimlər az da olsa müşahidə edilir. Bu dil faktlarına nəzər salmaq: Yanpörtü // köndələn – çəpəki; əlüsdü // əlbəhəl // əlbəhəm fonetik variantları da işlədilir – o dəqiqə, o saat; Ustup // ehmal – yavaş; Kərə // yol // dönə - dəfə; macal // illac // hey – güc, qüvvət.

İzahlardan da görüldüyü kimi, bu sözlərin birinin mənası digəri vasitəsilə açıqlanır. Deməli, bu sözlər eyni anlayışı ifadə edir, əlavə məna yükünə malik deyil. “Sinonimlər leksik-semantik kateqoriya olub: a) danışq dilini zənginləşdirir; b) dili incələşdirir; c) mənanı qüvvətləndirir; ç) dildə emosiya yaradır; d) nitq mədəniyyətində həlledici rol oynayır; e) fikri ifadə etmək üçün onu daha da aydınlaşdıraraq, dəqiqləşdirir; ə) yersiz təkrarın qarşısını alır; f) təsirliliyi artırır” (10, s. 5). Deməli, dildə variantlıq və ya sinonimlərdən istifadə təkrardan qaçmaq, səlislik yaratmaq üçün istifadə edilir. Ona həmişə olmasa da, müəyyən müddətdə ehtiyac duyulur.

Dilçilikdə sinonim, variant və dubletlər eyniköklü və ya müxtəlif köklü sözlər kimi izah olunur. Sinonim, variant və dubletlər məsələsində mübahisə doğuran və müxtəlif mülahizələrin yaranmasının əsas səbəbi eyniköklü sözlərdir. “Leksik-semantik əsas məna sistemi, eyniköklü sözlərin məna ümumiliyi, variantların semantik əlamətlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir. Eyniliyin bazası söz eyniliyini yaradan əlamətlərin məcmusudur. Bu əlamətlər leksik-semantik, sözdüzəltmə, qrammatik və eyniköklü vahidlərin fonetik xüsusiyyətlərindən ibarətdir” (16, s. 78).

Nəzərdən keçirdiyimiz sözlər eyni məna yükünə malikdir, biri digərinə nisbətən əlavə informasiya daşımır və variantlar kimi çıxış edir. K.S.Qorbaçeviç “Dildə variantlılığın olmasının onun kamilliyinin göstəricisi” (21, s. 19) olduğunu qeyd edir. Müşahidələr göstərir ki, Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəlinən sinonimlər ədəbi dilə nisbətən çoxluq təşkil edir.

Qeyd-şərtsiz deməliyik ki, sinonim cərgələrin mövcudluğu dilin zənginliyinin və elastikliyinə ən bariz göstəricisidir. Çünki sinonimlər fikrin daha dəqiq ifadə olunmasına şərait yaradır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 30-cu ilindən sonra ədəbi dilin lüğət tərkibinin sinonim cərgələr hesabına zənginləşməsində bu cür dialektal dil faktlarının rolu böyük olmuşdur.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində lüğət tərkibində işlənən sözlərdən bir qismini forma və məzmununa görə fərqlənən omonimlər təşkil edir. “Omonimlər linqvistik hadisə olub, dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini birləşdirən, öz səs tərkibinə görə dilin inkişaf dövrlərində müəyyən oxşarlığı olan, mənacə müxtəlif sözlərdir” (9, s. 5). Həsərət Həsənov omonimlərin əmələ gəlmə yollarını üç şəkildə qruplaşdırır:

1. Leksik yolla əmələ gələn omonimlər;
2. Morfoloji yolla yaranan omonimlər;
3. Sintaktik yolla meydana gələn omonimlər (9, s. 12).

“Leksik yolla yaranan omonimlər öz sadəliyi və tarixiliyi ilə morfoloji və sintaktik yollarla əmələ gələn omonimlərdən seçilir. Bu omonimlərin tarixi qədimdir. Heç bir qrammatik sözyaratma vasitə, sintaktik əlaqə olmadan da sözlər omonimləşir. Bu yol formasına görə sadə, lakin meydana gəlməsinə görə çox mürəkkəbdir. Bunların hamısının tarixən nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək, lüğət tərkibində nə vaxt dəyişdiyini demək çətindir. İndi bu sözləri biz hazır şəkildə görürük və işlədirik” (9, s. 12). Bu hadisə digər dillərdə də özünü göstərir. Biz elə halları nəzərə alırıq ki, ümümxalq dilinə məxsus söz iki və ya daha artıq mənaya malik olur ki, onlardan biri ədəbi dilə keçir, digərləri isə dialekt xarakteri daşıyır.

Naxçıvanın dialekt və şivələrinin lüğət tərkibini təşkil edən dil vahidlərinin də bir çoxu müxtəlif tarixi dövrlərin məhsulu olub, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə inkişaf etmiş və yeni mənalar daşımışdır. Bu dialektal leksikada həm ədəbi dildə işlənən, həm də başqa məna kəsb edən leksemlər geniş yayılmışdır. Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəlinən omonimlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Bəlgə - 1. adaxlı qızın evinə aparılan xonça (oğlan evinin qıza verdiyi il əşya), 2. boyaq üçün istifadə olunan xüsusi ağac növü, 3. ağac davasında qola dolanan qalın parça.; Qaşqa - 1. alnında ağ tükləri olan dörd ayaqlı ev heyvanı, 2. alnın ortası; Qalamax - 1. ocaq, təndir yandırmaq, 2. Doldurmaq; Əmdərmək / əndərmək – 1. hər hansı mayeni qabdan yerə tökmək, 2. böyük bir ağacı kəsb yerə yıxmaq; Küt – 1. alət, 2. Bişmədən təndirin içinə düşən xəmir parçası, 3. Gec anlayan; Havır – 1. Vaxt, zaman; 2. Hirs; Yançı –1. Züly tutan, 2. Köməkçi; Lay –1. Palazın bir növü; 2. Biçilmiş bir dəstə ot; 3. Qat; Qondarmaq – 1. Qurmaq; 2. Uydurmaq.

Dixsinmək - Bu söz Naxçıvanın dialekt və şivələrində 1. səksənmək; 2. hürkmək, qorxmaq, xoflanmaq; 3. iyrənmək mənalarında işlənir. Dialektlərdə bu sözün yalnız “iyrənmək” mənasına

təsadüf olunur: *diksinmək* (Şəki) - *iyənmək* (5, s. 132), *diysinmək'* (Basarkeçər, Borçalı, Gəncə, Hamanül, Qazax, Mingəçevir, Şuşa, Ucar) - *iyənmək* (5, s. 147). Görünür, sözün “səksənmək”, qorxmaq mənası daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. *Diksinmək* sözü müasir ədəbi dilimizdə omonim kimi çıxış edir.

Qarsmaq - Müasir ədəbi dilimizdə *qarsmaq* sözü müəyyən materialı kiçiltmək mənasında və ütölmək mənasında işlənir. Bu mənalar dialektlərdə də özünü göstərir, *qarsmaq* 1. (Qarkilsə, Mingəçevir, Şuşa) - 1. gödəltmək, daraltmaq; 2. (Kürdəmir) sıxışdırmaq, 3. (Zəngilan) ütümək (6, s. 313). Naxçıvanın dialekt və şivələrində əsasən 3 mənəni ifadə edir: *Qarsmaq* - 1. Parçanı içəriyə qatlayıb tikmək, 2. Üstü yanıb, içi çiy qalan çörək, 3. Qazanın dibinin yanması.

Nəzərdən keçirdiyimiz sözlər müxtəlif mənalar ifadə etsə də, bu mənaların özündə də bir yaxınlıq var. Məlumdur ki, dildə olan sözlərin lüğəvi mənasını və qrammatik quruluşunu müəyyənləşdirməklə kifayətlənmək olmaz, həmin sözlərin leksik (forma) və semantik (məna) xüsusiyyətlərini də izah etmək lazımdır. Onu da qeyd edək ki, lüğət tərkibinin dialektlər hesabına zənginləşməsində sinonimlərlə yanaşı, omonimlərin də rolunun böyük olduğu diqqəti cəlb edir. Sinonimlərin əksinə olaraq, dildə omonimlərin çoxluğu yaxşı hal hesab olunmur. T. Baişev dilin leksik normasının qeydə alındığı zaman omonimləri mümkün qədər azaltmaq üçün bütün dialektlərin söz ehtiyatından istifadə etməyin zəruri olduğunu qeyd edir (20, s. 98). Müəllif bunun üçün türk dillərinin və qeyri dillərin derivaloji proseslərindən, söz yaratma formalarından və ehtiyatından istifadə etməyi də mümkün hesab edir (20, s. 98).

Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığına xidmət edən, məna və şəkil etibarını ilə fərqlənən söz qruplarından biri də antonimlərdir. Sinonimlər kimi, antonimlər də dilin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olub, fikrin emosional, obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. R. Məhərrəmov yazır: “Antonimlər zidd mənalar, anlayışlar bildirən sözlər deyil, əksinə, eyni mənənin, eyni anlayışın müxtəlif əks cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə bildirən sözlərdir” (19, s. 78). “Real varlıqla, maddi və mənəvi aləmlə bağlı ziddiyyətlərin ifadəsi dildə çox zaman antonim qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarılır” (12, s. 65). Həsərət Həsənov isə antonim sözlərə belə tərif verir: “Antonimlər, əsasən, kəmiyyət və keyfiyyət, hərəkət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlərdir” (8, s. 5). Deməli, mənaca bir-birinin əksi olan belə leksik vahidlər – dialektal qatın leksik-semantik sistemində mikrosistem yaradır.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik söz yaratma sistemində antonim sözlər mühüm yer tutur. Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvanın dialekt və şivələrində də antonimlər müxtəlif üsullarla əmələ gəlir. Bu baxımdan, Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəlinən antonimləri əmələ gəlməsinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: leksik antonimlər; morfoloji antonimlər; tərkibi antonimlər.

Leksik antonimlər yalnız məna (semantik) əsasında əmələ gələn antonimlərdir. Naxçıvanın dialekt və şivələrindən əldə etdiyimiz bir neçə antonim sözə diqqət yetirək: *Lecan – qıt*; *Kərə – qısaqulaq / Pələ – yekəqulaq*; *Pota – kök / çəlimsiz – arıq*; *Gözüac-gözütox*; *Günəvər-quzey*; *Kəkov – pəltək / suvar – aydın, təmiz danışan*; *Şaqqama – şiddətli isti / sazax – soyuq*; *Herağaş – vaxtından tez*; *ərəzən – vaxtından gec*, bəzən bu sözə *qavırax* düşməkdə deyilir. *Fərə-beçə* (Kül sənin başına, gözəl fərə, beçə də səni bəyənmir).

Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi ilə bağlı Qüdrət Cəfərov yazır: “Leksikanın tematik qruplar üzrə öyrənilməsi sistemli tədqiqatın yeganə yolu deyildir. O başqa üsulla da yerinə yetirilə bilər. Bunun üçün dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxmış aşağıdakı kateqoriyalardan istifadə etmək lazımdır: polisemlik, omonimlik, konversivlik, sinonimlik, antonimlik, söz yaradıcılığı və söz artımı” (11, s. 120).

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik sistemə aid olan derivatoloji problemlərin araşdırılması Azərbaycan ədəbi dilindəki bir sıra sözlərin semantik və frazeoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması baxımından faydalıdır. Çünki şivələrin lüğət tərkibində omonimlər, sinonimlər, antonimlər, eləcə də frazeoloji sinonim və antonimlər geniş yer tutur. Naxçıvanın dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində işlənən leksik-semantik söz qrupları mənşəcə də daha rəngarəngdir.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik vahidlərin toplanılması, qruplaşdırılması və onların elmi təhlilinin aparılması ədəbi dilin ehtiyacı olan sözlərin üzə çıxarılmasında başlıca amildir.

Naxçıvanın dialekt və şivə leksikası üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, ədəbi dilə məxsus olan leksik-semantik əlaqələr eyni ilə tədqiq olunan regiona da xasdır. Naxçıvanın dialekt və şivələrinin leksik-semantik sistemində də çoxmənalılıq, omonimlər, sinonim cərgələr, antonim və s. hadisələr mövcuddur. Toplanan və tədqiq olunan dil faktları bunu bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.M. Niyə belə deyirik? Bakı, Azərənəşr, 1982, 242 s..
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası, Bakı, Elm və Təhsil, 2015, 316 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti / nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi K.H. İmamquliyeva, Bakı, Elm və təhsil, 2017, 304 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / A.A. Axundovun, Q.Ş. Kazımovun və S.M. Behbudovun redaktəsi ilə, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 2 cildə, I c., Ankara, Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, 661 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 2 cildə, II c., Ankara, TDV Yayın Matbaacılık, 2003, 653 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 740 s.
8. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti /tərtib edəni Həsərət Həsənov, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
9. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti /tərtib edəni Həsərət Həsənov, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
10. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti /tərtib edəni Nəriman Seyidəliyev, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
11. Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi, Bakı, Elm, 1984, 124 s.
12. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı, Bakı, Elm, 1980, 251 s.
13. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı, Bakı, Bakı Universitet nəşriyyatı, 1994, 196 s.
14. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli, Şivə materialları əsasında. Dərs vəsaiti, Bakı, API-nin nəşriyyatı, 1990, 90 s.
15. Əliyev İ.İ. "Divanü – Lügat-it Türk"də Azərbaycan türkcəsi sözləri, Naxçıvan, Nuh, 2016, 111 s.
16. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, Bakı, Maarif, 1987, 308 s.
17. İslamov M.İ. Termin yaradıcılığında dialektlər əsas mənbələr kimi / Azərbaycan terminologiyası problemləri, Bakı, 1988, s. 45-51
18. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1968, 274 s.
19. Məhərrəmov R.C. Sabirin satirik şerlərinin leksikası, Bakı, Azərb. SSR EA, 1968, 142 s.
20. Байшев Т.Г. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку. М.: Изд-во. Моск. 1955, 187 с.
21. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма, Наука, 1978, 214 с.

ABSTRACT

Zulfiya Ismayil

THE WORD CREATION BY LEXICAL-SEMANTIC WAY IN NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS

The article provides information about the forms and models of derivatological processes. One of the language phenomena that attracts attention is the issue of variance. These language facts are widely used for analysis. In the dialectal examples that are observed in Nakhchivan's dialects and accents, the ways in which synonyms, homonyms, and antonyms make variance are proved. Thus, the words which are used in Nakhchivan's dialects and accents and are in the variance relations have the same meaning. One does not have any other meaning according to the other. In addition to the words in the synonyms line, the additional meaning shades attract attention. It is understood during the investigation that one of the meaning of these words is disclosed through the

other. Hence, these words are the same concepts; they do not have additional meaning. In the article, these or other issues are explained on the basis of language facts.

РЕЗЮМЕ

Зульфия Исмаил

СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ПУТЕМ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И АКЦЕНТАХ

В статье сообщается о форме и моделях дериватологических процессов. Одним из языковых явлений, привлекающих внимание, является вопрос вариантства. Исследуются в диалектных примерах, наблюдаемых нами в нахчыванских диалектах и акцентах, способы образования вариантства синонимами, амонимами и антонимами. Таким образом, слова в нахичеванских диалектах и акцентах, соответствующие в вариантстве, имеют одно и то же значение. Один по сравнению с другим не имеет дополнительного значения. В синонимичных словах, привлекают внимание дополнительные оттенки значения. Во время исследования становится известным, что значение одного из этих слов раскрывается другим. Следовательно, эти слова выражают одно и то же понятие, они не имеют дополнительного значения. В статье эти или другие вопросы объясняются на основе языковых фактов.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

NİCAT YAQUBOV
 “Naxçıvan” Universiteti
 n.yaqubov@nu.edu.az

UOT:811.512.162

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, dil, köhnəlmiş, söz, səciyyə*

Key words: *Azerbaijan, language, outdated, word, specific.*

Ключевые слова: *Азербайджан, язык, устаревший, слово, специфика*

Arxaizm termini digər bənzər tərkibli sözlər kimi yunan mənşəli “arxe” sözündən düzəlir və özündə “köhnəlmiş” mənasını ifadə edir. Köhnəlmiş söz anlayışı altında isə dilin aktiv fondunda işlənməyən, lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçmiş sözlər və ifadələr başa düşülür. Sözlün işarələdiyi predmetlərin özü mövcud olmağa davam edir və yeni sözlə ifadə olunur. Məsələn; qəryə-kənd, istiqbal-gələcək, qala-şəhər, bilet-pasport, sayru, bimar-xəstə, bideh-vergi, divan-məhkəmə, zənən-qadın, nəccər-dülgər, al-hiylə, varmaq-getmək, namə-məktub, zövcə-həyat yoldaşı, ərməğan-hədiyyə, mərəz-xəstəlik, donluq-maaş, altun-qızıl, uyqu-yuxu, baqqal-satıcı, ün-səs, aeroplan-təyyarə və s.

Rus dilçiliyində bu məsələnin qoyuluşuna baxdığımız zaman görürük ki, burada arxaizm adı altında əsasən, slavyanizmlər nəzərdə tutulur. Bunlara misal olaraq kol (esli-əgər), poelku (poskolku-nə qədər), dokole (dokuda, do tex por-o vaxta qədər), dabı, ibo (başqa cür) və s. sözləri göstərmək olar (3;4). Arxaizm təkcə dildə və ya dilçilikdə işlənmir. Onun işlənmə sahəsi olduqca genişdir. Belə ki, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində köhnəlmiş nümunələr və hadisələr mənasında da arxaizm anlayışından istifadə olunur. Sənətsünaslıqda arxaizm termini köhnə üslubu əks etdirmək mənasını bildirir.

Arxaizmlər bədii ədəbiyyatda istifadə olunur. Bu çox zaman keçmişlə bağlı hadisələrin təsvirində həmin dövrün bədii mənzərəsini daha canlı verə bilmək üçün edilir. Bir çox hallarda arxaik sözlər əski üslubu canlandırmaq baxımından ədəbiyyatda işlədilir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Allah, Allah deməyincə işlər onmaz”-cümləsində “onmaq” feli işlədilir (1). Biz mətnədən bunun “Allah adını çəkmədən iş görülməz” –mənası ifadə etdiyini başa düşürük. Burada məqsəd hər bir işin “bismillah”la, yəni Allahın adıyla başlanması təklif edilir. Allahın adının zikr olunması hər bir işə xeyir-bərəkət gətirir. Burada bir tərəfdən dövrün inancı öz əksini dildə tapır, digər tərəfdən də dini dəyərlər təbliğ edilir. Füzuli öz dövrünün sufi-panteist görüşləri içərisində “Ah eylədiyim sərv-i-xuramanın üçündür” deyir. Buradakı “sərv-i-xuraman” gözəl mənasını ifadə edir. Cavid “Cümlə fəlakətlərə bais olan” insanı iblis adlandırır. Burada “cümlə fəlakət” bütün fəlakətlər mənasında işlədilir. Dövrün dili bir qədər də yüksək kübar təbəqənin səviyyəsində təqdim edilir. Öz dövrünün və ya özündən əvvəlki dövrlərin ədəbi dilindən istifadə edilərkən arxaizm nümunələrinin işlənməsinə istənilən qədər nümunə göstərə bilərik. Lakin bizim məqsədimiz təkcə arxaizm nümunələrini təsbit etmək deyil, eyni zamanda onların dildə yerini, rolunu və bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Keçmiş dövrlə bağlı olan arxaizmlərin bir hissəsi tarixizm (istorizm) adlanır. Bu cür anlayışlar keçmişlə bağlı olan hadisələri bildirir. Ancaq burada ifadə olunan hadisələr cəmiyyətin həyatından çıxmış olur. Yəni tarixizm bütün tarixi hadisələri deyil, yalnız artıq aktuallığını itirmiş və arxaikləşmiş hadisələri nəzərdə tutur. Məsələn, kağan, xaqan, xan, padşah, şah və s. Əski türk dilinin leksikası ilə Azərbaycan dilinin sözlərini meqayisə edərək tarixizmləri müəyyənləşdirmək mümkündür. M. Kaşqarlının “Divani-lüğəti-türk” kitabı leksik vahidlərin müqayisəsi üçün zəngin material verir (5).

Tarixizmlərin səciyyəvi xüsusiyyəti odur ki, onlara sözlər deyil anlayışlar aiddir. Belə ki, əl, dirsək, qol kimi sözlər bədən üzvlərinin adları kimi müasir Azərbaycan dilində işlədilir. Lakin bunların üzünlük ölçüsü kimi mənaları arxaıkləşmiş və tarixizmə çevrilmişdir. Vaxtilə bu bədən üzvləri ölçü vahidi kimi də işlədilmişdir. Bunu təsdiq edən ifadələr dildə indi də qalır. Məsələn, “əl boyda”, “qol boyda” “bir dirsək” və s. Bununla yanaşı arşın, pud, batman kimi ölçü vahidləri isə arxaizmlərdir. Bunların mənası da, sözləri də köhnəlmiş və dilin aktiv hissəsindən çıxmışdır. Buraya “şahi”, “abbasi” kimi pul vahidlərini də aid edə bilərik. Amma “abbasi”nın 20 qəpik mənasında işlənməsinə yaxın zamanlara qədər təsadüf edilirdi. Bu pulun Şah Abbasın adı ilə bağlı olduğunu bilirik. Görünür, tarixən o pulun üzərində Şah Abbasın adı və ya rəsmi olub. 1990-cı illərin əvvəllərində buraxılan milli pul vahidlərimiz də xalq içərisində üzərindəki rəsmlərə görə (Qız qalası, Nizami, Məmməd Əmin) adlandırılırdı.

Bədii ədəbiyyat keçmişdən bəhs edəndə həmin dövrü canlandırmaq üçün tarixizmlərdən istifadə edir. Bu istifadə müxtəlif səviyyələrdə olur. Bir tərəfdən yazıçı hadisələri və predmetləri təsvir edərkən tarixizmlərdən istifadə edir, digər tərəfdən isə qəhrəmanları keçmiş dövrün dili ilə danışdırır. Bu da öz növbəsində tarixizmlərin istifadəsinə və bədii əsərdə geniş əks olunmasına şərait yaratmış olur. Bədii əsərlərin dilində arxaizmləri öyrənən araşdırmalarda bu məqama diqqət göstərilmişdir (6;7;8;9;10;11 və b.).

Hər bir canlı milli dil fasiləsiz olaraq inkişafda və dəyişmə prosesində olur. Müxtəlif dövrlərdə və şəraitdə dil öz ehtiyatlarını artırır, funksional imkanlarını genişləndirir. Belə bir leksik və ya semantik genişlənmə şəraitində dilin lüğət ehtiyatlarında iki istiqamətdə proses baş verir:

1. Dildə leksik ehtiyatlar artır.
2. Dildən leksik vahidlər çıxır.

Bu proses yalnız canlı milli dilə aiddir. Bu o deməkdir ki, yalnız canlı dildə yeni sözlər və mənalar yaranır və bəzi sözlər və mənalar da unudulur. Dilin leksik səviyyəsində gedən bu prosesi iki şəkildə dəyərləndirə bilərik:

1. Leksik vahidlərin aktivləşməsi hadisəsi.
2. Leksik vahidlərin passivləşməsi hadisəsi.

Təbii ki, hər iki hadisə canlı dil şəraitində götürülür. Belə olmadığı halda dildən aktivləşmə və passivləşmə hadisəsi kontekstində bəhs edə bilmərik. Çünki dil yazılı abidələrdə öz əksini tapır və belə ədəbi dil nümunələrində bütün leksik vahidlər öz yerində saxlanmış olur. Biz belə abidələrin dilindəki sözlərin köhnəlmiş olduğunu təcrid olunmuş və ya sinxron şəkildə müəyyən edə bilmərik. Bunun üçün bizə ədəbi dilə diaxron planda baxmaq lazımdır. Yalnız ədəbi abidələrin dilindəki nümunələrin sinxron deyil, diaxron aspektdə araşdırılması zamanı leksik vahidin xarakterini, onun prosesdəki yerini və rolunu müəyyən edə bilərik.

Dildə leksik vahidlərin bir tərəfdən yenilənməsi, digər tərəfdən isə köhnəlməsi prosesi ilk növbədə tarixi faktorla bağlıdır. Tarixi inkişaf dilə yeni sözlər gətirir və bu yeni sözlər bir sıra əvvəlki sözlərin dildən çıxmasına səbəb olur. Yeni leksika dilin fonetik, leksik, morfoloji, qrammatik, sintaktik səviyyələrində dəyişiklik yaranmasına gətirib çıxarır. Bu şəkildə dil təkcə sözlərlə deyil, mənalarla da passivləşir. Bu passivləşmə, sözün özünün aktivliyini itirməsi ilə baş verir. Belə köhnəlmə dövrlə, mədəniyyətlə, və dillə bağlı baş verir. Bəzi sözlər yeni ekvivalentlər qazanır və bir növ dövrlə ayaqlaşır, ona uyğunlaşır, digərləri isə istifadədən çıxır və yox olur. Burada “yox olma” prosesini biz şərti olaraq işlədirik. Çünki arxaıkləşmə tamamilə yox olma deyildir. Söz arxaıkləşdiyi zaman o özünü üç qaynaqda saxlaya bilər:

1. Həmin dilin dialektlərində və ya hər hansı bir dialektində.
2. Həmin dilin qohum olduğu dillərdən hər hansı birində.
3. Həmin dilin ədəbi abidələrində.

Bu şəkildə biz göstərdiyimiz üç qaynaqdan birində arxaıkləşmiş leksik vahidi aşkarlaya bilərik. Onun funksional olduğu dil şəraitini də bu yolla öyrənə bilərik.

Dildə leksik vahidlərin dəyişməsi, lüğətdəki yenilənmə və köhnəlmə təbii bir hadisədir. Çünki təbiət də, cəmiyyət də, mədəniyyət də dəyişir. Bu dəyişmələrin dildə öz əksini tapmaması mümkün deyildir.

Dildə leksik vahidlərin köhnəlməsinə ən böyük təsir göstərən amillərdən bəhs etdiyimiz zaman onları iki əsas istiqamət üzrə ayıra bilərik:

1. Qloballaşma faktoru.

2. Müasirləşmə faktoru.

Qloballaşma faktoru ictimai həyatın və mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə etdiyi kimi, ünsiyyət vasitələrini, dilləri də öz təsirinə məruz qoyur. Bir tərəfdən qloballaşmanın gətirdi yeniliklər dilə təsir edir, digər tərəfdən isə dillərin özlərinin arasında inteqrasiya prosesləri sürətlənir və dillərin lüğət tərkibində ortaq resursların həcmi genişlənir. Belə bir təsir dildə köhnəlmiş sözlərin payını, lüğətdəki sayını artırmış olur.

Müasirləşmə faktoru da dilə öz təsirini göstərir. Predmetlərin yenilənməsi eyni zamanda, digər predmetlərin də köhnəlməsinə gətirib çıxarır. Müvafiq olaraq istifadədən çıxan predmetlərin adları da köhnəlmiş olur.

Dünyada son iki əsrdə baş verən elmi-texniki tərəqqi dilin lüğət ehtiyatına güclü təsir göstərmişdir. Mövcud olan sözlər və anlayışlar unudulur, onların yerini yeniləri tutur. Bu baxımdan arxaizm hadisəsi dildə kifayət qədər geniş öyrənilməli və ardıcıl araşdırılmalı bir problemdir.

Dildə leksik vahidlərin köhnəlməsi prosesində xarici faktorlarla yanaşı mədəniyyətin daxili qanunauyğunluqlarının da ciddi rolu vardır. Belə faktorların içərisində tarixi reallıqla və müasirləşmə faktoru ilə əlaqəli olan modanın da rolu vardır. Bəzi sözlərin istifadədən qalması onların ədəbi dildə dəbdən düşməsi ilə də əlaqəsiz deyildir.

Mövcud araşdırmalarda köhnəlmiş sözləri arxaizm və istorizm olaraq təqdim edirlər. Şübhəsiz ki, dildə baş verən bu köhnəlmə hadisəsinin özü bir linqvistik problem olaraq müxtəlif aspektlərdən öyrənilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, burada dilin diaxroniyada götürülməsi çox vacibdir. Belə yanaşma tədqiqatçıya dilin bütün səviyyələrini araşdırmaya cəlb etməyə imkan verir. Köhnəlmiş sözlərin öyrənilməsində digər mühüm məsələ əski mətnlərin tədqiqata cəlb edilməsidir.

Müxtəlif dövrlərə aid bədii əsərlər də köhnəlmiş sözlərin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli material verir. Burada bədii mətnlərlə yanaşı bədii olmayan digər yazılı abidələr də əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Təbii ki, burada mövzunun qoyuluşuna uyğun hərəkət etmək və yazılı dil materialını doğru seçmək lazımdır.

Köhnəlmiş sözlər dilin lüğət tərkibinin tarixi səciyyəsinə göstərir. Dildə köhnələn sözlər həm də dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Köhnəlmiş sözlər bir tərəfdən dilin, lüğətin tarixi səciyyəsinə nümayiş etdirir, onda gedən köhnəlmə prosesinin və tendensiyasının əsas xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir, digər tərəfdən isə başqa elm sahələri üçün də zəngin material verir. Xüsusilə, arxeologiya və etnoqrafiya köhnəlmiş sözlər vasitəsilə keçmiş öyrənmək üçün əlavə vasitə əldə etmiş olur.

Dilçilik tədqiqatlarında köhnəlmiş sözlər müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilir. Rus dilçisi T.F. Yefremova “Rus dilinin müasir lüğəti”ndə köhnəlmiş sözlər belə müəyyənləşdirilir: “İstorizm yox olmuş predmetlər, proseslər və hadisələri bildirən söz və ya sabit söz birləşməsidir” (2,236). Həmin müəllif arxaizmləri belə xarakterizə edir: “arxaizm köhnəlmiş, ümumi istifadədən çıxmış söz, nitq ifadəsi və ya qrammatik formadır” (2,97).

Bu tipli izahlardan da çıxış edərək arxaizm və istorizm arasındakı fərqləri izah etmək mümkündür. Hər iki təsnifat vahidini birləşdirən ümumi göstərici onların hazırkı dildə işlək olmamasıdır. Lakin onlardan biri, arxaizmlər tamamilə köhnəlmişdir və istifadədən çıxmışdır. Burada köhnələn əsas vahid sözün özüdür. Tarixizmdə isə anlayışlar köhnəlir, sözlər isə qalır. Sadəcə, bu sözlər yalnız tarixi gerçəkliklərin təsviri zamanı istifadə olunur. Bu günə münasibətdə isə onlar köhnəlmiş və istifadəsiz hala gəlmişdir. Onları köhnəldən və istifadəsiz hala gətirən əsas faktor isə həmin predmet və hadisələrin özünün dövrünü başa vurmağı və istifadədən çıxmasıdır.

Burada qarşımıza çıxan kateqoriyalardan ən başlıcası passivləşmədir. Köhnəlmiş sözlərin əsas xarakteri də onların passivləşməyə məruz qalması və passivləşmə üçün şəraitin yaranmasıdır. Sözləri passivləşdirən faktorların əsaslarını qeyd etdik. Şübhəsiz ki, burada yardımçı faktorlar da vardır. Məsələn, dildə intellektual leksikanın artımı, yüksək üslub, dəbdəbəli danışıq dəbi və s.

Arxaizmləri səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, onlar dilin aktiv leksikasının tərkibindən çıxsalar da müasir dildə öz sinonimlərini saxlayırlar. Dildə sözlərin passivləşməsi prosesi bir istiqamətli deyildir. Bunun əksinə olan bir proses də vardır. Bu da köhnəlmiş sözlərin aktivləşməsidir. Əlbəttə, köhnəlmiş sözlərin aktivləşməsi prosesi də ayrıca bir tədqiqat mövzusu kimi müasir dilin materialı əsasında işləyə bilər.

Beləliklə, arxaizm köhnəlmiş sözlərə, tarixizm isə yox olmuş hadisələrə deyilir. Arxaizmlərin əsas səciyyəsi ondan ibarətdir ki, onların ifadə etdikləri anlayışlar qalır, sözün özü isə köhnəlmiş olur. Beləliklə, bu kimi köhnələn sözlər dilin lüğət fondunun passiv fonduna daxil

olur. Tarixizm mənalı leksik vahidlər isə lüğətin aktiv hissəsində qalmağa davam edir. Bu halda sözün ifadə etdiyi anlayışlardan biri unudulur.

Ədəbiyyatda arxaizm köhnə üslubu əks etdirmək üçün işlədilir. Arxaizmlərdən istifadə ilə canlandırılan keçmiş bədii əsəri təsvir etdiyi dövrlə bağlı daha dolğun və canlı edir. Ədəbiyyatda tarixizm müəyyən bir tarixi dövrü daha real bir şəkildə təqdim etməyə xidmət edir. Yazıçı bu yolla əsərini tarixi həqiqətlərlə daha canlı şəkildə bağlamış olur. Deməli, tarixizm bədii əsəri tarixlə bağlayan vasitə kimi ciddi linqvistik bir funksiyanı yerinə yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Yazıçı, 1988.
2. Ефремова, Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный, в 2 т., Москва, Рус. яз., 2000.
3. Белянская З.Ф. Устаревшая лексика современного русского языка (историзмы), Дис. канд. филол. наук. Ленинград, 1998.
4. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избранные труды / Отв. ред. В.Г. Костомаров. Москва, Наука, 1977.
5. Xəlil A. Mahmud Kaşqarlı'nın "Türk dillərinin divanı kitabı"nda ədəbi mətnlər, Bakı, Nurlan, 2001.
6. Cahangirov M. Azərbaycan sovet şeirində məhəlli və arxaik sözlər. "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1955.
7. Cəfərova Ziyafət. Tarixi romanların dilində köhnəlmiş sözlər, Bakı, Nurlan, 2006.
8. Mehdiqızı Vahidə. XIX əsr aşıq üslubunda yazılmış Azərbaycan poeziyasının leksikası. Bakı, Nurlan, 2002.
9. Rüstəmov R.Ə. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş feillər məsələsi. Dilçilik məcmuəsi. XVII c. Bakı, 1963.
10. Salahlı Aida. Azərbaycan dastanlarının leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, Bakı, Azər nəşr, 1995.
11. Мамедов Г.Г. Дееспричастия в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX веков, Баку, АКД, 1967, с. 8.

ABSTRACT

THE GENERAL SPECIFICITY OF THE OBSOLETE WORDS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

The article examined obsolete words of the vocabulary of the Azerbaijani language. To clarify the issue, existing linguistic studies were used and studies were conducted on obsolete words. As a result of the research, it was clear that the obsolete words of the Azerbaijani language are rich and different, they occupy the passive part of the vocabulary.

РЕЗЮМЕ

ОБЩАЯ СПЕЦИФИКА УСТАРЕВШИХ СЛОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье исследовались устаревшие слова словарного состава азербайджанского языка. Для выяснения вопроса были использованы существующие лингвистические исследования и были изучены исследования по устаревшим словам. В результате исследования были ясны, что устаревшие слова азербайджанского языка богатые и разнообразные, они занимают пассивную часть словарного состава.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

AYSEL EMİNOVA

ayselmetinoguz@gmail.com

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

CemileNihatMeherremova@gmail.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT:811.512.162

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDAKI ZOORONİMLƏRİN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, toponim, dağ, oronim, zooronim, heyvandarlıq*

Key words: *Nakhchivan, toponym, mountain, oronym, zooronym, animal breeding*

Ключевые слова: *Нахчыван, топоним, гора, ороним, зороним, животноводство*

Azərbaycan özünün mürəkkəb fiziki-coğrafi şəraiti, relyefi, bitki örtüyü ilə yanaşı heyvanlar aləmi ilə də seçilir (4, s. 11). Xalqımızın həyatında heyvandarlığın inkişafı böyük yer tutmuş, insanlar öz həyatlarını maldarlıq və heyvandarlıqla təmas qurmuş, əkinçilik və ovçuluqla məşğul olmuş, dədə-babadan qurd, at, dəvə, qoyun, keçi, ilan kimi heyvanları müqəddəs saymış, onlara qayğı ilə yanaşmış, yaşadıqları ərazini, əkib biçdikləri yeri, sahəni, çəmənlikləri, dağları, dərə və təpələri heyvanların adları ilə adlandırmışlar. Coğrafi obyektlərin heyvan adları ilə adlandırılması zoonomik onomastik vahidlər yaradır, bu coğrafi obyekt adları ümumilikdə zootoponim adlanır. Zooronim yunanca zoo – “heyvan, heyvanlar aləmi” və oronim – yunanca oros “dağ”, onim “ad” – Yer səthi relyefindəki hər cür oroqrafik (mənfə və ya müsbət quruluşu) obyekt adıdır (11, s. 289).

Dilimizdə coğrafi adların öyrənilməsinin elmi əsası XIX əsrdə görkəmli tarixçi-alim və şair A. Bakıxanov (1794-1847) tərəfindən qoyulmuş, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq müxtəlif dilçi, tarixçi və coğrafiyaşünas alimlər tərəfindən onomalogiyanın yarımşöbələri (etnonim, antroponim, hidronim, zoonim, fitonim, kosmonim və ktematonim) üzrə tədqiqat işləri aparılmışdır (9, s. 79). Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dağ, daş, dərə, təpə, çay, göl, meşə, məskən və s. adları Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bölgədə kənardan gəlmə, süni adlar demək olar ki, yoxdur. Naxçıvanın hər dağında, hər dərəsində bir tarix yaşayır. Bu tarixi araşdırıb xalqımızın keçmişi ilə bağlı bir çox həqiqətləri üzə çıxarmaq, tariximizlə bağlı adları linqvistik planda təhlil etmək bu günümüz və gələcəyimiz üçün çox vacib və aktual məsələlərdəndir. Oronimlər milli mədəniyyətimizi, adət-ənənələrimizi qoruyub saxlayan, yanar ocağımızın ünvanını dəqiqləşdirən qiymətli abidələrdir. Naxçıvan oronimlərinin öyrənilməsi ictimai-siyasi və mədəni əhəmiyyətinə, dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindəki roluna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Muxtar Respublikanın ərazisi təbii şəraitinə görə Azərbaycanın digər bölgələrindən kəskin sürətdə fərqlənir və bu, bölgənin heyvanlar aləminin son dərəcə zənginliyində əksini tapır. Buradakı heyvanların növ tərkibi və miqdarı Azərbaycan faunasının 60-80%-ni təşkil edir. Ərazinin belə zəngin faunaya malik olması, hər şeydən əvvəl onun landşaft quruluşunun rəngarəngliyi, yəni burada yarımşəhra, meşə, qayalıq və dərələrin, quru çöl və Arazboyu kolluqların, bağların və vahələrin subalp və alp çəmənliklərin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Mütəxəssislərin məlumatına görə “Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan vəhşi məməlilərin 102 növündən 62-si Naxçıvan MR-də yaşayır” (18, s. 62-80). Naxçıvan MR-in faunasının bu qədər zəngin olması bölgədəki bəzi oronimlərə bu adlar verilməsinə əsas verir. Burada mikrooronimlərin bir qismi ev heyvanları, bir qismi isə çöl heyvanları və quşların adları ilə bağlı yaranmışdır və buna görə də zoonim mənşəli coğrafi adları iki qrupa bölmək olar:

1) heyvan adları əsasında düzələn oronimlər; məs: Atdar dərəsi (Gal kəndi, Culfa), Buğa çeşmə dərəsi (Babək və Kəngərli rayonlarının sərhəddi), Camış ölən yer (Nəsirvaz kəndi, Ordubad),

Dəvəboynu təpəsi (Mahmudoba kəndi, Şahbuz), Qaplan təpə (Şərur rayonu), Dovşan dərəsi (Qarabağlar kəndi, Kəngərli), Pələngli dağ (Tənənəm kəndi, Şərur), və s. (8, s. 172);

2) ornitonimlər (quş adları) əsasında düzələn oronimlər; məs: Qaranquş təpəsi (Ordubad), Quzğunlu dağ (Vayxır kəndi, Babək), Kəklikli dərə (Qızılca kəndi, Culfa), Bülbüllü qaya (Gərməçataq kəndi, Babək) və s. (8, s. 173).

Pələngli dağı. Bu dağ Şərur rayonunun Tənənəm kəndi ərazisində yerləşir. *Pələng* - pişik cinsindən olub dərisi zolaqlı iri yırtıcı heyvan; qaplan (3, s. 493). Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində çox az təsadüf edilən vəhşi heyvanlardan biri də pələngdir. Maraqlıdır ki, az təsadüf edilsə də, vaxtilə burada pələng yaşadığına görə dağa belə ad verilib. Bölgədə bu heyvan adı ilə bağlı Pələngli dağı (Yuxarı Buzqov kəndi, Babək), Pələng qayası (Qarabağlar kəndi, Kəngərli), Pələngbasan dərə (Badamlı kəndi, Şahbuz) kimi oroqrafik obyekt adları vardır. Qeyd edək ki, -lı⁴ şəkilçiləri vasitəsilə söz köklərindən cümlədəki yerlərinə görə yer münasibəti, keyfiyyət, sahiblik, familiya, əlamət, nəsil, ailə və kəmiyyət mənalarını ifadə edən düzəltmə isim əmələ gəlir (14, s. 224). Bu oronim iki (pələng+li) komponentdən ibarətdir. Birinci komponent zoonim, ikinci komponent isə qrammatik vahiddən ibarətdir.

Hazırda pələngə respublikamızın Lənkəran-Astara zonasında çox nadir hallarda təsadüf edilir. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Kəlbəcər, Zəngilan, Laçın, Qubadlı rayonlarının toponimlər sistemində pələng onimi ilə başlayan oronimlər nisbətən çox təsadüf edir. Bu da Kiçik Qafqaz meşəliklərində bir zamanlar pələnglərin yaşamasını təsdiq edir. Beləliklə, oronimi zooronimlər sırasına aid edə bilərik.

Ayçınqıl dağı. Bu dağ Ordubad rayonunun Biləv kəndi ərazisində yerləşir. *Ayı* - ayı cinsinə aid məməli heyvan növüdür. Bu dağ Ordubad rayonunun Biləv kəndi ərazisində konusvari formada, sıldırım yamaçlı dağ adıdır. Hündürlüyü 3707 metr olan dağ adı yerli əhali arasında Ayıçınqılı, mənbələrdə isə ayıçınqıl variantında işlədilir (15, s. 45) və “çoxlu çınqıl olan dağ” mənasında açıqlanır (5, s. 67). Dağ adının mənşəyinə toxunan H.Aslanlı belə qənaətə gəlir ki, Biləvdə və ətraf kəndlərdə çaqıl əvəzinə çınqıl sözü işlədilir. Bu da çınqıldan böyük qırıntı süxurudur. Qırıntılar daha böyük, daş və qaya parçalarından ibarət olduqda isə belə süxura ayı çınqılı deyirlər. Ayıçınqılı zirvəsinin cənub-qərb, cənub və cənub-şərq yamacları kobud və böyük daş və qaya parçaları ilə örtüldüyü üçün ona bu ad verilmişdir. Lakin bu fikirdən fərqli olaraq belə qənaətə gəlirik ki, Ayçınqıl sözü ayı, çınqıl sınıqlı sözləri və dağ topofomatının birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Bilirik ki, çınqıllı, daşlı olan ərazidə ayının yaşamasına və ya burada ayıya rast gəlinməsinə görə obyektə bu ad verilmişdir.

Qeyd edək ki, Ordubad rayonu ərazisindəki Ayçınqıl aşırımı, Ayıdərəsi və Ayı daşı silsiləsi, Ayı mağarası, Ayı çınqıllığı, Ayı şamı, Ayı bağı oronimlərinin mənşəyi də ayı heyvan adı ilə bağlıdır. Naxçıvanın dağlıq əraziləri, o cümlədən Biçənək, Tillək və Salaxana meşələrində yaşayan heyvan adı ilə bağlı oroqrafik obyekt adları geniş yayılmışdır. Məsələn: Ayıdaş silsiləsi (Culfa rayonu), Ayılı qaya (Zirnel kəndi, Şahbuz), Ayı dərəsi (Nursu kəndi, Şahbuz).

Vurğulamaq istərdik ki, eyni adlı zooronim Kəlbəcər rayonu ərazisində Qarabağ yaylasında da mövcuddur, Tərtər çayı və Bazarçayın mənbəyi yaxınlığında sönmüş vulkan konusudur. Azərbaycanda arealı Böyük və Kiçik Qafqaz, Talış dağlarını, dağətəyi əraziləri əhatə edir (5, s. 67).

Dəvəboynu dağı. Ordubad rayonunda yerləşir. *Dəvə*- səhralarda və quru çöllərdə istifadə olunan, bir və ya ikihörgüclü, çox dözümlü iri yük heyvanıdır (2, s. 55). Qədim türk dillərində erkək dəvə buğra adlanmışdır. Dəvə səhra və quru çöllərdə istifadə olunan davamlı, əti yeyilən və bol yun verən heyvan olduğundan onun saxlanması və çoxaldılmasına xüsusi fikir vermişdir.

Qədim zamanlardan Naxçıvanda dəvəçiliyin inkişafına ciddi fikir verilmiş, burada birhörgüclü və ikihörgüclü dəvə cinsləri yetişdirilmiş, əhali hərbi işlər və təsərrüfat həyatlarında dəvədən geniş istifadə etmişlər. Elə bu səbəbdən dəvə adı oronimin birinci tərəfi yerində işlənərək onomastik adların yaranmasına xidmət edir, dəvəçiliyin inkişaf tarixi, əhalinin təsərrüfat həyatı haqqında təsəvvürü genişləndirir. Adıçəkilən zooronimin tərkibindəki *boynu/boyun* sözü coğrafi termin kimi “dağ aşırımı” mənasını bildirir. Qeyd edək ki, Naxçıvan MR-də bu adla bağlı bir çox tayfa adları Dəvəli, Dəvəlilər, Dəvəçi, Dəvəçilər (Naxçıvan şəhəri), urbanonimlər Dəvəlilər məhəlləsi, Dəvəli məhəlləsi (Zeyvə kəndi, Şərur) və Dəvə yatağı (Qazançı kəndi, Culfa; Xurs kəndi,

Ordubad), Dəvəboynu meydanı (Bist kəndi, Ordubad), Dəvəboynu təpəsi, Dəvəuçan təpə (Mahmudoba kəndi, Şahbuz), Dəvə yolu, Dəvəboynu sahəsi (Biçənək kəndi, Şahbuz), Dəvəboynu yalı (Zərnətin kəndi, Şahbuz), Dəvəboynu sahəsi, Dəvə yurd (Nehrəm kəndi, Babək), Dəvəbasan sahə (Xanlıqlar və Arbatan kəndləri, Şərur), Dəvə yolu (Yurdçu kəndçi, Kəngərli), Dəvə bağ (Qarabağlar kəndi, Kəngərli), Dəvəbatan, Dəvəyatağı (Sirab kəndi, Babək), Dəvə düzü (Qaraçuq kəndi, Babək) kimi onomastik vahidlər vardır.

Qeyd edək ki, Naxçıvan şəhərindəki *Sarvanlar məhəllə* adı da dəvəçiliklə bağlı yaranmışdır. Kəngərli nəslinə mənsub olan bu ad həmin tayfanın dəvəçiliklə məşğul olmalarını təsdiqləyir və karvan, sarıban kimi qədim leksik vahidlərin izini özündə yaşadır.

Dəvə var-dövlət rəmzi kimi də çıxış edir. “Dövlətdə dəvə, övladda nəvə” atalar sözü də bunu təsdiq edir. Dəvə türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların məişətində xüsusi yer tutmuşdur. Oğuzlarda dəvə çox istifadə olunan heyvanlardan biri idi. Kitabı Dədə Qorquda dəvə sözü işləkdir. “Dəvələrinə vardı, bin buğra – nər seçdi”(13, s. 57).

Hazırda Azərbaycanın Abşeron, Salyan, Şamaxı, Göyçay və s. rayonlarında dəvə saxlanılır. Azərbaycanın bir sıra rayonlarında dəvələrin otarılması, saxlanması üçün imkanlar olmuşdur ki, nəticədə adı çəkilən ərazilərdə həmin heyvan adı əsasında toponimlər yaradılmışdır.

Buğa çeşmə dərəsi. Babək və Kəngərli rayonlarının sərhəddində yerləşir. Oronim *buğa* (erkek maral və ya ümumiyyətlə iribuynuzlu heyvanların erkəyi), hidronim mənşəli *çeşmə* sözü və *dərə* toponomiyasının birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Adın yaranma səbəbi ərazinin qədim yaşayış yeri olması, burada heyvandarlıq və maldarlığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır, həm də dağ ətrafında tez-tez buğa görünməsinə görə də bu adı almışdır. Buğa sözü Orxon-Yenisey abidələrində şəxs və heyvan adı kimi qeydə alınmış (18, s. 315), zaman keçdikcə şəxs adı kimi sıradan çıxmış və “Dədə Qorqud kitabı”nda ancaq heyvan adı kimi qalmışdır: Oğlan yumriğilə buğanın alnına qıya tutub çaldı. Buğa kötün-kötün getdi. Buğa oğlanı sürdü, geri gəldi (13, s. 36). Əksər türk dillərində müxtəlif variantlarda işlənən buğa sözü toponomik adlar sistemində qeyri-məhsuldar şəkildədir. Bu hal Naxçıvan MR bölgəsi üçün də səciyyəlidir. Bu adın mənşəyini S.Babayev “Dədə Qorqud kitabı”ndakı Dirsə xan oğlu Buğac xanın adı əsasında yarandığını yazır və Altuntaxt yaylağının su ilə təchizatında çeşmənin müsbət rolunu qeyd edir. (7, s. 92). Biz hesab edirik ki, Buğa çeşmə dərəsi toponimi zoonim mənşəlidir.

Qeyd edək ki, buğa zoonimi ilə bağlı Özbəkistanda Buka, Rusiyanın Çita vilayətində Bukaçaça, Ukraynada Bukaçay toponimləri qeydə alınmışdır(5, s.113).

Naxçıvan MR ərazisində ornitonimlər (quş adları) əsasında düzələn oronimlərə də rast gəlmək mümkündür. Dünyanın bütün yerlərində olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də quşların müxtəlif növləri yaşayır. Mütəxəssislərin məlumatına görə Naxçıvanın faunasında qartal şahin, quzğun, kəklik, göyərçin, bülbül, sərçə, sarıköynək, turac, qumru, bildirçin, çalağan, sağsağan, şanapipik, ağacdələn, qarğa, qaranquş, torağay, ördək, qaz, çobanaldadan, alabaxta, alacəhrə, bayquş, sarıdimdik və s.kimi “217 quş növü yaşayır” (18, s. 42-50) ki, bu quşların da bir qisminin adı oronimin aparıcı tərəfi kimi çıxış edərək yer-yurd adları yaratmağa xidmət edir.

Qaraquş dağı. Babək və Kəngərli rayonlarını əhatə edir. Dağ Şərqi Arpa və Cəhri çayları hövzələrinin suayrıcısıdır. Çayın bu hissələrində balıqlar kifayət qədər olduğundan, əsas yemi də balıq olan qaraquşların mövsümdə dağda məskunlaşmasına, buraya uçub gəlməsinə imkan yaratmışdır. Ehtimal edirik ki, dağın belə adlandırılması orada çoxlu qaraquşların olması ilə əlaqədardır. Buna bənzər digər variantda deyilir ki, dağın adı yırtıcı qara quşlara, qayalarda yuva salması ilə əlaqədardır.

Qaraquş sözü *qara+quş* komponentlərindən əmələ gəlib. Vurğulayaq ki, *qara* quşun rənginə görə deyil, onun böyüklüyü ilə əlaqələndirilir. *Quş* sözü cinsin adıdır. Vaxtilə bu ərazidə yayıldığına görə dağ quşun adı ilə adlandırılmışdır. Onu da qeyd edək ki, qaraquş adı başqa bir növdən olan “qartal” quşunun adının sinonimi kimi bəzi türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində istifadə olunur (1, s. 429). Əslində zoologiyada qartal və qaraquş fərqli növlərdir. Qartal Aquila Brisson cinsindən olub Qırğılar fəsiləsinə daxildir, müxtəlif növləri vardır. Naxçıvanda qartal növləri kimi kərkəz, berkut, çöl qartalı və s.kimi növləri vardır.

Eyni adlı dağa Göyçay və Şamaxı rayonlarında da rast gəlik(6, s. 31).

Qaranquş dağı. Ordubad rayonu ərazisində Tivi kəndindən şərqdə yerləşir. Dağın qayalıqlarında vulkan mənşəli çoxlu təbii yarıqlar və müxtəlif ölçülü dəliklərdə Dərələyəz zonasında rast gəlinən çöl qaranquşları yaşayır. Dağ ona görə belə adlandırılır.

Qaranquş adına türk dillərində müxtəlif formalarda rast gəlinir. *Karlaqaş* (altay), *karluğas* (başqırd), *qırlanqaç* (qaqauz), *karlıqaş* (noqay), *karlıqaç* (tatar), *kırlanğıç* (türk) və s. (16, s. 238). M. Kaşğaridə *karğılaç* və *karlığaç* formalarında rast gəlinir. Müəllif iki formanın metateza hadisəsi əsasında yaranmasını qeyd etmişdir (12, s. 370).

Sözün birinci hecasındakı “ı” saitinin əvvəllər “a” olması “n” samitinin kılıç>kılınç sözündə olduğu kimi sonradan artırılmasına əsaslanaraq türk dilindəki *kırlanğıç*<*karlağuç* şəklində bərpa edilir (10, s. 238).

Naxçıvan toponomik sistemində qaranquş adını əks etdirən zooronimlər bunlardır: Qaranquş yaylağı, Qaranquş təpəsi (Ordubad).

Məqalədə belə nəticəyə gəlik ki, toponimlərə ad vermə ənənəsi təkcə etnos, şəxs adları, bitki və təsviri xarakterli deyil, eyni zamanda bu ərazinin heyvanat aləmi ilə də əlaqəlidir. Bu da bölgənin coğrafi şəraiti, təbii sərvətləri, əmək fəaliyyəti, yaşayış tərzilə bağlıdır ki, bu heyvan adları bölgənin zootoponimlər sistemində öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, I c, Bakı, Azər nəşr, 1966, 595 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, II c, Bakı, Elm, 1980, 576 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə IV cild, Bakı, Elm, 1987, 544 s.
4. Azərbaycan faunası (məməlilər) X c, Bakı, Elm, 1978, 193 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2 cildə, I cild, Bakı, Şərq- Qərb, 2007, 299 s.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, II cild (2 cildə), Şərq-qərb, Bakı, 2007, 303 s.
7. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri, Bakı, Yeni nəşrlər evi, 1999, 224 s.
8. Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı, Elm, 2002, 286 s.
9. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı, Möminin, 2001, 287 s.
10. Eren H. Türk dilinin etimoloji sözlüğü, Ankrara, Bizim Büro Basım Evi, 1999, 512 s.
11. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, səh 317 s.
12. Kaşğari Mahmud. Divanü luğat-it-türk. I c., Bakı, Ozan, 2006, 752 s.
13. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanları, Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
14. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları, Bakı, Nurlan, 504 s.
15. Naxçıvan ensiklopediyası, 2 cildə, I cild, Naxçıvan, 2005, I cild, 356 s.
16. Ramazanov K.T. Türk dillərində quş adları // Türk dillərinin tarixi- müqayisəli leksikologiyası məsələləri, I c., Bakı, Kitab aləmi, 2004, s. 18-74.
17. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, Yazıçı, 1993, 400 s.
18. Talıbov T. Naxçıvan Muxtar Respublikasında nadir heyvan növləri və onların genofondunun qorunması, Bakı, Elm, 1999, 104 s.

ABSTRACT

Aysel Eminova
Jamila Maharramova

LINGUISTICALLY PECULIARITIES ZOOONIMS OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

In the article, the zooronyms included in the Nakhchivan Autonomous Republic were involved in linguistic research. It should be noted that the mountain, stone, river, hill, river, lake, forest, settlement and so on in Nakhchivan Autonomous Republic are the word of the Azerbaijani language. There is almost no artificial names in the region, so far. On every mountain in Nakhchivan, every stream has a history. It is important to explore the history, to reveal many truths about our people's past, to analyze the names of our ethnicity and history in a linguistic way, which

is very important and actual for our present and future. Oronyms are valuable monuments that preserve our national culture, customs and traditions. The study of the Nakhchivan oronyms is of great importance for the socio-political and moral significance of its role in the definition of state borders. In the article, we can conclude that the tradition of naming the toponyms is related not only to ethnos, names, plants, and descriptive but also to the animal kingdom of this area. This is due to the region's geographical conditions, natural resources, labor activity and living standards, which are also reflected in the zootoponym system of the region. New scientific results have been obtained in the article.

РЕЗЮМЕ

Айсель Эминова

Джамила Магаррамова

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗООРОНИМОВ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье зооронимы, входящие в Нахчыванскую Автономную Республику, были вовлечены в лингвистические исследования. Следует отметить, что гора, камень, река, холм, река, озеро, лес, поселение и т. д. В Нахчыванской Автономной Республике названия - азербайджанские слова. Почти нет искусственных имен в регионе. На каждой горе в Нахчыване каждый поток имеет историю. Важно исследовать историю, выявить многие истины о прошлом нашего народа, проанализировать имена нашей этнической принадлежности и истории лингвистически, что очень важно и актуально для нашего настоящего и будущего. Оронимы - ценные памятники, которые сохраняют нашу национальную культуру, обычаи и традиции. Изучение Нахчыванских оронимов имеет большое значение для социально-политического и морального значения его роли в определении государственных границ. В этой статье мы можем заключить, что традиция называть топонимы связана не только с этносами, именами, растениями и описательными, но и с животным миром этой области. Это связано с географическими условиями региона, природными ресурсами, трудовой деятельностью и уровнем жизни, которые также отражаются в зоотопонимной системе региона. В статье получены новые научные результаты.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

YASİN BABAZADƏ
 “Naxçıvan” Universiteti

UOT: 81.374.
İNGİLİS-AMERİKAN LEKSİKOQRAFİYASININ TƏDQIQI TARİXİ VƏ OKSFORD
LÜĞƏTİNİN 1837-1957-Cİ İLLƏRDƏKİ REDAKTORLARI

Açar sözlər: *leksikoqrafik nəşr, nəzəriyyə, lüğətlər müharibəsi, Oksford lüğəti*

Key words: *lexicographical publication, theory, war of dictionaries, Oxford dictionary*

Ключевые слова: *лексикографическое издание, теория, война словарей, словарь Оксфорда*

Leksikoqrafik məktəbin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, uğurlu praktik lüğət işinin müəyyən dillər sahəsində, ümumi nəzəriyyənin qurulması üçün ən yaxşı xarici nəşrlərin təcrübəsini işləmək, təhlil etmək və nəzəri cəhətdən ümumiləşdirmək lazımdır. Məhz buna görə də James Murray, Henry Bradely, William Craigie, C.T. Onions və.s tanınmış təcrübəli nümayəndələrin simasında xaricdə çıxmış ən böyük leksikoqrafik nəşrlərin təcrübəsini açıqlayan iş bunu hərtərəfli əhatə edir.

Leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin qurulması üçün hər hansı bir milli leksikoqrafiyanın tarixi təcrübəsinin təhlili məqsədəuyğundur, üstəlik ingilis dilinin leksikoqrafik baxımdan çox zənginliyi buna əsasdır.(1, s.47)

Məlumdur ki, müxtəlif dilli lüğətlərin, leksikoqrafik materialının işlənməsində müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Ümumi cəhətlərin oxşarlığından görünür ki, o yalnız geniş yayılmaya deyil, həm də seçilmiş prinsiplərin səmərəliliyinə işarə edir. Onlar bir daha bu və ya digər problemlərin qəbul etdiyi qərarların düzgünlüyünə inanırlar. Fərqli cəhətləri isə xüsusi leksikoqrafiyanın nümayəndələri ilə sadəcə gözardı edilməlidir, lakin onlar dərin təhlil olunmalı və tənqidi başa düşməlidirlər. Bu zaman şübhəsiz ki, gələcək lüğətlərin tərtib edilməsində daha uğurlu düşüncələrə və həllərə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanda ingilis və amerika leksikoqrafiyasının praktiki və nəzəri təcrübəsini təhlil edən çoxsaylı məqalələr yazılmamışdır. Leksikoqrafik tematikanın hazırlanması üç əsas istiqamətdə aparılır.(2, s.145)

1. İngilis dili leksikoqrafiya tarixinin əsas mərhələlərinin tədqiqatı

2. İzahlı lüğətlərin tərtibi sahəsində, İngilis və Amerika leksikoqrafiyasının hazırkı vəziyyətinin təhlili

3. Digər növ lüğətlərin hazırlanmasında prinsiplərin təhlili (İzahlı lüğətlərdən başqa). (3, s.254)

Daha ətraflı desək İngilis dili leksikoqrafiyasının tarixi inkişafı ilə bağlı Amerika və İngilis leksikoqrafiyasının tarixi təcrübəsini göstərən nəşrlər var. Onlardan ilki XVII əsdən başlayaraq XX əsrin əvvəlinə qədər İngilis və Amerika leksikoqrafiyasının tarixinə həsr olunan V.D.Araikin məqaləsidir. Həmin məqalədə ingilis və amerika izahlı lüğətlərinin tarixi izlənilmiş, həmçinin onların quruluşunun ümumi prinsipləri qısaca təsvir edilmişdir. Bu məqalədə nəzəri suallar yoxdur. Bu belə izah olunur ki, leksikoqrafiya o zaman hələ elm kimi formalaşmamış və hələ öz başlanğıc dövrünü yaşayırdı. V.D. Araikin işinin ən böyük əhəmiyyəti İngiltərə və ABŞ-ın leksikoqrafiyasının praktik təcrübəsini qiymətləndirmək üçün birinci cəhd idi.

1954-cü ildə L.V.Malaxovskoqo ingilis dilinin ən böyük izahlı lüğətinə “Böyük oksford lüğətinə” həsr olunan dissertasiya yazır. Müəllif ətraflı olaraq aşağıdakı aktual problemlərdə dayanır:

1. İzahlı lüğətlərin sözlüyünün problemləri

2. İzahlı lüğətlərin diaxron və sinxron sərhədləri

3. Dialekt və xüsusi leksikanın, başqa dillərə məxsus az işlənən sözlərin lüğətdə yeri və.s

İngilis dilinin leksikoqrafiya lüğətlərinin tarixinə T.T. Saloxiddinovun “Samoelya Djonsonu” lüğəti həsr olunub. İngilis leksikoqrafiyasının bəzi məsələlərinə onun “İngilis” monoqrafiyasında da toxunulur.

Amerikan leksikoqrafiyasının tarixi İ.N. Pikinin namizədlik dissertasiyasında ətraflı tədqiq edilmişdir. Xüsusən də bu dissertasiyada lüğətlər müharibəsi dövrü leksikoqrafiyanın inkişafında əhəmiyyətli rolunu oynayan Uebster, Vutera lüğətləri təhlil olunub.

Amerikan leksikoqrafiyasının sonrakı tarixi mərhələsi M.Usmanovun namizədlik dissertasiyasında tədqiq edilmişdir. Qeyd edim ki, dissertasiya “sençeri” adlı izahlı ensiklopedik lüğətinə həsr olunmuşdur.

İngilis və Amerikan leksikoqrafiyasının tarixi ilə bağlı çoxlu problemlər, Stupinin işlərində ifadə olunmuşdur. İngilis dilli lüğətlərin tədqiqinə və tərtibatına bir çox alimlər öz töhvələrini vermiş və onların əməyi sayəsində hazırda istifadə etdiyimiz Oksford lüğəti günümüzdə ən geniş istifadə olunan lüğətlərdən birinə çevrilmişdir. Oksford ingilis lüğətinin redaktorları və onların bu işə töhfələri aşağıda sadalanmışdır.

Ceyms Murray (1837-1915) – Oksford lüğətinin əsas redaktoru Ceyms Murray Şotlandiyanın, Denholm şəhərində bir dənizçi ailəsində anadan olmuşdur. 14 yaşında o intensiv bir üsulla özünütəhsilə başlamış, böyük axtarış və səylər göstərmiş eyni zamanda o bu lüğət üzərində 28 il işləmişdir. Bir gənc kimi Murray məktəb direktoru və bank işçisi kimi çalışmış, lakin o hər zaman digər sahələrə xüsusən də filologiyaya böyük maraq göstərmişdir. Onun Britan filologiya cəmiyyətinə üzv olması eyni zamanda 1868-ci ildə “Şotland dialektləri” adlı çap olunmuş kitabı ona çox əhəmiyyətli elmi əlaqələr qurmağa imkan yaratdı. (3, s.86) 1879-cu ildə o filoloji cəmiyyətin təklif etdiyi lüğəti redaktə etmək üçün Oksford universitetinin mətbuatı tərəfindən çağırıldı. Murray və mətbuat arasında redaksiya qaydalarına əsasən bir sıra ilkin anlaşmazlıqlara baxmayaraq Murray tezliklə layihədə rəsmi işə başlamaq barəsində razılığa gəldi. Filoloji cəmiyyətin “Scriptorium” adlı xüsusi inşa edilmiş iş otağında Murray öz işinə davam etdi. Filoloji cəmiyyətin materiallarında bəzi səhvlər və yoxlamalar əldə etməklə “oxu proqramı” yaratdı. Murray ilə Oksford dilləşmələri arasında illərlə mübahisələr və qarşıdurmalar olmuşdur. Mətbuat nəşri durduğuna görə Murray istefa vermək qərarına gəlir lakin bütün bu problemlərə baxmayaraq Murray həyatının sonunadək lüğətlə işini davam etdirdi. Onun lüğətlərin inkişafına töhfəsi şaşırtıcıdır. (4, s.27) O iş üçün orijinal model və standartları təyin etdi və eyni zamanda şəxsən ilk nəşrin yarısını redaktə etdi. Lakin o ilk hissənin çapını görəcək qədər yaşamadı. Onun lüğət adına möhtəşəm nailiyyətləri gələcək nəsillər üçün sağlam bir təməl olmuşdur.

Henry Bradely (1845-1923) – Filoloq, leksikoqraf və 1888-ci ildən bəri Oksford ingilis lüğətinin ikinci redaktoru Bradely Mançestrədə anadan olmuş və 14 yaşınadək qrammatika məktəbinə getmişdir. 1863-cü ildən 1883-cü ilə qədər Shiffild firmasında məmur kimi işləmişdir. Bu illər ərzində o filoloji maraqlarını inkişaf etdirmiş, Avropa və klassik dillərə yiyələnmiş eyni zamanda ibrani biliklər əldə etmişdir. 1884-cü ildə iqtisadi səbəblərdən və həyat yoldaşının səhhətində olan narahatçılıq üçün müxtəlif ədəbi işlərlə məşğul ola biləcəyi Londona köçmüşdür. Eyni ildə onun yeni çap olunmuş “Yeni İngilis lüğətinin (Oksford ingilis lüğətinin) ilk hissəsinə rəyi elə qeyri adi filoloji bilik nümayiş etdirirdi ki, Murray etimoloji problemlərdə Bradely ilə məsləhətləşməli olurdu. 1886-cı ildə Bradely Oksford Universiteti mətbuat nümayəndələri tərəfindən B hərfinə köməkçi kimi işə qəbul edilmiş və 1888-ci ilin yanvar ayında lüğətin ikinci reaktoru təyin edilmişdir. (5, s.148) O öz işçiləri ilə Britaniya muzeyinin verdiyi bir otaqdan istifadə edərək Londondakı işini davam etdirdi. 1896-cı ildə o, Oksforda köçdü Bradely və sonrakı iki redaktor Qədim Ashnolean muzeyinin onlara ayırdığı yerdə Murraydan ayrı işləmişdir. Bradelyin lüğət üzərində 40 illik işi E-G, L-M, S-Sh, St və W hərfinin bir hissəsini əhatə edir. Bradely təvazökar bir alim idi. Baxmayaraq ki, Bradely və Murray bənzər xarakterlərə malik idilər, lakin Bradelyin sükunəti Murrayın dəyişkən temperamenti ilə zidd idi. 1891-ci ildə Bradelyin lüğət işi Oksford tərəfindən fəxrlə tanındı və 1914-cü ildə o və Murray fəxri “D.Litts” adını aldılar. 1915-ci il Murrayın ölümündən sonra Bradely baş redaktor oldu və işini 1923-cü ilə, qəfl ölümünədək davam etdirdi.

William Craigie (1867-1957) – Filoloq, leksikoqraf, oksford lüğətinin 3-cü redaktoru William Şotlandiyanın Dundee şəhərində anadan olmuşdur. O 1888-ci ildə Andrew universitetindən məzun olmuşdur. Ümumilikdə iki həmkarı ilə onların dillər sahəsində dərin bilikləri var idi. Xüsusilə keltik, qədim şotland dili və skandinavia dilləri üzrə o, öz dövrünün ən məhsuldar leksikoqrafı olmuşdur. Craigie 1897-ci ildə mətbuat nümayəndələri tərəfindən Bradleyin heyətinə təyin olundu və N, Q, R, Si-Sq, U, V və Wo, Wy hərflərinin redaktəsinə cavabdeh oldu. (8, s.345) Lüğət üzərində işləyərkən Craigie Oksfordda skandinavian dilləri üzrə müəllim daha sonra 1916-cı ildə anglo-sakson dilləri üzrə professor olmuşdur. O, dövrünün məhsuldar leksikoqrafı olmaqla yanaşı ömrünün son illərində üç əsas lüğət üzərində işləmişdir (9, s.173).

1. Oksford ingilis lüğəti
2. Qədim Şotland dilinin lüğəti
3. Tarixi amerikan -ingilis lüğəti

Sonuncunu redaktə etmək üçün o 1925-ci ildə Çikaqo universitetində İngilis dili müəllimi vəzifəsini tutdu. 1936-cı ildə tam diqqətlə Qədim Şotland dilinin lüğətini işləmək üçün bu vəzifəsindən istefa etdi və L hərfini bitirdi.

C.T.Onious (1873-1965) - Qrammatik, leksikoqraf Onious Briminghauzda dizayner ailəsində anadan olmuşdur. O 1892-ci ildə Londonda İngilis dili müəllimi Oniousu Ceyms Murraya təqdim etdi və Ceyms Murray onu tələbəliyinin son ilin də özünün heyətinə qoşulmağa dəvət etdi. Bu zaman artıq Murray İngilis dilinin 1913-cü ilədək Onious Bradly və Craigienin rəhbərliyi altında M, N, R, S hərflərini işləyib qurtara bildi. 1914-cü ildə Onious lüğətin dördüncü redaktoru təyin olundu eyni zamanda Sa- Sz, h və X,Y,Z və hərf bölmələrinin həcminə cavabdeh oldu. (11, s.282)

Onious lüğətə sonuncu töhəni daxil etdim deməkdən zövq alırdı. O Oksford univesitetinin mətbuatı üçün bir neçə lüğətləri redaktə etmişdir. Onlardan ən vacibi qısa Oksford ingilis Lüğəti(1933) və ömrünün son 20 ilini həsr etdiyi İngilis etimologiyasının Oksford lüğətidir. Onious özünün etimoloji bacarıqlarına, “shall” və “will” üçün mürəkkəb daxil etmələrinə və sual əvəzlilərinin düzgün işlədilməsinə görə tanınır. O Oksford ingilis lüğətinə həyatı boyu maraq göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bauer L. English Word-formation, “Cambridge textbooks in Linguistics”, Cambridge, Cambridge University Press 1993
2. Baugh, A. A History of the English Language. London: Routledge 1993
3. Burkett, American Dictionaries of the English Language before 1861. New York
4. Friend, J.H. The Development of American Lexicography 1798-1864. The Hague: Mouton, 1967.
5. Green, J. Chasing the Sun. Dictionary-Makers and the Dictionaries They Made. London: Jonathan Cape, 1996
6. Hartmann, R. The History of Lexicography. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter, March 1986. Amsterdam: J. Benjamins, 1986
7. Hayakawa, Isamu. A Comprehensive Catalog of Webster's Dictionaries from 1808 to 2000. Tokyo: Texnai 2014.
8. Murray, J. Evolution of English Lexicography. Oxford: Oxford University Press, 1900.
9. Nielsen S. The Effect of Lexicographical Information Costs on Dictionary Making and Use. 2008 *Lexikos* 18: p 170-189.
10. Murray, K.M. Elizabeth. 1977. Caught in the Web of Words: James Murray and the Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press
11. Reddick A. 1990. The Making of Johnson's Dictionary 1746-1773. Cambridge: Cambridge University Press

ABSTRACT

Yasin Babazade

RESEARCH HISTORY OF ENGLISH – AMERICAN LEXICOGRAPHY AND THE EDITORS OF OXFORD DICTIONARY IN THE YEARS BETWEEN 1837-1957

In the article large volume scientific researches have been done on the forming of lexicography as a subject and its researches. Here it has been mentioned that, numerous dissertation works are devoted to English lexicography. Thanks to these kinds of works it can be take into consideration that while researching we have to appeal to that works. The peculiarities will help everybody in order to understand lexicography as a subject. At the same time the editors and their better contributions are dealt with in the article.

РЕЗЮМЕ

Ясин Бабазаде

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ И РЕДАКТОРОВ ОКСФОРДСКОГО СЛОВАРЯ В ПЕРИОД МЕЖДУ 1837-1957 Г.

В статье были сделаны большие объемы научных исследований по формированию лексикографии как предмета и его исследований. Здесь уже упоминалось, что многочисленные диссертационные работы посвящены английской лексикографии. Благодаря этим видам работ можно принять во внимание, что при исследовании мы должны обратиться к этим работам. Особенности помогут всем понять лексикографию как предмет. В то же время редакторы и их лучший вклад рассматриваются в статье.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

GÜNEL QURBANOVA
Bakı Slavyan Universiteti

UOT: 811.512

TÜRKMƏN VƏ QAQAUZ DİLLƏRİNDƏ KALKA ÜSULU İLƏ YARANAN MALİYYƏ TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: *termin, kalka, tərcümə, alınma söz, terminyaratma, maliyyə*

Key words: *term, loan translation, translation, borrowed word, termin creating, finance*

Ключевые слова: *термин, калька, перевод, заимствованное слово, терминологическое образование, финансы*

Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki sürətdə birləşdirilməsidir. Dilçilikdə bu fikrə münasibət təbii ki, birmənalı deyil. Kalkaların mahiyyəti və funksiyası haqqında dilçilikdə bir-birindən fərqli fikirlər mövcuddur. Dilçilikdə uzun müddət davam edən əsas fikirlərdən biri kalka üsulu ilə yaranan sözlərin alınma olması və ya kalkaların alınma sözlərin bir növü hesab edilməsi fikridir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq aparılan tədqiqat işlərinin çoxunda kalkalar alınmaların bir növü kimi təqdim edilir. Bu fikrin tərəfdarları bunu kalkaların başqa dil sözləri ilə bağlı şəkildə meydana çıxması ilə əlaqələndirir və kalkaları alınma sözlərin xüsusi bir növü kimi qəbul edirlər. (6, 393). R. Budaqov kalkalar haqqında yazır: “Kalkalar sözalmanın xüsusi bir növüdür. Bu, əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların morfem əsasını almayan sözlərdir.” (2, s. 88). Prof. İ.Qasimov kalkaları belə şərh edir: “Bizcə, kalkaların dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığının bir növü kimi qiymətləndirilməsi həm məntiqi, həm də elmi baxımdan daha doğru və həqiqətə uyğun olmaqla, onun mahiyyətini daha dəqiq ifadə edir və daha real səslənir. Çünki dilin vahidi kimi sözlər və söz birləşmələri anlayışın hansı dildən alınmasından asılı olmayaraq hər bir dilin daxili qanunları əsasında formalaşır və dilin imkanlarının üzə çıxarılması baxımından da əhəmiyyətli olmaqla reallığa söykənən və həqiqətə daha uyğun fikir hesab edilməlidir. Yəni, kalkalarda anlayış, məfhum başqa dillərdən - əsasən rus dilindən alınsa da, onun ifadə forması kalka edən dilin öz materialı, daxili inkişaf qanunları əsasında reallaşır” (4, s. 68). Bənzər fikrə M.Qasimovda da rast gəlirik. O, belə ümumiləşdirmə aparır: “Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulan sözlər, yaxud ifadələrdir” (5, s. 35).

Kalka üsulu ilə yaranan terminlərlə alınma terminləri birləşdirən ümumi cəhətlər az deyildir. İlk öncə bunu qeyd etmək lazımdır ki, bu proslərin hər ikisində başqa dildəki vahidin ədəbi dildəki düzgün qarşılığını tapmaq qarşıya qoyulur. Digər bir bənzər cəhət isə, fikrimizcə onların modellərinin eyni olmasıdır, başqa sözlə desək, bu tip terminlərin hər ikisi mənsub olduqları dildə həm quruluşca, həm də məzmunca uyğun gəlir. Alınmalardan fərqli olaraq kalka zamanı milli dil vahidlərinə üstünlük verilməsi əsas şərtidir.

Kalkaları söz yaradıcılığının bir üsulu kimi qəbul edən dilçilərdən biri də görkəmli türkoloq N.A.Baskakovdur. O, türk dillərinin daxili imkanları hesabına zənginləşmə yollarından biri kimi kalka üsulunu da qeyd etmişdir. “Türk dillərində daxili imkanlar hesabına zənginləşmə kalka, sözün mənaca genişlənməsi, mürəkkəb sözlər, ixtisarlara vasitəsilə həyata keçirilir.” (1, s. 29).

Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki sürətdə birləşdirilməsidir. Məsələn; türkmən dilində *salgyt yüki* (rusca *налоговая бремя*) (YTS, 195), *pul syuvasaty* (rusca: *валютная политика*) (YDBTS, 188), *baylyk salgydy* (rusca: *налог на богатство*) (YTS, 34), *bir gijelik karz* (rusca: *ссуда на одну ночь*) (YDBTS, 41); qaqauzca *mastraf kitantası* (rusca: *расходный ордер*) (GRRS, 458).

Türk dillərinin iqtisadi terminologiyasının formalaşmasında ərəb, fars, xüsusilə rus dillərinin rolu böyükdür. Bu da səbəbsiz deyildir. Uzun illər Türkmənistan respublikası Sovetlər Birliyinin tərkibində olduğundan türkmən və qaqauz dilinin lüğət tərkibinin inkişaf etməsində ekstrolinqvistik amillərin təsiri baxımından və müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq rus dilinin rolu inkar olunmazdır.

Dilçilik ədəbiyyatında kalkaların bölgüsü müxtəlif prinsiplərə əsaslanır. S.Sadiqova terminologiyada kalka yolu ilə formalaşan terminləri üç prinsip əsasında qruplaşdırır:

- a) tərkibindəki sözlərin bağlılığına və qrammatik quruluşlarına görə;
- b) nitq hissələrinin iştirakına görə;
- c) tərkibindəki elementlərin hansı mənbədən alınmasına görə (7, s.92)

Fikrimizcə, türkmən və qaqauz dillərində mövcud olan, kalka üsulu ilə formalaşan maliyyə terminlərini aşağıdakı prinsiplər üzrə təsnif edərək qruplaşdırmaq olar:

1. Quruluşuna görə;
2. Komponentlərinin ifadə vasitəsinə görə;
3. Tərəflərinin kalka edilməsinə görə;

I Quruluşuna görə: Başqa sahə terminləri kimi iqtisadi sahəyə aid olan kalkalar da quruluş etibarilə fərqlənirlər. Kalkalar bir, yaxud iki və daha artıq sözdən ibarət olurlar. M.Qasımov kalkaları quruluşuna görə iki yerə bölmüş, morfoloji yolla yarananları sadə, iki və daha artıq sözdən ibarət olanları isə mürəkkəb kalkalar sırasına daxil etmişdir (5, s.38).

1. Sadə kalkalar, morfoloji yolla düzələn kalkalardır. Belə kalkalar həm türk mənşəli sözlərə, həm də başqa dillərdən türk dillərinə keçmiş sözlərə leksik şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir. Türk dillərində morfoloji yolla düzələn kalkalar əsasən -çı, -dar, -ma, -ış, -lıq, -ıcı, -at, -ım və digər məhsuldar şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Məsələn; türkmən dilində *-hetayatkar* (rusca *спонсор*) (YDBTS, 109), *-malıye* (rusca *финанс*) (YDBTS, 147), *-paydar* (rusca *акционер*) (YDBTS, 179); qaqauzca: *-diiştirmaa* (rusca *обменивать*) (GRRS, 194), *-fayızcı* (rusca *ростовщик*) (GRRS, 250), *-kasacı* (rusca *кассир*) (GRRS, 361), *-kazanç* (rusca *заработок*) (GRRS, 372).

Türk dillərində leksik şəkilçi qəbul etməyən və kalka olunmuş maliyyə terminləri də mövcuddur. Məsələn; türkməncə *-gazna* (rusca: *фонд*) (YDBTS, 82), *-girew* (rusca: *залог*) (YDBTS, 86), *-goyum* (rusca: *депозит*) (YDBTS, 89), *-hakiyu* (rusca: *аванс*) (YDBTS, 102), *-karz* (rusca: *кредит*) (YDBTS, 131), *-maya* (rusca: *капитал*) (YDBTS, 153), *-möhlet* (rusca: *срок*) (YDBTS, 160); qaqauzca: *-esap* (rusca: *счет*) (GRRS, 240), *-fayız* (rusca: *доход*) (GRRS, 250), *-gömtü* (rusca: *клад*) (GRRS, 280), *-hak* (rusca: *плата*) (GRRS, 293), *-kısıt* (rusca: *доля*) (GRRS, 390), *-kontrakt* (rusca: *договор*) (GRRS, 410), *-ray* (rusca: *доля*) (GRRS, 515), *-reşin* (rusca: *аванс*) (GRRS, 519).

2. Mürəkkəb kalkalar bir neçə sözdən ibarət olan kalkalardır. Kalkaların bu növü ən az iki sözdən ibarət olur. Məsələn; türkmən dilində: *-aktiwlere esaslanan karz* (rusca: *обеспеченная специфическими активами*) (YDBTS,15), *-çyzgy boyunça girdeji salgydy* (rusca: *подходный налог по графикам*) (YDBTS,54), *-döwlet bergisının gymatbaha kagyzlary* (rusca: *государственные долговые ценные бумаги*) (YDBTS, 63), *-bir bankly ulgam* (rusca: *монобанковская система*) (YDBTS, 41), *-çaklendirilen bahaly buyruklar* (rusca: *приказы ограниченные ценой*) (YDBTS, 50), *-daşarky maya goyumlardan alnan girdeji* (rusca: *доход полученный от внешних инвестиций*) (YDBTS, 55); qaqauz dilində: *nominala göra satmaa* (rusca: *продавать по номиналу*) (GRRS, 487), *banka pravleniyası* (rusca: *правление банка*) (GRRS, 529), *-tarifa göra ödek* (rusca: *оплата согласно тарифу*) (GRRS, 643), *-fayızcıdan ödünç para almaa* (rusca: *взять деньги под проценты*) (GRRS, 250), *-satis rayı* (rusca: *продажная цена*) (GRRS, 563), *-otial fondu* (rusca: *социальный фонд*) (GRRS, 260).

Aparadığımız araşdırma zamanı türkmən və qaqauz dillərində kalka üsulu ilə formalaşan maliyyə terminlərinin böyük qisminin rus dilindən kalka olunduğu faktı öz təsdiqini tapmış olur. Bu prosesdə rus dili ya etimon dil, ya da mənbə dil rolunu oynayır. Əslində bu dillərin iqtisadi terminoloji qatında rus mənşəli terminlərin çoxluğu təəccüb doğurmamalıdır. Bu prosesdə ayrı-ayrı türkdilli xalqlarla, rusların ictimai-siyasi, sıx əməkdaşlıq, iqtisadi, ticarət əlaqələri nə qədər əhəmiyyətlidirsə, coğrafi məkan anlayışı da bir o qədər vacibdir.

II. Komponentlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına görə: Türkmən və qaqauz dillərində kalka üsulu ilə əmələ gələn maliyyə terminlərini tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) tərəfləri isimlərlə ifadə olunan kalka üsulu ilə yaranan maliyyə terminləri. Məsələn; türkmən dilində: *-aktivlərin konwersiyası* (rusca: конверсия активов) (YDBTS, 15), *-döwlet goyumu* (rusca: государственный депозит) (YDBTS, 64), *-baha görkezijisi* (rusca: ценовой индикатор) (YDBTS, 27), *-dellallyk uugumu* (rusca: брокерские ставки) (YDBTS, 57), *-çykdaju salgytlary* (rusca: налоги на расходы) (YDBTS, 54), *-iproteka banku* (rusca: ипотечный банк) (YTS, 122); qaqauzsa: *-nalog politikası* (rusca: налоговая политика) (GRRS, 477), *-hazna parası* (rusca: налог казначейство) (GRRS, 310), *-iş kontraktı* (rusca: трудовое соглашение) (GRRS, 410), *-ekonomika krizisi* (rusca: экономический кризис) (GRRS, 423), *-reşin para* (rusca: наличные деньги) (GRRS, 519).

b) birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olan kalka üsulu ilə yaranan maliyyə terminləri. Məsələn; türkmən dilində: *-erkin atıyaçlyklar* (rusca: свободные резервы) (YDBTS, 71), *-yumşak karz* (rusca: мягкий кредит) (YDBTS, 247), *-aktivlere bilelikdäki gazna* (rusca: совместный фонд) (YDBTS, 40), *-doly töleg* (rusca: полная оплата) (YDBTS, 62), *-erkin pul* (rusca: свободная валюта) (YDBTS, 71), *-gysga möhlet* (rusca: краткосрочный период) (YTS, 99); qaqauzsa: *-dönma kapital* (rusca: оборотный капитал) (GRRS, 352), *-raalı ödemaa* (rusca: дорого заплатить) (GRRS, 505), *-eldeki kapital* (rusca: наличный капитал) (GRRS, 352), *-ufak para* (rusca: мелкие деньги) (GRRS, 509), *-pak gelir* (rusca: чистый доход) (GRRS, 269).

c) birinci komponenti say, ikinci komponenti isim olan kalka yolu ilə yaranan maliyyə terminləri. Məsələn; türkmən dilində: *-birinji bazarlar* (rusca: первичные рынки) (YDBTS, 42), *-bir bankly ulgam* (rusca: монобанковская система) (YTS, 41), *-birinji derejeli maya* (rusca: капитал I уровня) (YTS, 42); qaqauz dilində bu tip kalka üsullu maliyyə terminlərinə təsadüf edilmir.

d) birinci komponenti feili sifət, ikinci komponenti isim olan kalka yolu ilə yaranan maliyyə terminləri. Məsələn; türkmən dilində: *-geçirilyan weksel* (rusca: товарный переводной вексель) (YTS, 107), *-kerillendirilen pay reyda* (rusca: гарантированный дивиденд) (YTS, 137); qaqauzsa *-beklenilmedik harç* (rusca: непредвиденные расходы) (GRRS, 300).

III Tərəflərinin kalka edilməsinə görə. Türkmən və qaqauz dillərində kalka üsulu ilə yaranan iqtisadi leksik vahidlərin müxtəlif formalarına rast gəlinir:

1. Birləşmənin birinci tərəfi olduğu kimi saxlanılır, ikinci tərəfi əsnəbi dildən kalka edilir. Məs.: türkmən dilində *-fjučers bazarlary* (rusca: фючерские рынки) (YDBTS, 76), *-çek goyumu* (rusca: чековый депозит) (YDBTS, 51), *-eksport çaklendirmeleri* (rusca: экспортные квоты) (YDBTS, 68), *-iproteka karzu* (rusca: ипотечный кредит) (YDBTS, 122); qaqauzsa *-çek tefteri* (rusca: чековая книжка) (GRRS, 137), *-nominal raawy* (rusca: номинальная стоимость) (GRRS, 487), *-patent vergisi* (rusca: патентный сбор) (GRRS, 513).

2. İki sözlü maliyyə termin – söz birləşmələrinin birinci tərəfi əsnəbi dildən kalka edilir, ikinci tərəfi isə olduğu kimi saxlanılır. Məs.: türkmən dilində *-maliye kompaniyasy* (rusca: финансовая компания) (YDBTS, 150), *-maya goyum byüjeti* (rusca: инвестиционный бюджет) (YDBTS, 154), *-pul eroziyasy* (rusca: денежная эрозия) (YDBTS, 187), *-resminama akkreditiwı* (rusca: документ аккредитив) (YTS, 191); qaqauzsa *-altın fondu* (rusca: золотой фонд) (GRRS, 260).

3. Birləşmənin hər iki tərəfi əsnəbi dildən kalka edilir. Məs.: türkmən dilində *-döwlet çykdajlary* (rusca: государственные расходы) (YDBTS, 63), *-milli girdeji* (rusca: национальный доход) (YDBTS, 159), *-gymtataha kagyzlar* (rusca: ценные бумаги) (YDBTS, 97), *-karz ıçgari* (rusca: кредитный работник) (YDBTS, 132), *-maliye batutu* (rusca: финансовой кризис) (YDBTS, 148), *-satuju paydar* (rusca: продающий акционер) (YTS, 195); qaqauzsa *-mastraf kitantası* (rusca: расходный ордер) (GRRS, 458), *-kiyat para* (rusca: бумажные деньги) (GRRS, 509), *-pak gelir* (rusca: чистый доход) (GRRS, 269).

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kalka üsulu türk dillərinin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı növlərindən biridir və leksik qatın digər sahələri ilə yanaşı türkmən və qaqauz dillərinin iqtisadi terminologiyasının da zənginləşməsində bu üsulun böyük əhəmiyyəti vardır. Kalkaların yaradılması zamanı hər bir milli dilin daxili qanunları nəzərə alınır və bu üsulla yaranan dil

vahidləri milli dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşır. Təhlillərin nəticəsi bunu deməyə imkan verir ki, türkmən və qağauz dillərində maliyyə terminlərinin və termin söz birləşmələrinin yaradılması zamanı rus mənşəli terminlərin çoxluğu üstünlük təşkil edir. Bunun da əsas səbəbi türkdilli xalqlarla rusların iqtisadi, ticarət əlaqələrinin sıx olması və coğrafi məkan anlayışları ilə əlaqəlidir. Kalka üsulu dildə süni termin yaradıcılığının qarşısını alır, iqtisadi məfhum və anlayışların daha dəqiq və obyektiv ifadə olunmasına yaxından kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Баскаков Н. Развитие языков письменности народов СССР. “Вопросы языкознания ”, №3,1952.
2. Budaqov R. Dilçiliyə aid oçerklər, Bakı, 1956.
3. Gagauzça – Rusça – Romınca sözlük. Kişnyov, 2002.
4. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, 2000.
5. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985.
7. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002.
8. Ykdsadyyet we Dolandyryş Bilimleri Terminologiya sözlüğü. Aşgabat, 2010.

ABSTRACT

Gunel Qurbanova

FINANCIAL TERMS FORMED BY THE KALKI METHOD IN THE TURKMEN AND GAGAU LANGUAGES

As in world languages, kalka is widely used in the creation of financial terms in Turkish. Kalka literally translates into sections, and then mechanically combines these parts. During the formation of the stems, the internal law of each national language is taken into account, and the language units formed by this method are formed on the basis of the grammatical laws of the national language. As a result of the analysis, it can be said that the majority of Russian terms prevail in the creation of financial terminology and terminology in the Turkic and Gagauz languages. The kalki method prevents artificial terminology in the language and helps to more accurately and objectively express economic concepts.

РЕЗЮМЕ

Гюнель Гурбанова

ФИНАНСОВЫЕ ТЕРМИНЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ МЕТОДОМ КАЛЬКИ В ТУРКМЕНСКОМ И ГАГАУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Как и на мировых языках, калька широко используется в создании финансовых терминов на турецком языке. Калька буквально переводится на разделы, а затем механически объединяет эти части. Во время формирования стеблей учитывается внутреннее право каждого национального языка, и языковые единицы, сформированные этим методом, формируются на основе грамматических законов национального языка. В результате анализа можно сказать, что большинство российских терминов преобладают в создании финансовой терминологии и терминологии на тюркском и гагаузском языках. Метод кальки предотвращает искусственную терминологию на языке и помогает более точно и объективно выражать экономические концепции и концепции.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

AYTƏN ƏHMƏDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
83-aytan@mail.ru

UOT: 82-3.512

"KİTABI-DƏDƏ QORQUD" OĞUZ TÜRKLƏRİNİN ORTAQ YAZILI ABİDƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *Dədə Qorqud, türk xalqları, toponimlər, əvəzlilər, saylar*

Key word: *Dede Gorgud, Turkic peoples, place-names, pronouns, numbers*

Ключевые слова: *Дедэ Горгуд, тюркские народы, имена мест, местоимения, числа*

"Kitabi-Dədə Qorqud" ("Kitab-i Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan"), yəni oğuz tayfalarının dilində Dədəm Qorqudun kitabı - oğuz türk dastanı deməkdir. Bu dastan türk toplumunun daha dəqiq desək, türk dil ailəsinin oğuz budağına daxil olan xalqların, yəni Türkiyə, Azərbaycan və Türkmənistanda yaşayan türklərin dastanıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı türk xalqlarının tarixi coğrafiyasını, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, qədim adət-ənənələrini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsidir. Bu dastan türk xalqlarının yazılı tarixidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" türk toplumunun bir mükəmməl təfəkkürdən (mifologiya dövründən) digər mükəmməl təfəkkürə (tarixi dövrə) qədəminin yeni formasıdır. Məşhur tədqiqatçı alim M.F.Köprülüzadənin dediyi kimi, "türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözüne, Kitabi-Dədə Qorqud o biri gözüne qoyulsa, yenə də Kitabi-Dədə Qorqud tərəfi ağır gələr".

"Kitabi-Dədə Qorqud" adı ilə dünyada şöhrətlənən qədim türk toplumunun oğuznaməsi ən ümumi şəkildə əsas üç əlamətlə səciyyələnir:

1. Dünya qəhrəmanlıq dastanlarının hər birinə məxsus olan salnaməçilik burada elmilik və tarixiliklə təzahür edir. Hətta o dərəcədə ki, çoxları dastanın obrazlarını konkret tarixi şəxsiyyətlərlə bağlayırlar.

2. Nəinki oğuznamə adaşları arasında, hətta bütövlükdə qədim və erkən orta əsrlər qəhrəmannamələri və ümumiyyətlə, bədii əsərləri içərisində ən kamilləri sırasındadır.

3. Əsər təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütövlükdə orta əsrlər türk ədəbiyyatlarının yeganə yazılı eposudur. Bu, çox qiymətli əlamətdir – əsərin də, onu yaradan millətin də, onu daşıyan dilin də tarixin çox dərinliyinə getməsinə dəlalət edir.

"Dədə Qorqud kitabı"ndakı tarixi hadisələrin və bədii süjetin coğrafiyası barədə, mübahisə olsa da, ümumi fikir birliyi vardır. Şübhəsiz, dastan konkret bir zaman kəsiyində yaranmadığı kimi, onu mütləq coğrafi koordinata yerləşdirmək zorakılıq sayılardı. Bu, oğuznamədir; oğuzlar tarixən müxtəlif ərazilərdə dövlətlər yaratdığından burada oğuzların tarixi coğrafiyasının izləri görünməlidir.

Dastan türklərin yaşadığı bütün torpaqlarda – Altaydan başlamış İraqa qədər, Dəmirqapı Dərbənddən Diyarbəkir ətraflarına və Mardinə, Xəzər dənizindən Qara dəniz sahillərindəki Abxaz elinə və Trabzona qədər geniş ərazidə yayılmışdı. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının boyları hər şeydən əvvəl onun yayıldığı geniş ərazidə vahid dildə - türk dilində danışan bir millətin qəhrəmanlıq dastanıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında türk xalqlarının yayıldığı ərazi, yəni yuxarıdakı ərazi adlarından aydın olur ki, dastan Qafqazla, xüsusilə də Azərbaycanla bağlı olması danılmaz bir faktır. Azərbaycanla bağlı yer adlarından ən çox Dərbənd, Gəncə, Bərdə, Əlincə çayı və Əlincə qalası, Dərəşam, Göyçə göl və s. yerlərin adları çəkilmişdir. Tədqiqatçı Şəhla Nağıyeva qeyd edir ki, "illər keçdikcə dastanın onomostikası ilə bağlı olan toponimlər müəyyən dəyişikliyə uğramış, belə toponimlərdən yeni-yeni adlar yaranmışdır. Lakin dastanın izləri torpaqdan

silinməmişdir. Dədə Qorqud dünyası bu gün də, Azərbaycanda yaşayan coğrafi adları “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsləşən toponim və hidronimlərlə dövrümüzə daxil olur. Dədə Qorqud dünyasında Azərbaycanın ucqar güşələrinə səpələnmiş qədim oğuz qəbirlərinin, kənd məzarlıqlarındakı qoç və at heykəllərinin, ilk növbədə Şamaxı tərəflərdə tapılmış alimlərin oğuz abidələri saydıqları və eramızın ilk əsrlərinə aid etdikləri çox ifadəli daş kişi heykəllərinin öz yeri var.

Dastanda işlənmiş toponimlər içərisində ən geniş adı çəkilən yer Dərbənd ərazisidir. Bir neçə boyda bu yerin adı müxtəlif formalarda çəkilir. Məsələn; dastanın ikinci və üçüncü boylarında Dərbənd “Qapulu Dərvənd”, “Dəmir Qapu Dərvənd”, “Qara (Böyük) Dərvənd” adlandırılır. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu bəyan edər” boyunda deyilir: “Qazanın Qapulu Dərvəndə on bin qoyunu vardır” [1,43.] Həmin boyun sonlarına yaxın deyilir: “Dəmir Qapu Dərvəndəki dəmir qarını dəpub alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər böyürdən Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Donda çapar yetdi”. [1,49.]

Daha sonra “Baybərənin oğlu Bamsı Beyrək bəyan edər, xanım hey...” adlı üçüncü boyunda deyilir: “Bu yanadan dəxibazırganlar gəlübəni Qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı” [1,53.] yuxarıdakı nümunədə “Qara Dərvənd” ifadəsi “Böyük Dərvənd” deməkdir. Dədə Qorqudun zamanında “Qara” sözü “Böyük” mənasında işlənmişdir.

Bütün bu adlardan (Qapulu Dərvənd, Dəmir Qapu Dərvənd, Qara Dərvənd) görünür ki, söhbət məhz Azərbaycan torpağı olan oğuz türklərinin yaşadığı “Dəmir Qapu Dərbənd” dən gedir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Azərbaycan xalqının Atası olan Qorqud Atanın qəbri də məhz bu ərazidə yerləşir. 1638-ci il aprel ayının 7-də Dərbənddə olan böyük alman alimi Adam Oleari yazır ki, “Burada biz daha iki müsəlman müqəddəsinin qəbirlərini gördük; bunlardan biri-Pir Muxanın ki düzdə, digəri-İmam Qorqudunku (yəni, Dədə Qorqudunki) dağda idi. [2,173]”

Dastanda yer adları ilə yanaşı qala adlarından da geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn; “Əlincə qalası”, “Bayburd hasarı”, “Tatyən qələsi”, “Ağca qala”, “Mərdin qələsi”, “Aqhisar”, “Evnik qələsi” və s. Bu qalaların bəzisinin qalıqları dövrümüzə qədər gəlib çatmış, bəziləri isə çatmamışdır, hətta adları əsl nüsxədən düzgün oxuna bilməmiş və müxtəlif formalarda bizə çatmışdır. Buna görə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı müasir dövrdə də alimlərimizin araşdırma sahəsinin əsas hədəfidir. Bu qalalardan bir neçəsini dastandan nümunələr göstərərək nəzərdən keçirək: “Salur Qazanın dustaq oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edir” adlanan on birinci boyda deyilir: “Hələ Qazanı görürdilər, Tumanın qələsində bir quyuya bıraqdılar. Quyunun ağzına bir dəyirman taşı qodılar [1,116]. Mərhum professor Ə. Dəmirçizadə “Tumanın qələsi”ni indi xarabalara qalmış qədim Dumanisi şəhəri kimi şərh etmişdir. Başqa mütəxəssislər bu varianta bir qədər şübhə ilə baxmışlar. Lakin dos. V. İsrailov bu adın Gürcüstanın Dumanisi yaşayış məntəqəsi ilə bağlı olduğunu iddia etmişdir. O, “Dumanist” (duman, sis) toponiminin mənasının “dumanlı”, “dumanlı yer” olduğunu əsaslandıraraq yazır: “Dumanisi orta əsr Gürcüstanın mühüm strateji, ticarət və sənətkarlıq məntəqəsi idi”. Qazıntılar zamanı qala darvazalarının, yeraltı yolun, hamamların, ambarların, dükanların, kilsə, məscid, əmək alətləri, silahlar, bilərziklər və s. qalıqları tapılmışdır. Bu məlumat da, bizdə Dumanist – Başkeçiddə məskən salmış insanların yaşayış tərzini haqqında tam təsəvvür yaradır və həmin etnosların Dədə Qorqud dünyası ilə bağlı olduğundan xəbər verir. [3,29]

Dastanda işlənən Ağca qala toponiminə də diqqət yetirək: “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dutsaq olduğunu bəyan edər” adlanan boyda; “Ağca Qala Sürməliyə gəlüb, Qazan qırq otaq dikdirdi. Yedi gün yedi gecə yemə-içmə oldu” [1,78]. Bu ad dastanın Bakı nəşrində “Ağca Qala” “Arpa və Araz çayları arasında qədim şəhər”. “Sürməli” isə “Qars elində, Araz kənarında, eyni zamanda Marağa əyalətində kənd adları” kimi izah olunmuşdur. Sonrakı illərin tədqiqatları isə yeni mülahizələr irəli sürmüşlər: “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunan bir sıra mühüm tarixi –coğrafiya yer adları Naxçıvan diyarının ərazisinə aiddir. Əsərdə Ağcaqala və Sürməli adları bəzən eyni, bəzən də müxtəlif yer adları kimi verilmişdir. Bu məskənin Arpaçay vadisində, indiki Naxçıvan torpağında yerləşdiyi göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sürməlik adlı kənd Culfa rayonu ərazisində Əlincə qalası yaxınlığında da vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dil baxımından araşdırdıqda görürük ki, burda istifadə olunmuş əvəzlilər müasir türk və Azərbaycan dillərində azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış variantda işlənəkdədir. Abidədə əvəzlilər aşağıdakı kimi işlənmişdir:

təkdə	cəmdə
I şəxs---mən, bən	I şəxs---biz, miz
II şəxs---sən	II şəxs---siz
III şəxs ---ol,o	III şəxs---anlar,onlar

“Qara başım qurban olsun sana”, “Ağız dildən bir kaç kəlmə xəbər mana” və s. ifadələrdə bunu aydın görmək olar.

Dastanda “öz”və “kəndü” əvəzlilikləri də işlənmişdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

“Kəndünə bir hampa istərmişən”, “Kəndüyi dəlülügə burakdı”, Öz canıma qıyam, “Kəndözün yer yüzündə gördü”və s.ifadələri göstərmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində sayların quruluşu, əsasən, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Burada da miqdar, qeyri-müəyyən miqdar, sıra sayları işlənmişdir. Nümunələrə nəzər edək:

“Üç günə varmasun, allah sevindirsin sizi”, Dəpəgöz aydur: “Gündə altmış adam verin yeməgə!”-dedi.-Əmma gündə eki adam ilə beş yüz qoyun verəlim!”-dedi .

Abidədən götürülmüş bu cür ifadələrin sayını, ünvanını artırmaq mümkündür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” kimi mədəni irsin dünyaya çatdırılmasında ən uğurlu addımların biri də türk dünyasında nüfuz sahibi,ulu öndər ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu söyləyə bilərik. Ulu Öndərin 1997-ci il aprelin 20-də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar imzaladığı Fərman bu sahədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. UNESCO Kitabi-Dədə Qorqud dastanını mədəni irs siyahısında göstərmişdir.Bununlada Türkiyədə və Azərbaycanda müxtəlif vaxtlarda tədbirlər və simpozyumlar keçirilmiş, kitablar yazılmışdı. Tədbirlərin və çalışmaların sonucu möhtəşəm abidənin 1300 yaşının olması qənaətinə gəlinmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. ”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Bakı,1988
2. Azərbaycan tarixi ,VII sinif ,Bakı ,2001
3. Ş. Nağıyeva “Xüsusi adlar milli koloriti daşıyıcısı kimi” Çinar-çap, Bakı,2003

ABSTRACT

Aytan Ahmadova

“KITABI-DEDE GORGUD”AS CO-WRITTEN MONUMENT OF OGUZ TURKS

The epos of “Kitabi-Dede Gorgud” is a grandiose monument of art, reflecting the historical geography of Turkish peoples, the historical background and ancient, customs and traditions of Azerbaijan people. This epos is a written history of Turkish peoples. In the article, it is researched that the names of the places in the epos belong to Turks, including Azerbaijanians. Simultaneously, the pronouns and numerals used in Turkish and in Azerbaijani in a slightly modified version of phonetic.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

SEYİD SURƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ZAUR BABAYEV

Bakı Dövlət Universiteti

UOT:070

JURNALİSTİKADA İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Yeni cəmiyyətin təşəkkülü və inkişafında mühüm strateji mövqeyə malik olan informasiya insanların həyatında vacib rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, minilliyin ideologiyası olan informasiya cəmiyyətində (İC) kommunikasiya, bilik, o cümlədən informasiya həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında başlıca amil olan tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsidir.

İnformasiya anlayışı hələ antik dövr filosofları tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Sənaye inqilabı başlananadək informasiyanın mahiyyətini təyin etmək filosofların səlahiyyətində idi. XX əsrdə isə artıq informasiyanın nəzəriyyəsi məsələləri ilə kibernetika və informatika elmi məşğul olmağa başlamışdır. *İnformasiya – təqdimmə formasından asılı olmayaraq, ətraf mühit hadisələri və s. haqqında məlumatdır [20].*

İnformasiya latın dilindəki *informatio* sözündən yaranıb, mənası məlumat, xəbər, aydınlaşdırma, izahetmə, tanış etmə deməkdir. Hələ qədim zamanlardan ətraf mühit haqqında informasiya toplamaq və sistemləşdirmək insanlara mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolu tapmaqda kömək olub. Zaman keçdikcə bizi əhatə edən mühit haqda məlumatların sürətlə artması elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf mərhələsinə çatmasına səbəb oldu. İnformasiyanın insanların həyatındakı rolu daha böyük əhəmiyyət daşımağa başladı.

Müasir dövrdə daha çox informasiyaya malik olan insanın digərləri ilə müqayisədə bir addım öndə olduğu hesab edilir. Qloballaşan aləmdə baş verən proseslər də informasiyanın dünyanı idarə etdiyini deməyə əsas verir. Məşhur ingilis siyasətçisi və dövlət xadimi Uinston Çerçill əbəs yerə deməmişdir - “Kim daha çox informasiyaya malikdirsə, dünyanı idarə edən də odur”.

İnformasiyanın əldə olunması, emalı, saxlanması və operativ ötürülməsində qabaqcıl informasiya texnologiyalarının rolu danılmazdır. Məhz innovativ texnologiyaların yaratdığı geniş imkanlar sayəsində insanların informasiyaya olan tələbatı tez bir vaxtda ödənilir, artıq hadisənin dünyanın hansı nöqtəsində baş verməsindən asılı olmayaraq informasiyanın əldə olunması, emalı və ötürülməsi prosesləri asanlıqla həyata keçirilir. Bütün bu proseslər isə dünyanın informasiya mənzərəsini dəyişir.

Dünya isə kanadalı filosof və sosioloq, Toronto Universitetinin professoru Marşall Maklyuenin təbirincə desək, İKT-nin geniş tətbiqi sayəsində “qlobal kənd”ə çevrilir [20]. M.Maklyuen “Qutenberqin qalaktikası” (The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man, 1962) və “Media anlayışı” (Understanding Media, 1964) kitablarında İKT-nin əhəmiyyətindən, yaratdığı misilsiz imkanlardan bəhs edir. O, Yer kürəsinin ölçülərinə görə elektron rabitə vasitələrinin inkişafı sayəsində artıq kənd kimi kiçildiyini (red. - burada müəllif İKT-nin yaratdığı imkanlar nəticəsində dünyanın ovucumuzun içində olduğunu demək istəyir) bildirir. M.Maklyuen informasiyanın istənilən kontinentdən dünyanın istənilən nöqtəsinə ani ötürülməsinin mümkünlüyü haqqında hələ XX əsrin sonlarında qeyd etmişdir. Onun fikrincə, insanlar elektron rabitə vasitələrinin köməyi ilə bir-biri ilə ünsiyyət yaratmaqla, yaxınlıqda, sanki “eyni kənddə” yaşayırmışlar kimi düşünür, hərəkət edirlər. İradi və ya qeyri-iradi olaraq, gördükləri və eşitdikləri

hər şey haqqında mühakimə etməklə, bir-birilərinin həyatına müdaxilə edirlər. “İnternetdə həmsöhbətlər arasında fiziki məsafə ünsiyyət üçün əhəmiyyətli rol oynamır, təkcə məkan və zaman anlayışları “silinmir”, həm də mədəniyyət, dünyagörüşü, ənənə və dəyərlərin yaxınlaşması baş verir. İnformasiyanın onlayn mübadilə sürətinin təkmilləşdirilməsi sayəsində insanların dünyada baş verən hadisələrdən çox tez bir vaxtda xəbər tutması, informasiyanı yayması və buna reaksiya verməsi mümkün olmuşdur”.

Göründüyü kimi, bu kommunikasiya forması yarandığı gündən insanların həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. İnformasiya real sosial resursa çevrilmişdir. Zaman keçdikcə artıq insanlar gündəlik həyatlarında rastlaşdıqları bir sıra problemlərin həllində informasiyanın, eləcə də informasiya texnologiyalarının yaratdığı imkanların vacib rol oynadığını yaxşı anlayır, bunun səmərəsini görürlər.

Texnologiya (yunan dilində techne - məharət, ustalıq, bacarıq, peşə, sənət, vərdiş, sənətkarlıq, qabiliyyət və logos - söz, fikir, öyrənmə, nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən yaranıb) – geniş mənada, hər-hansı bir fəaliyyət sahəsində istifadə edilən üsul, proses və materiallar məcmusudur, həmçinin texniki istehsal üsullarının elmi təsviridir [20].

İnformasiya texnologiyalarının inkişaf mərhələlərinə gəlincə, Qərb alimləri bu çoxəsrlik yolu üç mərhələyə bölürlər: aqrar, sənaye və informasiya (postsənaye) cəmiyyətləri. Məlum olduğu kimi, aqrar cəmiyyətdə insanlar, əsasən, heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olurdular.

Sənaye cəmiyyətində ön plana istehsal prosesləri çıxır, iqtisadiyyatın əsasını fabrik və zavodlar, sənaye məhsulları təşkil edir.

Postsənaye və ya informasiya cəmiyyətində isə bilik və informasiya əsas rol oynamağa başlayır. İnformasiyanın toplanması, saxlanması, emalı, istifadəsi və ötürülməsi ilə bağlı yeni fəaliyyət sahələri yaranır. Bu sahələr cəmiyyətdə aparıcı mövqeyə yüksəlməklə, iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. İnformasiya insan, maliyyə və maddi resurslarla yanaşı mühüm strateji resurslardan birinə çevrilir.

Burada informasiya cəmiyyəti nəzəriyyəsinin təşəkkülünə töhfələr vermiş, İC konsepsiyasının müəlliflərindən biri, amerikalı sosioloq Elvin Tofflerin “Üçüncü dalğa” əsərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Əsərdə sivilizasiyanın inkişafına təsir edən inqilabi dəyişikliklərin istiqamətləri təhlil edilir. Tofflerə görə, bəşər cəmiyyətinin inkişafı üç mərhələyə, üç dalğaya bölünür - aqrar cəmiyyət, sənaye cəmiyyəti və informasiya cəmiyyəti. E.Toffler İC şəraitində informasiya və bilik mübadiləsinin rolunun artdığını, iqtisadiyyatın əsasını kompüter sistemlərinin təşkil etdiyini qeyd edir [17].

Digər amerikalı sosioloq, İC konsepsiyasının yaratıcılarından biri Daniel Bell də “Gələcək postsənaye cəmiyyəti” kitabında cəmiyyətin inkişafını 3 mərhələyə bölür - sənayedən əvvəl, sənaye və postsənaye cəmiyyəti. D.Bellə görə, postsənaye cəmiyyətində əsas rolu bilik, intellektual texnologiyalar oynayır. Bu cəmiyyət məhsul istehsalından xidmətlərin göstərilməsinə, bilik daşıyıcılarının sayının artmasına keçidlə xarakterizə olunur [28]. Bell yazırdı: “Əgər son yüz ildə əsas fiqurlar sahibkar, biznesmen, sənaye müəssisələrinin rəhbərləri idilərsə, bugün “yeni insanlar” alimlər, riyaziyyatçılar, iqtisadçılar və yeni intellektual texnologiyaların digər nümayəndələridir” [21].

Həqiqətən də, müasir dövrdə dünyanı idarə edən İnternetin (red. - əgər belə demək mümkündürsə) ictimai fikrə təsir baxımından nə qədər güclü mexanizmə malik olduğunun əyani şahidiyik. Buna misal olaraq, ərəb dünyasında və digər ölkələrdə tüğyan edən inqilabları göstərmək olar. Cərəyan edən bu proseslərin vüsət almasında məhz İnternetin, İnternet-texnologiyaların rolu böyükdür. Həmfikir olan insanların virtual aləmdə kütləvi şəkildə vahid ideya ətrafında birləşməsi, öz məqsəd və məramlarını reallıqda həyata keçirməsində innovativ texnologiyalar mükəmməl imkanlara malikdir.

Əsas fiqurlara gəlincə isə, doğrudan da bu gün İKT sahəsində innovativ icadlara imza atan “Microsoft”, “IBM”, “Google”, “Apple”, “Facebook” və s. kimi nəhəng İT şirkətlərinin sahibləri, riyaziyyatçılar, kibernetiklər, proqramçı və mühəndislər cəmiyyətdə tanınmış, nüfuzlu similəndirlər. İnformatika elminin, İKT-nin inkişafına öz töhfəsini verən, bu sahədə məqsədyönlü siyasət yürüdən məhz bu kreativ şəxsiyyətlərin innovativ təfəkkürü, səmərəli fəaliyyəti, yüksək idarəçilik və təşkilatçılıq bacarığı sayəsində az qala hər saniyədə yeni imkanlara malik “ağıllı”

mobil telefonlar, planşet, noutbuk və s. meydana çıxır. Bir sözlə, bəşəriyyətin rifahına xidmət edən inqilabi kəşflər edilir. Və təsadüfi deyildir ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində elektron dövlət quruculuğu prinsiplərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edən aparıcı qüvvələr də məhz informatika elminin dərinliklərinə yiyələnən, İKT-nin müxtəlif fəaliyyət sahələrində səmərəli tətbiqi siyasətini uğurla həyata keçirən kreativ və peşəkar şəxsiyyətlərdir.

İnformasiya cəmiyyəti ideologiyasının formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan E.Toffler, D.Bell, M.Kastels və digər məşhur alim-sosioloqlar, filosoflar, iqtisadçılar bəşər tarixinin bu yeni mərhələsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq, onun tərifini verməyə çalışıblar. Məhz buna görə də 50 ilə yaxındır ki, elmi-nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilən informasiya cəmiyyəti ideologiyasına dair müxtəlif sosial-fəlsəfi, iqtisadi, texnoloji və s. yanaşmalar mövcuddur. Onu da qeyd etmək ki, informasiya cəmiyyəti termini ilk dəfə 1969-cu ildə Tokio Texnoloji İnstitutunun professoru Y.Hayaşi tərəfindən irəli sürülüb.

İnformasiya cəmiyyətinin əsas fəlsəfəsi yaşından, dilindən, dinindən, irqindən, sosial və siyasi mənsubiyyətindən, həmçinin zaman və məkandan asılı olmayaraq, bütün insanların informasiya, bilik tələbatını ödəməkdən, onların arasında sosial kommunikasiya mühiti yaratmaqdan, bilik və düşüncələrini ictimaiyyətə çatdırmaqdan ibarətdir.

Burada əsas məqsəd informasiya bolluğunun yaradılması və bu prosesin köməyi ilə, bir tərəfdən, bəşəriyyətin qarşısında duran problemlərin həllinə dəstək vermək, digər tərəfdən, cəmiyyətin inkişafını təmin etməkdir.

İnformasiya cəmiyyəti anlayışına texnoloji nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq görərik ki, burada informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, kompüter, İnternet-jurnalistika əsas texniki vasitələr olaraq informasiyanın toplanması, saxlanması, emalı, ötürülməsi və digər mühüm funksiyaları həyata keçirir.

İnformasiya cəmiyyətinin qurulması bir sıra şərtlərin ödənilməsini, müəyyən mərhələlərdən keçidi tələb edir ki, bütün bunlara da elmi cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət proqramlarının köməyi ilə nail olmaq olar. Bu məqsədə çatmağın yolları barədə müxtəlif baxışlar, konsepsiyalar, tövsiyə və təcrübələr mövcuddur.

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun informasiya cəmiyyətinin qurulması mərhələləri və arxitekturu ilə bağlı texnokratik yanaşmaya əsaslanan məxsusi baxışları vardır. Bu yanaşmaya görə, informasiya cəmiyyətinin arxitekturu “5 mərtəbəli binaya” bənzəyir [5; 6]:

I mərhələ (mərtəbə) kommunikasiyalaşdırma mərhələsindən ibarətdir. Kommunikasiya infrastrukturunun formalaşması rabitəçilərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

II mərhələ kompüterləşdirməni nəzərdə tutur. Yəni, bu mərhələdə hər bir idarə, müəssisə və təşkilatın, o cümlədən vətəndaşın kompüterinin və ondan istifadə imkanının olması informasiya cəmiyyətinin 2-ci mərtəbəsinin qurulması deməkdir.

III mərhələ şəbəkələşdirmə adlanır. Bu mərtəbənin qurulması üçün mövcud kompüterlər arasında şəbəkə infrastrukturunun formalaşdırılması işləri həyata keçirilməlidir.

IV mərhələ informasiyalaşdırma proseslərini (vəb-saytların, verilənlər bazalarının və digər informasiya sistemlərinin yaradılmasını) əhatə edir. Əvvəlki 3 mərhələdən fərqli olaraq informasiyalaşdırma prosesində cəmiyyətin bütün təbəqələrinin – dövlət, qeyri-hökumət və biznes sektorunun nümayəndələri, bütün peşə sahibləri iştirak etməli, öz töhfələrini verməlidirlər.

Bütün bu 4 mərhələ uğurla həyata keçirildikdən sonra V mərhələ (mərtəbə) kimi informasiya cəmiyyətinə xas olan virtual münasibətlər və cəmiyyətlər (elektron hökumət, e-təhsil, e-elm, e-seçki və s.) meydana çıxır.

Məlumdur ki, bəşəriyyəti informasiya cəmiyyətinə gətirən yolun əsasında sivilizasiya tarixində baş verən informasiya inqilabları dayanır. İnformasiya cəmiyyətinin əsasını informasiya və biliklər təşkil etdiyinə görə sivilizasiyanın bu yeni mərhələsinin əsl mahiyyətini anlamaq üçün həmin inqilabları doğuran səbəblərə, onların yaratdığı təzahürlərə və imkanlara diqqət yetirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”

2. "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya"
3. Babayev Z., Vəliyev Ş. "Azərbaycanda İnternet jurnalistikası: tarixi və perspektivləri", B., 2007, 197 s.
4. Əliquliyev R., Valehov C. və Mahmudov R. "İnternet-jurnalistikanın formalaşmasının bəzi aspektləri". Ekspres-informasiya. Bakı 2008., 32 s.
5. Əliquliyev R. və Mahmudov R. "İnternet-medianın meydana gəlməsi və inkişafı: əsas istiqamətlər və xüsusiyyətlər". Ekspres-informasiya. Bakı 2012., 59 s.
6. Həsənov Ə. "Azərbaycan Respublikasında informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti". "Geostrategiya" jurnalı. Bakı, 2014. № 1.
7. Məhərrəmli Q.M. "Kütləvi kommunikasiya və dil". Dərs vəsaiti. Bakı, 2008. 208 s.
8. Браславец Л.А. "Социальные сети как средство массовой информации: к постановке проблемы". ВЕСТНИК ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. 2009, №1, 132 с.
9. Качкаева А.Г. "Журналистика и конвергенция: почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные". М.: 2010. 200 с.
10. Лукина М.М., Фомучева И.Д. "СМИ в пространстве Интернета", учебное пособие, М. 2005, 87 с.
11. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Пер. с англ. В. Николаева, М., 2003. 464 с.
12. Машкова С.Г. Интернет-журналистика. Учебное пособие. Тамбов, 2006, 80 с.
13. Тоффлер Э., Третья волна. М.: 1999, 784 с.
İngilis dilində
14. Deniz Bokesoy. "E-newspapers: Revolution or Evolution?", "Open Journal Systems Help", 2008, p. 158
15. www.ictnews.az

ABSTRACT

DEVELOPMENT PROCESSES IN JOURNALISTIC INFORMATION TECHNOLOGIES

The concept of new media is defined from technical, social, political and philosophical aspects. The specific features of the new media digitization, multimedia convergence, interactivity are marked as its basic perspectives and features.

РЕЗЮМЕ

ПРОЦЕССЫ РАЗВИТИЯ В ЖУРНАЛИСТСКИХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ

Концепция новых медиа объясняет технических, социальных, политических и философских аспектов. Исследует специфические особенности новых медиа, оцифровка, мультимедиа, конвергенция, интерактивность интерпретируется как основная перспектива и особенность отличие от традиционных средств массовой информации.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

KHUMAR MAMMADOVA

Nakhchivan State University

xrmedmedova@mail.ru

UDC: 821.521

ABOUT THE HEIKE MONOGATARI

Açar sözlər: *Heykey, hekayə, povest, ədəbi dövr, poeziya, müəllif*

Key words: *Heike, story, narrative, literary reign, author*

Ключевые слова: *Ейкей, рассказ, повесть, литературная эра, автор*

The Heike Monogatari, one of the masterpieces of Japanese literature, and also one of the main sources of the history of the Gempei period, is a poetic narrative of the fall of the Heike from the position of supremacy it had gained under Taira Kiyomori to almost complete destruction. Historically this period stands between the Heian era of soft elegance and the Kamakura age of undiluted militarism. The Heike were largely a clan of emasculated Bushi, and their leader Kiyomori, though he obtained his supremacy by force of arms, assumed the role of Court Noble and strove to rule the country by the same device of making himself grandfather to the Emperor as the Fujiwara family had previously done. Hence his rule bears more affinity to theirs than to that of Yoritomo, of the Genji, who made his headquarters in the Kwanto, well removed from Kyoto influence and enervation, and relied entirely on a purely military form of government by and for samurai.

The third section, their destruction, the central figure being Kuro Hangwan Yoshitsune. Whichever division be adopted, the work has a regular dramatic form quite unlike that of the Gempei Seisuiiki or Taiheiki which are simply historical chronicles. Of the Heike the two prominent characters are Kiyomori and his son Shigemori, the former rash and turbulent, yet a man of original ideas and at times sympathetic and sensitive, the latter lawabiding, calm and wise, considerate to his neighbours, and showing respect to religion and the Imperial House. The fall of the Heike is ascribed to the rash and impious folly of Kiyomori, but the writer introduces Shigernori into the narrative most skilfully as a means of exciting the sympathy and admiration of the reader for his conduct as well as his indignation at his father's violence, leading to satisfaction that retribution will at last overtake his clan. Shigemori seems to hold back this retributive destiny as long as he lives, but when he dies the clouds gather over his house. After his death the headship of the family falls to his brother Munemori, a rather timid and hesitating character in a crisis, though insolent and overbearing at other times, and apparently much inferior to his two younger brothers Tomomori and Shigehira. The first of the Genji, to come on the scene is the veteran Yorimasa, whose premature revolt and gallant end after the fight at the Ujigawa form a memorable episode in Japanese history. Then Kiso Yoshinaka appears and for a while carries all before him. A vigorous and brilliant leader, he seems to have lacked wisdom and sagacity and soon fell a victim like Yukiie to the jealousy and guile of Yoritomo. The leadership of the Genji forces then devolves on Yoshitsune and the narrative goes on to relate his victories and final destruction of the Heike. Yoshitsune is the ideal type of attractive character in Japan. Youthful and dashing, cunning graceful and elegant, quite unlike the solid and worthy Shigemori with his placidity and rather narrow-minded piety, Yoshitsune might be put in the same category with Nelson or Coeur-de-Leon, with allowances for period and nationality, while Shigemori mightily suggests Aeneas. The whole drama is represented from a Buddhist standpoint as an example of cause and effect working itself out in action, the evanescence of all prosperity and dominion being strongly insisted on.

-The authorship and date of the Heike Monogatari, as well as its relation to the other literature of the Kamakura period, have been the subject of much discussion among Japanese scholars of the present time, and no exact pronouncement can be made. Mr. Utsumi says in the 'Heike Monogatari Hyoshaku. As to the various statements that it was the work of Shinano-no-Zenji Yukinaga, or Hamuro Tokinaga, or Minamoto Mitsuyuki, one cannot adopt any one of them with certainty, but the following conclusions have been reached by the Society for the Investigation of the National Literature, in their monograph on this work: that the Heike Monogatari was originally composed in three volumes which were afterwards increased to six, and that these were again altered to twelve, that it was composed sometime before the period Shokyu (1219) and enlarged during the time of the Fujiwara Shoguns (1219- 1252), that the Kancho volume was not originally separate from the rest of the work, that there was one original source of the work, but that as it circulated it became altered and added to, and that these additions and alterations are the work of different hands at different periods."

The most explicit statement about the authorship is contained in the Tsurezure Gusa of Yoshida Kenko, (1281-1350) which is considered by most scholars likely to be correct. It runs as follows : " In the time of the Retired Emperor Go-Toba, Shinano-no-Zenji Yukinaga was renowned for his knowledge of musical matters, so that he was once summoned to take part in a discussion about them, but forgetting two of the Shichi Toku no Mai, Dances of the Seven Virtues, he was nicknamed 'Go Toku no Kwanja' or 'The Young Master of Five Virtues,' and this he took so much to heart that he forsook his studies and became a recluse ; but the priest Jichin, who would take in anyone, however low his rank, if he had any artistic gift, felt sympathy for him and provided him with what he needed. It was this lay priest Yukinaga who wrote the Heike Monogatari and taught a certain blind man named Jobutsu to recite it. He wrote especially well about the affairs of Hieizan, and his detailed knowledge of Kuro Hangwan (Yoshitsune) enabled him to describe him graphically. Of Kaba-no-Kwanja (Noriyori) he does not seem to have had so much information, for he omits much concerning him. For matters pertaining to the Bushi and their horses and arms, Jobutsu, who was a native of the East Country, was able to tell him what he had learned from asking the warriors themselves. And the Biwa-hoshi of the present time learn to imitate the natural voice of this Jobutsu." This Yukinaga appears to have been the son of the Yuktaka mentioned in this work who was steward to the Sessho Kanezane, whose younger brother the priest Jichin may have been. In this case he is to be identified with the Yukinaga, former Governor of Shimozuke, who is mentioned in the Gyokuyo Meigetsuki as having ability in literary affairs. The priest Jichin was the Tendai Zasshu Jien Dai-Sojo, afterwards known as Jichin Daishi Zasshu of Hieizan, which would account for the writer's accurate knowledge of that monastery. With regard to Jobutsu 生佛, of whom nothing is otherwise known, the name is conjectured to be a mistaken reading for Shobutsu 正佛, the religious name of Minamoto Suketoki. This Suketoki was born in the family of Ayakoji, which was noted for its musical traditions, and himself became the best musician of his time, eventually retiring from the world and taking up his abode with the priest Jichin. This attribution of the authorship to Yukinaga certainly gains much force when we note that the chapter concerning Yuktaka is quite unconnected with the main story and would be very well explained as an incident related by the author about his father which he thought worth preserving as an example of the fickleness of fortune. Another statement is found in the Daigo Zassho to the effect that Mambu-no-Shosho Tokinaga wrote the Heike Monogatari in twenty four volumes, and yet another that Suketsune wrote it in twelve volumes. The first may refer to a later redaction of the work of Yukinaga or be merely a mistaken reading of his name, whereas concerning the latter, it is not improbable that he may have been one of the redactors, for there is a chapter in the 12th vol., entitled Yoshida Dainagon no Sata, relating to his grandfather Tsunefusa, which also seems to be inserted without any special reason. Thus it is quite certain that the work as originally composed not long after the events of which it treats took place was not the same as that which is now current. The oldest known manuscript of it is one of the period Enkei, and while its contents are rather less than those of the Gempei Seisuiki, it is about twice as long as the ordinary current editions. By a

critical comparison of this with other known MSS, the six books it contains may be divided fairly easily so as to give twelve volumes.

As the Heike Monogatari was intended for recitation to the accompaniment of the biwa, it is not surprising that there should be in existence a large number of variant editions as used by the different schools of Biwahoshi, each of which had its own traditions and version, and therefore the work has been peculiarly liable to change and corruption of the text as well as addition to it at various periods. Among these variant versions there are two main sources, one known as the school of Ichikata from its originator Akashi Kenko Kyoichi, and the other as the Yasaka school from its founder Yasaka Kenko Kigen. The characteristic difference between them is that the former combines the incidents of the entry of Kenrei-mon-in into Ohara and the visit of the Emperor to the same place into a separate volume called the Kanjin Maki, whereas the other does not. One of the best MSS of the Heike Monogatari belongs to the school of Kyoichi and is a National Treasure kept at Koryo Jinja, a shrine in the province of Chikugo. It is dated Oan (1368) and is the oldest MS of the Ichihata school : it is taken as the basis of the edition of Yamada and Takagi. It does not contain the story of Giyo and Ginyo or the Saisho Minage.

One of the most noticeable characteristics of the Heike Monogatari is its strong religious atmosphere, the continual moralizing on the events described from the standpoint of Buddhist philosophy, with its insistence on the vanity and impermanence of the things of this Shaba world, and the desirability of retiring from its turmoils to prepare for the blessed rebirth in the world to come. So much is the work pervaded by this tendency that many have maintained that it was written for the purposes of propaganda, and that the religious element in it is the main motive. This view, however, seems to be much too extreme, as there is no reason to suppose that the inclination to quote Buddhist sentiments is any greater than might be expected in an age when Buddhism was so potent an influence everywhere. The Gempei period was essentially the time when the emotional aspect of Buddhism was most marked, and when, under the pressure of affliction and wretchedness, of which a very vivid picture is given in the 'Hojoki' of Kamo Chomei, the former ritual and esoteric cults of Tendai and Shingon gave place to the simple and evangelical sects of Jodo and Shinshu, developed respectively by Honen and his disciple Shinran. Consequently we find the expressions 'raisei ojo,' 'saiho jodo,' and others used by these sects, of very frequent occurrence in this work and this fact has led some critics to describe it as a Jodo sermon, taking the Heike as its text. When we consider, however, that the writer does not by any means confine himself to such phrases, nor to the adoration of Amida Buddha, the special object of Jodo worship, but shows respect and reverence for many other Buddhas, beside the national Kami, and the deities of the great shrines, there seems no sufficient reason for such a view. It is [p.vii] quite natural that the tragic story of the sudden rise and fall of the Heike house should call forth reflections on the impermanence of worldly affairs, seeing that these ideas formed the background of the thought of the age, and that the author was a recluse in a Buddhist monastery, as were almost all the men of letters of the time. Moreover, no doubt Buddhist phrases were considered to lend dignity and sonority to the narrative, as well as being a mark of the author's learning and taste, just as the continual citation of instances from Chinese history with which the book abounds served to edify those acquainted with it. These details correspond to the religious phraseology and classical references to be found in an English medieval writer like Chaucer, whose age was not, perhaps, very dissimilar. Thus not the least interesting part of the Heike Monogatari for European readers is the detailed description of Japanese Buddhism at this, its most flourishing period, and not only of Buddhism but of the many other cults that the excessively superstitious Courtiers and Buke feared to leave unobserved. The Heike chiefs seem to have left nothing to chance in these matters, as may be especially noted in the elaborate consultations and ceremonies connected with the birth of the son of Kenreimonin. So far as can be noted all these things were merely ritual and ceremonial and did not necessarily produce any more effect on ordinary conduct than Christianity did on that of Benvenuto Cellini, but like it they gave occupation to many artists and craftsmen and afforded a solace in times of adversity, which might, in such a period, suddenly befall even those apparently most secure, and were not unknown to the Mikado himself. So the stately opening words of the first chapter seem most appropriate: " Gion

Shoja no kane no koe, Shogyo mujo no hibiki ari ; Sharasoju no hana no iro, Shosha hissui no kotowari wo arawasu. Ogoreru mono hisashikarazu, [p. viii] Tada haru no yo no yume no gotoshi ; Takeki hito mo tsui ni wa horobinu, Hitoe ni kaze no mae no chiri ni onaji." The mighty are indeed put down from their seats, but those who are exalted are neither humble nor meek.

There has been much discussion among scholars as to the connexion between the Heike Monogatari and the Gempei Seisuiki, some considering that the former work was composed first and the latter adapted from it, while others adopt the converse view, supposing that the Heike consists of such passages selected from the Seisuiki as are most suitable for recitation. Yamada Toshio in his edition of the Heike thinks however that the two books are simply different recensions of the same original and cannot be said to be really two different works. " The Gempei Seisuiki seems," he says, " to be a work to be contrasted, not with the Heike Monogatari, but with the version of the Yasaka school." Mr. Utsumi in his notes considers this is not quite in accordance with the facts, for the material, construction, and treatment of the subject is quite different in the two works, but agrees that the Gempei Seisuiki was probably taken from the other book and not vice-versa, thus assigning the priority to the Heike, and this view seems the prevalent one among the best modern critics. The late Dr. Fujioka however, in his 'Literature of the Kamakura and Muromachi periods', takes the opposite view and considers that as the Gempei Seisuiki is arranged according to chronological order and is principally concerned with the collection of facts, whereas the Heike represents rather an arrangement according to subject matter, having literary elegance as its main object, it follows that the former cannot be derived from the latter, but that the Heike must be the result of a digestion of the material of the Gempei Seisuiki. This argument is not however acquiesced in by most scholars, seeing that the Gempei Seisuiki is the most ornate and profuse of the two, and seems by no means likely to have been anterior in time.

Moreover there appear to be many instances of mistakes in the Seisuiki which could only have arisen from a misunderstanding of words or expressions in the Heike. Another work of the same period having some relation to the Heike is the Hojoki of Kamo Chomei. In this little book of reflections are related the incidents of the Great Fire; The Great Typhoon; The Migration of the Court to Fukuhara ; The Great Earthquake; the description being very similar, while that of the cell of Kenreimon-in on Oharayama in the Kancho Maki or appendix to the Heike, and also in the Seisuiki, bears a strong resemblance to Chomei's hut on Hinosan. In this case also opinions differ as to which has borrowed from the other, but the Heike Monogatari Ko, published by the Kokugo Chushakai, states that the plagiarism is on the side of the Heike, and the Hojoki is the prior source. Now the Hojoki is dated the second year of Kenryaku, 1212 A.D., so this, if correct, would give a terminus a quo for these parts at least. Dr. Fujioka, however, considers the Hojoki a compilation of later date and not the work of Kamo Chomei at all.

A critic has said of the three works that have always been regarded as the finest representatives of the War Chronicle (Senkibun) literature, namely, the Heike Monogatari, the Gempei Seisuiki, and the Taiheiki, that 'the style of the Heike is elegant and that of the Seisuiki is grand, but as that of the Taiheiki combines both qualities, it must be regarded as the perfect War Chronicle.' Mr. Utsumi, however, does not agree with this pronouncement, and considers that though it may be conceded that the Taiheiki perhaps the most perfect type of this kind of literature, it certainly does not contain the characteristics of the other two. It may be true to some extent that elegance is a feature of the Heike, but this aspect has been rather over-emphasized by the critics, and he considers that it is more to be admired for the soberness and restraint of the writing combined with the skilful construction of the narrative.

He would consider the Heike as surpassing the other two works, first in its general construction and dramatic plan, secondly in the handling of the material, and again in the skill in word-painting, but especially so in its narrative style, in which the Taiheiki is its closest rival. This difference between them is rather to be explained as follows. The Gempei Seisuiki has many shortcomings in its narrative, but at the same time it occasionally rises to heights of eloquence that are unequalled by the other two. It may be compared to a landscape composed of a dreary plain through which one plods on till one is suddenly confronted with a lofty mountain soaring up to the

heavens or a vast extent of sea stretching out to the horizon, whereas the impression made by the *Taiheiki* and the *Heike* is rather that of a well watered and wooded series of hills and valleys, relieved by flowers and foliage of varied hues, from any point of which a pleasing outlook may be obtained, and which diverts the mind by its retrospect as well as by its promise of what is to come. Such fine writing as, for instance, the description of the advance at the Ujigawa or the Hiyodorigoe, is not to be found in the *Heike*, but on the whole this kind of description in the *Seisui* is of a somewhat theatrical nature, and the writer is apt to make mistakes owing to an inclination to appear learned and knowing in all things. The narrative of the *Heike* is written lightly and easily and depicts the condition of things both internally and externally with a few touches. Though lively and vivid, it avoids harshness. The *Taiheiki*, though using much detail and taking great pains to describe a scene with care and the proper sentiments, is a little heavy and lacking in taste by comparison. The special accomplishment of the latter work is its coining and use of Chinese expressions which are worked into the Japanese language with much skill and sonorous effect, though this is at times perhaps slightly overdone. Thus the excellencies of the *Taiheiki* rather lie open for anyone to see, whereas those of the *Heike* are not so obvious and require some literary taste for their appreciation.

Again, though the material of these works consists mostly of details of war and strife, yet in the handling of this material the *Heike Monogatari* differs widely from the other two, in that, though not so pre-eminent in describing the actual clash of arms, 'the thunder of the captains and the shouting,' it emphasises the underlying motives and incidental circumstances, pathetic or humorous or otherwise, in a manner that the others do not attempt. Beside being an age of strife it was, as for that matter all ages are, a period of transition, and thus we see portrayed the clash of ideas accompanying it, and the struggle between the views of the age that was passing away and of that which was taking its place. The writer seizes on the collision of the elegant and effeminate ideals and way of life of the Heian period with the comparatively rough and rude manners of the sterner Bushi who were henceforth to predominate in the administration of the country, as a means of touching the feelings of the reader by a recital of the pathetic stories of its victims. These victims were always young people, and especially young women, and the narrator evidently has much sympathy with their sad fate. Examples of this kind are the narratives entitled : *Gio* ; *Twice an Empress*; *Aoi-no-Mae* ; *Kogo* ; *The Wife of Koremori*; *Kosaisho* ; *Dairi Nyobo* ; *Senju* ; *Yokobue*, etc., and especially delicately drawn is the scene entitled *Moon-viewing*, in the fifth volume. The same contrast is emphasized in the case of *Kiyomori*, the founder of the new era, and the younger nobles of his house who rather favour the elegant style of the former age. The texts used for this translation are those of *Utsumi*, *Heike Monogatari Hyoshaku*, and *Umezawa*, *Heike Monogatari Hyoshaku*. I wish to express my gratitude to Profs. *Hara Sakae*, *Okano Gisaburo*, and *Shida Masahide* for their kind assistance in archeological and Buddhist matters.

Generally, *The Heike Monogatari* (*The Tale of the Heike*) is a formative legend in Japanese history, which as a literary classic has had an enormous impact in Japanese cultural history. The implication for reception theory is that a powerful epic cycle such as the *Heike* with its multiplicity of contexts and realizations, both textual and performance, calls for a new kind of approach, as the concept of the 'work' is so fluid.

LITERATURE

1. <https://library.uoregon.edu/ec/e-asia/read/heike-whole.pdf>
2. https://www.researchgate.net/publication/249013011_The_Reception_of_the_Heike_Monogatari_as_Performed_Narrative
3. https://www.researchgate.net/publication/236819353_The_Japanese_Tale_of_the_Heike
4. <http://www.meijigakuin.ac.jp/~watson/heike/heike.html>
5. <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-history-of-japanese-literature/tales-of-the-heike/71D579180BC057B6EFBE0B7002571E26>
6. https://pl.wikipedia.org/wiki/Heike_monogatari

XÜLASƏ

Məqalədə bildirilir ki, “Heike Monoqatari” yapon ədəbiyyatının ən dəyərli və milli mədəni abidələrindən biri hesab olunur. Əsər əsasən qəhrəmanlıq mövzusunı əks etdirir. Təxminən 12-ci yüzilliyin sonunda olan hadisələri əks etdirir. əsər orta əsrlər yapon məişətini, yaponların göstərdiyi qəhrəmanlıqları, yapon mənəviyyatını, ümumən yapon psixologiyasını əks etdirir. Qeyd edək ki, məqalə yapon ədəbiyyatının incisi sayılan “Heike Monoqatari”ni öyrənmək baxımından əhəmiyyətli mənbədir.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что «Хайке Моногатари» считается одним из самых ценных и национальных культурных памятников японской литературы. «Хайке Моногатари» - прежде всего героическая тема. Это отражает события конца XII века. Стихотворение отражает средневековую японскую жизнь, японский героизм, японскую мораль и вообще японскую психологию. , Отметим что статья является важным источником изучения жемчужины японской литературы «Хайке Моногатари».

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

ƏLİ ALLAHVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.133

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN İLK TƏRCÜMƏÇİSİ AVROPADA VƏ TÜRK DÜNYASINDA TANINMIŞ TÜRKOLUQ LUI BAZƏN HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Açar sözlər: *Böyük tədqiqatlar, geniş araşdırmalar, böyük türkoloq, görkəmli şərqşünas, dilçilik aspektləri, oğuz dilçiliyi, türk dünyası, qədim türk epiqrafiyası, dilçilik strukturları, inkişaf yolu*

Key words: *extensive researches, great turkologist, prominent orientalist, linguistic aspects, Oghuz linguistics, Turkic world, ancient Turkic ethnography, linguistic structures, way of development*

Ключевые слова: *фундаментальное исследование, широкое рассмотрение, великий тюрколог, видный востоковед, языковедческие аспекты, огузское языкознание, тюркский мир, древняя тюркская эпиграфика, языковедческие структуры, путь развития*

Məşhur şərqşünas və görkəmli türkoloq fransız akademiki Lui Bazən türk və ümumən islam dünyasında tanınmış tədqiqatçı, görkəmli araşdırmaçılarından birincilərdəndir. Demək olar ki, o, bütün həyatını türk dilçiliyinin tədqiqinə həsr etmiş və bu sahədə çoxlu araşdırmalar aparmışdır. Lui Bazən 29 dekabr 1920-ci ildə Normandiyada, Kalvados adlı fransız departamentində, Kanda müəllim ailəsində anadan olmuşdur. O, ibtidai və orta təhsilini bu şəhərdəki Malerb Liseyində almış, sonrakı təhsilini isə Parisdə məşhur Anri 4 Liseyinin hazırlıq siniflərində davam etdirmişdir. Lui Bazən 1939–1943-cü illərdə Parisdə təhsil alacağı ali məktəbin ədəbiyyat sektoruna müsabiqə yolu ilə qəbul olunur. 1942-ci ildə orta məktəbdə dərslər demək üçün universitetin qrammatika bölməsi diplomunu alır və böyük türkoloq Jan Döninin rəhbərlik etdiyi Paris Şərq Dilləri məktəbində türk dili ilə dərinlən maraqlanmağa başlayır. 1945-ci ildə bu dil üzrə diplom aldıqdan sonra elə həmin il Ankaradakı Xarici İşlər Nazirliyində mədəni əlaqələr şöbəsinə işləməyə göndərilir və 1948-ci ilə qədər orada yaşayır. O, burada türk dilini, ədəbiyyatını, incəsənətini və mədəniyyətini dərinlən öyrənir və türk ziyalı cəmiyyətlərinə gedərək orada özünə çoxlu dostlar qazanır. Onun dilçilik sahəsində formalaşması türkçülük dairələrində marağını genişləndirir və xüsusən mənşəcə sıx qohum olan dil qrupları tarixinin inkişafını öyrənir. Bütün bunlar isə onu zaman keçdikcə daşdıqları siyasi əhəmiyyətinə görə ayrılan dillərin tarixlərini öyrənməyə sövq edir. Lui Bazən bu perspektivin əhəmiyyətini dərk edərək xüsusən oğuz dil qrupunun tarixi, xristian erasının VIII əsrindən Monqol Türklərinin daşlar üzərində həkk etdiyi əlyazmaları ilə maraqlanmağa başlayır. Onun bu sahədəki bütün axtarışları oğuzların dilçilik ənənəsinin dərinlən öyrənilməsinə həsr edilir. O, Türkiyədə yaşadığı ilk günlərdən qədim oğuzların epos xarakterli adətini yüksək səviyyədə yaşadan “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə yaxından maraqlanmışdır. Sonrakı illərdə o, türkologiya sahəsində öz elmi axtarışlarını, tədqiqatlarını ardıcıl şəkildə davam etdirir və bu sahədə çox böyük nəticələr əldə edir. O, türkçülüyn tədqiqi sahəsində müxtəlif mövzulara aid 70-dən artıq məqalə yazaraq çap etdirmişdir. Bunlardan türk dilinin ilk tarixi, qrammatika, etimologiya, türklərin dilçilik etnoqrafiyası, qədim türk epiqrafiyası, qədim türklərin təqvimləri və xronologiyası sistemləri, epiqrafiya, dinlərin tarixi. Bütün bunlarla yanaşı türkçülük sahəsində onun ən əhəmiyyətli əsərləri bunlardır:

— Mirzə Fətəli Axundov: komediyaları (giriş və qeydlərlə Azərbaycan dilindən fransız dilinə tərcümələr);

— Türk dilinin praktik tədrisinə giriş (qrammatika);

— Qədim Türk dünyasında xronoloji sistemlər (dövlət tezisi), faktlarla birgə nəşri;

— Türklər: sözlər, insanlar (48 məqalədən ibarət məcmuə), faktlarla birgə nəşri;

— Er-Toştürk (Qırğızların Manas dövrü epopeyası); tərcümə və qeydlər;

— Mahtumkuli Firaki: Türkmən poemaları. Lui Bazən Türk danışiq dil qrupları içərisində Mərkəzi Asiyadan VIII–XI əsrlər arasında gəlmiş döyüşkən köçəri Oğuz tayfalarının dilləri ilə çox maraqlanmışdır. Onların Şimaldan Cənuba və Şərqdən Qərbə miqrasiya edərək Oğuz dilçiliyi əsasında çox əhəmiyyət kəsb edən xüsusi dialektləri sonradan bir–birləri arasında cüzi səylə başa düşülən Azərbaycan, Türkmən və Türkiyə türkcəsi kimi dillərə çevirildi.

Lui Bazən müəllim işlədiyi müddətdə türkoloqların Dədə Qorqud hekayələrinə marağı artdığından, bu sahə onun da diqqətini cəlb etdi və Sorbon Universiteti Praktiki Məktəbinin Yüksək Təhsil prosesində ona xüsusi yer ayırdı. O, etnoloq dostu Altan Gökəlp ilə əməkdaşlığı sayəsində “Kitabi – Dədə Qorqud”un fransız dilinə tərcüməsini çap etdirdi. “Kitabi – Dədə Qorqud” Oğuz hekayələri əsasında yazılmış, Türk dilindən Lui bazən və Altan Gökəlp tərəfindən tərcümə edilmişdir. Kitaba müqəddimə məşhur türk yazarı Yaşar Kamal tərəfindən yazılmışdır.

Digər tərəfdən, böyük həvəslə işləyən tədqiqatçılardan biri kimi, Lui Bazənin xüsusən qədim Türk epiqrafının Yüksək Təhsil məktəbində tədris sahəsində önəmli bir yer tutması, keçmiş məşhur Türk mətnlərinin aydınlaşdırılması və tərcüməsi, Monqol türkləri (VIII əsr) və Yenisey qırğızlarının monolit abidələrinin təsvirini yüksək səylə həyata keçirməsinə səbəb olmuşdur.

Görkəmli türkoloq Lui Bazənin ümumi dilçilik sahəsində gördüyü işlər artıq formalaşmasına görə xüsusən şərqşünaslıq sahəsində yüksək ixtisaslı və nadir bacarıqlı mütəxəssislər arasında çox əhəmiyyətli rol oynayır. Bu görülən işlərin əhəmiyyətindən danışarkən aşağıdakı başlıqlar altında qruplaşan “Dilçilik strukturları”, “Leksik tədqiqatlar”, “İnsanlar və adlar”, “Heyvan adları lüğəti” mövzuları tam dilçilik aspektləri qaydalarına həsr olunmuş yazıların əksəriyyətində, ya dilçilik baxımından, ya da başqa bir formada özünü yüksək səviyyədə göstərir.

Ümumiyyətlə götürsək akademik Lui Bazənin türkçülük sahəsində apardığı tədqiqatlar, bütün elmi axtarışlar və bu sahədə çap etdirdiyi kitab və elmi məqalələr türk dilçiliyində yüksək qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bazin Louis. Recherche sur le développement de l'épopée de Dede Korkut. Paris / Essai d'une chronologie. 1999, p.6
2. Bazin Louis. En cherchant Dede Korkut, Paris, Andrian – Mezonov, 1968, p.70
3. Bazin Louis. Introduction à l'enseignement pratique du turc (grammaire), Paris, Gallimard, 1980, p.110
4. Bazin Louis. Les systèmes chronologique dans le monde ancien turc, édition avec les faits, Paris, Gallimard, 1979, p.180
5. Bazin Louis. Les Turcs, les mots, les hommes (collection de 48 articles), édition avec les faits, Paris, Gallimard, 1992, p.250
6. Bazin Louis. Religion et traditions populaires en Turquie, In Mythes et croyences du monde entier. II Le monotheïsme. Paris, Lidis Brepols, 1991, p.390
7. Bazin Louis et Gökəlp Altan. Le livre de Dede – Korkud. Récit de la geste oghuz. Traduit du turk à partir des manuscrits originaux du Vatican et de Dresde. Paris, Gallimard, 1998, p.245

ABSTRACT

Ali Allahverdiyev

THOUGHTS ABOUT THE FIRST TRANSLATOR OF “KITABI-DEDE QORQUD” LOUIS BAZEN, THE FAMOUS TURKISH PHILOSOPHER IN EUROPE AND IN THE TURKIC WORLD

The article deals with works written by famous French academician Louis Bazin, who was interested in Turkish linguistics for many years and was engaged in extensive scientific researches in this field.

At the same time, the article deals with the Oghuz linguistic tradition and the translation of the Turkish epic "Kitabi-DedeGorgud" by the prominent ethnographer Altan Gokalp, and the academician *Louis Bazin* from Turkish into French and its publication.

РЕЗЮМЕ

Али Аллахвердиев

РАЗМЫШЛЕНИЕ О ЛУИ ВАЗЕНЕ-ПЕРВОМ ФРАНЦУЗСКОМ ПЕРЕВОДЧИКЕ, ИЗВЕСТНОМ ТЮРКОЛОГЕ В ЕВРОПЕ И ТЮРКСКОМ МИРЕ

В статье говорится о трудах и научных статьях французского академика Луи Базене, многие годы интересующемся тюркским языкознанием, проводившим фундаментальные научные исследования в данной сфере.

Автор статьи одновременно ведет речь о деятельности этнографа Алтана Гёкалпа и академика Луи Базене, ведущих исследование о языковедческих традициях Огузов, их совместном переводе на французский язык нашего исторического памятника «Деде Горгуд» и его изданиях.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

KÖVSƏR ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82.(091)

ALMAN-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİ

Açar sözlər: *müstəqillik, mədəni və siyasi həyat, firma*

Key words: *independence, cultural and political life, firm*

Ключевые слова: *Цивилизованность и высокая культура Азербайджана в Германии.*

Братья Сиенс. Визит Илхама Алиева в Германию

Alman-Azərbaycan əlaqələri qədim tarixə malikdir. Hələ 1819-cu ildə alman kolonistləri Azərbaycana gəlmiş və Xanlar rayonunda Elenendorf şəhərini salmışdılar. Bu adamların əksəriyyəti siyasi və dini baxışlarına görə öz vətənlərini tərk etməli olmuşlar. Bəziləri isə maddi çətinliklər ucbatından öz vətənlərini tərk etməli olmuşlar.

1918-ci ildə Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyət qurulduqdan sonra burada yaşayan almanlar ölkənin mədəni və siyasi həyatında fəal iştirak etməyə başladılar.

Məşhur alman arxitektərləri Normanın, Ayleranın və Lemkulanın adları bu gün də Azərbaycanda tanınır. Onların yaşadığı o zamanki abidələrdən Bakıdakı Evangeliya kilsəsi və xor evi bir gün də qalır.

Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən qazandıqdan sonra ölkələrimiz arasındakı əlaqələr keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşlar.

İqtisadi əlaqələrdən danışanda bütün dünyada məşhur olan “Simens” firmasını qeyd etmək lazımdır. Bu firmanın sahibi Verner Simens hələ o zamanlar Qafqaza gəlmiş və Gədəbəydəki mis mədənləri ilə maraqlanmışdır. Gədəbəyin təbiəti onu valeh etmiş və o fikrini belə ifadə etmişdir. Gədəbəyin gözəl, “adamı daxilən sakitləşdirən” təbiəti var.

Prezident İ.Əliyevlə Kansler Şröder arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən alman avişirkəti Azərbaycana 3 ədəd Aerobus göndərmişdir.

Alman-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin tarixi 19-cu əsrə təsadüf edilir.

1955-ci ildə qarşılıqlı mədəni əlaqələr haqqında saziş imzalanmışdır. Mədəni əlaqələr Komissiyası 1997 –ci ilin noyabrında isə Drezdendə görüş keçirmişlər. Şrodu görüşlərinin hamısında “Dağlıq Qarabağ probleminin” Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün zəminində həll edilməsinə tərəfdar olduğunu bildirmişdir. O, bu problemin həll edilməsinin siyasi yolla, sülh yolu ilə tərəfdar olduğunu bəyan etmişdir. 2001-ci ildə AFR Xarici işlər naziri Fişer və Azərbaycanın Xarici İşlər xarici İşlər naziri V.Quluyev görüşmüş və ölkələrimiz arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün müəyyən kreditlərin və maddi yardımların ayrılması haqqında razılığa gəlmişdilər.

Almaniya-Azərbaycan təhsil və elmi əlaqələrinin tarixi keçən yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edilir. Bu əlaqə ilk incə azərbaycanlıların Almaniya və almanların Azərbaycanda fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, Leypsiq mərkəzi beynəlxalq kitabxanasının məlumatına əsasən, hələ 1913 –cü ildən başlayaraq bu günə kimi kitabxanaya Azərbaycan haqqında yazılmış müxtəlif kitablar daxil olmuşdur. Bu kitablar almanlar tərəfindən yazılmışdır.

Almaniya-Azərbaycan əlaqələrinin yaranmasına səbəb ADR-in (1918-1920) bu ölkədə 50-ə yaxın tələbəsinin təhsili oldu. Doğrudur, təhsildən geri dönənlərin çoxusu sonralar imperiyanın təzyiqlərinə məruz qalırdılar. Azərbaycanlı tələbələr, əsasən qədim tarixi olan Freyberq Dağ-Mədən Akademiyasında, Berlin universitetində qalanları Rostok, Leypsiq, yəna universitetlərində təhsil almış, sonralar elmi təcrübəni Münhen və Hamburq tələbə universitetlərində davam etdirmişdilər. Tələbələr əsasən, bacarıqlarına görə, ailə mənsubiyyətləri nəzərə alınmadan təhsilə göndəril-

mişdilər. O dövrdə tələbələrin təhsil alıb, geri dönmələri və müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasında müxtəlif sahələr-də çalışmalarına ümid edilirdi. Arxiv materiallarına əsasən M.Ə.Rəsulzadə bunları demişdir: “Ali təhsil almaq üçün hökumətin hesabına tələbələr xaricə oxumağa, memarlıq, uçaq və gəmiqayırma sənətinə yiyələnmək üçün Avropanın təhsil ocaqlarına yollandılar”. Tələbələrımız bir az sonra mərkəzi Berlində yerləşən Tələbə ittifaqını yaradırlar. ADR hökumətindən asılı olmamaq üçün tələbələr, boş vaxtlarında Saksoniyanın, Hannoverin zavod və fabriklərində, eləcə də şaxtalarda çalışmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı tələbələrin Almaniya təhsil alması üçün əsas köməkliyi 1920-ci ildə Almaniya hökumətinin Tbilisidəki konsulu Ulrix Rauşer Helenendorfa gəlib bir qrup tələbələrin orada təhsil almasını və xərclərin Almaniya hökuməti tərəfindən ödəniləcəyini bildirmişdir.

Alman-Azərbaycan əlaqələrindən bəhs etmişkən Alman-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrini də qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan ədəbiyyatı Alman alim, yazıçı və tərcüməçilərinin həyatında, onların tanınmasında rol oynamışdır. Belə ki, Horst Vilfrid Brand 1958 –ci ildə Mirzə Fətəli Axundov haqda monoqrafiya yazaraq onu Şərqi Müller adlandırır. Frits Meyer isə Məhsəti Gəncəvi barədə kitabını 1963-cü ildə Vizbadendə çap etmişdir. 1972-ci ildə XIX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatı Berlində çıxan “İslam” jurnalında məqalə çap edilmişdir. Herbdır. Yoaxim Heym 1958, Valter Ruben isə 1944-cü ildə “Kitabi Dədə Qorqud” haqqında monoqrafiyanın çap etdirmişdilər. 1920-ci ildə M.F.Axundovun “Vəzir xani Lənkəran” əsəri alman dilində tərcümə edilmişdir. Hamburqlu şərqişünas et V.Duda 1933-cü ildə Leypsiqdə “Fərhad və Şirin” poemasını tərcümə etmiş Barbara Fleming türk dilində Nizaminin əsərlərindən “Fərhad və Şirin” haqqında araşdırmalarını 1965-ci ildə Vizbadendə dərc etdirmişdir. 1913-cü ildə M.F.Axundov haqqında Berlində çap olunan “İslam” jurnalında məqalə dərc olunmuşdur. 1930-cu ildə Berlində 75 Azərbaycan bayatısı tərcümə edilmişdir. 1971-ci ildə Nizami poeziyası haqqında “Musiqi və poeziya” adlı kitab Leypsiqdə çap olunmuşdur. 1934-cü ildə “Yeddi gözəl” əsəri haqqında “Nizaminin romantik eposu” Paris, Leypsiq və Praqada nəşr olunmuşdur. Münxendə yaşayan Anna Şmidt, F.Bodensdtet yaradıcılığını öyrənən dəyərli alimlərdən biridir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin dostu, islam qəbul etmiş Alman yazıçısı Hörst Əhməd Şmidt Azərbaycanla 1966-cı ildən əlaqə saxlayan və Azərbaycan ədəbiyyatına aid bir neçə əsər çap etmişdir. Hazırda “Kitabi-Dədə Qorqud” üzrə yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirir. Bütün bu sadalanan tarixi faktlar keçmiş zamanlarda alman alimlərinin Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərləri ilə yaxından tanış olmaları bir daha sübut edir ki, iki xalqın dostluğu qədim tarixə malikdir. Azərbaycanın rəssam və heykəltaraşların da Almaniya gördükləri işlər diqqəti cəlb edir. Belə ki, heykəltaraş Azad Əliyevin qüdrətli usta əlləri bir neçə əsər yaradır. Bərpaçı Şakla birgə yaratdığı bu sənət əsərinin açılışı 1995-ci ildə Cənubi Amerikada oldu.

Ümid edirəm ki, Almaniya- Azərbaycan əlaqələri bundan sonra daha yaxşı inkişaf edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Deutsch-Jünger “ Die Literaturen der VölkerKaukasiens, Üiesbaden 2003
2. Hammer-Purgstall “ Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit. 1836
3. Э.М. Аух. Немецкие колонисты в Закавказье. 1955 Москва
4. Гос. Исторический архив Азербайд жанский республики
5. Çingiz Abdullayev. Almaniya-Azərbaycan əlaqələri 2006

ABSTRACT

K.Abbasova

AZERBAIJAN-GERMANY RELATIONS

Germany became the first western state to recognize the independence of Azerbaijan. in 1991. Among the Western states, the Federal Republic of Germany is always ready to support Azerbaijan. After the establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan in 1918, the Germans

began to actively participate in the country's cultural and political life. It is important to name the world-famous “Siemens” firm, when it comes to Azerbaijan-Germany economic relations.

РЕЗЮМЕ

К.Аббасова

АЗЕРБАЙДЖАНО-НЕМЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассматриваются исторические аспекты деятельности и роли компании Siemens в укреплении сотрудничества Азербайджана с Германией. В 1864 году братья Сименс приобрели у российской империи Кедабекское медное месторождение в Азербайджане и именно с этого времени началась история деятельности Siemens в Азербайджане.

Связи Азербайджана и Германии давние и глубокие и начались они в 19в. Великие достижения всегда привлекали духовных людей и потому высокая поэзия Низами и Физули покаряла немецких читателей.

Германия сыграла большую роль в истории культуры Азербайджана.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

SƏADƏT ƏLİYEVƏ

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
eliyevaseadet@gmail.com*

UOT:070

JURNALİSTİN PEŞƏ VƏZİFƏLƏRİ

Açar sözlər: *reportyor, erudisiya, ədalətlik, obyektivlik, operativlik, jurnalist məsuliyyəti, qərəzsizlik, işgüzarlıq, peşəkarlıq*

Key words: *reporter, erudition, justice, objectivity, operative, journalistic responsibility, impartiality, business activity, professionalism*

Ключевые слова: *репортер, эрудиция, справедливость, объективность, оперативность, журналистская ответственность, беспристрастие, деловая активность, профессионализм*

Fransız jurnalisti Stefan Luzan jurnalisti Diogenə bənzədir və onu əlində çırağı ilə həyatda həqiqəti axtaran biri olaraq görür. Jurnalistikanın təməlinə belə bir idealist hədəf var: həqiqəti axtarmaq, tapmaq və xalqa çatdırmaq.

Jurnalistika şərəfli bir peşədir. Çünki ictimai rəyi maraqlandıran məlumatları xalqa çatdırmaq, xalqın səsi olmaq kimi idealist bir hədəfi var. Bu xidmət sferasında onun peşə xarakteristikası ayrıca önəm kəsb edir. Jurnalistin peşə xarakteristikası, ilk növbədə, onun peşəkarlığı ilə şərtlənir. Peşəkarlıq anlayışı özündə peşəyə məhəbbətdən tutmuş peşəni bacarmağa qədər mühüm elementləri birləşdirir. Peşəkarlıq birdən-birə yaranan keyfiyyət deyil. O, elmin, biliyin, savadın, erudisiyanın, istedadın təcrübədə gerçəkləşməsi yolu ilə yaranır. Hər idealist hədəf istiqamətində tətbiq edilən bütün peşələr kimi jurnalistikanın da öz prinsipləri, öz dəyərləri var. Jurnalistika əxlaq qaydalarının həssas olduğu bir peşədir. Çünki jurnalistlərin ictimaiyyət qarşısında bir məsuliyyəti vardır.

Peşəkarlıq jurnalistə peşədən ayrılmaq imkanı vermir. Peşəkarlıq jurnalistin habelə sənətkarlıq keyfiyyətini özündə birləşdirir. Peşəkarlıq ictimai marağı nəzərə almaq, informasiyanı duymaq, prioritet mövzunu dərhal müəyyən etmək, maraqlı müsahib tapmaq və onu söhbətə cəlb etməyi bacarmaq, respondentin informasiyadan imtina cəhdini aradan qaldırmaq və.s onlarca problemin ustadcasına həllini tələb edir.

Jurnalist dünyada baş verən önəmli ictimai, siyasi, sosial və mədəni hadisələrin mərkəzində dayanan və qeyd olunan sahələrdə yaşanan çoxsaylı fakt və informasiyaları toplayaraq sistemli şəkildə, həmçinin ədalətlik, obyektivlik və operativlik prinsiplərinə önəm verməklə oxucu, dinləyici və tamaşaçıya çatdırır şəxsdir.

Jurnalist olmaq üçün aşağıda göstərilən xüsusiyyətləri vacib sayırlar. Yüksək ixtisaslı təhsil, istedad, savadlılıq, peşəkarlıq, geniş dünyagörüşü, bələdçilik, doğruluq və təmiz vicdan, obyektivlik, prinsipiallıq, cəsarətlik, analitik düşünmə qabiliyyəti, müstəqillik, qeyri-standart düşüncə, insana məhəbbət, xeyirxahlıq, vətəndaşlıq, maddi nemətlərə soyuqqanlılıq, möhkəm əsəblər, dinləmək, sual verə bilmək qabiliyyəti, skeptiklik, tənqidi yanaşma, iyəşmək, KİV texnikasından istifadə bacarığı, yüksək mədəniyyət, ziyalılıq.

Bu siyahını uzatmaq da olar və bu siyahının elə indiki halında da “uzunluğundan” qorxmaq lazım deyil. Çünki sadələdiyimiz keyfiyyətlərin böyük bir hissəsi ümumiyyətlə insana aid olub, hər hansı peşə sahibi üçün, o cümlədən jurnalist üçün qaçılmazdır. Bu sırada jurnalist üçün xüsusi olaraq önəm kəsb edən təhsil, savadlılıq, istedad, dünyagörüşü, obyektivlik, operativlik, analitik düşüncə tərzini və.s kimi məqamlar nəzərə alınmasa peşənin sahibi olmaq çətinidir.

Jurnalist cəmiyyətin elit nümayəndəsi kimi aid olduğu ölkənin vətəndaşlarının istər intellektual səviyyə, etik dəyərlər, istərsə də zövq baxımından formalaşmasında, ən əsası isə sosial münasibətlər sistemində vətəndaşlıq dəyərlərinin aşılınması və təbliğ olunmasında önəmli rol oynayır. Çoxmilyonlu auditoriyanın istək və maraq airəsinə hakim kəsilən, danışq qabiliyyəti, geyimi, jest və mimikaları ilə daim diqqət mərkəzində olan jurnalist auditoriya ilə ünsiyyətdə olduğu ilk gündən informasiya təqdimatında ən xırda detallara da həssas yanaşır, istər öz, istərsə də təmsil etdiyi təşkilatın nüfuzunun qorunması istiqamətində mübarizə aparır.

Jurnalist ictimai həyatın hər hansı konkret sahəsində bacarığını ortaya qoymaqla, çoxsaylı informasiyalar və gündəlik çalışmalar fonunda tədricən həmin sahənin mütəxəssisinə çevrilir, bununla da müvafiq qurumların diqqətini cəlb edir. Odur ki, əksər mütəxəssislər haqlı olaraq jurnalistikanı tramplin, başqa sözlə karyeranın ən yüksək mərtəbələrinə qalxmaq üçün mühüm önəm kəsb edən “nərdivan” adlandırırlar.

Jurnalistika yeni tanışlıqlar, yeni münasibətlər sistemidir. Hər gün ətraf aləmdə aktivliyi, ictimai-siyasi mövqeyi, qazandığı uğurları ilə seçilən insanlarla təmasda olmaq jurnalistin intellektual səviyyəsinə, dünyagörüşünə bilavasitə təsir göstərir.

Jurnalistika cəmiyyətin həyatına təsir göstərən güclü vasitədir və onun bu sahədə rolu danılmazdır. Təsadüfi deyil ki, dünyanın hər yerində dövlət adamlarından tutmuş adi məmurlara qədər hamı öz fikirlərini, görəcəkləri tədbirləri və planları, hadisələrə verdikləri qiyməti ilk növbədə kütləvi informasiya vasitələrinə bildirir və jurnalistlərin vasitəsilə əhaliyə çatdırırlar. Jurnalistika cəmiyyətin müxtəlif ünsürləri arasında bir körpüdür. Cəmiyyətdə onun fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verilir. Oxucular, tamaşaçılar, dinləyicilər onlardan dəqiq, obyektiv, tutarlı məlumat gözləyirlər.

Jurnalistika və onun fəaliyyət dairəsi kütləvi informasiyadır, bu, ictimai fikri formalaşdırmaqda ən effektiv alətdir. Kütləvi informasiya vasitələri hakimiyyət orqanlarının fəvqündə dayanan bir alət olduğu üçün bu orqanların fəaliyyətinə qiymət verir. Qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətləri kütləvi informasiya vasitələrinin yaratdıqları ictimai fikrə laqeyd qala bilməzlər. “Dördüncü hakimiyyət” deyərəkən yadda saxlamaq lazımdır ki, bu hakimiyyət xalqın mənafeyi keşiyində duraraq hökumətin fəaliyyətinə nəzarət edir, onun işini tənqid edir. Demokratik cəmiyyətdə azad jurnalistikanın əsas vəzifələrindən biri hökumətin fəaliyyəti barədə xalqa məlumat verməkdən ibarətdir. Hakimiyyət orqanları ictimai fikri formalaşdıran mətbuatın fikri ilə hesablaşmalı olurlar. Kütləvi informasiya vasitələri elə bir sosial qüvvədir ki, hakimiyyət orqanlarına bu və ya digər məsələlərə diqqət yetirmək və bunları həll etmək üçün təsir göstərir.

Jurnalistika cəmiyyətin özündən kənarında mövcud deyil, yəni cəmiyyətlə bərabər tərəqqi edir və yaxud onunla bərabər ləngiyir, bir sözlə paralellik təşkil edir. Zaman keçdikcə biz və bizim cəmiyyətimiz azadlığın və azad sözün nə olduğunu anladıqca başa düşəcəyik ki, nə üçün insanlar əsrlər boyu mübarizə aparmış, azad söz sahibi olmağa can atmışlar. Əgər biz həqiqi jurnalistikanın barını dadmaq istəyiriksə, haqqın və ədalətin tərəfində olmalıyıq. Bunun üçün jurnalistikanın nə olduğunu bilmək, onu lazımcına dəyərləndirmək və peşəkar olmaq gərəkdir.

Jurnalistika ədəbiyyatla nə qədər yaxın olsa da, artıq müstəqil bir elm kimi fəaliyyət göstərir və dünya ictimaiyyəti tərəfindən müsbət qəbul olunur.

Jurnalistika bir sıra maraqlı keyfiyyətləri ilə cəlbədicidir olduğu kimi həm də çətin, məsuliyyətli və bir çox istiqamətdən istedad, yaxud, ən azı xüsusi qabiliyyət tələb edən peşə sahəsidir. Təsadüfi deyil ki, bir çox ölkələrdə, o cümlədən Rusiyada jurnalistikaya gəlmək arzusunda olan abituriyentlərin peşə qabiliyyətinə rəsmi olaraq xüsusi diqqət yetirilir. Habelə, hər hansı bir qəzet, jurnal redaksiyasına, TV və radio işinə qəbul edilən şəxslərin də əvvəlcədən xüsusi testlərdən keçməsi son illərin paraktikasında möhkəmlənməyə başlamışdır.

Jurnalistikada hər hansı bir mövzu, məqalə və əsərin əsasını fakt təşkil edir. Fakt sөykənməyən hər hansı əsər və yaxud məqalə janrından asılı olmayaraq uğursuzluğa düşər olur. Fakt artıq baş vermiş hadisə və prosesdir. Ona görə də fakt informasiyanın əsas süjet xəttini yaradaraq qalanlarını özünün ətrafında cəmləyir. Fakt özündə bu xüsusiyyətləri əks etdirməlidir: doğruluq, etibarlılıq, yenilik, ictimai əhəmiyyətli və. s. Fakt bayağı, köhnəlmiş, mənasız, şit, ədəbsiz və. s. neqativ tendensiyalardan uzaq olmalı, ədəbilik səpməlidir.

Eyni zamanda jurnalistin məsuliyyəti barədə də qanun öz sözünü deyir. Jurnalist böhtan atırsa və böhtan yayırsa, dövlət sirrini mətbuata çıxarırsa, parlamentə və məhkəməyə sayğısızlıq göstərsə, insanın şəxsi həyat hüququna etinasızlıq göstərsə, əsərində təhqirə yol verirsə və. s qanun qarşısında cavabdehlik daşıyır. Jurnalist öz hüquqlarını bildiyi və müdafiə etdiyi kimi, məsuliyyətini də dərk etməli və qanuna hörmətlə yanaşmalıdır.

Biz jurnalistin müstəqilliyini, cəsarətini onun peşə keyfiyyəti hesab edirik. Müstəqil jurnalistin fəaliyyətinə heç bir hakimiyyət adamı mane ola bilməz.

Jurnalist heç bir fərdin, “hökm sahibinin” qarşısında aciz dayanmır. O, yalnız qanun qarşısında cavabdehdir və yalnız qanuna tabedir.

Jurnalistikanın tədqiqatçıları bu məsul vəzifələri yerinə yetirmək məqsədilə müxtəlif konsepsiyalar irəli sürürlər və müxtəlif ölkələrdə bu konsepsiyaların ifadəsi müxtəlif olsa da, məzmunu birdir. Bu konsepsiyalardan birini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Həqiqəti aşkara çıxarıb söyləmək üçün ciddi cəhd göstərməli;
2. Nəticələr barədə düşünməli;
3. Həqiqəti ixtisaslı nəticələrlə müşayiət etməli;
4. KİV maarifçilik vasitəsi olmalıdır;
5. Jurnalist tarixi baxımından ictimai fikirlə cəmiyyətin keçici fikri arasındakı fərqi başa düşməlidir (o, kütlənin emosiyasının əsiri olmamalıdır);
6. Hər bir jurnalistin müəyyən mənəvi mövqeyi olmalıdır;
7. Cəsarət göstərmək lazımdır;
8. Vicdanlı və obyektiv olmalı;
9. Sözü hörmət etməli, onu qiymətləndirməli və mühafizə etməli;
10. Sözü təsir qüvvəsini unutmamalı!

Jurnalist şahiddir. Gördüyü hər hadisəni, onu görməyən və bilməyən üçün nəql edir. Dünyada və ya ölkədə baş verənlər haqqında məlumat almaq istəyən ictimaiyyətin görün gözü, eşidən qulağı olur.

Jurnalist olmaq üçün hər şeydən öncə bacarıq və zəka tələb olunur. Müşahidə, analiz, dil və danışmaq qabiliyyəti, sürətli düşünmə və qərar vermə bacarığına ehtiyacınız vardır. Jurnalistikanın əsası maraq üzərində qurulub. Amma jurnalist ola bilmək üçün maraq kifayət deyil. Sual vermək də maraqlıdır irəli gəlir və jurnalistikada xüsusi yerə sahibdir. Nəyi necə soruşacağını bilməyənlərlə yanaşı, sual vermə həvəsində olmayanların da jurnalistikada uğurlu olması çətindir.

Jurnalist mübariz olmalıdır. Tez yorulan, tez geri çəkilən, çətinliklərə boyun əyənlərin də jurnalistikada irəliləyəcəyi məsafə çox qısaadır.

Hər bir jurnalist öz sahəsiylə bağlı bilgiyə malik olmalıdır. Müxtəlif peşə, ixtisasla bağlı apardığınız müsahibələr, aldığınız reportajlar sizdən o sahədə xüsusi bilik tələb edir. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq informasiya texnologiyalarına bələd olmaq hər bir jurnalist üçün əhəmiyyətlidir. Jurnalistin hər bir hadisəyə tənqidi gözlə baxmağı, hadisələrin görünməyən üzünü ortaya çıxarmaq bacarığı onun iti qələmi olduğundan xəbər verir.

Jurnalist bir mövzunu işləməmişdən əvvəl yaxşı düşünməlidir və özü üçün müəyyən etməlidir ki, bu mövzu onun auditoriyasına nə verə biləcək və onun üçün nə qədər əhəmiyyətli olacaqdır. Özünü bir anlığa da olsa oxucunun yerində təsəvvür edən jurnalist öz yazısına hətta tənqidi gözlə də baxmağı da bacarmalıdır.

Bizim peşənin ziddiyyətlərindən biri ondan irəli gəlir ki, jurnalist bir tərəfdən mövzu ilə yaşamaq, digər tərəfdən bu mövzunu işləyərkən obyektiv olmağa çalışmalıdır. Hər birimiz həqiqəti özümüzdə görə qiymətləndiririk, reportyor isə çalışmalıdır ki, hadisə haqqında məlumat verərkən və ya baş verənlər barədə öz fikrini bildirərkən son dərəcə obyektiv və nəzakətli olsun, oxuculara, dinləyicilərə və ya tamaşaçılara söyləməsin ki, onun fikrincə nə olmalı idi. Hadisə yerindən xəbər verən jurnalist vurğunluq və obyektivlik arasında gözlə görünməyən sərhədi ayırmağı bacarmalıdır. Vurğunluqla obyektivlik arasındakı ziddiyyət bizim cəmiyyətdəki rolumuzun əsasını təşkil edir.

Peşənin ən mürəkkəb cəhəti isə, qərəzsizlik və işgüzarlıq prinsiplərinə əməl etməkdir. Reportyor onu maraqlandıran mövzu ilə bağlı faktları tapmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda bu mövzu ilə yaşamaq, həyəcanlanmalı, mübahisəli məsələlər ətrafında yaranan şəraitə nüfuz

etməlidir. Lakin bu kiminsə tərəfini saxlayacaq dərəcədə olamamlıdır. Kim ki, xəbərlə işləyir, o, maksimum obyektivliyə çalışmalı, bu və ya digər tərəfə rəğbətini bildirməməlidir.

Jurnalist hadisələr haqqında xəbər yayır, amma bu hadisələrdə iştirak etmir, bu sistemin içində olsa da, elə bil eyni zamanda ondan kənarında dayanır. Şahidi olduğu hadisələrin iştirakçılarının bu və ya digər məsələ barədə öz fikirlərini demək imkanı var, reportyor isə bir qədər kənarında dayanmaq məcburiyyətindədir.

Jurnalist peşəsi bizdən daim təkmilləşməyi tələb edir. Peşə məharətinin əsaslarını biz hər gün süjetlərlə və reportajlarla iş prosesində öyrənirik. Ancaq biz işıqlandırdığımız sahələrdə öz kompetensiyamızı və erudisiyamızı da artırmalıyıq. Cəmiyyət sürətlə irəli gedir. Bu da bizdən daha yüksək hazırlıq və dərin bilik tələb edir. Zamanla ayaqlaşmalı, yoxsa günün reallıqlarından geri qalmalı? Biz hamımız bu seçim qarşısında yığılıq.

Yerdə hadisələrin inkişafına mane olmadan, xəbəri son xəbərlərin müxtəlif buraxılışlarında yeniləndirilmiş versiyada ədəbi dildə təqdim edərək, işdə nəticələrə qarşı neytral münasibətlər prinsipini rəhbər tutaraq, həmsöhbətlərin nə dediklərinə diqqətlə qulaq asaraq və ciddi hazırlaşaraq vacib təzahürlər və hadisələr haqqında sistemli və konkret şəkildə, həvəslə məlumat vermək vəzifəsi jurnaldən zamanla ayaqlaşmağı tələb edir.

Peşəkar jurnalistikada vacib olan əsas amillərdən birincisi fikri sadə və anlaşılıqlı şəkildə yazılı və şifahi formada ortaya qoymaq bacarığıdır. Yalnız müntəzəm çalışmaq və öz üzərində işləməklə yüksək nəticələrə nail olmaq, professionallıq kimi formalaşmaq olar.

Jurnalistin peşə xarakteristikası dedikdə aşağıdakı keyfiyyətlə nəzərə alınmalıdır. Səriştəlili, erudisiya-jurnalistin vacib xarakter xüsusiyyətlərinə daxildir. Erudisiya istedadın tərkib hissəsi olduğu halda səriştəlilik təcrübədə qazanan keyfiyyətdir. Erudisiya jurnalistikada informasiya duyumu ilə bağlıdır. Səriştəlilik bu informasiyanı almaq və təqdim etmək qabiliyyətidir.

Məlumatlılıq-jurnalist xarakterinin vacib komponentidir. Təcrübədə və təhsildə, mütaliədə məlumat toplayan jurnalist, habelə məlumatı dəqiqləşdirməyin mənbələrini də bilməlidir. Hər tipli ensiklopediya, lüğət və məlumat kitabları jurnalistin peşə aləti qədər vacib vəsait hesab olunmalıdır. Heç kim hər şeyi bilmədiyi kimi, ən məlumatlı jurnalistin də əlavə olaraq elmi mənbələrdən məlumatı ehtiyacı var.

Ədəbi qabiliyyət-bunsuz jurnalistin özünüifadəsi mükün deyil. Ədəbi qabiliyyət fikrin aydın dildə, aydın üslubda, məntiqli ardıcılıqla ifadəsi deməkdir.

Müşahidə qabiliyyəti-bu, yaradıcı adamların hamısına məxsusdur. Müşahidə qabiliyyəti olmayan adam yaradıcılıqla məşğul deyil.

Müstəqillik və prinsipiallıq-jurnalistin vacib atributlarıdır. Müstəqillik, adətən, xarakterlə bağlıdır. İnsan hər yerdə müstəqil olsa yaxşıdır, lakin jurnalistikada müstəqillik peşəkarın xarakterini, şəxsiyyətini müəyyənləşdirən keyfiyyətə çevrilir.

Ünsiyyət bacarığı-bu keyfiyyət hamıya lazımdır. Ancaq etiraf edək ki, jurnalist gün ərzində tanış və qeyri-tanış adamlarla daha çox təmasda olur. Habelə nəzərə alaq ki, jurnalistin təmasda olduğu, müraciət etdiyi adamların çoxu informasiya mənbələridir.

İnformasiya mənbəyini tapmaq bacarığı-bu, sırf jurnalist keyfiyyəti sırasına daxildir. Yazıçı ömrünün bütün anlarında mövzu ilə yaşadığı kimi, jurnalist günün bütün anlarında mövzu ilə yaşadığı kimi, jurnalist günün bütün anlarında informasiya axtarır.

Ədəbi istedad-jurnalist üçün istedad vacib atributlardandır. İstedad ədəbi qabiliyyətə çox yaxındır. Ədəbi qabiliyyət yazıçılıq, şairlik, jurnalistlik kimi sənət və peşə növlərinə apan əlamətdir.

Optimizm, öz gücünə inan-jurnalistin peşə xarakteristikasını təşkil edən elementlər sırasındadır. Optimizm-bu yerdə peşəyə yiyələnmək yollarının inadkarcasına gerçəkləşdirilməsi prosesi kimi qəbul edilə bilər.

Müsahibə dinləmək mədəniyyəti-müsahibə jurnalistikanın çağdaş dünyamızda ən dəbdə olan janrları sırasındadır. Müsahibə informasiyanı birbaşa onun mənbəyindən almaq deməkdir və ona görə də ciddi maraq doğurur.

Tənqidi yanaşma-skeptisizm-tənqidi yanaşmanı heç də tənqid etmək kimi anlamaq olmaz. Tənqidi yanaşma hadisəyə gözüaçıq baxmaq, ictimai marağın dairəsində olan faktı görməyi bacarmaq kimi anlaşılmalıdır.

Zövq və abır-KİV-in bütün materialları habelə bu iki anlayışın gerçəkliyinə söykənməlidir. Jurnalist heç vaxt öz yazılarının zövq, abır, həya əleyhinə yönəltməməli, oxuculara, tamaşaçılara qarşı təhqiramiz olmamalıdır.

KİV-in texniki vasitələrinə bələdlilik və onlarla işləyə bilmək səriştəsi-çağdaş jurnalistin yaradıcılıq xaraktəritikasının çox mühüm tərkib hissəsidir. Jurnalist texniki vasitələri bilməli, ondan istifadəni bacarmalıdır.

Peşəkar jurnalist kimi formalaşmaq üçün gündəlik olaraq gərgin işləməli, öz üzərinizdə çalışmalısınız. Yadda saxlayın, jurnalistin nə dərəcədə peşəkar olması onun iş stajı ilə deyil, bacarığı, informasiya duyumu və məhsuldarlığı ilə müəyyən edilir.

Jurnalistikanın yeni rolu bizim peşənin sınaqdan çıxmış qaydalarına, informasiyanın verilməsi və yayılmasının müasir vasitələri haqqında biliklərə də əməl etməyi tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cahangir Məmmədli “Jurnalistikaya giriş”
2. Veydəddin pirəliyev “Jurnalistikaşünaslığın əsasları”
3. Rizvan Qənbərli “Jurnalistin əl kitabı”
4. Hacı Hacıyev “Gənc jurnalistlərə xitab”
5. Erik Fichtelius “Jurnalistikanın on qızıl qaydası”

ABSTRACT

Saadat Aliyeva

PROFESSIONAL FEATURES OF JOURNALIST

As the last word we may say that, no matter in which branch of Mass Media the one works, a journalist must regularly improve himself, search for the new things daily and must gather a lot of information. That is the the main mission of the journalist-to gather information and to spread the news across millions of audiences. How to present the news and which qualities to prefer directly depends on that journalist’s practice, professionalism and intellectual level.

РЕЗЮМЕ

Сеадет Алиева

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖУРНАЛИСТА

Напоследок можем сказать, что независимо от того в какой области СМИ ты работаешь, журналист регулярно должен работать над собой, находиться в течение дня в постоянном поиске и собирать много информации. Главная миссия журналиста в этом- в накоплении информации и передаче накопленных новостей миллионной аудитории. Стиль и форма передачи информации, придание при этом значения тем или иным особенностям напрямую зависят от опыта, профессиональности и интеллектуального уровня журналиста.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

ÇİNARƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

chinare12@gmail.com

UOT:070

**ÜZEYİR HACIBƏYOV PUBLİSİSTİKASININ
SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Açar sözlər:** *Üzeyir Hacıbəyov, publisistika, məqalə, redaktor***Key words:** *Uzeyir Hajibeyov, publicity, article, editor***Ключевые слова:** *Узеир Гаджибеков, публицистика, статья, редактор*

Cəmiyyətin kamilləşməsində, insanın böyük amallara yüksəlməsində ən təsirli ədəbi vasitə məhz bədii söz hesab olunur. Dünəndən bugünümüzədək olan bir tarixi dövərdə tanınmış söz ustaları bədii söz vasitəsilə istər poeziya, istər nəsr, istərsə də dramaturgiya sahəsində misilsiz bədii nümunələr yaratmışlar. Əsasən, klassik dövərdən müəlliflərin müraciət etdiyi publisistika isə demək olar ki, sözün, fikrin daha sərrast və birbaşa ünvanına çatdırılmasında böyük rol oynayan bir yaradıcılıq sahəsidir. Azərbaycan yaradıcı ziyalıların XX əsrin əvvəllərində publisistikaya güclü meyli məhz onların öz ideyalarını xalqa çatdırmaq işində məktəb səviyyəsinə yüksəlmiş “Şərqi-Rus”, “Həyat” kimi qəzetlərin, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin” kimi jurnalların ortaya çıxması ilə böyük vüsət aldı. (2, s.5). H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Şahaxtılı, Ü.Hacıbəyov, Ə.Hüseynzadə kimi ziyalılar da məhz publisistika vasitəsilə söz söyləməyin, fikir, münasibət bildirməyin daha aktual olduğuna inanmışlar.

Azərbaycan publisitika tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdırmağı bacaran şəxsiyyətlərdən biri də Üzeyir Hacıbəyovdur. Musiqişünas, bəstəkar, alim, pedaqoq, dramaturq, ictimai xadim Üzeyir Hacıbəyov adıçəkilən sahələrdə qazandığı nailiyyətləri milli publisistikamızda da təkrarlamışdır. Ziyalı olaraq insanların təsəvvürünə aydınlıq gətirən, onları çox mətləblərdən agah edən bu nurlu şəxsiyyət hələ sağlığında dahi sənətkar adına layiq görülmüşdür. Şərqdə ilk operanın müəllifi kimi tanınan bəstəkarın “Koroğlu” operasından başqa, bütün opera və operettalarının mətnini özü yaratması da tanınmış sənətkarın ədəbi yaradıcılıq sahəsində də qabil olduğu unikal istedadından xəbər verir. Öz üslubu, dəst-xətt ilə seçilən Ü.Hacıbəyov XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmağa başlamışdır. O, yaradıcılığında ənənələri qoruyub saxlamaqla yanaşı, novatorluğa da can atmışdır. Şərq ruhu, qərb təfəkkürü ilə yazıb-yaradan publisist sözün əsl mənasında zövqləri oxşamağı bacarmışdır. Ü.Hacıbəyov publisistikasını səciyyələndirən əsas cəhət ideyalılıqdır. “Sənətkar və alim üçün, publisit və felyetonçu üçün, kim olur olsun, hamı üçün bir qanun var: ideya hər şeydən vacibdir! Kim bu qanunu unudara, xalqa xidmət etmək qabiliyyətini dərhal itirər”.

Ü.Hacıbəyov publisistikasının mövzu dairəsi genişdir. İstedadlı publisistin məqalə, pamflet, felyeton və digər janrlarda yaratdığı ədəbi nümunələr əsasən vətən, azadlıq, qadın hüququ, təhsil, mətbuat, ana dili ilə əlaqədardır. Publisist ana dilimizin saflığı, bu dilin xarici sözlərdən təmizlənməsi, sırf Azərbaycan türkcəsi olması kimi məsələlərdən bəhs etdiyi “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-təvəccöhi” məqaləsi ilə demək olar ki, 20 yaşında ikən jurnalistlik fəaliyyətinə başlamışdır. Məqalə “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 10 sentyabr tarixli 62-ci sayında “Üzeyir” imzası ilə çap edilmişdir. Burada müəllif “Peterburqskiye vedomosti” qəzetində Maqda Neyman adlı bir yazar tərəfindən dilimizin saflığı əleyhinə yürüdülmüş həyasız böhtana öz nifrətini ifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühərrir sonralar da ana dilinin tədrisini irəli sürərək bir-birinin ardınca üç məqalə yazmışdır. Bu məqalələr “Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyik” sərlövhəsi altında “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 15, 16 və 20 fevral tarixli saylarında “Üzeyir bəy Hacıbəyov” imzası ilə dərc edilmişdir.

Bədii yaradıcılığa publisistika ilə başlamış Üzeyir bəy "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Ordan-burdan", "O yan-bu yan", "Dərədən-təpədən" və digər başlıqlar altında, "Filankəs", "Bir kəs", "U", "Ü", "Üzeyir", "Bisavad", "Avara", "Çi" və s. 64 adda gizli imzalarla, təxəllüslərlə dövrünün ictimai-siyasi həyatına, maarifçilik və mədəniyyət məsələlərinə dair çoxlu məqalə, kəskin felyetonlar, satirik miniatürlər yazmışdır. Qoqolun "Şinel" povestini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Ümumiyyətlə, alimlərimiz Üzeyir bəyin iki mindən çox publisistik yazılarını aşkar etmişlər (7).

Üzeyir Hacıbəyov 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının hakimiyyəti dövründə "Azərbaycan" qəzetində fəaliyyət göstərmişdir. Hər gün, bəzən də günəşırı qəzetdə məqalələrlə çıxış edirdi. Qəzetin ilk redaktoru Üzeyir bəyin kiçik qardaşı Ceyhun bəy Hacıbəyli idi. 1919-cu ilin yanvarından 1920-ci ilin 27 aprelinə qədər Ü.Hacıbəyov "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

"İrşad"ın katibi, "Həqiqət" və "Tərəqqi"nin redaktoru olmuş Ü.Hacıbəyov yaradıcılığında müxtəlif janrlara müraciət etmişdir. Bu janrlar içərisində məqalə prioritet təşkil edir. Publisist, əsasən elmi, publisist, elmi-kütləvi, tənqidi, təbliği, siyasi və digər mövzularda məqalələr yazmışdır.

1906-cı ildə "İrşad" qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində Ü.Hacıbəyov yazırdı: "Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücud onun dilidir".

Müəllifin Azərbaycan aşuqlarının I qurultayının çağırılması münasibətilə dərc etdirdiyi "Aşuq sənəti" adlı məqaləsi ("Bakinski raboki", 7 may. 1928, № 109) təbliği xarakter daşıyır. Məqalədə bu sənətin gələcək nəsillər üçün önəmindən bəhs olunur. Ü.Hacıbəyovun "Zemstvo haqqında" ("Yeni İqbal", 14 sentyabr. 1915, № 117), "Vəkil seçkisi" ("Həqiqət", 9 fevral. 1910, № 32) adlı məqalələrində ictimai-siyasi məsələlərdən bəhs olunur.

Ü.Hacıbəyovun publisistikası ilə tanışlıq zamanı biz dahi sənətkarın resenzent kimi də qələmini sınağının şahidi oluruq. Publisistin "İkinci il" ("Tərəqqi", 19 avqust. 1908, № 32) məqaləsi eyniadlı dərslük haqqında olan ilk resenziyadır. Ü.Hacıbəyov bu resenziyasında müəlliflərin dərslükdə yol verdikləri cüzi nöqsanları göstərməklə yanaşı, dərslüyün əhəmiyyətli tərəflərini də işıqlandırmışdır. O, resenziyada qeyd edir: "Biz bu kitabı məktəblərimiz üçün təkid ilə tövsiyə edib, ümidvarıq ki, müəllim arkadaşlarımız bununla tez istifadəyə çalışsınlar. Çünki bu cürə kitab bizim bu halımızda göydəndüşmə bir şeydir".

"Zənbur jurnalı" adlı resenziyasında isə müəllif adıçəkilən jurnalın qərəzli mövqeyindən bəhs edir. Təhqiramiz ifadələrə geniş yer ayıran jurnal müəllifin tənqid hədəfinə çevrilir. Ü.Hacıbəyovun "Yeni məktəb", "Vətən dili", "Tənqid əvəzinə" adlı resenziyaları da xüsusi maraq kəsb edir. (5)

Milli jurnalistikamızda az müraciət olunan janrlardan olan açıq məktub müəllifin hər hansı hadisə barəsində konkret şəxsə, yaxud ictimaiyyətə müraciəti, belə demək mümkünsə nidasıdır. Ü.Hacıbəyov da açıq məktublar vasitəsilə müxtəlif mövzularda müraciət edərək ictimaiyyət üçün aktual olan məsələlərə toxunmuşdur. Məsələn; müəllifin "Cavanşir uyezdində pristav Şəfəbəy Fətəlibəyova açıq məktub"unda ("İrşad", 10 aprel. 1906, № 86) adıçəkilən pristavın törətdiyi əməllər ifşa olunur. Publisist "Molla Nəsrəddin"ə cavab", "Yeni üsuli-təbii haqqında bir neçə söz" və digər açıq məktublarında xalqı narahat edən məsələlərdən bəhs etmişdir. Ü.Hacıbəyov "Molla Nəsrəddin"ə cavab" adlı açıq məktubunda adıçəkilən jurnalın nüsxələrinin İran gömrüyündə yandırılmasına işarə edərək çox maraqlı bənzətmə də işlədir: "Araz qırağına çatan kimi... axır çərşənbə olur". (6)

Həm ədəbi, həm də publisist janrlar sırasına daxil edilən felyeton da əslində cəmiyyətdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Felyeton-həm publisist, həm də bədii "səlahiyyəti" olan əsərdir. (2, s.14). Ü.Hacıbəyov "Qəzet oxuyan", "Mühüm suallar və əhəmiyyətli cavablar", "Dost məktubu", "Daha görün nə var!", "Olarmı, olmazmı?" və digər felyetonlarında da müxtəlif mövzularda toxunmuşdur. Müəllif bəzi felyetonlarında maraqlı üsuldən istifadə etmişdir. Belə ki, o, hadisəni daha canlı, daha inandırıcı təsvir etmək üçün dialoqlardan istifadə etmişdir. Məsələn, "Bir qədər qəzetçilik dərsi" adlı felyetonunda ("Tərəqqi", 23 oktyabr. 1908, № 83) müəllimlə şagirdlər arasında olan dialoqda verdiyi cavablar orijinallığı ilə seçilir:

Müəllim: Qəzetə hər bir şey yazmaq olarmı?

Şagirdlər: Xeyr, olmaz!

Müəllim: Necə olmaz? Bəs qəzetin başında "Hürriyyət" yazılıbdır?

Şagirdlər: Doğrudur, hürriyyət yazılıbdır, amma hürriyyət ondan ötəri yazılmayıbdır ki, hər kəsin ağına nə gəlsə, götürüb qəzetə vurdursun.

Müəllim: Çünki o halda qəzet nə olar?

Şagirdlər: O halda qəzet zibil səbəti olar" ... (4, s.106).

Publisist və bədii üslub nisbətinin tarazlandığı, kinayə, işarə, eyhamlar vasitəsilə satirikliyi daha da artırılan pamflet janrı da publisistin müraciət etdiyi əsas janrlar sırasındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Üzeyir Hacıbəyov pamflet janrının müqayisələrin, paralellərin aparılması kimi aparıcı bədii keyfiyyətindən məharətlə istifadə edərək tənqid hədəfini daha dəqiq göstərə bilmişdir. Məlumdur ki, bədii pamflet müxtəlif şəkillərdə yazılır; o bəzən "birpərdəli komediya şəklində də ola bilər". Ü.Hacıbəyovun "Pruşkeviç və Hacı Xudu", "Kələkbazlar", "Qalmaqal" pamfletləri də məhz bu qəbildəndir (4, s.16).

Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, müəllif hər zaman insan amili yüksək qiymətləndirmiş, cəmiyyəti yalnız istedadlı, qabiliyyətli nümayəndələrinin irəli aparacağına inanmış və bizi də bu həqiqətə inandırmışdır. "Millət bir bağ yeridir, qabil və istedadlı adamlar isə o bağın meyvəli ağacları və ətirli gülləri mənziləsindəndir"- deyən Ü. Hacıbəyov elmin müxtəlif sahələrində çalışan qabil adamları insanlara mənfəət verən şirin dadlı meyvələrə, istedad sahibi olan yazıçı, rəssam, musiqiçi və başqa incəsənət xadimlərini isə ətirli güllərə bənzətmişdir. "Ləziz meyvələr insanın bədəninə, müəttər güllər də insanın ruhuna ləzzət verən kimi, elm və fünün sahibləri əhəlinin aqlını, sənayei-nəfisə sahibləri də camaatın ruhunu tərbiyə edirlər". (1, s.99)

Nümunələrdən də göründüyü kimi Ü.Hacıbəyov publisistikanın dövrün, zamanın vəziyyətini əks etdirmə, qarşıya çıxan suallara lazımı cavab vermə vəzifəsini aydın dərk etmiş və müxtəlif janrlar vasitəsilə mütərəqqi fikirlərini xalqa çatdırma bilmişdir. Hər bir oxucu heç bir çətinlik çəkmədən dahi sənətkar Üzeyir Hacıbəyovun məqalə, felyeton, pamflet, açıq məktub və digər janrlarda yazılmış əsərlərində onun- müqəddəs bir məslək sahibinin həmişə xalq səadəti üçün döyünən ürəyinin hərərətini duya bilər. Xalqımız hər zaman istedadlı sənətkarını hörmətlə xatırlayacaq və onun dəyərli irsini qoruyub gələcək nəsillərə ərməğan edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Mirabbas. Üzeyir Hacıbəyov, Bakı, Gənclik, 1977, 123 s.,
2. Azərbaycan publisistikası antologiyası, Bakı, "Çərç-Qərb", 2007, 688 s.
3. Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri, B., "Yazıçı", 1985, 652 s.
4. Üzeyir Hacıbəyov. Ordan-burdan, B., "Yazıçı", 1981, 201 s.
5. www.az.wikipedia.org
6. www.anl.az
7. www.kitab.az

ABSTRACT

Chinara Mamedova

CREATIVE PECULARITIES OF UZEYİR HAJIBEYOV'S PUBLICITY

The article deals with the creative peculiarities Uzeyir Hajibeyov's publicity. U.Hajibeyov had special way in Azerbaijan publicity. The author has investigated the genres in Uzeyir Hajibeyov's creative activity and studies the sphere of their usage.

РЕЗЮМЕ

Чинара Мамедова

ОСОБЕННОСТИ МАСТЕРСТВА ПУБЛИЦИСТИКИ УЗЕЙРА ГАДЖИБЕКОВА

В статье повествуется об особенностях мастерства творчества Узеира Гаджибекова, сыгравшего своеобразную роль в публицистике Азербайджана. Автор исследует жанры публицистики Узеира Гаджибекова, рассматривает их круг использования.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

FARİZ ƏHMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ƏHMƏD FƏRŞBAFİ

Təbriz Dövlət Universiteti

farshbafian@tabrizu.ac.ir

UOT: 82-3.512

**SƏDİ ŞİRAZİNİN “GÜLÜSTAN” ƏSƏRİNDƏKİ
ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBI-MƏSƏLLƏRİN FARSÇA-AZƏRBAYCANCA
QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ**

Açar sözlər: *Hikmət, Sədi, fars, mədəniyyət, atalar sözləri, zərbü məsəllər*

Keywords: *wisdom, Sadi, persian, culture, proverb, riddle*

Ключевые: *Мудрость, Саади, перс, культура, поговорки, пословицы*

Atalar sözləri dilin göstəricisi kimi geniş elmi bəyan dairəsinə malikdir. Əslində atalar sözləri necə əmələ gəlmə üsulu baxımından çox az sayda qaydayla izah oluna bilən sözlər zənciridir. Keçmişdə yaşayanların təcrübələri və ümumi biliklərindən ərsəyə gələn fikirlər atalar sözləri formasında meydana çıxıb. Millətlərin tarixinin əhvalatları və düşüncələri barədə olan qənaətlər yeni nəsli köhnələrin səhvlərini təkrar etməkdən çəkindirir. Atalar sözlərini müxtəlif bəşər mədəniyyətlərini bir- birinə birləşdirən vasitə saymaq olar. Belə ki, müxtəlif xalqların həyatlarında olan ortaq təcrübələri və bu təcrübələrdən əldə edilən fikirlər atalar sözləri şəklində göstərilməkdədir. Böyük Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə atalar sözü barədə belə demişdir:

Atalar sözü öyüddür bizə,
yüz illər, min illər deyiləcəkdir.(16)

Hüseyn Arif isə atalar sözünün bir növü olan zərbi-məsəl haqqında belə demişdir:

Hər zərbi-məsəlin öz tarixi var,
Yersiz söz deməyib bizim babalar!

Atalar sözü bəzən “ibrətamiz söz”, “hikmətli söz”, “həkimanə söz”, “ipə sapa düzölməmiş incilər və s kimi ifadə olunur. Quruluş və ifadə baxımından ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq, atalar sözləri oxşar mənalı bəyan etməkdədir. Buna görə də başqa millətlərin dillərində onların qarşılığını tapmaq olar və mədəniyyətlərin yaxınlıq dərəcəsi baxımından misallar ortaq məfhumları daha çox ifadə etməkdədir. Buna əsasən, məqalə Sədinin “Gülüstən”- 1 və Azərbaycan türkcəsindəki atalar sözlərinin praktiki tətbiqinə əsaslanaraq yazılıb. Belə ki, Sədi “Gülüstən” əsərindəki hekayələrində qonşu xalqlar və başqa İslam millətlərinin mədəniyyətlərində olan atalar sözlərinə xüsusi diqqət yetirərək onlardan kifayət qədər bəhrələnmiş, qəbul etmiş, qarşılığında isə onlara təsir göstərmişdir. Buna görə də belə tədqiqatlar Fars və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin tanınmasında daha çox təsir edə bilər. Atalar sözləri qısa sözlər şəklində nəzm və ya nəsr formasında birləşərək, əxlaqi, ictimai və gündəlik həyat anlayışlarını ifadə etməkdədir. Atalar sözləri- misallar, el deyimləri və sair kimi də adlandırılır. Atalar sözləri adətən misal gətirmək məqamında işlənir. Zaman keçdikcə xalq arasında fərdi və ictimai həyatdakı misallar əsasında atalar sözləri meydana gəlmiş və xalqın düşüncələri, həmçinin rəftarı ilə qırılmaz əlaqələr yaratmışdır. Bu qısa cümlələr xalqın düşüncələri və bilikləri, əvvəlki nəsillərin zəngin mirasıdır ki, ağızdan – ağıza keçərək nəql olunublar. Beləliklə də bizi öz atalarının arzu və amalları, sevinc və kədərləri, eşq və nifrətləri, iman və sadaqətləri, inanc və xurafatları ilə tanış ediblər. Bəzən qısa bir atalar sözü hikmətli bir kitab qədər öyrədici ola bilər. Qısa, aydın, rəvan və gözəl formada olan hər bir kəlmə xalqın hikmət, zövq və qabiliyyətini ifadə edə bilər. İnsanın öz həyat prosesi, zamanı, qazandığı təcrübələr və bacarıqlar gündəlik rəftar və danışıqlar şəkilində əks olunur. Atalar sözlərindən bəziləri tarixi

hadisələrin bəyançısıdır. Lakin ümumi anlayışı ifadə etmək üçün tədricən simvolik bir forma alıblar. Sədinin düşüncə və dəyərli sözləri hələ də tədqiqatçılar və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tam qiymətini almayıbdır. Sədinin misal yaradıcılığındakı sənət və qabiliyyəti elə bir səviyyədədir ki, hər kəs öz baxış və düşüncələrinə əsasən ondan bəhrələnməkdədir. Sədi elə şair və yazıçılardandır ki, onun şeirlərində müdrik kəlamlar xüsusi bir yerə malikdir. Ümumiyyətlə, iranlılar qədim zamanlardan hikmət və məsələdə məşhur olublar. Bu hikmət və misalların çoxu Sasanilər və onun padşahlarından qalıb. Bu səbəbdən də, Sədinin əsərləri ilə maraqlananların və oxucuların onun əsərlərindəki atalar sözləri ilə tanış olmağı zəruridir. Sədinin şeirlərinin insani və ilahi dəyərlərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onun əsərlərinin sferası İran və farsdilli xalqlarla məhdudlaşmır, digər qonşu xalqların, xüsusi ilə də türkdilli xalqların Sədi yaradıcılığına böyük marağı vardır. Nəzərə alsaq ki, Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərində istifadə olunan zərbi-məsəllər əvvəldə nəsr formasında verilmişdir, özümüzə vəzifə olaraq bildik ki, bu nəsr parçalarını Azərbaycan dilinə tərcümə edək. Sədinin şeirlərinin orijinalı zərbi-məsəl olduğundan, onun fars dilində olan variantı ilə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş qarşılığının da yazılmasını məqsədə uyğun hesab etdik.

روزی حمام در بوی خوش گ لی	د س تم به مد بودی دست از رسید
ع بیری یا مشک کی تو گ ف تم ب دو	مس تم تو آویز دل ب سوی از که
ب و دم خوش بوی گ لی من ب گ ف تا	ن شد تم گ لب ب آمدتی ول ب کن
ک رد اثر من در ن شدین هم ک مال	هس تم که خاک م هان من و گ رنه

(سعدی، 1381، 25)

• Tərcümə

Bir müəttər baş gili həmmamidə	çatdı bir gün bu ələ dildaridən
Söylədim bihuş ollam ənqərib	sən əbirsən ya ki bir müşke xütən
Söylədi mən bir dəyərsiz toprağam	həmdəmin olmuşdu nəsrin- yasəmən
Munisim yas eylədi xoşbu məni	yoxsa əskik bir giləm aləmdə mən

(Ziyayifər.1382,5)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

Gül güldən rəng almasa da iy alar.(2)
Atı atın yanına bağlasan həmrəng olmasa da həmhuy olar. (2)

هنر صاحب گ نج در ک لید	چ پست خردمند ای دهن در زب ان
ور پ یله یا است ف روش جوهر مک	ک سی دان د چه باشد ب س ته در چو

(سعدی، 1381، 27)

Ürək gəncdir dil o gəncə qapıseçibdir gözəl bu sözü söz seçən
əgər bağlı qalsa qapı kim bilər dükan sahibi zərçidi ya zər tikən? (Ziyayifər.1382, 8)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

Kişinin qiyməti ənginin altında olar.(2,149)

* ن نهند پ ای ن ب یزند جای تا که ؛ ناب ی نای ان از : گ فت آموختی؟ که از حکمت گ ف تند را ل قمان
(سعدی، 1381، 30)

• Tərcümə:

Loğmandan soruşdular: hikməti kimdən öyrənmişən? Dedi kordan çünki görməyincə addım atmaz. (Ziyayifər.1382,11)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

Tülkü bağlı bağa girməz - Tülkü suvaxlı bağa girməz - Meymun çəyirdəyi sınınamış meyvə yeməz - Kişi kişiliyin sınıyar arvad alar. (2,224)

دادن شد نامد را ملک نوم پدی حالت آن در ب یچاره .ک رد اشارت اس بیری ک شد تن به شد نیدم را پ اد شاهی
ی گوی د دارد دل در هوجه ب شوید د جان از دست که ه ه : اند گ ف ته که گ ف تن سد قط و گ رفت
ت یز شم شیر سرب ب گ یرددست گ ریز زماند چو ضرورت وقت
ال ک لب علی ی صول مغلوب کسئور ل سانه طال الان سان ی ئس اذا

(32 هان،)

• Tərcümə:

Hakim bir məhkumun ölümünə hökm eylədi. Ömrü sona çatan məhkum son ləhzələrdə hakimə yaman dedi. Deyiblər ki " candan keçən sözün deyər "

Onda ki yoxdur ümüdün qaçmağa al ələ şəmşir yüyür aslana
Görsə pişik qapı-baca bağlıdır şir sayaq həmlə edər aslana (Ziyayifər.1382,19)

- Azərbaycanca atalar sözləri:
-Yorulmuş ata qamçı vurmazlar vursan şıllaq atar. (2,201)
- Su meymunu boğanda balasın ayağı altına alar. (2,201)
- Pişiyi dara qısnasan üzünü cırmaqlar. (1)
- İnsan naümid olsa dili uzanar.(1)
-Pişik darda qalsa cırnağı ilə aslan gözü çıxardar. (2)

بە سووبەند آفرین جهان اندر دل کس بە زماند ب رادر ای جهان
کشت و پروردت و چون کس ب سبب سبب کس پ شت و دذ یا ملک ب رت ک یه مکن
خاک روی ب رچه مردن ت خت ب رچه پاک جان ک ندر ف تن آهنگ چو
(1381، 31 سعدی،)

- Tərcümə:
Bu dünya bir kəsə qalmaz eşid bil qalan aləmdə xalıqdir gözün sil
Anan fəxr etməsin aslan doğubdur bu dünya saysız aslanlar doğubdur
Nə fərqi taxt üstə ya ki topraq olanda canı-pakın qəsdı getmək (Ziyayifər.1382,20)

- Azərbaycanca atalar sözləri:
-Ölüm bir acı şərbətdir hamı içəcək. (2)
- Bu qara dava hamının qapısında haqlıyacaq. (2)
- Hamı bu yolun müsafiridir.(2)

بەر پد باری روی؛ خوب و ب لند ب رادران دی گرو حقیقیر، و ب ودک و تاه که شدن یدم را ای زاده ملک
ک و تاه ای در ای گ فت و آورد جای به اسد ت ب صارف راست، به پ سر، ک رد می نظر دروا سد تحقار و ک راهت
جیفه الفیل و تطیفه الشاه به تر ق یمت به مه تر ق امت به چه هر نه، ب لند نادان که به خردمند
(1381، 32 سعدی،)

- Tərcümə:
Bir bəyin bir oğlu çox çirkin, boyu balaca,digər qardaşlarıisə uca qamətli idilər. Çirkin oğlan dedi: Ata! Min ağılsız uca boydan bir ağıllı alçaq xoşdur; demək olmaz kim ucadır dəyərlidir və kim alçaqdır dəyərsizdir. " qoça təmiz deyibdilər Filə kəsif"

Dağlar üzrə ən kiçik dağ Turidir mənzil Musa məqam nuridir (Ziyayifər.1382,22)

- Azərbaycanca atalar sözləri:
Hər şey ki kökədir qiyməti yekədir. (2)

ذ گنجند اقلیمی در پادشاه دو و ب خسد ب ندگ لیمی در درویش ده
دگر نیمی ک نندروپ شان ب ذل خدای مرد خوردگ ر نانی نیم
دگر اقلیمی ب نند در هچنان پادشاه ب گ پرد اقلیمی ملک
(1381، 33 سعدی،)

- Tərcümə:
On dərviş bir kilimə yerləşər amma iki padşah və hakim bir iqlimdə yerləşməz.

Bir çörəkdən nisfini mərde xoda yoxsula varsızlara ehsan edər
altı iqlimin şahı son iqlimi almağa yüz min canı bican edər
(Ziyayifər.1382,24)

- Azərbaycanca atalar sözləri:
-İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz. (1,197)
- İki qılinc bir qına girməz. (1,197)
- İki eşşək bir axurdan arpa yeməz. (1,197)

و اف تان خوید شد تن، بی و گ ری زان دی دندش که ت و ست حال مناسب رو به آن حکایت گ ف تم
می سخره به را شد تر که ام شد نیده گ ف تا؟ است مخافت موجب که است آفت چه : گ ف تش ک سی خیزان؛

که خاموش، بگفت مشابیهت؟ چه بدورت و و است مناسببت چه تو و بارا شد تر! سد فیه ای: بگفت بگ یزند
که ندمن حال تفتیش تا داردمن ت خلیص غم که را ایم رگ رف تا و شد ترست گ وید ند غرض به حد سودان اگر
". بد و مرده گ زیده مار شود آورده عراق از تریاق تا" و
(1381، 45 سعدی،)

• Tərcümə:

.... Dedim sənin halına tülkünün hekayəsi münasibdir, sanki daldan dəli aslan qovalıyır, bağırıdılar bir dur görək nə olub, dedidurmaq cayız deyil əmr olunub dəvələri ağır işdə işlətsinlər, biri dedi: ey ağılsız dəvələrdən sənə nə. Dedi: dinmə! Çəkənməzlər söyləyələr bu dəvədir, bəlləninçən mən tülküyəm yük altında belim sınıb," ta İraqdan dərman ələ gələ ilanvuran əldən gedər". (Ziyayifər.1382,44)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

Ta ki zərdab ələ gələ ilan çalan əldən gedər. (2,135)

فرسنگ بسى از دیدار شه خلق روند
بفرسنگ بسى بدرخت نزنند کس هیچ که
باید دیدار از شد حاجت قله که به چو
کرد باید دما امثال تحمل ترا
(1381، 48 سعدی،)

• Tərcümə:

Niyazın hacılar almaqdan ötrü gələrlər məkkiyə minbir ağacdan
Bari olsa ağacın daş atarlar ki olmaz intizar barsız ağacdan (Ziyayifər.1382,48)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

-Vardan pay umarlar.(1,230)

- barlı ağaca daş atarlar.(1,28)

سرک رزدد، مى مبالغه جم پلش او صاف در و سد تودند هى اندر مد فلى به به زرگان از را ي کى
دانم من که آدم من: بگفت و بآورد
پیش فاده خجالت سر باطمخبت وز
خویش زشت پای از خجل و کز نندت حسدین
است منظر خوب عالمیان چشم به شخصم
خلق تهن که نه گاری و نقش به را طووس
(1381، 67 سعدی،)

• Tərcümə:

Alimlərdən biri biriniterif etdi, sifətlərin həddən artıq vəsf etdi. O elm əhli dedi: qardaş! Səndən yaxşı mən bilirəm mən kimsəyəm.

Göstərir zahirimiz pak o münəzzəh bəşərik-bəşərin sinədə vardır nə sözü bi xəbərlik
Zahirimdən inanır xalq tanrı bəndəsiyəm- amma bilmir tanrının bəndeye şərməndəsiyəm
Tavusu kim görər aləmdə tutar tez soragın- amma tavusu tanır eylə ki gördü ayağın

(Ziyayifər.1382,81)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

İçim özümü yandırır çölüm özgələri. (1,197)

رست مردم زب ان از ن توان مى ول یک
خدای عذاب از رست تن ت وان ت و به و عذر به
(1381، 74 سعدی،)

• Tərcümə:

Tövbə qılmaqla alovdan kimsə can qutarsada
Dünya varkən sərzenişdən qurtara biməz canın(Ziyayifər.1382,95)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

El ağzı çuval ağzı, çuvalın ağzın büzmək olar, elin ağzın büzmək olmaz. (1,135)

دراز لقمه سوي سراز گشت پيا
آيد جان به نه ناخوردنش ز پيا
آغاز حکيم که ند آذ گه سخن
زايه خذل ناگفتنش ز که
بار آردت ندرستی خوردنش
گفتار بود حکمتش لاجرم
(1381، 90 سعدی،)

• Tərcümə:

Həkim ol dəm açar söz söhbət eylər yemək, içmək, qəza rəğbət eylər

Görər gər dinməsə həqdən əsər yox
Onun hər bir işi hikmətdi hikmət
• Azərbaycanca atalar sözləri:
Az yeyən az danşan salim qalar.(1,15)

qəza meyl etməsə candan xəbər yox
yeyər artıq edə haqdan itaət (Ziyayifər.1382,125)

اگر دارد نو شداروب ازرگان فلان گفنت کسی رسید، هول جراح تی تا آزار چنگ در را جوادمردی
یود معروف بخل به بازرگان آن گویند. ندارد در پیغ که باشد خواهی
جهان در ندیدی کس روشن روز قیامت تا آفتاب و دی سرفره اندر نانش جای به گور
زه از خواستنی باری نکند، پاک ندمن فعت دهگور و ندهد یادده دارو خواهم اگر بگفت جوادمرد
به مردن ز خرد که داننا آب روی، به المثل فی رفرو شدناگ دیات آب اندگفته و ک پیمان است که شده
مذلت به از زندگانی به علت،
ترشروی دست از شیرینی از به خوشخوی دست از خوری د نظر اگر
(1381، 92 سعیدی،)

• Tərcümə:

Bir igid oğlan monqol tayfasıyla vuruşanda yaralandı. Biri dedi: filan böyük tacirdə nuşdari davası var.nəql edərlər o tacir ən gözüdar insandır.

Süfrəsində duz çörək yox ay günəş qoysaydılar dünya varkən kimsə görməzdi şamda ay günü.

O igid oğlan dedi: əgər ondan bu dərmanı istiyəm verə ya vermiyə, versədə o dərman fayda verə ya vermiyə, hər halda ondan istəmək zəhər içməkdən çətindir. Həkimlər deyiblər: abrlı adam hayat suyunda abrının getməyinin qiymətini almaz.

Xoşam mən zəhr alam cananələrdən şirin bal almıyam biganələrdən (Ziyayifər.1382,130)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

Şirin dilli əlindən zəhər içmək əti acı əlindən bal yeməkdən yaxşıdır.(1,216)

خدای تا کن دعاموسی ای: گفنت شده، اندر ریگ به به رهنگی از دید در دروید شی (ع) موسی
باز که روز چند از پس برفت و کرد دعا (ع) موسی. آمد جان به طاق تی بی از که دهک فاقی مرا عزوجل
خسر بگفتند؟ حال تست چه این بگفت آمده، گوردی روان بود خلاق و گورف تار دید در مرد مناجات، از مدأ
: اندگفته لطفان و اند فرموده قصاص به اکنون که شدته، راکسی و کرده عربده و خورده
بدر شد تی جهان از گنجشگ تخم داشت تی پر اگر مسدکین گربه

بدرتابد عاجزان دست و بر رخ یزد ابدی قوت دست که باشد عاجز
(1381، 95 سعیدی،)

• Tərcümə:

Musa(Θ) gördü bir dərviş kasıbçılıqdan quma batıb. dedi: ey Musa allahdan istə mənə bir sərvət versin ki bu yoxsulluqdan cana gəldim. Musa(Θ) dua etdi və getdi. Bir neçə gun sonra Musa(Θ) münacatdan qayıdanda gördü o dərvişi həbs ediblər və camaat onun ətrafına toplaşib. Soruşdu nə olub? Dedilər: şərab içib və bir kişini öldürüb ki, indi ona qisas hökm ediblər. müdrük insanlar deyiblər:

Sahib olsaydı pişik bal o pərə serçə məhv olmuşdu yerdən yeksərə

Mən yıxılmış görmüşəm qalxıb durub durmuyan acizlərə qorxu qurub

(Ziyayifər.1382,134)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

-Allah dağına baxar qar verər.(1,42)

- Tanrı bilir camış nə tükədə canavardı ona qanad vermədi, hər dama düşsəydi yatırdardı.(1,42)

- pişiyin qanadı olsaydı serçənin nəslin yer üzündən kəsərdi. (1,42)

بر او با حجت به و - حده علی الله لعنهم - ملاحظه از یکی با اف تاد منظره را مع تبر عالمی
دینی بی با داری که ادب و فضل چندین پاترا بگفتش کسی بگشت و پنداخت سپرنیامد،
شدنود؛ نمی و نیست مع تقدله بدین او و مشایخ گف تار و حدیث و است قرآن من علم بگفت نماذ؟ حجت
آید؟ که ار چه به او کفر شدنیدن مرا
ندهی جوابش که جوابش است آن ذرهی زوخر و قرآن به که که کس آن
(1381، 114 سعیدی،)

• Tərcümə:

Bir etibarlı alim bir kafirlə müzakirə etdi və ona qalibgələ bilmədi. Bir kişi ona dedi: bu qədərki fəzilət var idi səndə bir dinsizə qalib gələbilmədin? Alim dedi: mənim elmim quran, hədis və böyüklərin sözləridir bir halda ki o bunlara etiqadətmiş və eşitməmiş, mənə nə lazım onun küfrün eşidəmiş?

Quran o xəbərdən xəbəri olmayanın

çox yaxşıdır əslən cavabın vermişsən.

(Ziyayifər.1382,163)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

-Qanmazın cavabı dinməməzlikdir.(1,42)

- Adam vardır adamların naxışdır adam vardır heyvan ondan yaxşıdır

adam vardır görüşündən nur saçar adam vardır zülmət ondan yaxşıdır

adam vardır dindirəndə can deyər adam vardır dindirməsən yaxşıdır(1,42)

مبذری و کورد آغاز ف جور و ف سق اف تاد؛ دست عمّان به ترکه از کوران بی نعت را ای زاده پار سا
به باری ن خورد که مسکری و ن کرد که منکری معاصی سلی ر از زمانه جملہ فی گ رفت پ پشه
مسلم ک ردن ف راوان خرج پ یعنی گ ردان آس یاب عیش و روان ست آب دخل ف رزندی ای: گ ف تم ن صد ی تش
دارد معین دخل که باشد راک سی

سرودی ملاحان گ سوید می که
کن تر آهسته خرج ن پست دخلت چو
رودی خشک گ ردد جله سالی به
ن بارد که و هسد تان به باران اگر

(141، 1381 سعدی،)

• Tərcümə:

Bir zahidin oğlu əmisindən çoxlu irs apardı. irs əlinə çatan gündən naxələflər xəlvətinə daxil oldu, fasid guruh söhbətinə mayil oldu. Yedi içdi, könlün meydən tox elədi, varın kökdən yox elədi. əlin tutdum, dedim: oğul! dəxl çaydır eyş işlək dəyirmandır, həddən artıq xərc edənün həddən artıq dəxli gərək.

əgər dəxlin yoxundur xərc az et

qara illər gələr getsə bu xoş ay

yaşıl dağa bulud əgər verməsə pay

quru bir çay olar naqqa çimən çay (Ziyayifər.1382,225)

• Azərbaycanca atalar sözləri:

-Ata malın dərc elə ona görə xərc elə.

- Artıq xərc ev yıxar. (1,22)

که که رد حکایت شد بی روی، خوب ف رزندی و داشت ف راوان مال که ب کردید ار در شدم پ پیری مهمان
حاجت به مردمان که زیارت گاهست وادی درین درختی است، ن بوده ف رزندی ن ب جز خویش عمر به مرا
است ب خشد یده ف رزندی ن مراتام ب نالا یده ب رحق درخت پ ای آن در دراز شد بهای، روند آن جا خواست ن
ادع تا که جاست ب دانست می درخت آن من گ ر ب ودی چه: گ فت هی آهسته ته رف یقان ب اپ سرکه شد یدم
پ مردی پ در ک رد می

پ درت تر بت سوی ن کنی
خیر ک ردی چه پ در جای به ت و
گ دار که ب گنردت و ب ر سالها

(135، 1381 سعدی،)

• Tərcümə:

Diyarbəkir şəhərində bir sərvətli qocanın qonağı oldum ki bir gözəl oğlu varidi. Bir gecə mənə söylədi ki : mənim bundan qeyri uşağım yoxdur. Bizim bu yerdə bir (ağac)ziyarətqah vardır ki camaat hacət tapmaq üçün oraya gedər, məndə çox gecələr o ağacın altında allaha yalvarmışam ki oda bu oğlanı mənə verib. O oğlanda astadan öz dostlarına deyirdi: nə olardı mən o ağacın yerin bilərdim orda dua edərdim atam ölərdi.

Elə ki başdan vəfa daşın atdın

xəbərin olmadı qoca atadan

Atava sən dünən nə etmişdin

gözləyirsən onu bugün baladan (Ziyayifər.1382,211)

• Azəri məsəl:

Sən atana neylədin oğlun sənə neyliyə. (1,212)

گ وید می عجز خاک ب ر روی
ن کنم ف رامشت هرگ ز که ای

آید می ب ماد که سحرگه ه
آید؟ می یاد ب نده از هیچت
(64، 1381 سعدی،)

- Tərcümə:
Söylərəm səpsərin əsən o yelə anlımı toprağa qoyanda səhər
Oki bir an onu unutmamışam unudulmuş bu bəndədən yad edər?

(Ziyayifər.1382,77)

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Atalar sözü-ağlın gözü (Dünya xalqlarının atalar sözü və məsəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 300 s.
3. El sözü-yurd yaddaşı. Folklor toplusu. Bakı: Elm, 2010, 168 s.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif. 1981, 401 s.
5. Əli Əsgər Müctəhidi, "Türk dilində məsəllər", "Fəxr Azər Nəşriyyatı", Təbriz, 2001
6. Həkim Azər Məhəmməd, "Sədinin qəzəllərində tarazlıq üslubu", "Didaktik ədəbiyyat jurnalı", nömrə 9, s.163-188, 2011
7. Həsən Ənuşeh, "Fars ədəbiyyatı lüğəti", Tehran, Mədəniyyət və İslami İrşad Nazirliyinin Çap və Nəşriyyat Təşkilatı, 1997
8. Həsən Seyyid Mehdi Təbatəbəyi, "Bidel qəzəllərində fars zərbül məsəllərinin istifadəsi", 2015
9. Həsən Zülfüqari, "Atalar sözləri hekayələrinin seyri", Kirman Universiteti "İran Elm Dərgisi", nömrə 8, 2005
10. Radoyani, Məhəmməd ibn Ömər, "Bəlağətli tərcümə", İbrahim Nəşriyyatı, İstanbul, 1949
11. Razyev Xalq Ağa Həsən oğlu. Atalar sözü (Azərbaycan, rus və ərəb dillərində). Bakı: Nurlar, 2004, 583 s.
12. Sədi Şirazi, "Gülüstan", (türk dilində), Foruğ Azadi Nəşriyyatı, Təbriz, 2003
13. Sədi Şirazi, "Gülüstan", Bəhaəddin Xürrəmşahinin redaksiyası ilə, "Dostlar Nəşriyyatı", 2002
14. Şəmisə Sirius, "Zövqə yeni bir baxış", 11-ci nəşr, Tehran, 1999
15. Vahidi Kamyar Təqi, "Estetik baxımdan zövq" 2 – ci nəşr, Tehran, 2006
16. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/sentyabr/200559.htm>

ABSTRACT

In the article parallels and comparisons were made between Sadi Shirazi's work of "Gulustan" and the proverbial expressions of folklore. The author believes that the origin of the poems of the Sadi consists of proverbial expressions. This is one of the factors that play an important role in the universal character of the work. Based on this fact, it is also considerable to write the equivalent of Persian variant and the Azerbaijani version.

РЕЗЮМЕ

В статье проведены параллели и сравнения между произведением "Гюлюстан" Сади Ширази и пословицами, являющимися образцом устного народного творчества. Автор обосновывает мысль, что оригиналы стихотворений Сади состоят из поговорок, что является важным фактором общечеловеческого характера произведения. Выступая из данного тезиса, представляется целесообразным исследовать сопоставление варианта произведения на персидском языке с его переложением на азербайджанский язык.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

НАРГИЗ ДЖАБРАИЛОВА

Нахичеванский Государственный Университет
nargisjabrayilova@mail.ru

УДК 821.161.1

**А.С. ПУШКИН И М.Ю. ЛЕРМОНТОВ: К ВОПРОСУ ОБ ЭТАПАХ ОСВОЕНИЯ
ВОСТОЧНОЙ ТЕМАТИКИ В РУССКОЙ РОМАНТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Açar sözlər: *romantik oriyentalizm, şərq həyat tərz, həyatı reallıqlar, tərcümə olunmuş ədəbiyyat, şərq alqılama*

Key words: *romantic orientalism, eastern way of life, vital realities, translated literature, perception of the East*

Ключевые слова: *романтический ориентализм, восточный уклад жизни, жизненные реалии, переводная литература, восприятие Востока*

Интерес к Востоку в русской литературе был многообразным и питался различными источниками. Корни романтического ориентализма учёные в основном рассматривают с двух позиций: 1. Непосредственное знакомство русских поэтов и писателей с Востоком, его историей, укладом жизни людей, обычаями, нравами и традициями; 2. Обращение к жизненным реалиям Востока через мировоззрение западного человека, базируясь на переводной литературе, а также культуре и искусстве в целом. Два названных пути, безусловно, повлияли на творчество многих талантливых русских писателей первой половины XIX века.

Оригинальное восприятие Востока и его конкретной формы – Кавказа десятилетиями ранее отразилось в творчестве М.В. Ломоносова, Г.Р. Державина, затем В.А. Жуковского. Далее линия романтического ориентализма прослеживается через творчество Пушкина и Лермонтова. В плеяде великих художников своё веское слово о Востоке сказали также А.И. Подолинский, И.И. Козлов, А.А. Бестужев-Марлинский, О.И. Сенковский, А.И. Полежаев, В.Г. Тепляков, А.А. Якубович, П.А. Катенин, Д.Ю. Струйский и некоторые другие. Но главную эстафету пушкинского гения в полном объёме продолжил и развил только М.Ю. Лермонтов.

Указывая на эту генетическую связь, В.М. Жирмунский подчёркивал: «... наиболее ярко особенности романтического ориентализма сказались в творчестве Пушкина и Лермонтова. Причём, влиянию А.С. Пушкина следует приписать многочисленные попытки того времени отыскать в пределах России живописный этнографический фон для нового типа романтических поэм» [2, с.293].

Это замечание известного учёного-литературоведа полностью относится к работам Лермонтова в том направлении, в каком оно указано в заголовке настоящей статьи. Во-первых, благодаря пушкинским поэмам в Лермонтовских поэтических образах того же жанра укоренилась следующая весьма важная ориентальная тенденция: экзотическая обстановка сквозного действия, предполагающая возвышенный тон и романтическую окраску повествования. Во-вторых, в ряде стихотворений и поэм Лермонтова плавно и органично слились объективная и субъективная стороны восприятия Востока.

В чём же это конкретно проявилось? Некоторые из вышеперечисленных современников Пушкина и Лермонтова порою задавались локальной целью: искусственно стилизовать свои сочинения под Восток. Однако в таких случаях внешняя форма выражения мысли, как правило, была на высоте, но содержание страдало тем, что терялось его остросовременное звучание. Лермонтов легко изжил в себе такого рода недостатки. Сближаясь с рядом мотивов лирики Пушкина, его стихотворения и поэмы не исчерпывались выражением личностного

начала, а стилизация уступала место освещению Востока, главным образом, в чертах его местного своеобразия, религиозно-философского мирозерцания, нередко базировавшегося на фольклорном материале. Тем самым субъективная сторона восприятия Востока, нашедшая своё языковое выражение в восточных стилизованных клише, соединилась с объективной, как способом проникновения во внутренний мир личности, быт, уклад жизни и т.п.

Г.А. Гуковский писал: «А.С. Пушкин чаще всего не столько намекает, сколько конкретно показывает психику, быт, то есть саму жизнь и сами условия этой жизни. Таким образом, психика становится у Пушкина одним из главнейших выводов, вытекающих из данных условий жизни. Здесь субъективное начало строго подчиняется в его восточной лирике объективному, не растворяясь в нём» [1, с.288]. Аналогичным отношением к реалиям восточного быта пронизаны восточные темы и мотивы в сочинениях Лермонтова.

В-третьих, в произведениях Лермонтова западно-восточный синтез идей занял не меньшее место, чем в лирике Пушкина. В своеобразном споре между Западом и Востоком у Пушкина и Лермонтова нравственная победа человека над стихией природы или чуждыми мусульманской вере людьми остаётся не за грубой физической силой и фатализмом, но за проявлением чистых чувств, свободной воли и страсти. Эти качества характера восточных народностей в поэзии Пушкина и Лермонтова ясно противопоставляются равнодушию и чёрствости.

А.С. Пушкин, не имеющий равных предшественников в жанре русской байронической поэмы, связанной с инациональным сюжетом, проложил пути для дальнейшей разработки восточных тем, мотивов и образов в романтическом ориентализме 1820-1840-х годов. Однозначно можно утверждать, что романтические поэмы Пушкина остались вершинными творениями в русской литературе, причём как с точки зрения романтической эстетики, так и в плане глубинного осмысления все возможных восточных тем.

Итак, выше отмечены наиболее общие черты восточной лирики Пушкина и Лермонтова, вкратце указано на пути трансформации восточных тем и мотивов. Ставится такой вопрос: в чем же видится индивидуальное художественное своеобразие осмысления романтического ориентализма в творчестве М.Ю. Лермонтова?

Учитывая глубокое пушкинское проникновение в психологию героев и умение объективно отразить различные нюансы исследуемого характера, Лермонтов поднял романтический ориентализм на качественно новый уровень. Прежде всего, оттеним следующую автобиографическую деталь: если Пушкина к серьёзному изучению этнографии нашего края заметно подтолкнули события, происходящие с ним в период Южной ссылки, то Лермонтова мир Востока интересовал ещё с юности. И потому вполне справедливо будет выделить кавказскую тему в его творчестве как генетическую черту. Кавказ воспринимался им как край вольности святой. За его хребтом он мечтал отыскать новый мир. В то же время, углубляясь в мир народов Кавказа, Лермонтов, в отличие от Пушкина, не мог одновременно отступить от просветительского подхода к этому краю. Для Пушкина идея просветительства не была доминирующей в той степени, как её поднимали на щит в конце XVIII столетия сторонники концепции «просвещённого разума». Просветительство как ведущая мысль в поэтических произведениях с восточной доминантной, на наш взгляд, для Пушкина была, прежде всего, связана со свободомыслием, то есть разумной политизацией темы Востока. Уже в середине 1820-х годов Пушкин усомнился в некоторых программных установках декабристов с их расхожими правилами и нормами отвлечённого морализаторства. А у Лермонтова, напротив, Восток был особенно силён своими традициями филологического - ориентализма, которые заметно ощущаются в его раннем творчестве.

Так, в стихотворении «Кавказу» (1830) он последовательно воплощает лучшие традиции декабристов, видевших в сражающемся Кавказе символ вольности и свободы народов, правда, в весьма несложной и умозрительной форме.

*Кавказ! Далёкая страна!
Жилище вольности простой* [3, т. 2, с.171.].

Однако самой стойкой и временем проверенной чертой большого художника всегда являлась эволюция его взглядов. В настоящем случае уже молодой Лермонтов видит, что европейская цивилизация, которую несёт Кавказу Россия, подобна оковам, так как рушит многочисленные прежние устои и несёт погибель для свободы. Чуть позже Лермонтов напишет:

*Нет! Прошлых лет не ожидай,
Черкес, в отечество своё:
Свободе прежде милый край
Приметно гибнет для неё [3, т. 2, с.172].*

Так что, постепенно отходя от субъективизма филологической ориенталисткой мысли, получившей, кстати сказать, в XVIII-XIX веках немалое признание, Лермонтов объективно начинает воспринимать Кавказ в свете обновлённой ориентальной традиции. Более того, преемственность в использовании восточных тем и мотивов, закрепившиеся в начале XIX века в теоретических канонах, в русской романтической лирике к 1830-ым годам преодолевалась. Существенная роль в этом процессе, бесспорно, принадлежала М.Ю. Лермонтову.

Это конкретно проявлялось, прежде всего, в трансформации тем и некоторых стилистических приёмов, использованных Пушкиным в его романтических поэмах. Общеизвестен факт особого увлечения Пушкиным творчеством Байрона, точнее, его поэмами. Творения Байрона на первых порах как бы стимулировали структурную организацию русской поэмы, которая под пером Пушкина из сугубо «деятельной», «героической» постепенно превращалась в лирическую повесть. Не мудрено, что Пушкин обращался к подобной архитектонике как к источнику. Но, в отличие от любовной интриги, буквально пронизывающей тексты байроновских сочинений («Дон Жуан» и другие), он наполнил восточную поэму богатым описательным и историческим материалом одновременно. Так что следует откровенно признать, что после Пушкина в области романтической поэмы могли быть сделаны лишь небольшие изменения структурного характера. В целом и общем жанр восточной поэмы к началу 1830-х годов сложился. И Лермонтов не создаёт принципиально нового жанра, однако реально усиливает лирическую напряжённость романтических поэм. Как фиксирует Б.М. Эйхенбаум, «Лермонтову предстояла серьёзная задача изменить сам характер стиха и его стиля, и в этих поисках, надо сказать, он постепенно отходит от романического ориентализма Пушкина, приближаясь к лирике Жуковского и его последователей» [6, с.161].

Действительно, М.Ю. Лермонтов, определённо отходя от ориентальных интересов Пушкина, одно время пристрастился к стилистической окраске балладного творчества Жуковского. Пушкинская героика в целом осталась, но стиховой размер и особенность построения баллады привнесли в романтический ориентализм Лермонтова иную тональность. При освоении восточной тематики его жанровые поиски идут от лирики к поэме, от поэмы – к драме, а от неё уже к повести и роману. В отношении ориентального творчества Пушкина эта цепочка выглядит иным образом, а именно: от Южных поэм к лирике. Романа в прозе, как известно, Пушкин вообще не создал; в «Дубровском» и «Повестях Белкина», равно как и «Евгении Онегине», восточные мотивы отсутствуют. Вместе с тем этапы освоения Востока в творчестве двух великих поэтов ясно обнаруживают тяготение к фольклору, как особой стилистической разновидности в романтическом ориентализме 1830-х годов.

Упомянутый Б.М. Эйхенбаум, характеризуя последующий послепушкинский этап для Лермонтова, утверждает: «Время кризиса, то есть ломки традиций к началу 1830-х годов ещё не пришло – нужно было, по крайней мере, после Пушкина расширить собственный литературный кругозор, увидеть чужое с той целью, что лучше осознать своё».

Весьма принципиальный момент, на наш взгляд, в переходном периоде освоения восточной тематики от Пушкина до Лермонтова. Эта дихотомия важна для осознания понятия сопричастности двух поэтов к Востоку в их индивидуальном восприятии. То есть, «мой Восток» Лермонтова и «мой Восток» Пушкина весьма различны, но их объединяет нечто, что создает в читательском восприятии ясную уверенность в существовании сверхъестественных сил, довлеющих над волею человека. По всей видимости, авторы исходят из общего мифопоэтического

представления о Востоке и каждым произведением дополняют комплекс его значений, усиливают его амбивалентность и одновременно пытаются ее преодолеть. Правда, это удается далеко не всегда, более того, преодоление противоречий не составляет всеобщую тенденцию, поскольку эта структурная противоречивость – явно диалектического характера. Она выступает обязательным элементом, без которого нет целостности мифопоэтического образа Востока. Можно сказать, и так: осмысляя иное пространство, Пушкин и Лермонтов мысленно представляли культуру Востока «своим», конструируя образ, в котором «своё» и «чужое» переплетаются в таком неуловимом узоре, что порой невозможно в точности маркировать элементы по принадлежности к той или иной системе. В годы жизни творчества Пушкина и Лермонтова этого в критической литературе, конечно, не афишировалось, да и вообще не было особенно заметным. Это уже в наши дни многие русские литературоведы справедливо считают, что главной задачей поэтов в ориентальной тематике оставалось создание такого образа, который мог бы стать своеобразным механизмом межкультурного взаимодействия.

Под углом зрения возможности создания такого рода межкультурного диалога многие учёные анализируют сегодня ориентальную проблематику Лермонтова, а именно его десять восточных поэм. «Ангел смерти», «Аул Бас-тунджи», «Беглец», «Демон», «Джюлио», «Мцыри», «Измаил-Бей», «Кавказский пленник», «Каллы» и «Хаджи-Абрек». Все эти поэмы глубоко индивидуальны, отличаются идейным и тематическим своеобразием. Но есть определенная разница между ними и Южными поэмами Пушкина. Потому повсеместно и отмечается западно-восточный синтез в работах последнего, так как поэт всегда тяготел к творческой манере письма Дж. Г. Байрона. У Лермонтова прямой зависимости от западного ориентализма не наблюдается. Напротив, большинство характерных черт личности его персонажей, как правило, не подчиняется принципу вышеуказанной антиномии («своё» / «чужое»). Это как бы веками укоренившиеся черты восточных людей с их мировосприятием и народными традициями. Вот почему главными героями всех его десяти поэм представлены типичные люди Востока. Это даже в известном смысле становится своего рода средоточием фатализма, так как все психологические мотивации Лермонтова выводятся только из восточного типа культуры.

В некоторых романтических поэмах Лермонтова проявились такие типично восточные черты характера личности, как превосходство мужчины над женщиной, глубокая и неискоренимая вера в Аллаха, мотивы сохранения родовой чести (возможно, от пушкинского - «Береги честь смолоду») и кровной мести, проклятие за вероотступничество, предательство и трусость. Указанные черты, синтезируясь в поэмах Лермонтова, в которых восточному типу личности предавалось первостепенное значение, создавали также и неповторимое национальное своеобразие русской романтической поэмы с ориентальным сюжетом. Этот тот случай, когда категория национального в романтическом ориентализме Лермонтова приобретала общечеловеческое звучание.

Примечательно, что образ главной героини лермонтовских поэм –восточной девушки или женщины, также синтезирован автором из традиций западноевропейской и восточной поэтики. Например, при описании портрета Заремы («Измаил-Бей») использована показательная восточная антитеза «день» - «ночь». Крайне богата эта поэма словами с цветообозначениями, широко применяемыми восточными поэтами, а также в русской романтической литературе вообще. Лилейное чело Заремы оттеняется здесь чёрными, как смоль, волосами («Вокруг лилейного чела» / Ты косу дважды обвела). Чёрные косы, как две змеи, обвивают её стройный стан:

*Нежна – как пери молодая,
Создание земли и рая*

.....
Стояла Зара у огня!

Её головка

*Платком прилежно обвита;
Из-под него до груди нежной
Две косы тёмные небрежно*

Бегут... [3, т. 3 с.232.].

Прелестный лик молодой лезгинки сочетается в ней с богатым духовным миром, что всегда выделялось Лермонтовым как подлинная черта характера восточных людей. Воспитанная в традициях гор, восточная женщина виртуозно владеет кинжалом. Об этом говорит в поэме Пленнику Черкешенка, пробирается в келью Марии с кинжалом Зарема, переодевшись Селимом. Зара может беззаветно любить и вместе с тем безмерно ненавидеть. Так, не вполне приемлемы мотивы поведения старой матери, которая прогнала от порога дома собственного сына, бежавшего с поля боя и не отмстившего за отца и братьев. Она также отвернула хладный взор от бездыханного тела изменника-сына, кровь из раны которого лизали бродячие псы. Великолепно трактуется Лермонтовым психология матери: «... ты отомстил? Ты раб и трус, и мне не сын». В этих словах не просто дань романтической условности, а, прежде всего рецидивы восточной психологии, исповедующей неотвратимость и необходимость кровной мести. Тем самым в поведении главных героинь сочетаются типично романтические портреты и психологические особенности женщины Востока.

Завершить статью по трем причинам эффектно разбором образа лермонтовского Печорина. Во-первых, «Герой нашего времени» в составе ориентальной литературы следует считать явлением уникальным. Ведь даже Пушкин создал только роман в стихах, в котором, как было отмечено, восточные мотивы не доминируют. Во-вторых, здесь передано необычное волевое начало Печорина, характер которого словно выкован от соприкосновения с людьми инородной для него культуры. В-третьих, в нём, как покажем ниже, парадоксально переплелись черты европейского и восточного мировосприятия.

С целью доказательства выведенных нами трёх пунктов, обратимся к одному из определений О. Шпенглера. Известный учёный смысловое своеобразие западной культуры и европейского мироощущения выводил именно из волевого начала человека. Определяя тип человека Запада как выраженное мятежное «фаустовское» начало, исследователь устанавливал психологический тип гётевского героя как «душу мятежную», стремящуюся преодолеть мир земной волею своей. По его мнению, «взор фаустовского человека на мир предстаёт как совокупное движение к некоей цели. Жить для прототипа такого человека, - утверждает Шпенглер, - значит, бороться, преодолевать и добиваться...» [5, с.526]. Вслед за О. Шпенглером русский учёный А.А. Радугин также утверждал: «Такой душевно-смысловый тип и лежит в основе всей европейской культуры» [4, с.28]. В то же время мы по ходу настоящей статьи могли убедиться, что в русском человеке (во всяком случае, как его описывали Пушкин и Лермонтов) цельно и органично воссоединились черты европейского и восточного мировидения. Особенно ярко такой тип человека воплотился именно в романе Лермонтова «Герой нашего времени» в лице Печорина. Роман, завершённый за год до смерти автора, достойно венчает его ориентальное романтическое-реалистическое творчество.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гуковский Г.А. Пушкин и русские романтики. Москва: Художественная литература, 1965, 356 с.
2. Жирмунский В.М. Пушкин и Байрон. Ленинград: Наука, 1978, 424 с.
3. Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений. В 14-ти томах. Москва: Художественная литература, 1974-1976, 5010 с.
4. Радугин А.А. Культурология. Москва: Центр, 1997, 304 с.
5. Шпенглер О. Закат Европы. Москва: Просвещение, 1993, т. 1, 339 с.
6. Эйхенбаум Б.М. О литературе. Работы разных лет. Москва: Советский писатель, 1987, 541 с.

XÜLASƏ

Nərgiz Cəbrailova

A.S. PUŞKİN VƏ M.Y. LERMONTOV: RUS ROMANTİK ƏDƏBİYYATINDA ŞƏRQ MÖVZUSUNUN MƏNİMSƏNİLMƏSİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Yabancı milli süjetə malik rus bayronik poema janrında ona qədər bərabəri olmayan A.S.Puşkin 1820-1840-cı illərin romantik oriyentalizmində Şərq mövzu, motiv və obrazlarının sonrakı işlənməsi üçün cığır açmışdır. Birmənalı şəkildə iddia etmək olar ki, Puşkinin romantik poemaları həm romantik estetika baxımından, həm də çeşidli Şərq mövzularının dərinlən dərki baxımından rus ədəbiyyatında bir zirvə kimi qalmaqdadır.

ABSTRACT

Nargiz Jabrailova

A.S. PUSHKIN AND M.Y. LERMONTOV: ON THE ISSUE OF THE STAGES OF DEVELOPMENT EASTERN THEMES IN RUSSIAN ROMANTIC LITERATURE.

A.S. Pushkin, who has no equal predecessors in the genre of the Russian Byronic poem associated with a foreign story, paved the way for the further development of oriental themes, motifs and images in the romantic Orientalism of the 1820s-1840s. It can be unequivocally asserted that Pushkin's romantic poems remained the top creatures in Russian literature, both from the point of view of romantic aesthetics and in terms of deep comprehension of all possible eastern themes.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

MÜNDƏRİCAT ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. Əsgər Qədimov. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixindən: “Dədə Qorqud” jurnalında orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri.....	3
2. Hüseyn Həşimli. Unudulmuş tərcüməçi Əli Səbri Qasimov.....	11
3. İman Cəfərov. Nəzəri fikirdə “Cəlil Məmmədquluzadə və dünya ədəbiyyatı” probleminə baxış.....	15
4. Hikmət Mehdiyev. Nəriman Həsənzadənin “Pompeyin Qafqaza yürüşü” mənzum dramında tarixə müasir baxış.....	22
5. Nəzakət İsmayılova. Asim Yadigarın yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatının əsas inkişaf istiqamətləri.....	28
6. Jeyran Guliyeva. American novels in the 21st century.....	33
7. Şərəbanı Məmmədova. Ümummillî lider Heydər Əliyevin milli siyasət konsepsiyasında ədəbiyyatın yeri və rolu.....	37
8. Nadir İsmayılov. Məmməd Rahim və uşaq ədəbiyyatı.....	41
9. Sədaqət Nemətova. Nağıl mətnlərində struktur və mahiyyət.....	46
10. Ruhəngiz Əliyeva. Məmməd Səid Ordubadi və Azərbaycan maarifçiliyi.....	51
11. Püstə Əhmədova. İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş iki pyes haqqında.....	57
12. Zamin Babazadə. M.F.Axundzadə obrazı Azərbaycan şairlərinin şeirlərində.....	63
13. Aytən Qurbanova. Poetik ehtiramın ifadəsi.....	68
14. Sitarə Əlizadə. Azərbaycan tarixi poemalarında repressiya qurbanlarının xatirəsinə poetik ehtiram.....	73
15. Günay Şirəliyeva. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatı.....	82
16. Səbinə Dünyamaliyeva. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qadın.....	85
17. Çinarə Rzayeva. Baba Nemətullah Naxçıvanının dini görüşlərinin didaktik mahiyyəti....	90
18. Ramiz Qasimov. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin formalaşması və inkişafında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin rolu.....	94
19. Aygün Zəkiyeva. “Diri ikən ölümlər” və kefli İskəndər həqiqəti.....	97
20. Aygün Orucova. Naxçıvan ədəbi mühitinin iki vətənpərvər ziyalı şairi.....	103

DİLÇİLİK

21. Sədaqət Həsənova. Süleyman Rüstəm və ədəbi dilimiz.....	107
22. Qənirə Əsgərova. Azərbaycan dilinin leksika və qrammatika sahəsindəki bəzi problemləri.....	113
23. Şirməmməd Qulubəyli. Müasir ingilis dilində cins anlayışının tədqiqi və statusuna dair..	117
24. Elbrus Vəliyev. Məhəmməd Füzulinin anadilli şeirlərində morfoloji yolla yaranan isimlər...	122
25. Arifə Zeynalova. Maraqlı dil faktları: nida və təqlidi sözlərin leksik anlamı, söz yaradıcılığında rolu və sintaktik məqamları.....	126
26. Məhsəti Əsgərova. Fransız dilinin Naxçıvanda tədrisi və tədqiqi.....	129
27. Arzu Abbasova. On yeddinci əsr Azərbaycan ədəbi dilində düzəltmə zərflər.....	134
28. Əzizə Əliyeva. Fransız dilinin tədrisində innovativ metodlardan İKT-nin tətbiqi.....	138
29. Mehriban Quliyeva. Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanının dil və üslub xüsusiyyəti.....	141
30. İradə Qasimova. Sadə cümlədə genişlənmənin əhəmiyyəti.....	146
31. Sərcan Sadiqova. İngilis dilində mübtədə- xəbər uzlaşmasının əsas dil vahidi kimi təhlili....	150
32. Cavid Babayev. Qrammatik və üslubi keyfiyyətlərin sual cümlələrində birləşməsi.....	155
33. Lamiyə Əliyeva. Müasir dilçilikdə fonem nəzəriyyəsi.....	158
34. Sərxan Əkbərov. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri.....	160
35. Pərvin Abdullabəyova. Nağılların dilində rənglərin üslub imkanları.....	165
36. Nüşabə İsgəndərova. Mətnin həcmi-praqmatik hissələri haqqında.....	168

37. Рамзия Аскерова. Сравнительное изучение фонетического строя русского и Азербайджанского языков.....	173
38. Samirə Həsənova, Şəhla Fətəliyeva. Qasımbəy Zakirin dilində işlənən sinonimlər.....	180
39. Fəxriyyə Cəfərova. Molla Cümənin dil-üslub xüsusiyyətləri.....	185
40. Zülfüyyə İsmayıl. Naхçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik söz yaradıcılığı.....	189
41. Nicat Yaqubov. Azərbaycan dilində köhnəlmiş sözlərin ümumi səciyyəsi.....	195
42. Aysel Eminova, Cəmilə Məhərrəmovə. Naхçıvan Muxtar Respublikasındakı zooronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri.....	199
43. Yasin Babazadə. İngilis-Amerikan leksikoqrafiyasının tədqiqi tarixi və Oksford lüğətinin 1837-1957-ci illərdəki redaktorları.....	204
44. Günəl Qurbanova. Türkmən və qaqauz dillərində kalka üsulu ilə yaranan maliyyə terminləri..	208
45. Aytən Əhmədova. "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuz türklərinin ortağ yazılı abidəsi kimi.....	212

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

46. Seyid Sura, Zaur Babayev. Jurnalistikada informasiya texnologiyalarının inkişaf mərhələləri.....	215
47. Khumar Məmmədova. About the Heike Monogatari.....	219
48. Əli Allahverdiyev. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ilk tərcüməçisi Avropada və türk dünyasında tanınmış türkoloq Lui Bazən haqqında düşüncələr.....	225
49. Kövsər Abbasova. Alman-Azərbaycan əlaqələri.....	228
50. Səadət Əliyeva. Jurnalistin peşə vəzifələri.....	231
51. Çinarə Məmmədova. Üzeyir Hacıbəyov publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....	236
52. Fariz Əhmədov, Əhməd Fərşbafi. Sədi Şirazin "Gülüstən" əsərində atalar sözləri və zərbi-məsəllərin farsca--azərbaycanca qarşılıqlı müqayisəsi.....	239
53. Наргиз Джабраилова. А.С. Пушкин и М.Ю. Лермонтов: К Вопросу об этапах освоения восточной тематики в Русской романтической литературе.....	246